Леонід Махновець

Про автора „Слова о полку Ігоревім”

Про автора „Слова о полку Ігоревім”

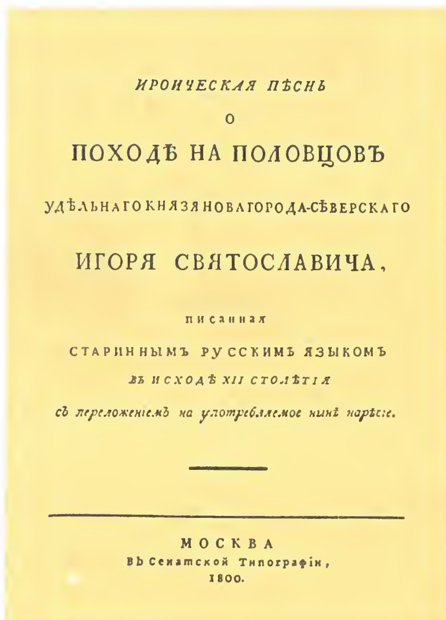

ИРОИЧЕСКАЯ ПѢСНЬ

О

ПОХОДѢ НА ПОЛОВЦОВЪ

УДѢЛЬНАГО КНЯЗЯ НОВАГОРОДА-СѢВЕРСКАГО

ИГОРЯ СВЯТОСЛАВИЧА,

писанная

СТАРИННЫМЪ РУССКИМЪ ЯЗЫКОМЪ

въ исходѣ XII столѣтія

съ переложеніемъ на употребляемое нынѣ нарѣчіе.

МОСКВА
Въ Сенатской Типографіи,
1800.

Титульна сторінка першого видання «Слова»

ПРО АВТОРА

Панорама пошуків автора «Слова»

Автор книжки в пошуках автора «Слова»

Галицький Осмомисл Ярослав і родовід генія

Темні береги ріки Стугни

Удома, в землі Галицькій

На землі Волинській

На землі Полоцькій

Ти, буй Рюриче і Давиде! (Смоленщина)

На землі Володимиро-Суздальській

На землі Чернігівській

Дзвенить слава в Києві

Дещо про мову «Слова»

Два роки і десять останніх літ

ЛЕОНІД
МАХНОВЕЦЬ

„Слова о полку Ігоревім"

Київ
Видавництво при Київському
державному університеті
1989

ББК 83.3Р1
М36

Рецензент відділ давньої української літератури
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР

Редактор **Е. М. Логвиненко**

У монографії на основі великого документального матеріалу висунута і детально розроблена нова теорія авторства «Слова о полку Ігоревім», видатної пам'ятки словесності Київської Русі.

Книга ілюстрована, містить генеалогічну таблицю руських князів. Додаються оригінали «Слова» та літописної повісті про похід князя Ігоря 1185 р.

Для фахівців-філологів та всіх шанувальників «Слова».

В монографии на основе большого документального материала выдвинута и детально разработана новая теория авторства «Слова о полку Игореве», величайшего памятника словесности Киевской Руси.

Книга иллюстрирована, содержит генеалогическую таблицу русских князей. Прилагаются оригиналы «Слова» и летописной повести о походе князя Игоря в 1185 г.

Для специалистов-филологов и всех почитателей «Слова».

ISBN 5-11-001566-X

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Широко відомою версією про автора «Слова о полку Ігоревім» стала версія з роману-есе Володимира Чивіліхіна «Память», первісно опублікована в журналі «Наш современник» (1984. № 3, 4). Чивіліхін трудився над проблемами «Слова» понад 15 років, мав можливість не лише вивчити джерельний матеріал, не лише проаналізувати те, що говорили про славетну пам'ятку, про її творця численні дослідники, але й оприлюднити свою версію в усій повноті аргументації, на яку був спроможний.

...Почав я працювати над цим дослідженням 26 травня 1984 року, діставши «Наш современник», а 12 червня увечері прийшла звістка, що Чивіліхіна не стало. Нехай робота залишиться такою, якою була задумана з орієнтацією на живого автора, на дискусію з ним, бо на 12 червня розвідка в загальних концептуальних рисах уже була готова.

Ця розвідка — не рецензія. Не буду спеціально і всебічно аналізувати труд Чивіліхіна. Мовлю про нього тому, що саме він спонукав мене на реалізацію власних роздумів про «Слово». Не з'явився б роман-есе Чивіліхіна — не було б написане і це дослідження-есе. Розроблена в романі гіпотеза про те, ніби «Слово о полку Ігоревім» написав сам Ігор (!), привела мене до переконання, що можна висунути ще одну і при цьому зовсім нову версію про творця «Слова», про його ім'я.

Одразу передбачаю внутрішній спротив і недовіру читача, а особливо дослідників «Слова»: «Ще одна фантазія? Ось уже понад 180 років безліч людей шукають автора — і все марно. А тут за це береться ще один». Осмілююсь. Коли є спостереження, яких ніхто не робив, коли є думки, яких ніхто не висловлював, то варто, гадаю, подати їх до відома громадськості.

Є основний закон науки: треба досконало знати предмет свого дослідження. Висуваючи нове рішення проблеми,— бо у нових чи новаторських рішеннях, у відкриттях, у встановленні істини й полягає, як відомо, суть справжньої науки,— треба, крім проблеми, знати все головне, що зробили в цій галузі попередники, чесно і об'єктивно давати повні відомості про джерельний матеріал, нічого

з нього не затаювати, не замовчувати небажане, нічого не перекручувати, тлумачачи, і водночас тверезо усвідомлювати, що відкриття для себе далеко не завжди є відкриттям у науці. Треба діяти правдиво і обстоювати тільки правду.

Ленін у січні 1917 року писав у статті «Статистика і соціологія» про історизм і конкретність у науці: «В галузі явищ суспільних немає прийому більш поширеного і більш неспроможного, як вихоплювання *окремих* фактиків, гра в приклади. Добрати приклади взагалі — річ зовсім не важка, але й значення це не має ніякого, або чисто негативне, бо вся справа в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Факти, коли взяти їх в їх *цілому*, в їх *зв'язку*, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ» (*Ленін В. І.* Повне зібр. творів. Т. 30. С. 330—331). І далі, пишучи про основу, про фундамент наукового дослідження, Ленін робив висновок: «Щоб це був справді фундамент, треба брати не окремі факти, а *всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання, *без єдиного* винятку, бо інакше неминуче виникне підозріння, і цілком законне підозріння, в тому, що факти вибрано або дібрано довільно, що замість об'єктивного зв'язку і взаємозалежності історичних явищ в їх цілому підноситься «суб'єктивна» стряпанина...» (там же).

Буду послідовно дотримуватися цих методологічних вказівок. «Слово» — пам'ятка винятково важлива і в літературному, і в культурному, і в науковому, і навіть у політичному плані. З питанням авторства «Слова» безпосередньо пов'язується проблема його автентичності, а з цим великою мірою і судження про характер загального рівня літератури, словесності, усієї духовної культури Давньої Русі. Встановлення автора «Слова» належить до давніх фундаментальних наукових проблем. Справа це архіскладна. Скептики вважають, що «Слово» — це взагалі не давньоруська пам'ятка. Панівною є думка, що конкретного автора, його ім'я взагалі вказати неможливо за браком безспірних фактів і неспростовних доказів, що це справа безперспективна. Так протягом десятиліть думав і я, хоча цей агностицизм мене завжди гнітив, гнітило безсилля науки. Нині я твердо переконаний у протилежному. Ім'я автора відоме. Визнати цей факт мене змусило те, що далі викладене в дослідженні, а також чотирирічний критичний «карантин», який минув з часу написання цієї роботи і публікації її висновків.

Працюючи над темою, не буду гратися в приклади, вихоплювати окремі фактики, щоб тулити їх до автора «Слова». Братиму «*всю сукупність* фактів, які стосуються даного питання *без єдиного* винятку», наводитиму все, що дають про автора першоджерела — «Слово» і літопис. Аналізуватиму їх у міру знань і здібностей лише в конкретній історичній обстановці, в їх об'єктивному зв'язку.

«Слово о полку Ігоревім» здобуло світове визнання і славу величчю патріотично-гуманістичних ідей та художньою довершеністю. Це — шедевр свого часу, що не старіє у віках. Маленька перлина сіяє зорею першої величини в сузір'ї духовних витворів усіх часів і народів. Пам'ятка має 2782 слова (може, більше-менше в залежності від поділу тексту на лексеми), повнозначні і службові (сполучник **и** вжито 88 разів). А література про «Слово» розрослася в бібліотеку з трьох тисяч назв чи більше. Ніхто не знає, скільки про нього написано робіт. Думається, що нема у світі другої такої маленької за обсягом і такої великої за значенням пам'ятки, котра

викликала б до життя таку колосальну літературу, як «Слово».

Але не будемо в полоні ілюзій. Основна маса цієї літератури — писання-переписування різних аматорів, дилетантів, кореспондентів, випадкових людей. Роботи ці мають чи можуть мати значення для популяризації пам'ятки. Але коли люди, не маючи необхідних знань, намагаються тут щось «відкривати»,— що зустрічаємо досить часто,— то це на користь справі не йде. Такі писання засмічують словознавство, дезорієнтують, заважають його розвиткові.

Академік Д. С. Лихачов, констатуючи, що потік робіт про «Слово» є виразом любові до цього твору, водночас наголошує: «Многочисленные толкования «Слова», делающиеся без достаточной филологической культуры, лишены иногда чувства элементарной ответственности перед великим памятником, отвлекают серьезных исследователей от углубленного изучения «Слова» необходимостью рассматривать легковесные предложения...» Пам'ятка перетворюється «в некий полигон дилетантизма» (Лит. газ. 1984. 11 июля. С. 3). Роман Федорів (у листі до мене) скрушно запитує: «Невже нема кому захистити «Слово» від усяких домислів, вимислів, мудрувань?»

Оскільки нема ніяких можливостей перепинити напористий потік дилетантизму, то серйозному дослідникові, знайомлячись із різними вигадками, належить просто ігнорувати їх і не витрачати марно часу й сил на спростування чи полеміку. Це пуста справа. Зате праці про «Слово» справжніх знавців історії, давньоруської мови, археології, історичної географії, генеалогії, давньої історії сусідніх з Руссю країн та іншого, зокрема, дослідження таких «генералів» від словознавства, як В. М. Перетц, В. Ф. Ржига, О. С. Орлов, М. К. Гудзій, В. П. Адріанова-Перетц, І. П. Єрьомін, О. В. Соловйов, В. І. Стеллецький, Д. С. Лихачов та Б. О. Рибаков, мають вивчатися з усією пильністю, бо саме в працях цих учених-професіоналів є безліч важливих фактів, тонких спостережень, глибоких думок і висновків, плідних ідей, які є внеском у сучасну науку про «Слово» і основою для подальшого її розвитку.

Та існують закони діалектики. Праці всіх учених історично й особово детерміновані. Якщо робота творча, пошукова — в ній може бути немало спірного, а то й помилкового, бо істину добувати тяжко. Але коли помилка освячується авторитетом, вона набагато серйозніша і сильніша функціонально, ніж помилка безіменного в науці дилетанта, бо авторитетові — вірять, ним аргументують. Тому «посягати» на авторитети в інтересах пошуку істини — необхідно. Учені визнають титули й регалії, наука їх не визнає. Вона визнає лише істину, знання. Лихачов, згадуючи роботу сибірського поета Геннадія Карпуніна «Жемчуг „Слова“» (Новосибирск, 1983), заявляв: «Я безусловно высказался за издание этой работы... хотя в ней содержались и спорные суждения, а по отдельным вопросам автор (даже не филолог по образованию!) прямо полемизировал со мной. Но спор в науке — явление нормальное и необходимое, и тут не должно быть места «чинам и званиям» (Новый мир. 1984. № 5. С. 182).

Не поділяти висловлену тезу — неможливо. Але мало її поділяти, треба на ділі дотримувати її, керуватися нею. Такою і є задумана мною робота. Домінуючим тут є критичне ставлення насамперед до самого себе, до своїх попередніх праць, а відповідно й до праць інших учених, незважаючи на чини й звання. Це стара, але неста-

ріюча істина: істина народжується в компетентних суперечках. Звичайно, тут потрібна і наукова обережність, і наукова сміливість, громадянська принциповість, незламність.

Habent sua fata libelli. Книги мають свою долю. Це дослідження закінчене ще 6 лютого 1985 року, але досі читачам відомі лише висновки з нього та окремі уривки.

Так, бюлетень «Пам'ятники України» (1985. № 3) першим оприлюднив тези розвідки під заголовком «Про автора „Слова"». Майже одночасно журнал «Україна» (1985. № 35) опублікував інтерв'ю на цю ж тему — «Час потребує слуги свойого»; інтерв'ю виклав під заголовком «Хто ж автор «Слова о полку Ігоревім»?» журнал «Дукля» (1985. № 6; Чехословаччина). Згаданий бюлетень (1986. № 1) надрукував скорочений фрагмент із книги («Кнѣсъ і терем»), а ця ж «Україна» (1986. № 22) — другий скорочений фрагмент («Розгадка Стугни»). Статтю «Ярославна» з найранішою вказівкою на особу автора «Слова» вмістив річник «Наука і культура» (К., 1985. Вип. 19). Матеріал дослідження використано у виданні «Слово о полку Ігоревім» (К., 1986; 1989). Відомості про розвідку подали газети «Молода гвардія» (1985. 31 трав.), «Літературна Україна» (1985. 17 жовт.; 19 груд.), «Радянська Волинь» (1985. 18 груд.), журнал «Русская литература» (1986. № 4), книжка «Літературна панорама» (К., 1986), українське радіо (5 і 6 липня 1989) та ін.

Після цих публікацій я одержав низку зацікавлених і схвальних листів з різних кінців країни. Пішла по руках не знаю ким перекладена російською мовою стаття «Про автора „Слова"». Восени 1985 року мною прочитано шість лекцій про автора «Слова» у високоерудованих аудиторіях Києва. Найважливішими на цих лекціях для мене були десятки запитань, усних і письмових, серед яких чекав я і таких, що могли б — коли б я не мав рації — загнати мене в глухий кут. Таких запитань не виявилося.

Про мої висновки вели мову в 1985 році і на ювілейних сесіях з нагоди 800-ліття «Слова», що відбулися в різних містах. Новизна ідей завжди викликає загальний підвищений інтерес і водночас неминучий спротив частини чи окремих людей, що працюють паралельно у певній царині, бо руйнуються їхні погляди, до яких вони звикли. Така ситуація нормальна для розвитку науки. Ненормальна інша — офіційна одностайність. Отже, поруч із ученими, які підтримали розвинуті в цій роботі ідеї, знайшлися й опоненти, критики. Правда, в першому випадку це були люди, які знали дослідження у повному обсязі, бо читали машинопис, критики ж орієнтувалися, як правило, лише на матеріали опубліковані, тобто дуже скупі, без належної аргументації. Так чи інакше, але критичний опір для науки має особливу цінність, саме він найкраще і найсуворіше випробовує теорію на міцність.

Повинен сказати, що в цій монографії я передбачив усі відомі мені досі критичні закиди (крім одного), передбачив навіть невисловлені, але можливі. Я розробляв дослідження, особливу увагу звертаючи на все, що могло б заперечити його ідеї та висновки, тобто розглядав його насамперед з позицій найприскіпливішого опонента, навіть типу Зоїла. Протиставив своїй роботі все, без єдиного винятку, те, на основі чого були відкинуті численні попередні версії про автора «Слова». Я вважав: ліпше сам себе заперечу, ніж потім хто-небудь інший, і тоді мені взагалі нічого битися над цією непо-

сильною проблемою. Та сам себе я заперечити не зміг, незважаючи на всі свої щирі зусилля. Тепер це можуть спробувати зробити читачі — і професійні дослідники «Слова» і любителі цієї пам'ятки, ім'я яким легіон,— маючи працю, надруковану повністю.

Зрештою, якою б ця розвідка не була, вона має право на існування, бо стоїть в ряду інших праць про автора «Слова». Лише плюралізм думок, їх вільне змагання веде до істини.

У розв'язанні будь-якої наукової проблеми важливий не лише результат, хоча це головне. Відомо, що значний і природний інтерес викликає динаміка дослідницької думки, способи добування істини. Завжди цікаво стежити за зіткненнями різних поглядів, де виявляється рівень знань диспутантів, їх компетенція, уміння. Ця робота — частина життя ученого, тут конкретно, у просторі й часі, розкривається процес наукових пошуків, руху мислі то вперед, то назад, блукання то в один бік, то в інший, руху то по шляху невдач, то по шляху удач, що й привело до кінцевого результату.

За своєю суттю, за характером ця полемічна і самокритична розвідка є науковим детективом, розслідуванням історичного феномена із виясненням обставин і причин, що викликали його вісім століть тому. Хотілося, щоб цю наукову за проблематикою працю читали з цікавістю.

Панорама пошуків автора „Слова"

Усіх, що писали про автора «Слова», можна розподілити на дві групи. Більшість дослідників не вдавалися до спроб установити ім'я автора, вони говорили переважно про його походження чи соціальний стан. Чивіліхін перелічує тих, що писали про це: «П. В. Владимиров, В. А. Келтуяла, А. И. Лященко, А. И. Рогов, Н. К. Гудзий, Б. А. Рыбаков, В. Ю. Франчук и другие считают автора «Слова» киевлянином; А. С. Петрушевич, Н. Н. Зарубин, А. К. Югов, А. С. Орлов и Л. В. Черепнин — галичанином; С. А. Адрианов и А. В. Соловьев — киевлянином черниговского происхождения. Д. С. Лихачев пишет, что он мог быть как черниговцем, так и киевлянином, а Е. В. Барсов, И. А. Новиков, А. И. Никифоров, М. Д. Приселков, В. И. Стеллецкий, С. П. Обнорский, М. Н. Тихомиров, В. Г. Федоров и другие, основываясь главным образом на очевидных пристрастиях автора к «Ольгову гнезду», доказывали, что это был черниговец, и никто иной» (Наш современник. 1984. № 3. С. 101; далі даватиму тільки номер журналу та сторінку). Чивіліхін нагадує, що автором «Слова» називали якогось «гречина» (К. Аксаков), «народного співця» (Д. Лихачов), якогось придворного співця з оточення великої княгині київської Марії Васильківни (О. Соловйов), невідомого «мандрівного книжного співця» із самої Тмуторокані (І. Малишевський), «співця Ігоря» (А. Петрушевич), безіменного внука Бояна (М. Щепкіна), наставника, радника Ігоря (П. Охріменко), невідомого половецького оповідача (О. Сулейменов), «придворного музиканта» (Л. Кулаковський), «ратая-мужика» (І. Мандичевський), попа, присланого до полоняника Ігоря.

Друга група дослідників, меншість, ризикнула піти далі — назвати й ім'я автора. Але праці тих, які намагалися встановити конкретне ім'я, піддавалися такій критиці, що в с і версії розвалювалися одна за одною. Лихачов писав: «Самое имя автора «Слова» нам неизвестно и вряд ли станет когда-нибудь известно. Все попытки точно выяснить имя автора «Слова», которые до сих пор были сделаны, не выходят за пределы самых шатких и фантастических предположений» (Слово о полку Игореве. М.; Л., 1954. С. 38. Далі у назвах видань буде скорочено — Слово). Це переконання учений

не раз повторював і пізніше, а в 1985 році вийшов на реального автора «Слова» (див. про це далі).

Чивіліхін реєструє й ті імена історичних осіб, котрих висували в автори «Слова»: «премудрий книжник» Тимофій (Головін; у 1846 році, це була перша спроба назвати ім'я творця пам'ятки), «славетний співець» Митуса (Югов), Тимофій Рагуйлович (Новиков; названого ним персонажа не було взагалі, він сконструйований із двох історичних осіб), тисяцький Рагуїл Добринич (Федоров), «милосник» великого князя Святослава Всеволодовича Кочкар (Тарасов), Біловолод Просович (анонімний мюнхенський перекладач «Слова» на українську мову), чернігівський воєвода Ольстин Олексич (М. Т. Сокол), у частині тексту — сам Боян (А. Л. Нікітін), київський боярин Петро Бориславич (Рибаков); автором називали Ярославну, Огафію Ростиславівну (вдову старшого Ігоревого брата Олега), вигаданого Ходину. Ті, які не визнавали «Слово» твором XII віку, пропонували в автори Софонія-рязанця (В. Суєтенко), Іоїля Биковського (О. Зимін), Бантиша-Каменського, Мусіна-Пушкіна, Карамзіна. «Других предположений не знаю, кроме еще одного, о коем речь впереди»,— пише Чивіліхін (№ 3. С. 109), маючи на увазі згадану вище версію, що автор «Слова о полку Ігоревім» — Ігор. Правда, первісно цю ідею ще десь наприкінці 40 — на початку 50-х років висунув професор М. В. Шарлемань, відомий природознавець, авторитетний коментатор «Слова» щодо відтвореного в ньому тваринного і рослинного світу.

Нагадаю, що реєстр версій про автора «Слова» (неповний), які були висунуті в XIX — на початку XX віку, зроблено у знаменитій книзі В. М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» (К., 1926). Пізніше Грунський заявляв, що не може відповісти, хто був автором «Слова», але «ніде не показано, щоб автор був близький до описуваних подій» (*Грунський М. К.* Слово о полку Ігоревім. Х., 1931. С. 11). Орлов допускав можливість, що «поэт — творец «Слова о полку Игореве» был выходцем из галицкой земли, сопутствовавшим Ярославне ко двору ее мужа» (*Орлов А. С.* Слово о полку Игореве. М.; Л., 1946. С. 204). Гудзій писав, що «автор «Слова» был воин, член княжеской дружины» (Слово. М., 1955. С. 11). Приклади можна подавати й далі. Медведєв, приміром, висунув твердження, що творцем «Слова» був сам великий князь київський Святослав Всеволодович (*Медведєв В.* Автор невідомий і... відомий? // Літ. Україна. 1984. 26 січ. С. 4—5). В цій же «Літературній Україні» (1985. 20 черв. С. 7) Віктор Грабовський автором «Слова» проголосив учасника Ігоревого походу дев'ятнадцятилітнього Святослава Ольговича (помер 1185 року), повторивши невідому тоді авторові статті ідею письменника О. Домніна, який у книжечці «Матушка-Русь» (Пермь, 1975) писав таке саме. Практично кожен, хто писав про «Слово» в цілому, щось говорив і про його автора.

Ніколи не досліджуючи проблему спеціально, я, обдумавши різні версії, схилився до того, що «Слово» було створене на Київщині або на Чернігівщині — киянином, чернігівцем, а може, й галичанином, що автор «Слова» був професійний поет-співець із дружинного середовища Ігоря або Святослава київського (див.: Слово. К., 1983. С. 19).

В. І. Стеллецький на підставі того беззаперечного факту, що «самые поэтические строфы своей поэмы» (Слово. М., 1981. С. 277)

автор присвятив Путивлю, а також вважаючи, що автор був чернігівського походження, склав навіть його біографію. «Объяснить любовь автора «Слова» к Путивлю можно только какими-то его личными связями с этим городом, возможно, что он был его уроженцем, затем попал в младшую дружину черниговских князей, после — в старшую к Святославу Всеволодовичу, с дружиной которого и переселился в Киев в 70-х годах XII века (Святослава автор «Слова» всемерно возвеличивает в противоположность несколько принижаемому им соправителю Святослава Рюрику Ростиславичу). Во время создания «Слова» автор его был киевлянином. О Киеве он говорит с наибольшей любовью. ⟨...⟩ Творцу «Слова» в 1185 г., вероятнее всего, было около 45—46 лет, то есть он родился в 1139 или в 1140 г. ⟨...⟩ Мы ничего не знаем о жизни автора «Слова» после 1185 г., но можно предполагать, что он мог благополучно жить в Киеве до смерти Святослава (в 1194 г.), возможно, и при Рюрике, попытавшемся посягнуть в 1201—1202 гг. на Галич. В 1202 г. Рюрик был изгнан князем галицким и волынским Романом, своим зятем, из Киева. Но в 1203 г. 1—2 января Киев был взят Рюриком в союзе с Ольговичами, Кончаком (? — *Л. М.*) и «всею Половецкою землею» и разграблен. Киев был сожжен, и множество стариков киевлян и иноземцев были умерщвлены, а молодые были взяты в плен половцами. Автор «Слова» или трагически погиб в 1203 г., или, если случайно уцелел, должен был покинуть Киев» (Слово. М., 1981. С. 24—26). У ранішому своєму виданні «Слова» Стеллецький такої розгорнутої біографії автора не давав, вважав, що «творец «Слова» был в 1185 г., вероятно, молодым человеком», таким, як князі, до котрих він звертався, «или несколько моложе их», що в 1185—1187 роках він перебував у Києві і, «как полагают исследователи, не участвовал в походе Игоря, изображенном им в самых общих чертах». Стеллецький ставить також надзвичайно важливе питання, чому і навіщо було написане «Слово», і твердить, що,«конечно, это прежде всего личный, эмоциональный, поэтический отклик на современные события, вместе с тем выразивший мнение всего населения южной Руси. Но само обращение «братия» говорит, что автор имел в виду определенный круг сочувствующих ему лиц» і що «круг» цей замикається в старшій дружині Києва (Слово. М., 1965. С. 20—27).

Оскільки Чивіліхін обстоює конкретного автора «Слова» і розвиває гіпотезу Шарлеманя (до котрої, однак, дійшов самостійно), то природно, що він заперечує висунуту в 1972 році версію Б. О. Рибакова, який у відомій книзі «Русские летописцы и автор „Слова о полку Игореве“» (М., 1972; далі — Русские летописцы...) надзвичайно детально, як ніхто до нього, доводить, що автором «Слова» міг бути (чи був — виклад такий хисткий, що розібрати неможливо) київський боярин Петро Бориславич, котрому Рибаков приписує також авторство двох величезних масивів «Київського літопису».

Рибаков піддав нищівній критиці всі, висунуті до нього, версії про ім'я автора «Слова» (ці версії наведено вище) і довів їх повну неспроможність з різних причин. Висновок про свого автора, про Петра Бориславича, Рибаков формулює такими словами: «На суд читателей выносится представление о гениальном писателе второй половины XII столетия, сочетавшем труд историка-летописца с вдохновением поэта» (Русские летописцы... С. 514).

Чивіліхін тимчасом узяв дев'ятий том «Полного собрания рус-

ских летописей» (далі — ПСРЛ) і там знайшов рядки, де написано, що коли в 1169 році Андрій Боголюбський послав на Київ величезну коаліцію князів на чолі зі своїм сином Мстиславом для розгрому столиці Русі, то «о к а я н н и и ж е б о я р е К и е в с т и и П е т р Б о р и с л а в и ч ь (розрядка Чивіліхіна.— *Л. М.*) и Нестор Жирославичь (треба, ясно, Бориславич, це брат Петра.— *Л. М.*), и Яков Дигеньевичь начаша коромолити и тайно съсылатися со князем Мстиславом Андреевичем и с иными князи, како предати им град Киев». И вот «окаянный» Петр Бориславич, и два других киевских боярина, «и с сим мнози змии человеци и демонстии советници» тайно связались с врагами, «глаголюще сице» — «да приступаете крепко вси с крепких стен града; указующе им крепостное место града, таже по их и некрепкое место града, сказаше им: «да егда, рече, вси приступаете к крепким местом града, сице и наши все гражане у крепких мест града станут на бой противу вас, некрепкии же места града нашего не брегоми будут, и тако, укрепивше их, без труда возьмете град». Предательский замысел удался! Когда киевляне бросились защищать «крепкие» места, враги, «внезапно насунушася вси на некрепкое место града, и взяша град Киев месяца марта в 8 день», «и церкви, и монастыри разграбиша, и иконы, и сосуды, и книги, и ризы поимаша» (ПСРЛ, т. 9, 1862. стр. 273). Боярин Петр Бориславич, предавший своего князя и обрекший родной город, древнюю столицу Руси, на разграбление,— автор «Слова о полку Игореве»?! Невероятно» (№ 3. С. 109).

Цитата Чивіліхіним наведена точно, але деформовано правопис та надрукована вона не на 273, а на 237 сторінці. У величезному труді Рибакова для цієї важливої літописної цитати, яку він знав точно, місця не знайшлося. Додам, що після 1169 року ім'я Петра Бориславича зникає з історії назавжди. До подій, зображених у «Слові», мало минути понад шістнадцять літ. Аби твердити, що Петро Бориславич діяв і пізніше, треба насамперед документально довести, що він залишився в живих після своєї зради. Петро Бориславич не міг бути автором ще й з іншої, дуже важливої причини, про яку йтиме мова далі (див. с. *180*).

Розваливши дуже тяжким аргументом-документом гіпотезу про Петра Бориславича як автора «Слова», Чивіліхін на її руїнах вибудовує свою. Він розповідає, як дістав доповідь Шарлеманя, котру той прочитав ще 1952 року на засіданні комісії Спілки письменників у справах «Слова». Цю доповідь дав Чивіліхіну Стеллецький: «Он подарил мне фотопортрет и слепой экземпляр того давнего доклада Н. В. Шарлеманя, надписав, что передаривает рукопись „энтузиасту-неофиту“» (№ 3. С. 123). Чивіліхін зрадів, що гіпотеза про автора «Слова», котру він розробив самостійно, була вже раніш висунута київським ученим.

Повинен коротко сказати, що я сам добре знав Миколу Васильовича Шарлеманя, не раз із ним зустрічався. Маючи звання професора, старий Шарлемань не мав майже жодних власних засобів до існування. Помер він 1970 року. На Україні його не друкували. Як і десятки мільйонів інших людей, Шарлемань мав нещастя опинитися під час війни на окупованій території. Його праці про «Слово» публікували в Росії. Я пам'ятаю, яким вогнем ентузіазму горіли чорні очі Шарлеманя, коли справа торкалася науки. Ми багато розмовляли про «Слово», тоді ще тільки визрівало підготоване мною в

1961 році видання — «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви» (К., 1967). Шарлемань палко викладав свою гіпотезу, що автором був Ігор. Я тоді не вірив цьому твердженню, а тим більше не вірю тепер.

Свою доповідь «Попытка раскрытия анонима автора «Слова о полку Игореве». (В дискуссионном порядке)» Шарлемань прочитав також у київському Будинку вчених і лише 22 жовтня 1967 року. На доповіді я не був, але ознайомився з нею 19 червня 1984 року. Вона зберігається в архіві Шарлеманя під шифром Ф49, № 107, налічує 21 стор., з авторськими правками і доповненнями; є три примірники доповіді. Архів міститься в рукописному відділі Центральної наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. І. Вернадського у Києві.

Метод виходу Шарлеманя на Ігоря як автора «Слова» такий. Шарлемань знав роботу В. Ржиги (1934), де той доводить, що автором «Слова» міг бути князь (про цю статтю говоритиму далі детально, вона надзвичайно важлива для нашої теми). Тоді з деяких праць, головним чином із статті Лихачова «Исторический и политический кругозор автора „Слова о полку Игореве“» (Слово о полку Игореве: Сб. исслед. и ст. / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950; далі — Слово: Сб. исслед.), Шарлемань вибрав різні характеристики автора: він був, безсумнівно, сучасником подій; він не лише знає більше, ніж літописець,— він бачить і чує події в усій яскравості життєвих вражень; він знає і живо відчуває степову природу XII віку; знає, що Ігор піднімався на гори київські від пристані до Боричевого узвозу (навпаки, спускався Боричевим узвозом до Пирогощої.— *Л. М.*); він знає про те, що Нежатина нива, на якій розігралася битва 1076 року (треба — 1078 р.— *Л. М.*), лежала біля чернігівської річки Канини та інше; як сучасник, автор «Слова» розбирається в політичній ситуації окремих руських князівств; автор правильно користується складною феодальною і військовою термінологією; він уживає тюркські слова в їх типовій для XII віку формі; археологічно точні всі згадки в «Слові» про зброю; археологічно точні вказівки на одяг; етнографічно підтверджені і давньоруські повір'я, які відбилися в сні Святослава київського; автор «Слова», без сумніву, був книжно освіченою людиною; «Слово» не включило в себе жодних обласних рис; автор займав свою незалежну від керівної верхівки суспільства патріотичну позицію; «Слово» — гарячий заклик до єдності Русі перед лицем зовнішньої небезпеки, заклик до захисту мирної творчої праці руського населення — хліборобів і ремісників. Шарлемань виписує також твердження Б. Грекова, ніби автор був не лише правдивим істориком, але й значним політичним діячем; наводить твердження О. Партицького, що автор добре знав Галич. Від себе Шарлемань додає уточнення, що автор знав природу не лише степової смуги, а всіх руських земель того часу.

Чивіліхін використав доповідь Шарлеманя 1952 року, як видно, повністю — дещо у своєму викладі, а чимало — цитуючи, зокрема, його аргументацію про особу автора: «Автор близко знал названных в «Слове» лишь по отчеству Евфросинию Ярославну и Ольгу Глебовну,— пишет далее Н. В. Шарлемань,— он знал «свычая и обычая красныя Глебовны». Образ плачущей Ярославны на забороле Путивля запечатлелся в его памяти (это отметил Ап. Майков). Не только галицкие дела, но и положение Святослава Киевского особо интересовали автора. Ему известны были затаенные мысли Свято-

слава Киевского, он хорошо был знаком с подступами к Киеву. Наконец, что особенно важно, он был осведомлен о состоявшемся за пять лет до событий, описанных в «Слове», тайном соглашении Игоря с Кончаком о предстоящем браке Владимира и Кончаковны... Он знал географию страны от Дудуток под Новгородом на севере до Тмуторокани на юге, от Угорских ворот и Галича на западе до Волги на востоке, он был знаком с элементами орографии (розділ геоморфології, що вивчає форми землі — висоту, протяжність, характер схилів тощо.— *Л. М.*), ландшафтов, метеорологии, растительности, особенно хорошо он знал животный мир... В целом об авторе недостаточно сказать, что он был «книжно образованным человеком». По-видимому, и «премудрый книжник» Тимофей имел такое образование. Автор «Слова» не только овладел знаниями из книг, он приобретал их и иными путями, преимущественно личным опытом в практической жизни. Ни в одной из книг он не мог прочитать, что сокола́ линяют во время выкармливания птенцов или что когда над морем идет смерч, то под ним волнуется вода, а вверху водяного столпа клубятся тучи... Без сомнения, он был знатоком литературы, в частности песнотворчества Бояна...

Для решения вопроса об имени автора «Слова», по-видимому, некоторое значение имеет та часть произведения, в которой описано бегство Игоря из плена (...) вдвоем с Овлуром... Лишь один Игорь участвовал во всех событиях. Как сказано выше, четыре исследователя разных специальностей пришли к твердому убеждению, что автор «Слова» лично участвовал во всей эпопее... Таким образом, необходимо допустить, что автором «Слова» был сам Игорь» (№ 3. С. 123—124).

Мною точно наведено текст Шарлеманя, опублікований Чивіліхіним, крапки та інше — не мої. У доповіді Шарлеманя, яку читав я, говориться, що для розв'язання проблеми автора «Слова» та частина, де мовиться про втечу Ігоря, має вже не «некоторое», а «наибольшее значение».

Просив би читача добре запам'ятати всі дані і всі загалом міркування київського вченого. Вони справді грунтуються на матеріалах «Слова» та літопису, є дуже важливими, хоча і не всі вони вірні. До них будуть додані ще інші матеріали, аргументи й висновки.

«Слово» напресоване величезною інформацією — іменами, подіями, ситуаціями, географічними назвами і т. д., такою, що вона просто вражає. Протягом майже двох століть сотні людей трудилися, щоб усе це зрозуміти і прокоментувати. Автор, ясна річ, бездоганно знав усе, про що говорив. У творі не виявлено жодної авторської неточності будь-якого характеру. Кожному зрозуміло: щоб створити «Слово», треба було насамперед володіти всією інформацією, яка закладена в ньому. Інакше «Слово» як таке просто не могло з'явитися. Це основоположна аксіома. Вона й лягла в основу пошуку в цій розвідці особи (імені) автора твору.

Однак не можна випускати з поля зору й інше, альтернативне пояснення джерел інформації «Слова», яку, зокрема, виклав вище, підсумувавши, Шарлемань. Чому про деталі походу Ігоря міг знати лише він і лише він міг писати про це? Чому не могла існувати й інша особа, інший автор, настільки близький до Ігоря, до Єфросинії, до «буй-тура» Всеволода, до «красної Глібівни», до Святослава київського, що він усю інформацію діставав від них, тобто з перших

рук? **Звертаю особливу увагу на те, що розповідь про сам похід Ігоря з усіма перипетіями — від виступу військ до втечі князя з полону — займає у «Слові» всього четверту частину тексту! Якщо цю четверту частину Ігор писав на основі власних вражень, то три інші частини йому довелося б творити, виходячи з інших джерел.** Не був же він присутній, зокрема, в Путивлі тоді, коли там за ним плакала Ярославна?

Чому не допустити таку, наприклад, можливість, що автор знав — і при цьому знав **особисто** — усіх без єдиного винятку князів — дійових осіб «Слова», які були в 1185 році живими: від Ігоря, Єфросинії, «буй-тура» Всеволода, Святослава Всеволодовича київського до Всеволода Юрійовича володимиро-суздальського, Ярослава Володимировича Осмомисла галицького та всіх інших, і творив, отже, на підставі власної, особистої інформації — на основі баченого ним самим чи почутого від цих численних персонажів, тобто на грунті власних вражень і, отже, власних симпатій і антипатій? Розумію, що така постановка питання — максималістська. Навіть фантастична: неймовірно, щоб можна було назвати таку особу-автора. Не кажу вже про те, щоб довести це документально.

Підкреслю також, що лише встановивши конкретну особу автора, можна відповісти і на кардинальне питання, яке й досі залишається без ясної відповіді: чому «Слово» постало взагалі? Які причини спонукали автора взяти темою свого твору ординарний та при цьому ще й невдалий похід третьорядного князя?

Відзначу, що Шарлемань вийшов на Ігоря як автора «Слова», оперуючи насамперед даними про нього як про особу, особистість. Чивіліхін же дійшов висновку про його авторство, користуючись іншим головним критерієм — належністю Ігоря до княжого стану.

Оскільки ж Чивіліхін услід за Шарлеманем і незалежно від нього вважає автором «Слова» Ігоря — князя Ігоря,— то він шукає насамперед твердих доказів, що творець був-таки князем. Він звертає особливу увагу на те, що автор був тонким знавцем родових княжих стосунків. Був. Про це писали й до Чивіліхіна. Це випливає зі «Слова» з абсолютною ясністю, а вчені, крім того, перевірили це автономними літописними матеріалами.

Чивіліхін про сказане пише так: «Подсчитано, что напрямую автор «Слова» назвал тридцать князей, собирательно семь или восемь, намеками еще троих; всего же сорок князей и четыре княгини, а если подсчитать и суммировать повторительные упоминания (Игорь назван, например, тридцать три раза), то получим следующий результат — в крохотной по объему поэме внимание читателя обращается на представителей восьми поколений княжеского сословия около ста раз! И ни одной генеалогической ошибки, ни одного невпопад упомянутого имени почти за двести лет истории Руси! Эти знания, коими свободно оперирует автор, нельзя было приобрести на стороне. Употребление десятков имен князей всякий раз к месту, с тончайшими смысловыми оттенками при описании их деяний, с лапидарными высказываниями по долгой истории междоусобиц, множеством частных и даже интимных подробностей, было доступно лишь автору, знавшему родовые княжеские предания и тайны и, скорее всего, принадлежавшему к этому высшему сословию Руси...» (№ 3. С. 110).

«Скоріш за все» — це, ясно, лише стилістичний хід дослідника, аби далі навести ще інші аргументи на користь автора-князя. Для поглиблення і конкретизації висновку про княже авторство Чивіліхін звертається до деяких гносеологічних, соціальних, психологічних та інших специфічних даних «Слова», котрі, правда, були зауважені й до нього. Це — прекрасне знання автором різноманітної зброї; особлива увага до кодексу княжої честі і слави: слово «слава» «упоминается пятнадцать раз, и везде только применительно к князьям» (розрядка Чивіліхіна.— *Л. М.*); саме слово «князь» «в поэме встречается тридцать пять раз» (№ 3. С. 116); аристократично-князівська розвага — лови, зокрема з соколами, органічно входить в образність «Слова»; тут не раз згадується «злато, сребро и кощей (раб) как конкретные военные трофеи и литературные метафоры, что красноречиво говорит о психологии автора, принадлежащего к сословию, которое получало от войн наибольшие материальные блага» (№ 3. С. 115). Чивіліхін детально наводить і конкретизує й іншу аналогічну аргументацію.

Добре відомо, додам від себе, що князі особливо пильно стежили за генеалогічними ситуаціями, за всіма перипетіями княжих дій у минулому й сучасному, за матримоніальними комбінаціями, котрі завжди мали державне підгрунтя, ревно стежили, за яким правом той чи інший князь сідав на княжий стіл. Вони прекрасно знали один одного — і особисто, і через своїх послів, яких у літописах зустрічаємо безліч. У моєму іменно-особовому покажчикові до «Літопису руського за Іпатським списком» зареєстровано, наприклад, 26 (!) посольств до Святослава Всеволодовича і від нього. Руські князі були людьми грамотними, мали бібліотеки, знали історію своєї землі та інших народів. Давно зауважено, що історичні знання й автора «Слова» виходять за межі літописної інформації і самі є надійним історичним джерелом. Загальновизнано, це випливає зі «Слова», доведено незліченними документами та аргументами,— що автор був світською, а не духовною особою *.

Звісно, весь той огром інформації, який закладений у «Слові», міг мати не лише князь. Його міг мати і високоосвічений боярин, що був утаємничений в життя й діяльність, наприклад, Ігоря Святославича чи Святослава Всеволодовича, великого князя київського, міг мати придворний співець-піїт... Але коли обстоювали в ролі автора «Слова» дружинника, придворного піїта, половецького генія, «ратая-мужика», Петра Бориславича, Митусу, Біловолода Просовича, Кочкаря, Іоїля Биковського і т. д. і т. п., то кожного разу поставало те чи інше нездоланне заперечення, завжди виринали питання, на які відповіді належного і переконливого характеру знайти було неможливо. Тому всі ці версії і зазнали краху. **Тимчасом абсолютно нічого, що суперечило б авторству князя, у «Слові» знайти також неможливо.** Я спеціально і дуже прискіпливо вивчав

---

* Правда, не так давно В. Солоухін у замітках «Камешки на ладони», не обтяжуючи себе належною аргументацією, висловив гадку, ніби автор був... монахом, вірно, тимчасом, підкреслюючи, що «поэзия тогда была не письменной, а устно-песенной, гуслевой» (Новый мир. 1986. № 8. С. 154). Як буде в цій розвідці показано далі, пісня-повість «Слово» і належить саме до усно-пісенної гуслярної поезії, а не до писемної творчості.

твір саме під цим кутом зору, віддавши критичному аналізові більше часу і сил, ніж на конструктивну аргументацію тези про автора-князя. Жодної, навіть найменшої суперечливої деталі чи рисочки! При цьому мав я на оці ще й певного князя.

До речі, Рибаков у згаданій вище книзі, де він висуває в автори київського боярина Петра Бориславича, пише: «Никем из исследователей не оспаривается принадлежность автора «Слова» к дружинному, рыцарскому слою» (Русские летописцы... С. 393). Твердження це не відповідає дійсності. Оспорювали. Ржига і Шарлемань. Тепер — Чивіліхін і автор цих рядків, а також Кобзєв, Нікітін, Медведєв, Грабовський та інші.

Але для подвійного чи навіть потрійного запасу міцності (мов при конструюванні літака) «прокрутимо», як тепер кажуть, ще один, при цьому зовсім інший, варіант аргументації на ствердження соціального статусу автора.

Велика заслуга Чивіліхіна полягає в тому, що він знайшов другу, паралельну і при цьому знову ключову аргументацію на користь авторства князя. Чивіліхін пише: «Есть в поэме и еще одно особо важное слово, свидетельствующее о социальном положении автора и окончательно открывающее замочек давней тайны» (№ 3. С. 117). Ідеться про слова «брат», «браття». Відомо, що цими словами зверталися і звертаються один до одного і родичі-брати різного ступеня, і духовні особи між собою, і духовні особи до осіб світських, і світські особи до світських же, не поєднані кровним родичанням. Словом «братие» звертаються до своїх потенціальних читачів автори чи писці давньоруських творів. У «Слові» лексему «брат», нагадує Чивіліхін, ужито дев'ять разів. У восьми випадках воно означає кровних братів. Але, звертає увагу дослідник, з фрази «Слова»: «Усобица княземъ на поганыя погыбе, рекоста бо братъ брату: «Се мое, а то мое же» — ясно видно, що тут ідеться не про двох братів-родичів (хоча й між ними могли бути аналогічні контроверзи), а про князів узагалі. Чивіліхін наводить також звертання Володимира Мономаха (VII покоління від Рюрика; далі подаватиму лише цифру) до Олега Святославича (VII): «Посмотри, брат, на отцов наших: что они скопили и на что им одежды?» — для доказу того, що й тут маються на увазі просто князі, а не брати по крові. Приклад цей невдалий: Володимир і Олег були двоюрідними братами. Чивіліхін цитує рядки з літопису, де Юрій Володимирович (VIII) говорить у 1147 році до Святослава Ольговича (VIII): «Приди ко мне, брате, в Москов», для підтвердження згаданої тези. Знову невлад, бо Юрій і Святослав були троюрідними братами. Для підтвердження того самого Чивіліхін наводить іще літописну фразу «Брате и сыну», з якою Святослав Всеволодович (IX) київський звертається до Всеволода Юрійовича (IX) володимиро-суздальського та аналогічно той же Всеволод Юрійович — до Романа Мстиславича (XI) галицько-волинського. Тут Чивіліхін має рацію. Всеволод був двоюрідним дядьком (по матері) Святославу, а не братом. Так само не були братами Всеволод Юрійович і Роман Мстиславич; спільним предком у них був Мстислав Володимирович (VIII), але він — дядько Всеволода і прадід Романа, тобто тут слово «брати» означає тільки князі.

Більше Чивіліхін конкретних прикладів не наводить, але говорить, що «можно привести сотни летописных текстов, где слова «братия», «братие» исходят от князей, адресованы князьям и выра-

жают не родственные, а политические отношения» (№ 3. С. 118), і заявляє, що не буде множити приклади. Даремно. Адже з наведених, як бачимо, половина невдалі і це може ослабити довіру до його висновків.

Дозволю собі деякі такі приклади навести. У 1246 році Данило Романович (XII) перебуває у ставці Батия. До Данила прийшов Сонгур, слуга Ярослава Всеволодовича (X), і сказав: «Б р а т твій Ярослав кланявся кущу, і тобі кланятися» (Літопис руський за Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. К., 1989. С. 405; далі — ЛР). Данило і Ярослав «брати» лише тому, що вони — князі (були вони, до речі, й свояками, жони їхні — дочки Мстислава Удатного (XI), але от у літопису нема слова «свояк»); спільним предком їх обох по батьках був Володимир Мономах (VII), але й той був прадідом Ярослава і прапрапрадідом Данила, тобто маємо співвідношення діда і внука, а не братів навіть у найдальшому, третьому коліні (троюрідний брат, брат по спільному прадідові — це межа кровного братнього родичання; чотириюрідний брат — такого й терміна в народі нема); по материнській лінії між Ярославом і Данилом нема жодної спільності. У 1160 році Олег Святославич (IX), старший брат героя «Слова» Ігоря Святославича (IX), звертається до Ростислава Мстиславича (IX): «Б р а т е! Де ти мені велиш стати?» (ЛР. С. 279); тимчасом вони не кровні брати; спільним предком, аж прапрадідом, по батьках був у них Ярослав Володимирович Мудрий (V); по матерях — знову ніякого родичання. У 1153 році Володимир Володаревич (IX), батько славнозвісного Ярослава Осмомисла (X), персонажа «Слова», звертається до Ізяслава Мстиславича (IX), свого лютого ворога: «Ти, б р а т е, вибрав єси час проти мене і короля на мене привів єси. Але якщо буду я жив, то або голову свою зложу, або за себе одомщу» (ЛР. С. 257); спільним предком по батьках, аж прапрапрадідом, був у них Володимир Святославич (IV); по матерях — жодного родичання.

Таких прикладів, де у звертанні князя до князя слово «брат» означає лише соціальний статус, у літописах справді можна знайти немало, хоча й не сотні. Зрештою, коли заглянути в генеалогічні глибини, то виявиться, що всі, б е з є д и н о г о винятку, руські князі, як нащадки Рюрика, на рівних генеалогічних ступенях і навіть, як бачимо, на різних, будуть «братами», причому після Володимира Святославича (IV) в багатьох випадках лише в соціальному плані, через владу, через походження. Більше того, можна навести приклади, де соціальний, а не кровний сенс слова «брат» виступає в абсолютному значенні, виходячи навіть за межі Давньої Русі. 1188 року *угорський король* Бела III посилає посла до *великого київського князя* Святослава Всеволодовича, героя «Слова», із звертанням: «Брате!» (ЛР. С. 347), хоча «братами» вони були тільки як верховні можновладці своїх земель, кровного родичання у них не було ніякого.

Але звернемось до самого «Слова». Чивіліхін наводить рядки із твору, де Ігор Святославич говорить: «Братие и дружино! Луце жъ бы потяту быти, неже полонену быти». Дослідник резонно підкреслює, що тут, у цім «примечательном месте Игорь совершенно отчетливо числит отдельно «братию» (князей) и «дружину» (войско)» (№ 3. С. 118). Слово «дружина» — полісемантичне, воно, зокрема, означало не лише найближчих до князя людей, його

постійне оточення (старша дружина — бояри, молодша — отроки), але й військо в цілому (у «Слові» — «вся своя воя»). Таке ж розуміння слова «дружина» як воїв маємо і в літописній повісті про похід 1185 року. Князі, вирушивши, «идяхуть тихо, сбираюче дружину свою», тобто військо взагалі, а не воєвод чи бояр, які уже були з ними. До учасників походу Ігор у повісті звертається так само, як у «Слові»: «Братья и дружино!»,— тобто виділяючи окремо князів-братів і окремо військо — бояр, дружину, ополчення. Причина цього, зокрема, та — про це буде мова далі,— що автор і «Слова» і літописної повісті — одна особа.

Слід ще особливо підкреслити, що в цьому звертанні Ігоря до «братии» (ми точно знаємо, хто з князів виступив із ним у похід) лише «буй-тур» Всеволод Святославич доводився братом (рідним) Ігореві і якраз при цьому присутній не був; другий учасник походу, Святослав Ольгович — це не брат Ігоря, а синовець його, племінник, син старшого брата Олега Святославича; третій князь, учасник походу, Володимир — не брат Ігоря, а син. І для всіх їх використана спільна формула княжої соціальної спорідненості — «брати» чи «браття».

Підсумовуючи, відзначу, що все вище викладене аж ніяк не є чимсь оригінальним чи новим. Таке розуміння слова «братие» давно вже усвідомлене і сформульоване. «Самое обращение *братие* в XI—XII вв. не ограничивалось значением «духовная паства» или «монахи»: это был и термин феодальной иерархии, объединявший в период феодальной раздробленности князей, даже при отсутствии прямого родства между ними по родителям» (*Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968. С. 48—49; далі — *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово»...).

В літописах та інших творах я під цим кутом зору проаналізував безліч випадків уживання слів «брат», «братие». Це — соціальний термін.

Статус князя був надзвичайно високий. Князь у своїй землі — це самодержець, так, зокрема, сказано про Романа Мстиславича (XI) в «Галицько-Волинському літопису» (ЛР. С. 368). У руках князя, який сидить на княжому столі (а не в порубі, куди його в боротьбі за владу могли засадити «брати»),— уся повнота влади: законодавчої, виконавчої, судової, військової і навіть духовної (призначити не те що єпископа, а й митрополита без великокняжої згоди було неможливо). Князь — повновладний володар усіх своїх підданих, він розпоряджався за своїм розсудом їхніми життями і смертями, міг робити, що хотів. Коли в 1174 році було вбито Андрія Боголюбського (IX), літописець так сформулював княжий статус: «Природою бо земною цесар (так нерідко в літописах називають руських князів.— *Л. М.*) подобен єсть до всякої людини, а владою сану — вищий, як бог» (ЛР. С. 397).

За умов найсуворішого етикету старшинства не могло бути і нема жодного випадку, щоб хтось «знизу» (холоп, смерд, дружинник, боярин, воєвода, писець, княжий наставник, придворний поет, музикант та інші) звертався до князя-«бога» словом «брат» (хоча сам «бог» іноді зі свого «верху» в скрутних ситуаціях так звертається до підлеглих). Цей документальний факт викреслює всі гіпотези про авторів «Слова», з іменами чи безіменних, які не належали до

княжого стану, — того ж Петра Бориславича, Митусу, Кочкаря і т. д.

І Чивіліхін друкує врозрядку: «Главный вывод: е с л и «б р а т и е» в «С л о в е» — э т о «к н я з ь я», в ч е м е д в а л и д о п у с т и м о с о м н е в а т ь с я, т о р а з в е м о г т а к о б р а щ а т ь с я к к н я з ь я м д р у ж и н н и к, в о е в о д а, б о я р и н, п р и д в о р н ы й п е в е ц, м у з ы к а н т и л и к е л е й н ы й

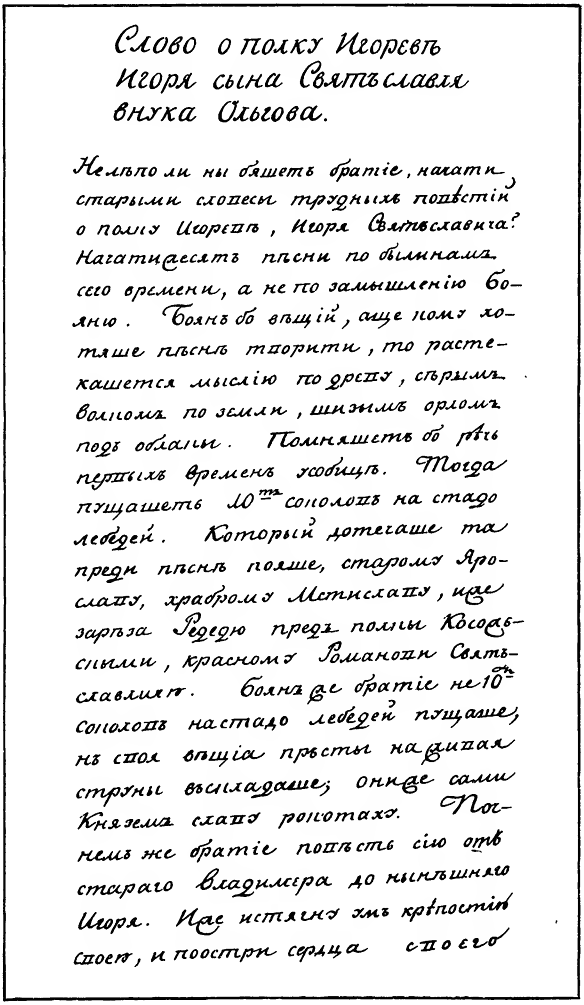
Слово о полку Игоревѣ
Игоря сына Святъславля
внука Ольгова.

Не лѣпо ли ны бяшетъ братіе, начати
старыми словесы трудныхъ повѣстій
о полку Игоревѣ, Игоря Святъславича?
Начатиже ся тъ пѣсни по былинамъ
сего времени, а не по замышленію Бо-
яню. Боянъ бо вѣщій, аще кому хо-
тяше пѣснѣ творити, то расте-
кашется мыслію по древу, сѣрымъ
волкомъ по земли, шизымъ орломъ
подъ облакы. Помняшетъ бо рѣчь
первыхъ временъ усобицѣ. Тогда
пущашетъ 10ть соколовъ на стадо
лебедей. Который дотечаше та
преди пѣснь пояше, старому Яро-
славу, храброму Мстиславу, иже
зарѣза Редедю предъ полкы Косожь-
скими, красному Романови Святъ-
славличю. Боянъ же братіе не 10ть
соколовъ на стадо лебедей пущаше,
нъ своя вѣщіа пръсты на живая
струны въскладаше; они же сами
Княземъ славу рокотаху. По-
чнемъ же братіе повѣсть сію отъ
стараго Владимера до нынѣшняго
Игоря. Иже истягну умъ крѣпостію
своею, и поостри сердца своего

Перша сторінка «Слова». Копія кінця XVIII ст.

п и с е ц? Т а к м о г о б р а щ а т ь с я к н и м т о л ь к о а в т о р - к н я з ь» (№ 3. С. 118).

Але в чому може полягати сумнів, на який все-таки натякає Чивіліхін? Справа в тому, що із сказаного вище про стосунки-звертання князів-братів ще зовсім не випливає, що автор «Слова» — теж обов'язково князь. Твір розпочинається знаменитими словами:

«Не лѣпо ли ны [нам] бяшеть, братие, начяти...» Займенником «ны» автор включає себе в коло осіб, до яких звертається. І звертається не раз: «Боянъ же, братие, не десять соколовь на стадо лебедѣи пущаше»; «почнемъ же, братие, повѣсть сию»; «кая раны, дорога братие»; «уже бо, братие, невеселая година въстала»; «въстона бо, братие, Киевъ тугою». Треба довести, що у «Слові» лексема «братие» є авторським (княжим) звертанням саме до князів, а не знати до кого.

2—4 грудня 1985 року в Інституті російської літератури (Пушкінському домі) АН СРСР відбулася конференція, присвячена 800-літтю «Слова». Серед інших виступів була й доповідь Л. О. Дмитрієва «К вопросу об авторе „Слова о полку Игореве“», де він розглянув і, по суті, відкинув усі кандидатури, висунуті на роль автора «Слова» за останні 15 літ (бо кандидатури, запропоновані до цього, були вже аргументовано відкинуті раніше, зокрема, як говорилося, тим же Рибаковим). Свою роботу Дмитрієв опублікував у журналі «Русская литература» (1986. № 4). Мої тези про автора «Слова», надруковані в «Пам'ятниках України» та в «Україні», потрапили в критичний фокус доповідача. «Он подверг критике гипотезу, согласно которой автором «Слова» мог быть только князь, подробнее проанализировав доводы, приводимые в пользу «княжеской теории» Л. Е. Махновцом»,— сповіщав той же журнал (Рус. лит. 1986. № 2. С. 233). Доповідач не знав моєї роботи в повному обсязі. Виявилося, що всі закиди Дмитрієва (за винятком одного, про що йтиметься на своєму місці) мною було передбачено, і тому нема потреби тут полемізувати з критиком (словознавці можуть зіставити статтю Дмитрієва з текстом цієї книги).

Але Дмитрієв визнає встановлену мною фундаментальну, основоположну тезу, що лягла в підгрунтя всієї системи пошуків особи автора «Слова». Він пише: «Можно согласиться с Л. Е. Махновцом, что автор не князь не мог обращаться к князю — „брат“ или к князьям — „братие“» (Рус. лит. 1986. № 4. С. 20). Підкреслю: не «можно согласиться», а доведеться, бо протилежного не довести. З усією відповідальністю вченого, на величезному матеріалі словесності Давньої Русі вивчав я згадану ситуацію. І от, щоб заперечити розроблену мною теорію, Дмитрієв заявляє: «Собирательное же «братие» имеет в виду слушателей вообще, а не только князей» (Рус. лит. 1986. № 4. С. 21). Цю заяву дослідник не аргументував нічим.

Тимчасом загальновизнано, це випливає зі «Слова», що твір цей — заклик саме до князів єднатися перед загрозою ворожих навал. Для того щоб адресуватися «слушателям вообще», потрібне радіо або телебачення. Адресат авторського першовиконання «Слова», як і будь-якого усного твору в ті часи,— це тільки конкретна аудиторія (на відміну від анонімного читача), в цьому разі лише князівська. Який резон автору такого масштабу виступати перед «слушателями вообще» на «игрищах межю селы», або на Бабиному торжку в Києві, або в Тмуторокані теж невідомо перед ким, при цьому звертаючись з актуальним закликом державної ваги саме до конкретних князів і лише до них — до простого народу у «Слові» звертань нема — стати «за землю Рускую, за раны Игоревы»? Це ж цілковитий абсурд! Про те, що «Слово» було створене усно, напівзімпровізоване, а не написане — йтиме мова далі з детальним виясненням, перед якими князями виступав автор, де, коли.

Вищевикладеним перевірено і підсилено додатковою аргументацією головний висновок Чивіліхіна, що творцем «Слова» був князь, і тепер можна оцінити це як новий, вирішальний крок на шляху до встановлення і м е н і автора «Слова». Образно можна твердити, що Чивіліхін зробив шах у боротьбі за перемогу істини. Він оголосив, як йому здавалося, навіть мат (Ігор), але не врахував усіх варіантів захисту, опору, критики.

Цікаво, що між Шарлеманем і Чивіліхіним хронологічно вклинився письменник Ігор Кобзєв. У газеті «Литературная Россия» (1978. 22 сент.) в статті «Автор «Слова» — князь Игорь?» Кобзєв самостійно висунув тезу про те, що автором «Слова» був князь Ігор. Кобзєв аргументовано заперечив твердження Рибакова про Петра Бориславича як автора «Слова», резонно підкресливши, що цей боярин не мав жодного стосунку до новгород-сіверського середовища і, отже, Ігор та інші ніяк не могли входити в орбіту його творчості.

Пріоритет у науці має величезне значення. Тому, повертаючись назад, наведу вже побіжно згадані відомості, що в п е р ш е тезу про княже походження автора «Слова» висунув ще в 1934 році відомий і, як тепер (!) ми можемо судити, винятково проникливий дослідник «Слова» Вячеслав Федорович Ржига у своїй невеличкій, але надзвичайно цінній статті «„Слово о полку Игореве“ как поэтический памятник Киевской феодальной Руси XII века». У цій статті він нагадує, що «мнение об авторе «Слова» как дружиннике и дружинном певце прочно утвердилось в научной литературе и в различных вариантах дошло до наших дней (тепер можна сказати, що й д о н а ш и х днів.— *Л. М.*). Однако мысль об авторе «Слова» как о дружиннике чьем бы то ни было — Игоря, или Святослава, или Ярослава галицкого — д о л ж н а б ы т ь р е ш и т е л ь н о о т в е р г н у т а (розрядка моя.— *Л. М.*). Если считать автора дружинником Святослава, то трудно понять, каким образом мог возникнуть у него замысел воспеть новгород-северского князя и дать столь интимное изображение его и близких ему лиц, вплоть до упоминания о «свычае и обычае» прекрасной Ольги Глебовны по отношению к ее мужу. Если мыслить автора как лицо, принадлежавшее к галицко-волынскому боярству, то непонятно, как в этой среде мог сложиться панегирик могуществу Ярослава Осмомысла, находящийся во второй части «Слова», тогда как исторически известно, что этот князь широкого размаха, друг византийского императора, союзник западных королей, ловкий политик, проникнутый цезаризмом, всю жизнь боролся с боярской оппозицией. Если же наконец видеть в авторе «Слова» дружинника Игоря, то невозможно объяснить, как дружинник новгород-северского князя, воспевая своего господина, мог в то же время преодолеть свою социальную принадлежность и идейно занять такую п о з и ц и ю, к о т о р а я о б ъ я с н и м а т о л ь к о к а к м е ж д у к н я ж е с к а я (розрядка моя.— *Л. М.*). Итак, неизбежна мысль, что «Слово о полку Игореве» сложилось не в дружинной среде, а в княжеской» (Слово. М.; Л., 1934. С. 157—158).

Зазначу, що Ржига дійшов цього правильного висновку не в результаті мовно-філологічного аналізу тексту «Слова», а просто спираючись на грунтовне знання суспільних відносин тих часів.

Далі Ржига зауважує, що у «Слові» дружинники, вої, бояри не раз фігурують і в окремих згадках і в більш чи менш розгорнутих

зображеннях. «Но любопытно, что все изображения дружины здесь имеют суммарный характер и даются постольку, поскольку это необходимо для раскрытия княжеской деятельности». Такі — куряни Всеволода (очевидно, молодша дружина), такі — бояри Святослава (старша дружина), але «здесь не только не видно отдельных персонажей дружинников, но, напротив, весь памятник наполнен исключительно княжескими образами: одних князей упоминается здесь свыше тридцати, причем многие из них не просто упоминаются, а показываются в метких поэтических характеристиках, свидетельствующих не только о внешней, но и о внутренней близости автора к данной среде. Видно, что автор прекрасно знает многих представителей княжеского рода и живет их мыслями и чувствами. Его реальная осведомленность отличается широтой, точностью и проницательностью. Летописные данные вполне подтверждают всю фактическую канву «Слова», включая сюда и ряд мелких подробностей. Таким образом, мысль о принадлежности автора к княжеской среде является вполне (розрядка моя.— *Л. М.*) мотивированной. Но как представить себе эту принадлежность? Тут, вообще говоря, имеем мы две возможности: или сам автор был князем, или он был профессиональным и вместе с тем придворным княжеским поэтом, тесно связанным с княжеским родом» (Слово. М.; Л., 1934. С. 158—159).

Теза Ржиги про князя як про автора «Слова» підтримки і розвитку не знайшла. І в цьому винуватий сам Ржига. Продумуючи два варіанти можливого авторства — князь чи професійний співець, Ржига схилився до другої можливості: «Последняя из двух возможностей заслуживает особого внимания. Автор «Слова» не только хорошо знает тех реальных лиц, образы которых он творит, не только обладает хорошей осведомленностью о политической значимости отдельных своих персонажей, но в то же время бережно хранит песенные реминисценции о прошлом княжеского рода, отделенном от его современности целым веком, и искусно пользуется ими в процессе собственного песнетворчества. Мало того: он сознает свою связь с подлинным представителем старинной княжеской поэзии Бояном, которого он сам характеризует как поэта, слагавшего песни во славу князей XI века» (Слово. М.; Л., 1934. С. 159).

У наведеному уривкові зі статті Ржиги знову, як бачимо, підкреслено, що автор прекрасно поінформований про людей, образи котрих він творить (додам принагідно, прекрасно знає і людей, для яких і перед якими він виконував свою пісню-повість), але водночас тут намічається вже розрив між співцем і князем. Але хіба князь не міг бути й талановитим автором-співцем? Міг. Де супротивні докази? І кому, як не князеві-авторові, бережно тримати в пам'яті пісенні ремінісценції про минуле княжого роду? Цьому питанню немало уваги приділяє Чивіліхін, наводячи належні аргументи.

Щоб не повертатися до важливої проблеми Бояна, скажу, що для нашої теми, для визначення особи автора «Слова» вона не має вирішального значення. Про творчість Бояна міг знати і боярин, і дружинник, і професійний співець, і навіть автор із Тмуторокані, але ще в більшій мірі князь-співець, адже Боян, як свідчить автор «Слова», оспівував його далеких предків-«братів», що залишили яскравий слід в історії Київської Русі.

Ідея Ржиги про автора-князя заглухла. Сам учений її не розви-

нув і не сконкретизував. Адже коли визнати автором «Слова» князя, тобто сказати «а», то треба сказати й «б» — хто ж він був персонально. Князі — це не зборище безіменних осіб. Вони відомі з літописів, із самого «Слова», з інших документів. Тоді треба знайти цього князя-автора, назвати його ім'я. Цього Ржига зробити не зміг. І от Шарлемань сконкретизував ідею Ржиги так, що автором «Слова о полку Ігоревім» зробив самого Ігоря.

Вище я відзначав, що ще в розмовах із Шарлеманем висловлював йому повну недовіру до такого розв'язання проблеми. Повторю: абсолютно неймовірним із психологічного, з етичного погляду постає образ автора, який про себе самого говорить так: я — сокіл, я — хоробрий, я — сонце; історичні події треба розглядати «отъ стараго Владимера» до мене, третьорядного князя, «до нынѣшняго Игоря»; ви, князі, вступайте в золоті стремена за мої рани, за мене, «буего Святъславлича», і цю вимогу я буду повторювати аж тричі; мені, Ігореві, «не мало величия», я сам себе буду славити — «Слава Игорю Святъславличю»... І все це після того, як я зазнав поразки в боротьбі з половцями і ледве втік із полону.

До того ж у «Слові» є такі рядки: «Что ми шумить, что ми звенить давечя (далече.— *Л. М.*) рано предъ зорями? Игорь плъкы заворочаеть: жаль бо ему мила брата Всеволода». Версія про авторство Ігоря тут остаточно закрита бездоганним текстом-документом, бо тут автор «Слова» говорить про Ігоря, як про іншу особу. А слово «далече» вказує, що автор не був учасником походу; дійсно він був тоді далеко, в Путивлі, а під час створення «Слова» — в Києві. Виправлення ж помилки писця «давечя» на авторське «далече», прийняте майже всіма дослідниками пам'ятки,— цілком надійне: теперішній час «шумить», «звенить» не можна узгодити з «давечя», тобто вчора чи недавно; до речі, це помилкове «давечя» зі «Слова» — єдине, наведене І. Срезневським у його «Материалах для словаря древнерусского языка», і ледве чи воно існувало в давньоруській мові X—XIII століть, відоме тільки «давѣ»; крім того, «далече» ще двічі зустрічається у «Слові» («далече залетѣло», «прелетѣти издалеча»), а помилкове «давечя» — більше ні разу. Слово «далече» викреслює всі версії, де говориться, що автор «Слова» був учасником походу Ігоря Святославича на половців (наприклад, Ольстин Олексич, Святослав Ольгович (X).

Автор книжки в пошуках автора „Слова"

Отже, доведеною є лише теза, що автором «Слова» був князь. Але хто він? Не будемо ігнорувати Ігоря. Незаперечним є висновок, що ті точні й тонкі деталі Ігоревого походу, які маємо і в «Слові» і в літопису, де говориться про похід 1185 року, могли бути почерпнуті лише з реальної дійсності, лише з Ігоревого і нічийого іншого індивідуального досвіду, лише з його першоджерельної інформації. Ось чому Ігоря можна вважати якоюсь мірою співавтором і творця «Слова» і автора літописної статті, тим більше, що це була, як попередньо зауважувалося, одна особа, особа, отже, що належала до найближчого оточення Ігоря.

Давайте ж пошукаємо цього князя. Попереджую, що шлях буде довгий і тяжкий. Для таких розшуків потрібен надійний документ, достовірне і повне джерело про всіх, без єдиного винятку, князів руських, які жили за часів Ігоря Святославича. У мене такий документ є. Навіть два. Це, по-перше, вже згаданий іменно-особовий покажчик до «Літопису руського за Іпатським списком», куди внесено всіх, без єдиного винятку, осіб з іменами та безіменних, що згадуються в цьому літопису і в примітках до нього. По-друге, генеалогічна таблиця руських князів за цим же літописом, яка додана до цього дослідження.

Розгортаємо таблицю. Серед сотень імен тут неминуче десь причаївся і автор «Слова», бо він — князь.

Метод пошуку буде такий: відкидатиму групами чи по одному князів, які з різних причин, котрі будуть встановлені через вивчення біографій цих князів (за матеріалами літописів та іншими), не могли бути авторами «Слова». Основна ж передумова авторства, ще раз скажу, така. **Цілком очевидно, що творець не лише мусив володіти всією інформацією, нагромадженою в «Слові», але й мати, як зауважувалося вище, якийсь дуже близький стосунок до Ігоря, коли невдалий похід цього дрібного удільного князя став побудником для творчого відгуку, зачепив автора за живе. Інакше причину появи «Слова» пояснити неможливо. Звичайно оспівують, прославляють великих людей, перемоги, а не поразки. Треба документально довести близькі стосунки автора з Ігорем Святославичем і при цьому**

насамперед у 1185 році, в час походу. Кандидат у автори повинен бути ні малим, ні надто молодим чи надто старим. Слід передбачити також, що можуть виявитися два чи три ймовірні претенденти на автора «Слова». Тоді з них треба, грунтовно все проаналізувавши, вибрати одного. А може бути й так, що зразу визначиться єдиний кандидат. При цьому я, звичайно, виходжу з переконання, що «Слово» — це автентичний твір кінця XII віку, а не підробка пізніших часів, як це безуспішно намагаються довести скептики.

Звужуючи коло пошуків, ми обов'язково вийдемо на князя, автора «Слова о полку Ігоревім» *.

Одразу відкидаємо всіх князів, що належали до VIII і раніших поколінь, від Рюрика починаючи. На час походу Ігоря вони всі померли. Відкидаємо князів XII і наступних поколінь. Вони в цей час або ще й не народились, або були малими. Залишаються IX—XI покоління. У IX поколінні їх було 88 осіб (чоловіків і жінок, у тім числі безіменних і групових позицій — діти), у X — 107 (108?), у XI — 104. Разом 299 (чи 300).

На щастя для нинішньої розвідки вийшло так, що саме по XI покоління включно я ввів до таблиці у с і х князів з усіх джерел, за винятком кількох чернігівських князів, відомих лише з «Любецького синодика», генеалогічна підпорядкованість яких неясна, не піддається точній дефініції. Про це говорю, не замовчуючи, бо тут може критися якась мізерна частка ймовірності, що серед цих чернігівських князів, відомих лише на ім'я (для поминання за упокій досить імені), невідомих по батькові, може опинитися й автор «Слова». Але, як сказано, цих князів усього кілька, деякі з них, мабуть, померли дітьми, про них нічого невідомо з інших джерел, і проявили вони себе лише тим, що померли. Отже, можливість авторства тут мінімальна, і покладемось на теорію ймовірності.

З 299 осіб вилучаємо жінок — жодна з них не могла бути автором цього суто чоловічого, воєнно-державного за змістом і характером твору (за винятком, зрозуміло, його частини — «Плачу Ярославни»).

Почнемо з далеких територіально муромо-рязанських князів IX—XI поколінь, нащадків засновника цієї династії Ярослава Святославича (VII, п. 1129). У нього було три сини — найстарший бездітний Юрій (VIII, п. 1143), середній Ростислав (VIII, рік смерті

* Творчий процес безперервний. Він діє за всяких обставин. Якось під час обідньої перерви в Інституті археології АН УРСР, коли я уважно прицілювався, щоб знову не попасти в лузу, хтось із коментаторів моєї гри, що завжди стоять навколо більярда, запитав під руку, чи я читав статтю Нікітіна в «Новом мире». «А про що там?» Мені сказано, що про «Слово». «Варто читати?» Знизування плечима. 3 серпня 1984 року одержую листа від лауреата Ленінської премії, члена-кореспондента АН УРСР Є. П. Кирилюка. Повідомляючи про одержання опублікованого мною «Київського літопису», він пише: «Читаю з олівцем у руках Нікітіна... Як Ви дивитеся на цю публікацію?» 4 серпня їду в ЦНБ АН УРСР, щоб подивитись. Беру «Новый мир» № 5 і 6 (сьомого ще нема). «Испытание „Словом...“» Уважно читаю першу, другу сторінку. Мені все ясно. Третю-четверту читаю по діагоналі. Далі продивляюся. Увечері 5 серпня мені принесли «Новый мир» № 7. Тут кінець «испытания». На с. 208 читаю: «Трудно сказать, кем был автор «Слова...» Да и так ли уж это важно? Главное, что это был писатель — сам князь или отпрыск княжеского рода, первым понявший горестную судьбу русской земли, раздираемой междоусобицами. Отсюда и этот настойчивый призыв забыть распри и счеты». І кінцевий висновок про Бояна і автора «Слова»: «Мы никогда не узнаем их имен и судеб».

невід.) і наймолодший Святослав (VIII, п. 1145). Ясно, що автором «Слова» жоден із них бути не міг.

У Ростислава Ярославича (VIII) було три сини — найстарший бездітний Андрій (IX, рік см. невід.), середній Гліб (IX, п. 1177) і наймолодший Юрій (IX, рік. см. невід.). Бездітний Андрій і Юрій Ростиславичі глухо і безіменно згадуються в «Київському літопису» єдиний раз під 1152 роком, і жодного контакту їх з Ігорем документи не фіксують. Нема ніяких даних (навіть імені) про єдиного сина (X) Юрія Ростиславича.

У Гліба Ростиславича (IX) було шість синів — Роман (X, п. 1216), Ігор (X, п. 1194), Володимир (X, рік см. невід.), Всеволод (X, п. 1207), Святослав (X, рік см. невід.) і Ярослав (X, рік см. невід.). Вони сумарно згадуються в «Слові», як «удалі сини Глібові», котрими «стріляє» великий князь Всеволод Юрійович (IX), і, отже, до авторства «Слова» не причетні. XI покоління цих Глібовичів у 1185 році було або зовсім мале, або ще й не народилося.

Святослав Ярославич (VIII) мав трьох синів — найстаршого Давида (IX, п. 1147), середнього бездітного Ігоря (IX, рік см. невід.) і наймолодшого Володимира (IX, п. 1161); з хронологічних міркувань авторство їх відпадає. Давид Святославич (IX) мав одного бездітного сина Ігоря (X, рік см. невід.), такого дрібного удільного князя, що невідомий навіть його уділ, у «Київському літопису» цей князь навіть не згадується, стосунки його з Ігорем не простежуються. Володимир Святославич (IX) мав єдиного сина Юрія (X, п. 1174), котрий, отже, в 1185 році був уже давно мертвий, але залишив трьох синів — найстаршого бездітного Володимира (XI, п. 1204), середнього Давида (XI, п. 1228) і наймолодшого Юрія (XI, рік см. невід.). Ці три князі сиділи в Муромі та на Муромщині, їхніх контактів з Ігорем взагалі не виявлено.

Отже, всі, без єдиного винятку, муромо-рязанські князі претендувати на роль автора «Слова» не можуть.

Перейдемо до полоцьких князів IX—XI поколінь, онуків, правнуків і праправнуків добре знаного з літопису та «Слова» Всеслава Брячиславича (VII, п. 1101), котрі фігурують у «Слові» як «внуци Всеславли». Їх відомо 27 чоловік поіменно, про жодного невідомо, коли хто народився, їхні стосунки з Ігорем у 1185 році не простежуються ніяк, отже, жоден з них не відповідає умовам авторства, як і муромо-рязанські князі. До того ж про трьох із них — Ізяслава Васильковича (X), Брячислава Васильковича (X) і Всеволода (Володшу) Васильковича (X), синів Василька Святославича (IX), говорить автор «Слова», і при цьому про загибель Ізяслава у боротьбі з «поганими», з литвою, мовить у надзвичайно трагічних і величних тонах.

Постає надзвичайно важливе питання,— в тім числі для атрибуції автора «Слова»,— чому у творі, де без полоцьких князів можна було б, здавалося, зовсім обійтися (вони не мають жодного стосунку як до походу 1185 року, так і до Ігоря взагалі), стільки і детально говориться про них, починаючи з їхнього предка, що помер ще в 1101 році, про згаданого Всеслава Брячиславича (VII)?

Полоцька тема займає у «Слові» 62 рядки із 610 (за моїм поділом на ритмічні одиниці), тобто десяту частину твору. При цьому 32 рядки — ретроспективні, що сягають у далеку історію: про зліт і падіння Всеслава Брячиславича (VII), того, який «клюками» об-

перся на коней і в 1068 році сів навіть на великокняжий київський стіл, про інші події в Полоцькій землі більш як столітньої давності (битва на річці Немизі 1067 року), і 30 рядків присвячено сучасникам Ігоревого походу або людям, близьким до цього часу. У чому річ? Між іншим, коли визнати автором «Слова» Ігоря, то відповісти на це питання ясно і чітко нема ніякої можливості. Може, з полоцькими князями був якось пов'язаний автор-князь? Або хтось із князів чи княгинь, перед якими виконувалося «Слово»? Або і те і друге, взяті разом? Може, серед цих «братів» чи «сестер» знайдемо джерело інформації, про яке не говорять жодні літописи (наприклад, про Ізяслава та його смерть)? Може, хтось із них мав своє родовідне корін-ня у Всеславові, який у «Слові» виступає позитивним персонажем? Може, загибель Ізяслава Васильковича (X) була комусь із причетних до автора особливо болюча і тяжка, як своя свіжа рана? Над цими питаннями думали, і багато.

Чивіліхін, правда, заявляє, що на ці питання «никто пока не дал удовлетворительных ответов, но все легко объяснимо, если признать автором Игоря, исходить из его исторической осведомленности, политических и нравственных принципов» (№ 4. С. 108). Але ж доведено, що Ігор автором «Слова» не був і бути не міг. І багатослівне пояснення Чивіліхіна, побудоване на слабо обгрунтованих міркуваннях і при цьому без будь-яких конкретних документальних даних, не можна визнати задовільним. Більш того, Чивіліхін, як бачимо, говорить, що на ці питання задовільної відповіді не дав «никто». Таке твердження також не відповідає істині. Чивіліхін замовчує той факт, що на «полоцьку загадку» дав ясну і точну, оперту на документи, відповідь ще в 1948 році О. В. Соловйов у статті «Политический кругозор автора „Слова о полку Игореве"» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 71—103), вийшовши певною мірою на життєву реальність справжнього автора «Слова», але не побачивши його і стверджуючи, що автором, напевне, був «придворний співець Святослава Всеволодовича» (там же, с. 90). До цієї статті і до її важливих висновків я ще повернуся.

Перейдемо до київських та володимиро-суздальських князів Мономаховичів. Вони були давніми супротивниками, а то й ворогами Ольговичів. Усе XII століття пройшло під знаком боротьби між цими двома відгалуженнями родоводу нащадків Рюрика. Коли б автором «Слова» був хтось із князів Мономаховичів, то, враховуючи цю основну обставину, довелося б шукати якихось особливих, індивідуальних причин, що б спонукали цього нам досі невідомого Мономаховича на створення «Слова», де оспівується зовсім третьорядний похід третьорядного Ольговича і де головні позитивні герої — Ольговичі: Святослав Всеволодович, Ігор, Всеволод, Ярославна. Отже, як сказано, автор — князь Мономахович виключається в принципі, але трапляються і з правил винятки. Тому під потрібним нам кутом зору проаналізуємо життя також кожного Мономаховича.

Як було сказано, на 1185 рік VIII покоління всіх князів, від Рюрика починаючи, померло, у тім числі й Мономаховичів. З IX покоління на цей час померли п'ятеро з шести синів Мстислава Володимировича (VIII): Всеволод (IX, п. 1138), Ізяслав (IX, п. 1154), безпотомний Святополк (IX, п. 1154), Ростислав (IX, п. 1167) і Володимир мачушич (IX, п. 1171); невідомо, коли помер шостий син Яро-

полк (IX), але востаннє він згадується під 1149 роком і, ясно, ніякого стосунку до «Слова» мати не міг, як і померлі брати.

Всеволод Мстиславич (IX) мав двох синів — Володимира (X, рік см. невід.) та бездітного Івана (X, п. 1128). Володимир теж синів не мав, був князем новгородським — і то ще в 1136 році, в історії півдня Русі не фігурує зовсім, у «Київському літопису» не згадується, до 1185 року, мабуть, не дожив. Ніяких стосунків із Ігорем.

Ізяслав Мстиславич (IX) мав трьох синів — Мстислава (X, п. 1170), Ярослава (X, рік см. невід.) і Ярополка (X, п. 1168). Ярослав Ізяславич (X) востаннє згадується під 1174 роком, він був деякий час навіть великим князем київським, і подальше мовчання про цього дуже діяльного князя можна пояснити лише його смертю. Як автор «Слова» він безумовно відпадає.

У Мстислава Ізяславича (X) було чотири сини — Роман (XI, п. 1205), Святослав (XI, рік см. невід.; бездітний), Всеволод (XI, п. 1195) і Володимир (XI, п. 1170; бездітний).

До Романа Мстиславича (XI) у формі «буи Романе» є звертання у «Слові», отже, він автором пам'ятки не був. А до Святослава Мстиславича (XI) та Всеволода Мстиславича (XI) теж є звертання у «Слові» у формі «вси три Мстиславичи» (куди включено й брата Романа Мстиславича), отже, й вони до авторства не причетні.

В Ярослава Ізяславича (X) було чотири сини — Всеволод (XI, рік см. невід.), Інгвар (XI, рік см. невід.), Мстислав Німий (XI, п. 1225?) і наймолодший Ізяслав (XI, п. 1196). До перших двох є звертання у «Слові» — «Инъгварь и Всеволодъ», а третій, Мстислав Німий, також згаданий у звертанні «буи Романе, и Мстиславе», отже, всі вони в автори не підходять. Ізяслав Ярославич (XI) в 1185 році був зовсім малий, він і помер молодим, нежонатим.

У Ярополка Ізяславича (X) був один син Василько (XI, рік см. невід.), безбарвна постать, востаннє він згадується в літопису під 1170 роком і зникає. І цей не міг бути автором «Слова».

Ростислав Мстиславич (IX) мав п'ять синів. З них три до 1185 року померли: Роман (X, п. 1180), безпотомний Святослав (X, п. 1170) і Мстислав Хоробрий (X, п. 1180). Живими лишилися Давид (X, п. 1197) та Рюрик (X, п. 1212). До них є звертання у «Слові» «буи Рюриче, и Давыде», отже, і ці князі не могли бути його авторами.

У Романа Ростиславича (X) — три сини: Ярополк (XI, рік см. невід.), Мстислав (XI, п. 1223, убитий на Калці) і дещо сумнівний, за Татищевим, Ігор (XI, п. 1221). У 1185 році всі вони були хто малий, хто молодий, Мстислав Романович (XI), крім того, тоді князь псковський, у величезній коаліції князів, очолених Святославом Всеволодовичем (IX), героєм «Слова», брав участь у поході на половців, що закінчився величезною перемогою 30 липня 1184 року (про яку теж іде мова у «Слові»), і після цього, як і решта князів, пішов додому, у Псков. Контакти всіх трьох із Ігорем не простежуються.

У Мстислава Ростиславича Хороброго (X) було три сини — найстарший Мстислав Удатний (XI, п. 1228), середній — Володимир (XI, рік см. невід.) і найменший Давид (XI, п. 1226). Як і сини Романа Ростиславича (X), в 1185 році вони були або малими, або молодими; в автори не підходять.

У Давида Ростиславича (X) було чотири сини — Мстислав старший (XI, п. 1187), Ізяслав (XI, рік см. невід.), Мстислав молодший

(XI, нар. 1193) і наймолодший Костянтин (XI, п. 1218). Мстислав Давидович старший (XI) у 1184—1187 роках княжив у Новгороді Великому і жодних стосунків до походу Ігоря не мав. Ізяслав Давидович (XI) брав участь у згаданому поході Святослава Всеволодовича (IX) в 1184 році на половців і після перемоги пішов у свою Смоленщину, в невідомий уділ. Обидва авторами «Слова», як і менших два брати, котрі в 1185 році ще й не народилися, бути не могли.

У знаменитого Рюрика Ростиславича (X) було три сини — Ростислав (XI, нар. 1172), Володимир (XI, нар. 1187) і наймолодший Святослав (XI, загинув 1223 у битві на Калці). Авторами «Слова» бути не могли.

Володимир Мстиславич мачушич (IX) мав чотирьох синів — Мстислава (X, рік см. невід.), Ярослава (X, п. 1200), Ростислава (X, рік см. невід.) і Святослава (X, п. 1221). Ростислав і Святослав Володимировичі (X) в 1169 році згадуються як діти. Ярослав Володимирович (X) майже все життя був зв'язаний з Новгородом Великим і про його участь у справах південної Русі в літописах даних нема. Мстислав Володимирович (X) теж брав участь у поході Святослава Всеволодовича (IX) на половців у 1184 році і після перемоги повернувся невідомо куди (у Дорогобуж?). Ніяких точок дотику з Ігорем у 1185 році не виявлено. Серед чотирьох згаданих синів Володимира Мстиславича (IX) лише Ярослав Володимирович (X) мав трьох синів — Ізяслава (XI, нар. 1191), безіменного (XI, нар. 1192) і Ростислава (XI, нар. 1193), інші Володимировичі зосталися безпотомними.

Так розглянуто всіх б е з є д и н о г о винятку нащадків Володимира Мономаха (VII) через його найстаршого сина Мстислава Володимировича (VIII). Залишаються нащадки решти синів Мономаха і однієї дочки — Ізяслава (VIII, п. 1096; безпотомний), Святослава (VIII, п. 1114; безпотомний), Ярополка (VIII, п. 1139), Марії-Мариці (VIII, п. 1147), Вячеслава (VIII, п. 1154), Романа (VIII, п. 1119; безпотомний), Юрія Довгорукого (VIII, п. 1157), дещо сумнівного, за Татищевим, Гліба (VIII, рік см. невід.; безпотомний) і Андрія (VIII, п. 1142).

У Ярополка Володимировича (VIII) був один безпотомний син Василько (IX, рік см. невід.), згадується лише один раз під 1151 роком і до Ігоря жодного стосунку мати не міг.

Син знаменитої Марії-Мариці Володимирівни (VIII) та Леона, сина візантійського імператора Романа IV Діогена, Василько (IX), був убитий 1135 року і нащадків у нього не було.

Вячеслав Володимирович (VIII) мав одного сина Михайла (IX, п. 1129); Михайло Вячеславич (IX) мав двох, здається, безіменних синів (X) і третього Романа Михайловича (X, рік см. невід.), котрі в орбіту Ігоря ніяк не вписуються. Про їхніх дітей згадок нема.

Юрій Володимирович Довгорукий (VIII) мав одинадцятеро синів. На 1185 рік восьмеро із них померло: Ростислав (IX, п. 1151), Іванко (IX, п. 1147; безпотомний), Андрій Боголюбський (IX, п. 1174), Святослав (IX, п 1174; безпотомний), Ярослав (IX, п. 1166; безпотомний), Борис (IX, п. 1159; чоловічого потомства не мав), Гліб (IX, п. 1171), Михалко (IX, п. 1176; чоловічого потомства не мав). Невідомо, чи жили в 1185 році інші два сини Юрія Володимировича — Мстислав (IX, рік см. невід.) і Василько (IX, рік см. невід.; безпотомний). В літопису вони згадуються востаннє під 1162 роком,

коли їх разом з матір'ю та наймолодшим сином Юрія Володимировича Всеволодом (IX, нар. 1054, п. 1212) їхній старший брат Андрій Боголюбський вигнав за межі Русі і сліди їхні зникають навіки. Лише Всеволод Юрійович (IX) повернувся з заслання, щоб потім стати однією з найвпливовіших постатей в історії Давньої Русі й заслужити згадку в «Слові».

У Ростислава Юрійовича (IX) було два сини — Мстислав Безокий (X, п. 1178) та Ярополк (X, рік см. невід.; безпотомний). Ярополк Ростиславич (X) жив іще в 1196 році, але це — князь володимиро-суздальсько-торжковсько-новгородського району і жодних стосунків до Ігоря не мав. Єдиний син Мстислава Ростиславича (X) Святослав (XI, рік см. невід.) деякий час князював у Новгороді (у 1175 р.), і так само зв'язки його з Ігорем не простежуються.

В Андрія Юрійовича Боголюбського (IX) було чотири сини — Ізяслав (X, п. 1165; безпотомний), Мстислав (X, п. 1172), Гліб (X, п. бл. 1174; безпотомний) і Юрій (X, рік см. невід.; безпотомний). У Мстислава Юрійовича (X) був єдиний син Василій (XI, нар. 1170). Горезвісний Юрій Андрійович (X), задовго до 1185 року гнаний з різних земель Русі, одружився з грузинською царицею Тамар, зганьбив себе і зник безвісті.

У Гліба Юрійовича (IX) було два сини — Володимир (X, п. 1187) та Ізяслав (X, п. 1183), обидва безпотомні. Володимир Глібович (X) як «Володимиръ подъ ранами» згадується в «Слові» і, отже, автором його бути не міг.

У Мстислава Юрійовича (IX), вигнаного з Русі в 1162 році, літопис згадує одного сина Ярослава Красного (X, п. 1198; безпотомний); це був князь переяславль-суздальського району, ніякого стосунку до Ігоря не мав, а в 1185 році був іще й зовсім молодий.

Про останнього наймолодшого сина Юрія Володимировича (VIII) Всеволода (IX) мова вже йшла, до нього звертається автор «Слова», отже, до авторства Всеволод не причетний. Численні нащадки Всеволода від авторства відпадають з хронологічних мотивів.

В Андрія Володимировича (VIII) було два сини — Володимир (IX, п. 1170; безпотомний) і Ярополк (IX, рік см. невід.; безпотомний). Ярополк Андрійович (IX) востаннє згадується під 1159 роком; нічого спільного з Ігорем не мав.

Отже, переглянуто всіх б е з є д и н о г о винятку Мономаховичів. Вище говорилося, що жоден з них не міг бути автором «Слова» принципіально, як антагоніст Ольговичів. І винятків із правила нема.

Перейдемо до останньої великої групи князів — нащадків Ярослава Володимировича Мудрого (V) через його сина Святослава Ярославича (VI, п. 1076), до чернігівських князів.

У Святослава Ярославича (VI) було п'ять синів: безпотомний Роман Красний (VII, п. 1079), який згадується у «Слові» («красному Романови Святъславличю»), Гліб (VII, п. 1078; безпотомний), Олег «Гориславич» (VII, п. 1115) — один із головних історичних у часи «Слова» персонажів твору, Ярослав (VII, п. 1129), муромо-рязанських нащадків якого розглянуто на початку княжого марафону, і Давид (VII, п. 1123).

У Давида Святославича (VII) було п'ять синів — Святоша (VIII, п. 1142 чи 1143), у котрого відома одна дочка та якісь безіменні діти, Всеволод (VIII, рік см. невід.; безпотомний), Володимир (VIII, п. 1151), що мав одного бездітного сина Святослава (IX,

п. 1166), Ізяслав (VIII, п. 1161), який мав двох, здається, безіменних і безпотомних синів, і бездітний Ростислав (VIII, п. 1120). Давидові (VII) нащадки — поза життєвою орбітою Ігоря і подій 1185 року.

Олег Святославич-«Гориславич» (VII), родоначальник Ольговичів (у «Слові» — «Ольгове гніздо»), мав п'ятеро синів: Всеволода (VIII, п. 1146), безпотомного Ігоря (VIII, п. 1147; його вбили кияни під час повстання), Гліба (VIII, п. 1138), безпотомного Івана (VIII, п. 1148) і Святослава (VIII, п. 1164), батька Ігоря Святославича (IX), героя «Слова».

У Всеволода Ольговича (VIII) було два сини — Святослав (IX, п. 1194) і Ярослав (IX, п. 1198). Обидва — персонажі «Слова», при цьому Святослав, великий князь київський, займає особливе місце у творі, а Ярославу з уст цього Святослава звучить докір; авторами пам'ятки вони бути не могли. Гіпотезу Медведєва (див. вище) про авторство Святослава запросто перекреслив також А. М. Робінсон: «„Слово" прославляет, гиперболизует подвиги Игоря, Святослава, воспевает геройство Игоря. Если бы автором был Святослав, это выглядело бы как самохвальство перед своими придворными, что совершенно недопустимо по нормам тогдашнего времени. ⟨...⟩ Великий князь киевский Святослав не мог быть автором «Слова» еще и потому, что невозможно вообразить, чтобы он воспевал славу своему младшему родственнику — князю Игорю и другим молодым родичам» (Лит. газ. 1984. 11 июля. С. 3).

У Святослава Всеволодовича (IX) було п'ятеро синів — Володимир (X, п. 1200; безпотомний), Олег (X, п. 1204), Всеволод Чермний (X, п. 1212), Гліб (X, рік см. невід.; безпотомний) і Мстислав (X, загинув 1223 у битві на Калці).

Може, хто-небудь із цих князів вирішив прославити невдаху Ігоря, а заодно і свого батька Святослава Всеволодовича (IX)? Але в 1185 році Гліб Святославич (X) і Мстислав Святославич (X) були зовсім молодими, їх лише в 1183 році, обох одночасно, оженив батько, а одружували тоді (уперше) в ранньому чи молодому віці. Так само і середнього сина Всеволода Чермного (X) батько одружив щойно, в 1179 році. Отже, авторство всіх трьох відпадає. Водночас відпадають як автори і нащадки (XI) всіх цих князів.

Володимир Святославич (X) та Олег Святославич (X) були дещо старшими, жили вони десь на Чернігівщині, можливо, тоді були ще й безудільними, а в 1185 році, ймовірно, перебували при батькові в Києві. З літопису відомо, що Святослав Всеволодович, дізнавшись про поразку Ігоря, негайно послав цих обох своїх синів на Посейм'я втихомирювати народ, бо «збентежилися городи посеймські», і треба було оберігати цю область від половців, бо Коза Бурнович (у «Слові» — Гза, Гзак) тоді ринув сюди, попалив села навколо Путивля і острог цього города. Ясно, що ці два князі оспівувати похід Ігоря не могли, тим більше, що його, як відомо, не схвалив їхній батько.

В Ярослава Всеволодовича (IX) було три сини — найстарший безпотомний Ростислав (X, н. 1171), другий гіпотетичний, за Татищевим, Ігор (X, рік см. невід.; безпотомний) і наймолодший Ярополк (X, рік см. невід.). Якщо найстарший син Ростислав Ярославич (X) у 1185 році мав 14 літ, то про авторство їх усіх не може бути й мови.

У Святослава Ольговича (VIII) було три сини — Олег (IX,

п. 1180), Ігор (IX, нар. 3.IV 1151, п. 29.XII 1201) та «буй-тур» Всеволод (IX, п. 1196). Про неймовірність авторства Ігоря вже говорилося. Всеволод у 1185 році перебував у полоні. Син Ігоря Святославича (IX), юний учасник походу, Володимир (X, нар. 1170), теж перебував у полоні. Обидва авторами «Слова» бути не могли. Інші чотири сини Ігоря Святославича — Олег (X, нар. 1174), Роман (X, п. 1210), Святослав (X, нар. 1176) і Ростислав (п. 1210) були ще молодшими.

В Олега Святославича (IX) було, очевидно, два сини — Яків (? X, рік см. невід.) і Святослав (X, нар. 1166). Ніяких даних про причетність дещо гіпотетичного Якова Ольговича (X) до походу Ігоря не знаходимо. Святослав Ольгович (X), учасник походу, в 1185 році перебував у полоні, де тоді й помер. Отже, автором «Слова» бути не міг.

У Святослава Ольговича (X) було два сини — Олег (XI, рік см. невід.) та Мстислав (XI, п. 1241). В автори не підходять ніяк.

У Всеволода Святославича (IX) «буй-тура» був один дещо гіпотетичний син Святослав (X, рік см. невід.; безпотомний). Якщо він навіть існував, то в автори не підходить із хронологічних мотивів.

Про обох синів Володимира Ігоревича (X) — Ізяслава (XI, нар. 1186?) та молодшого Всеволода (XI, рік см. невід.) як про авторів «Слова» говорити не доводиться.

Так мною пересіяно через густе сито всіх без єдиного винятку Ольговичів IX—XI поколінь, і автора серед них виявити не вдалося, бо серед них його не було.

Залишаються нащадки ще чотирьох синів Ярослава Мудрого (V) — Ігоря (VI, п. 1060), Вячеслава (VI, п. 1057), Ізяслава (VI, п. 1078) і Володимира (VI, п. 1052).

В Ігоря Ярославича (VI) було два сини — Давид (VII, п. 1112) і Всеволод (VII, рік см. невід.). У Всеволода Ігоревича (VII) — один безпотомний син Мстислав (VIII, п. 1116). У Давида Ігоревича (VII) було два сини — Всеволод(ко) (VIII, п. 1141) та дещо гіпотетичний, за Татищевим, безпотомний Ігор (VIII, рік см. невід.). Всі вони, VIII покоління від Рюрика починаючи, на 1185 рік померли, у «Слові» не згадуються.

Всеволод(ко) Давидович (VIII) мав трьох безпотомних синів — Бориса (IX, рік см. невід.), Гліба (IX, рік см. невід.) і Мстислава (IX, рік см. невід.). Борис Всеволодович (IX) востаннє згадується в «Київському літопису» під 1170 роком (анонімно, як Всеволодович), Гліб Всеволодович (IX) — ще раніше, під 1166 роком, і дальша доля їхня — невідома, вони або незабаром померли, або усунулися з історичної сцени, жодних їхніх контактів з Ігорем не виявлено. Третій брат — Мстислав Всеволодович (IX) був учасником того переможного походу Всеволода Святославича (IX) на половців у 1184 році, про який уже говорилося; після перемоги він пішов у свій Городен, у Берестейську землю, і відтоді з історії зникає. Жодних стосунків з Ігорем.

У Вячеслава Ярославича (VI) був один безпотомний син Борис (VII, п. 1078). Це він загинув у битві на Нежатиній ниві «за обиду Олгову»: «Бориса же Вячеславлича слава на судъ приведе и на Канину зелену паполому постла...»

В Ізяслава Ярославича (VI) було три сини — Ярополк (VII, п. 1087), Святополк (VII, п. 1113) і Мстислав (VII, п. 1069). Про

Ізяслава Ярославича (VI) у «Слові» сказано, що його,— теж убитого на Нежатиній ниві,— як «отца», син Святополк Ізяславич (VII) нібито повелів привезти між угорськими інохідцями «ко святѣи Софии, къ Киеву».

Ярополк Ізяславич (VII) мав двох безпотомних синів — Ярослава (VIII, п. 1102) та Вячеслава (VIII, п. 1104). По чоловічій лінії рід вигас.

У Святополка Ізяславича (VII) було чотири сини — Мстислав (VIII, п. 1099; безпотомний), Ярослав(ець) (VIII, п. 1123), Брячислав (VIII, п. 1127; безпотомний) та Ізяслав (VIII, п. 1127; безпотомний).

Ярослав(ець) Святополкович (VIII) мав двох синів — Юрія (IX, рік см. невід.) та Вячеслава (IX, рік см. невід.; безпотомний). Юрій Ярославич (IX), князь туровський і пінський, востаннє згадується як діючий під 1161 роком, отже, ще чверть століття, до походу Ігоря навряд чи дожив. Вячеслав Ярославич (IX) згадується востаннє ще під 1127 роком, отже, до 1185 року не дожив тим більше.

В Юрія Ярославича (IX) було п'ять синів — Святополк (X, п. 1189), Іван (X, рік см. невід.; безпотомний), Гліб (X, п. 1196), Ярослав (X, рік см. невід.; безпотомний) та Ярополк (X, рік см. невід.; безпотомний). Підкреслю також (це нам буде потрібно), що в Юрія Ярославича була дочка Анна Юріївна (X); десь у 1170—1171 році вона стала другою жоною відомого Рюрика Ростиславича (X), про якого йшла мова вище. Друга дочка Юрія Ярославича Малфрідь Юріївна (X) з 1166 року стала жоною Всеволода Ярославича (XI), того самого, до якого звертається автор «Слова»: «Инъгварь и Всеволодъ».

Святополк Юрійович (X) останній раз діяльно згадується в літопису під 1170 роком як учасник походу на Київ коаліції Мстислава Ізяславича (X), де, зокрема, брали участь галичани, тобто воїни, послані знаменитим Ярославом Осмомислом (X). Далі ніякі його вилазки з Турова літописом не фіксуються, отже, і з походом Ігоря в 1185 році він нічого спільного не мав і не міг бути автором «Слова». В літопису, правда, говориться, що десь у 1182—1183 роках у Святополка Юрійовича шукав притулку князь-ізгой Володимир Ярославич (XI), син Ярослава Осмомисла, але туровський князь, побоюючись могутнього галицького володаря, сина його не прийняв. «Грозы твоя по землямъ текуть»,— так охарактеризує Ярослава Осмомисла автор «Слова». Далі, в 1189 році, літопис лише повідомляє про смерть Святополка Юрійовича. У нього був один син Ростислав (XI, рік см. невід.), але цей уперше згадується в літопису аж у 1228 році, отже жодного стосунку до подій 1185 року він мати не міг.

Іван Юрійович (X) був мізерним удільним туровським князем, навіть уділ його невідомий, востаннє він згадується під 1168 роком як учасник походу коаліції Мстислава Ізяславича (X) до Канева, щоб оберегти від половців «гречників» — руських купців, що торгували з Візантією. Більше Іван Юрійович в літопису не фігурує, отже, він або тихо сидів у своєму закутку на Туровщині, або на 1185 рік помер. Контакти з Ігорем не простежуються.

Гліб Юрійович (X) належав до учасників походу Святослава Всеволодовича (IX) на половців у 1184 році і після перемоги пішов у свою Дубровицю. Жодних стосунків з Ігорем у 1185 році виявити не можна. Він мав сина Олександра (XI, загинув 1223 року в битві

на Калці), але в 1185 році цей або був зовсім малим, або ще й не народився.

Ярослав Юрійович (X) також брав участь у вищезгаданому поході 1184 року на половців і після перемоги пішов у свій Пінськ. Стосунки його з Ігорем в 1185 році не простежуються, і, крім того, він автором «Слова» не міг бути тому, що до нього самого звертається автор знаменитого твору — «Ярославе и вси внуци Всеславли». На цьому наголошую особливо, бо це звертання ще голосно «стрілятиме». У цьому зв'язку відзначу, що жоною Ярослава Юрійовича була Єфросинія Борисівна (X), племінниця Всеволода Юрійовича (IX) і двоюрідна сестра оспіваної «Словом» «красної Глібівни», тобто Ольги Глібівни (X), жони «буй-тура» Всеволода Святославича (IX), Ігоревого брата, і водночас племінниці Ольги Юріївни (IX), законної жони Ярослава Осмомисла (X), матері Володимира Ярославича (XI).

Ярополк Юрійович (X), наймолодший син Юрія Ярославича (IX), князь пінський, згадується в літопису єдиний раз під 1191 роком, коли він оженився, отже, в 1185 році був зовсім малим.

Звичайно, наведений вище перелік князів IX—XI поколінь з екскурсами в покоління попередні зроблений насамперед для того, щоб виявити автора «Слова». Але він ставить ще й іншу серйозну наукову мету. Багатьма вченими не раз підкреслювалося, що автор «Слова» з дивовижною (а для князя й не дивовижною) легкістю і точністю оперував генеалогічними знаннями. Про це тепер читач може судити з у с і є ю к о н к р е т н і с т ю.

Досі я не згадав про безпотомного Ростислава Всеволодовича (VIII, п. 1093), брата Володимира Мономаха (VIII) по батькові (бо матері в них були різні — «мати Ростиславля» згадується в «Слові»), оскільки Ростислав автором «Слова» бути не міг. Але для чого автор згадав про його смерть у Стугні? І при цьому так, що головну увагу привертає не Ростислав, а саме Стугна як антитеза Дінця, котрий так приязно привітав утікача Ігоря і славив його. Що це таке? Чому? Скажу наперед, що відповідь буде вражаюча, коли ми дізнаємось, хто ж був автором «Слова».

Перейдемо до останньої гілки родовідного дерева Рюриковичів — до нащадків Володимира Ярославича (VI).

У Володимира Ярославича (VI) був син Ростислав (VII, п. 1067) та сумнівний безпотомний Ярополк (VII, рік см. невід.). У Ростислава Володимировича (VII) було три сини — безпотомний Рюрик (VIII, п. 1092) та знамениті Володар (VIII, п. 1124) і осліплений Василько (VIII, п. 1124) теребовльський.

У Василька Ростиславича (VIII) було два сини — безпотомний Ігор (IX, п. 1141) та безпотомний Ростислав (IX, рік см. невід.). Ростислав Василькович (IX) взагалі в «Київському літопису» не згадується, навряд чи він дожив до 1185 року, а коли б і дожив, то був би в цей час зовсім старою людиною.

У Володаря Ростиславича (VIII) було два сини — Ростислав (IX, п. бл. 1143) та Володимир(ко) (IX, п. 1153).

Ростислав Володаревич (IX) мав одного сина, знаменитого князя-ізгоя Івана Ростиславича Берладника (X), який претендував на галицький стіл, де законно сидів Ярослав Осмомисл (X), його двоюрідний брат. Ярослав Осмомисл люто переслідував Івана Берладника, який був вигнаний із рідної землі і, напевно, отруєний в 1160 році

аж у Греції, в місті Фессалоніках. «Грозы твоя по землямъ текуть...» В Івана Ростиславича (X) був єдиний безпотомний син Ростислав (XI, п. 1188), який теж намагався захопити Галицький княжий стіл після смерті Ярослава Осмомисла (помер 1 жовтня 1187 року), але боротьба його успіхом не увінчалась. Він був поранений, а угри, що теж хотіли захопити Галич, приклали до його ран отруту, і Ростислав Іванович (XI) помер. Ніяких контактів з Ігорем, тим більше в 1185 році.

Свято відкриття будови — це лише коротка урочиста мить, мізерна в порівнянні з десятиліттями сірих трудових буднів. Звісно, можна б одразу, без цього обтяжливого реєстрування, вказати ім'я автора «Слова». Але ж у науці важливі не лише наслідки, а й шляхи, часто дуже довгі, тяжкі, якими до них ідуть. Науковим результатам вірять, і резонно, лише тоді, коли ясно знають, яким чином вони здобуті.

Немало дослідників, які висували ту чи іншу версію про автора «Слова», спочатку апріорно визначали цього автора, а тоді добирали під свою версію відповідні історичні дані, не гребуючи і фігурами замовчування того, що не підходило під апріорну концепцію. Наперед автора я не визначав. Наперед виробив лише конкретний метод дослідження, який базується на загальнометодологічних засадах. Без будь-якої заданості об'єктивно вивчав факти, документальні дані, аналізував їх, будучи переконаним, що логіка історичних фактів, узятих в їх цілому, в їх зв'язку, фактів, наведених без єдиного винятку, повинна неминуче вивести на автора «Слова», якщо всі ці факти і дані не суперечать істині і якщо, звичайно, ці необхідні дані й факти існують взагалі.

Володимир(ко) Володаревич (IX) мав єдиного сина Ярослава (X, п. 1.X 1187), названого у «Слові» «Осмомислом»,— епітет, про суть якого йдуть суперечки, але який був сповнений глибокого змісту і для тих, перед ким виконувалося «Слово», і, ясна річ, для самого автора. Ярослав Володимирович (X) мав з Ігорем Святославичем найтісніші зв'язки. Його дочка, славнозвісна Ярославна, Єфросинія (так прийнято її називати, хоча давніх автентичних свідчень про її ім'я нема; вони відомі лише з кінця XVIII століття), була єдиною жоною Ігоря Святославича, іншої в нього не було ні до Єфросинії, ні після неї (це точні дані, виведені з літопису). Але автором «Слова» Ярослав Осмомисл бути не міг тому, що в «Слові» є звертання до нього самого, тут йому дається надзвичайно багата на історичний матеріал і водночас реальна, точна, без усякого панегіризму (про так званий панегіризм автора «Слова» ще йтиме мова) характеристика.

У Ярослава Осмомисла (X) було два сини. Менший — Олег (XI, п. 1188) від улюбленої нешлюбної жони Настаськи (Анастасії). Цей син згадується в «Київському літопису» усього двічі: перший раз під 1171 роком і при цьому навіть безіменно (вигнали в заслання), удруге — 1187 року, коли Ярослав Осмомисл, помираючи, сказав: «Тепер я заповідаю місце своє (тобто Галицький княжий стіл.— *Л. М.*) Олегові, синові своєму меншому», бо, пояснює літописець, «Олег був Настасьчич, і був йому милий» (ЛР. С. 345). Але після смерті Ярослава Осмомисла в Галичі стався заколот, і галицькі мужі, тобто бояри, «вигнали Олега з Галича. І втік Олег звідти в [город] Вручий до Рюрика [Ростиславича]» (ЛР. С. 345), де незабаром і помер. Усе, сказане в літопису, ясно свідчить, що

Олег не мав безпосереднього контакту з Ігорем Святославичем у 1185 році, і, крім того, він у цей час був молодим, безпотомним, можливо, навіть слабим фізично, і автором «Слова» бути не міг.

Тепер лишився ще один князь, останній із сотень князів, старший син Ярослава Осмомисла (X), Володимир Ярославич (XI, п. 1198). Оскільки н і х т о з усіх князів, біографії яких під потрібним нам кутом зору проаналізовано якнайпильніше, не відповідав вимогам авторства «Слова», то з залізною логікою документів доведеться змиритись: автором залишається остання людина. Любо-не-любо, вибирати більше нічого, дітися нікуди. Коло пошуків, основаних на безсумнівних історичних даних, стискалося невблаганно і замкнулося навколо Володимира Ярославича галицького.

Але Володимир Ярославич стає автором «Слова» не лише тому, що відпали начисто всі інші князі як претенденти на це найвищою мірою почесне звання. Можна, звичайно, закинути, що, мовляв, міг бути ще якийсь невідомий князь-автор. Закинути таке можна, але довести це документально не вдасться. Літописний фонд вичерпано. Та **вся суть проблеми полягає в тому, що Володимир Ярославич повністю, з будь-якого погляду, відповідає на всі б е з є д и н о г о винятку вимоги, які вже поставлені вченими і будуть ще мною поставлені до автора «Слова».**

Основна вимога до автора «Слова» — близькість до Ігоря. Володимир Ярославич був у **надзвичайно близьких стосунках з Ігорем.** Він його родич, шурин, Ярославна, жона Ігоря, рідна Володимирова сестра, а Ігор — зять Володимирів. До походу 1185 року, під час походу і після походу Володимир перебував у найтіснішому Ігоревому колі родичів, живучи в Путивлі (про це — див. далі), де княжив найстарший син Ігоря Володимир, племінник Володимира Ярославича. Звідси ясно, що всі відомості, всі деталі походу 1185 року, які маємо і в «Слові» і в літописній статті, котрі міг знати лише Ігор і більше ніхто, і були ним розказані Володимирові після втечі з полону. Вже говорилося, що розповідь про сам похід займає лише ч е т в е р т у частину «Слова». Володимир Ярославич, ясна річ, досконало знав усе і всіх, про що і про кого мовить в і н ш и х т р ь о х ч е т в е р т и н а х «Слова». Але звідки і як — це, на мій погляд, надзвичайно цікава проблема.

Тут варто наголосити на в и н я т к о в і й важливості зворотного зв'язку. Мається на увазі таке. Припустімо, що після заголовка «Слово о плъку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова» в оригіналі стояло б ще «Списание Ивана» (Петра, Никифора і т. д.), тобто було вказане безсумнівне (а це може бути й фікція) ім'я автора твору, але про цього автора ми більше нічого не знали б, крім імені. Що це дало б у науковому плані? Та по суті нічого. Одне ім'я без жодних біографічних відомостей рівнозначне анонімові, про життя якого теж нічого невідомо.

І зовсім інша справа, коли автор виступає у плоті і крові, коли маємо його біографію, нехай скупу, а про детальну й говорити нічого. Тоді весь комплекс рішень, пов'язаних з авторством і суттю та особливостями твору, набирає зовсім нової, і при цьому надзвичайно високої, якості.

Це елементарно, але для нашої теми треба тезисно повторити. Творчий акт — наскрізь індивідуальний. У творі так чи інакше відбивається в с е життя автора, весь його життєвий досвід, його ін-

телект, світогляд, походження (і територіальне, й соціальне), його інтереси, поінформованість, симпатії та антипатії і т. д. Твір — це автор, і автор — це твір. Такий зворотний зв'язок.

Є літературознавці, котрі агресивно доводять, що життя, біографія письменника не мають ніякого значення, що мають вагу лише його твори. Нічого й говорити про безпорадність таких тверджень *. Нині літературознавство збагатилося численними літописами життя і творчості письменників-класиків. Написані детальні біографії Шевченка і Пушкіна з найменшими подробицями обставин їхнього життя. І чим глибше можемо ми проникнути в обставини життя письменника (взяті у найширшому аспекті), тим ясніше можемо збагнути найтонший натяк у його творах, зрозумілий, можливо, лише сучасникам, тобто осягнути ці твори в усьому багатстві конкретностей. А твір, у свою чергу, дає можливість проникнути в духовний світ автора, бо є виразом цього життя духовного, і водночас відкрити, якщо це невідомо з інших джерел, немало фактів його біографії; життя творця буває не менш цікаве й повчальне, ніж його твори.

Інформація «Слова» — бездоганна. Історична правда у всеосяжності цього поняття і конкретності — це творчий принцип автора «Слова». Він сам чітко й виразно говорить про це, заявивши уже в заспіві, що його пісні-повісті початися «по былинамь сего времени», тобто згідно з реальним буттям його часу. Але «Слово» так не лише починається, згідно з істиною воно розвивається і закінчується. Автор точно відтворював не лише «былины» свого часу, сучасне йому життя, але й дійсність, котра була для нього вже історією.

Звідки ж конкретно Володимир Ярославич усе це знав? Відповідь на це питання й складатиме наступний зміст цієї розвідки. Але перед тим, як знайомитися з дослідженням далі, просив би вас, читачу, уважно прочитати «Слово» в доданому до цієї книжки оригіналі разом з оригіналом літописної повісті про похід Ігоря на половців.

---

* Моє крайнє здивування викликав матеріал «Споры у подножия великого памятника» (Лит. газ. 1984. 11 июля. С. 3), де учасники «круглого стола» обговорювали проблему «Слова». За цей стіл газета запросила академіка Д. С. Лихачова, двох докторів-філологів — Л. О. Дмитрієва та А. М. Робінсона, кандидата філологічних наук Л. Т. Сазонову, секретаря постійної комісії з проблем «Слова о полку Ігоревім» СП СРСР А. Л. Нікітіна і поета й перекладача «Слова» І. І. Шкляревського. Переконання всіх учасників «круглого стола» про авторство «Слова»: конкретного автора знайти неможливо, та це й непотрібно. Шкляревський заявив: «Надо задуматься над тем, так ли уж необходимо знать нам имя автора. Допустим, мы узнаем его имя, его дела. Какая это была бы несправедливость к будущему! Разгадать его имя — значит украсть тайну у тех, кто будет жить после нас». Отже, турбуючись про нащадків і щоб їх не обкрадати, треба припинити запуски наукових супутників. У наші часи такої бравади агностицизмом я не зустрічав. Академік підійшов до проблеми авторства з іншого боку: «Попытки найти автора «Слова», тем более из числа князей, означают попытку лишить это произведение народности». Звідси висновок: оскільки автор «Сну» відомий, це Тарас Шевченко, то через це знаменитий твір втрачає народність; оскільки твори Льва Толстого не анонімні, а він до того ще й граф, то ні про яку народність його творчості не може бути й мови. Пушкін — із числа дворян, зі стану кріпосників. Мабуть, вульгарний соціологізм ще не відійшов у минуле.

ГАЛИЦЬКИЙ ОСМОМИСЛ ЯРОСЛАВ І РОДОВІД ГЕНІЯ

У «Слові о полку Ігоревім» здавна велику увагу усіх дослідників пам'ятки привертають знамениті рядки:

> Галичкы Осмомысле Ярославе!
> Высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ,
> подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плъки,
> заступивъ королеви путь,
> затворивъ Дунаю ворота,
> меча бремены чрезъ облаки,
> суды рядя до Дуная.
> Грозы твоя по землямъ текуть,
> отворяеши Киеву врата,
> стрѣляеши съ отня злата стола салтани за землями.
> Стрѣляи, господине, Кончака,
> поганого кощея,
> за землю Рускую,
> за раны Игоревы,
> буего Святъславлича!

Почну з того, що в нашому творі, де, як відомо, кожне слово має особливу вагу, де нічого не сказано спроста, звертання до Ярослава Осмомисла займає аж 15 рядків. Цей факт особливої уваги автора до Ярослава впадав у очі всім. Ні до кого, взятого зокрема, такого просторого звертання нема. Лише звертання до буй-Романа і Мстислава має 18 рядків, але ж там мовиться до двох і про двох князів. Та суть тут, зрештою, не в кількості слів чи рядків, а в тому, яку і скільки інформації містить це звертання.

Погортавши «Слово», можна переконатися, що про жодного з дійових осіб твору — і живих і мертвих у 1185 році — нема с т і л ь к и і т а к о г о в а ж л и в о г о історично-державно-географічного матеріалу, як про Осмомисла. Навіть Ігор і великий князь київський Святослав Всеволодович — центральні персонажі твору — не можуть щодо цього рівнятися з Ярославом Осмомислом.

Дослідники одностайно констатували багатство і значущість інформації про Ярослава Осмомисла як факт. Але цей факт вимагає відповіді хоча б на питання: звідки? чому? Тимчасом, не знаючи автора «Слова» або коли вважати ним не Володимира Ярославича (тоді — кого конкретно?), розкрити генезис багатющої і важливої

інформації про Осмомисла, довести це документально, пояснити просто і логічно,— неможливо ніяким чином. І ніхто по суті серйозно й не намагався це зробити. Це теж факт.

Лихачов, наприклад, пишучи серед іншого про інформативне багатство автора «Слова», не раз повторював таке: «Знание глубочайших исторических явлений, происходивших в Галицкой земле и Владимиро-Суздальской, при этом поразительно» (Слово: Сб. исслед. С. 41). Одначе ця «поразительная» обставина не витлумачується ніяк.

Про Володимиро-Суздальську землю — мова далі. А щодо Галицької, то оскільки нині нам відомо, хто є творцем «Слова»,— разючим було б його незнання рідної землі, її історії, рідного княжого палацу, рідного Галича і, нарешті, свого батька, його діянь. Отаким боком одразу і різко повертається і конкретизується проблема авторства.

Євгеній Осетров у своїй великій книжці «Мир Игоревой песни. Этюды» (2-е изд. М., 1981) пише аналогічно: «Другой колоритнейший княжеский образ произведения — Галицкий Осмомысл Ярослав. Фигура, пожалуй, не менее запоминающаяся, чем Всеволод Большое Гнездо. Можно даже сказать, что никто из князей в поэме не удостоился такой парадной, пышной, торжественной характеристики, как могущественный властитель богатого Галицкого княжества, находившегося в Прикарпатье, непосредственно связанного с Византией и странами Западной Европы. Осмомысл... был отцом жены Игоря — Ярославны.

Современники преклонялись перед могуществом князя, сидевшего в древнем Галиче на Дунае, на престоле, который — не метафорически, а буквально — был выкован из золота. Через Дунай, через заоблачные карпатские вершины шли караваны товаров с Востока на Запад и с Запада на Восток. И князь, и своевольное галицкое боярство славились богатством, которое умножали, ибо степняки до Дуная почти не доходили. Каменные замки-крепости были надежной защитой от врагов. Осмомысл состоял в тесных самостоятельных отношениях и с королевскими родами Западной Европы, и с византийскими императорами. Дочь Осмомысла, старшая сестра Ярославны, была выдана за венгерского короля Стефана III. Одно время у Осмомысла гостил удаленный из Константинополя член императорской фамилии принц Андроник, искатель приключений, хитрый и жестокий человек. Французский писатель Шарль Диль в своих «Византийских портретах» так отметил пребывание Андроника в гостях у Осмомысла: «Ему удалось достигнуть Галича и так очаровать князя Ярослава, что тот сделал его своим товарищем и постоянным советником; в конце концов он не мог больше обходиться без Андроника и делил с ним и кровать (! — *Л. М.*), и стол». Став византийским императором, Андроник Комнин повелел написать в новом дворце сцену охоты на туров, напоминавшую о пребывании в Галиче. ⟨...⟩ Характеристика Осмомысла, даваемая в «Слове», говорит о том, что Автор превосходно знал Галич и его княжеский замок, зримо представляя положение, занимаемое городом на Дунае среди других городов» (с. 58—59).

Картина скомбінована Осетровим надзвичайно колоритно. І знову немає навіть тіні спроби пояснити: звідки ж усе це так добре знав

автор «Слова»? А немає тому, що автор його залишався невідомим.

Осетров пише про «парадную, пышную, торжественную характеристику» Осмомисла. Проаналізуємо уважно і об'єктивно надрукований вище уривок «Слова». Нічого парадного, пишного чи урочистого тут немає. Навпаки: строго ділова інформація, частково в образній формі, точний протокол-документ згідно з «былинами сего времени». Холод. Жодного хвалебного епітета Осмомислові. Ніяких панегіриків. Підкреслено лише його княжу потугу в різних виявах та «грозу», що збуджує страх у різних землях. Такий емоційний тон — не випадковий. У цій історично-географічній панорамі, абсолютно достовірній і багатій на факти, розкривається постать саме Володимира Ярославича як автора, тут дуже тонко і точно відбилося його незрозуміле на перший погляд ставлення до батька. Чому ставлення було саме таке,— а інакшим воно бути й не могло,— це на документах покажу далі. А цей холодний тон, викликаний обставинами життя автора і психологічно цілком умотивований, ще раз непомильно вказує на сина князя Ярослава Осмомисла як творця «Слова».

У процитованому вище великому уривкові Осетров запевняє, що Галич був розташований на Дунаї; це не механічна описка, твердження повторене двічі. Володимир Ярославич, уродженець Галича, такого не сказав би ніколи. Від Галича до Дунаю навіть по прямій — півтисячі верст. Отже, для дослідника що Дністер, що Дунай... Тимчасом Галич стояв навіть не на Дністрі, а за 5 км від нього, між правим берегом його правої притоки Лукви і лівим берегом Мозолевого потоку, що вливається в Лукву справа (нині — городище в селі Крилос Галицького району Івано-Франківської області).

Осетров пише про «каменные замки-крепости» в Галицькій землі. Це не відповідає дійсності. Ми, археологи, точно знаємо, що й тут, як по всій Русі, городи-замки будувалися традиційно: рів, земляний вал чи вали, зверху на валу — забороло. Те саме, що в Путивлі, де на заборолі — дерев'яному помості із дерев'яним бруствером-стіною — плакала Ярославна. Лише в горах, серед каміння, доводилося укріплюватись інакше.

Осетров особливо наголошує, що престол Осмомисла «не метафорически, а буквально — был выкован из золота». Це запозичено у Лихачова, який, пишучи про різні княжі столи, повторював безліч разів у різних своїх працях про індивідуальну рису стола Ярослава: «Зато стол Галицкий назван «златокованным», сделанным из сплошного золота» (Слово: Сб. исслед. С. 47).

Інформативний генезис «Слова» полягає в тому, що Володимир або сам на власні очі бачив те, про що говорить, або на власні вуха чув те, про що говорить, або мав інформацію, джерело якої можна встановити точно (Ігор, Ярославна, Святослав київський, Боян, літописи і т. д.).

Інформативним джерелом усього є завжди реальна дійсність. Суб'єкт її сприймає, осмислює. Стіл Осмомисла автор називає двояко — «златым» і «златокованным». Епітет «златыи» може бути загальним місцем, locus communis. Але «златокованныи» — це ознака індивідуальна, і щоб дати таку дефініцію, треба було бачити цей стіл. З Володимиром Ярославичем справа пояснюється дуже просто. Це — княжий трон його батька, в майбутньому — його самого. Ось

чому мова про Осмомисла розпочинається його троном, тут виразно діє фактор особистої зацікавленості автора (а це, як відомо, один із потужних творчих імпульсів).

На мить припустимо, що автор «Слова» — не Володимир Ярославич. Тоді хто? Хто цього анонімного автора пустив у княжий палац, де стояв золотокований стіл? Чому? Коли? І т. д. Витягується цілий ланцюг питань, на кожне з яких треба дати конкретну, однозначну і документовану відповідь, а це — неможливо. Припустімо, що цьому невідомому авторові хтось інший розказав про княжий стіл, бо бачив його. Тоді — хто цей «той», котрий бачив? Хто його допустив у княжий палац? Чому? Коли? Повторюється знову ланцюг питань, при цьому вже другого причинового ряду. Припустімо, що анонім прочитав десь про цей стіл. Тоді де? У кого? Хто це написав? Чому? Знову питання, які заводять у безвихідь. Розмова стане безпредметною.

Не бачивши «златокованного» стола, можна твердити, отже, що він був із суцільного золота, так само, як, не побувавши в Галичі, писати, що город цей був розташований... на Дунаї. Перевіримо, чи міг цей стіл бути із суцільного золота. Візьмемо одну лише ніжку престола, хай навіть таку маленьку, як у нашої табуретки — 50 см × × 5 см × 5 см. Множимо. Буде 1250 куб. см. Питома вага (густина) золота — 19,32. Множимо. Лише одна ніжка буде важити 24 кілограми 150 грамів (вага грецького таланта). Чотири ніжки — центнер. А ще ж були якісь поперечні з'єднання, можливо, підлокітники, спинка,— а вона у тронах, як відомо, робилася справді пишною, високою, широкою,— якісь прикраси тощо. Буде ще з центнер. Виходить, що Ярослав сидів на такій масі золота, якої, можливо, у нього не було взагалі. А коли б навіть і було, то зробити такий суцільнозолотий престол означало б з пустого марнославства омертвити колосальний капітал. Навряд чи Ярослав був би тоді, фігурально кажучи, Осмомислом... Біблійного раба, який закопав у землю талант срібла (не золота!), не пустив його в обіг, щоб здобути зиск, звелено кинути в пітьму кромішню на плач і скрегіт зубів. Навіть Рамзес II Великий (1290—1224 до н. е.), чиї володіння та багатство були далеко не тими, що в галицького князя, і той сидів на троні не з суцільного золота, а з електрону (сплав із чотирьох частин золота і однієї — срібла). Тронне крісло Тутанхамона (Тут-Анх-Амона) було дерев'яне, а спинка окована золотими пластинками з викуваними на них ієрогліфами, інкрустована дорогоцінним камінням і склом. Я його бачив (див. також: *Керам К.* Боги. Гробницы. Ученые. Роман археологии. М., 1960. С. 187). Престол Соломона був із слонової кості, обкладений чистим золотом (3 книга Царств, 10, 18).

До речі, загальний вигляд великокняжого київського стола, з широченною спинкою, з подушкою під сідниці можна бачити на срібняках Володимира Мономаха. Орієнтуючись на це зображення, художник І. Селіванов намалював стіл Святослава Всеволодовича (див.: Слово. К., 1983. С. 57). А трон Осмомисла був із дерева (тис, бук), але покритий тонкими золотими візерунчастими бляшками («ковáна бляшка»).

Образ-реальність «меча бремены чрезъ облаки» Осетров тлумачить так: «Через Дунай, через заоблачные карпатские вершины шли караваны товаров с Востока на Запад и с Запада на Восток». Ці «ка-

равани» — вигадка не Осетрова. Про це писали й інші. Стеллецький, наприклад, услід за Барсовим, твердить: «Ярослав в стиле устной народной поэзии изображен здесь богатырем, который может бросать громады, клади, тяжести за облака. По-видимому, автор «Слова» образно изображает движение караванов с товарами через Карпаты» (Слово. М., 1981. С. 266—267).

Де у наведеному образі є хоч натяк на каравани? Чому ці каравани з товарами треба було метати? Хіба «меча» (метаючи, вергаючи, кидаючи), крім того, означає «шли»? Який смисл у діях «богатиря», котрий «может бросать громады, клади, тяжести за облака»? Хіба прийменник «чрезъ» мав чи має значення «за» (хмари)? Для чого «бросать»? До того ж, у «Слові» не сказано «может бросать»; Осмомисл, за автором, робить це реально — «меча», і зображено це не «в стиле устной народной поэзии», а по-діловому, фактографічно; метає він ці «бремены» не сам (бо сидить на своєму золотокованому столі), а через своїх людей. Чого каравани дерлися «через заоблачные карпатские вершины», а не проходили в ущелинах і через перевали, де були дороги? Що це за маршрут: Схід — Дунай — «заоблачные карпатские вершины» — Захід? Шлях зі Сходу (з Малої Азії) на Захід (Європу) і навпаки — відомий: Константинополь — Адріанополь — Сердіка (нині — Софія) — Ніш — Бєлград, далі правим берегом Дунаю (в сухопутному варіанті; при водному — по ріці) в центр Європи. Шлях цей ніяк не міг іти через «заоблачные карпатские вершины», і Ярослав не міг до нього мати ніякого стосунку, бо путь ця взагалі проходила далеко від його князівства. Якщо ж Осетров має на увазі путь зі Сходу на Захід і навпаки через Русь, то маршрут цей такий: Київ — Володимир-Волинський — Краків і далі в центр Європи, а якщо на південь її — тоді через Дукельський перевал у Карпатах, і шлях цей ніяк не проходив через Дунай. Можна поставити безліч інших питань до цих «караванів з товарами».

Зрештою, не в цих недоречностях головне. Головне — в іншому. Смисл звертання Володимира Ярославича до батька — реально допомогти бойовими силами своєму зятеві Ігореві, відплатити «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича». Це звертання автора, як і всі інші його звертання до князів,— не риторичний оклик, а заклик до реальних дій. Як побачимо далі, заклики точно відповідають військовим можливостям тих чи інших князів. Той і ті, що слухали «Слово» з уст автора, добре знали, що Ярославові війська брали участь у переможному поході Святослава Всеволодовича на половців у 1184 році (ЛР. С. 333). А в такому реально-історичному контексті того часу нагадувати своїй аудиторії «братів»-князів про меркантильні операції свого батька було б, м'яко кажучи, недоречно, а точно кажучи — безглуздо.

Володимир Ярославич знав, що говорив. Коли взяти слова «меча бремены» в смисловій реальній єдності, то такими «бременами» були не міфічні каравани з товарами, а лише камені чи інші важкі предмети, що їх метали катапультами. Це була найсильніша бойова техніка тих часів, і природно, що це й підкреслював Володимир, конкретизуючи військову силу Осмомисла. Відомо ж, що Батий узяв Київ у 1241 році саме за допомогою катапульт, які камінням розбили оборонну стіну города біля Лядських воріт (нині — район Хрещатика).

Коли я збирався коментувати згаданий образ, то викликáв у

пам'яті Карпатські гори, де побував двічі — ще на фронті в 1944—1945 роках (Дукля) і кілька літ тому (Закарпатська область). Картина уявлялася загально, хоча в наш час масової наочної інформації (фотографії, книги-альбоми, кіно, телебачення) її можна було сконкретизувати. У давні ж часи зорову інформацію в усьому її багатстві і конкретності передати було неможливо, можна було лише розповісти про бачене. Але от 7 жовтня 1984 року «Клуб мандрівників» показував Воєнно-Грузинську дорогу і два кадри одразу унаочнили мені сказане автором «Слова». Праворуч і ліворуч височать гори, в н и з у між ними в ущелині білою смугою лежать (саме лежать!) хмари, сховавши гірську дорогу. Кінооператор знімав ці кадри зі схилу правої гори. З аналогічної позиції вої-залога Осмомисла могли катапультами метати («меча») поверху хмар і крізь них каміння-«бремены» і на протилежну гору і вниз. Прийменник «чрезъ» означав і означає, серед іншого, рух поверх чого-небудь і крізь що-небудь. Документально відомо: катапульти-пороки, які метали за сто метрів і більше (півтора перестріли) каміння таке важке («бремены»), що його ледве чотири сильні мужі могли підняти, були на озброєнні галичан (ЛР. С. 391).

Щоб для такої географічної ситуації і бойової операції знайти образ «меча бремены чрезъ облаки», треба було самому не раз і не похапцем бачити і ці білі хмари внизу гір, і сторожові застави в Карпатах (такі застави-башти були й на Кавказі при гірських дорогах), і бойові дії катапульт. Неможливо припустити, щоб син не бував там, де стояли застави-укріплення його батька — охорона рубежів Галицької землі від угорських наїздів. Воєнне значення образу «меча бремены» (каміння) давно витлумачене, і сказане щойно не є чимось принципіально новим (див., напр.: Слово. К., 1983. С. 213). А от пишуть про «каравани».

Осетров твердить, що «степняки до Дуная почти не доходили», і це тоді, коли відомо, що вони постійно кочували між пониззями Волги і Дунаю. У «Київському літопису» відзначено, що на Дунай вони ходили в 1188 і в 1192 році (ЛР. С. 346, 351). То доходили вони сюди чи не доходили? А от у Галичі-городі вони дійсно ніколи не були і свідчень про це нема.

Про твердження дослідника, ніби старша сестра Ярославни була видана за угорського короля Стефана III, скажу пізніше. А тут запитаю: якщо це було так, то чому Ярослав Осмомисл, чия дочка була угорською королевою, підпер угорські гори своїми залізними полками, чому він заступив королеві путь? Чому автор «Слова», Володимир Ярославич, який не міг не знати реальної ситуації, говорить про вороже ставлення батька до угорського короля?

Шарль Діль — це не французький письменник, як твердить Осетров, а вчений (Diehl Charles, 4.VII 1859—4.XI 1944), професор у Парижі, один із помітних візантологів нашого часу.

Осетров запевняє, що Андроник «делил» з Ярославом Осмомислом «кровать» (?!). Довелось перевіряти цитування. Беру «Византийские портреты» (М., 1914) і на стор. 114 знаходжу, що тут надруковано не «кровать», а «кров»! Чому я про це мовлю? А тому, що ніби навмисно аналогічне є у «Слові», де говориться про Ізяслава Васильковича: «И схоти ю на кровать, и рекъ». Над цією «кроваттю» дослідники ламали, ламають і ще будуть ламати списи.

Володимир Ярославич (XI), у часи створення «Слова» князь-

ізгой, прибулець до Путивля без власних засобів до існування (холоп, смерд — і той мав власну хату і власний шмат хліба!), бо вигнаний з Галича батьком Ярославом Володимировичем Осмомислом (X), князем галицьким, був онуком Володимира (Володимирка) Володаревича (IX), теж князя галицького, правнуком Володаря Ростиславича (VIII), князя тмутороканського, потім перемишльського, праправнуком Ростислава Володимировича (VII), теж князя тмутороканського, отруєного в Тмуторокані 1067 року. Він був нащадком Володимира Ярославича (VI), князя новгородського, Ярослава Володимировича Мудрого (V), великого князя київського, у «Слові» — «старого Ярослава», нащадком Володимира Святославича (IV), великого князя київського, у «Слові» — «старого Володимира», Святослава Ігоревича (III), великого князя київського, того самого, що здійснював знамениті походи. Ігор (II) був сином Рюрика (I) — так свідчить літопис.

Отже, Володимир Ярославич, автор «Слова», був князем Рюриковичем і мав усі права, як рівний, звертатися до своїх сучасників-князів словом «браття». Але це — тільки засновок суспільної ситуації. Життя Володимира Ярославича було таке, що він мав також повне моральне право виступити зі «Словом» перед князями і як чесний судія їхніх дій, і як закличник до дій. А зведена генеалогічна вертикаль дає вдумливому дослідникові багато надійного матеріалу для правильного тлумачення — уже виходячи з особи автора — не одного і не двох місць «Слова».

Пишучи біографію Пушкіна, дослідники звичайно заглиблюються до його прадіда, вивчаючи життя Шевченка — до діда. Не будемо детально викладати родовід Володимира Ярославича від самого Рюрика,— це схематично вже подано. Почнемо з його діда, Володимира (Володимирка) Володаревича.

Володимир Володаревич був колоритною постаттю серед князів Русі, а деякими своїми рисами — навіть унікальною. Він був порідненений з угорським королівським домом: його жона Софія (нар. бл. 1098) — дочка короля Кальмана (Коломана; бл. 1074 — 3.II. 1116; королював у 1095—1116 роках). Таким чином, син Володимира Володаревича Ярослав Осмомисл — наполовину угорець по матері і водночас, по матері ж, на чверть русин, бо матір'ю Софії (тобто бабою Ярослава) була Єфимія — дочка Володимира Всеволодовича Мономаха, яку видали за згаданого Кальмана. Не знаю, чи варто нагадувати, що матір'ю Єфимії, першою жоною Володимира Мономаха, була Гіда (Гіта), дочка англосакського короля Гарольда II Годвінсона. Отже, в автора «Слова» по лінії батька була не лише на чверть чи менше угорська кров, а щось навіть від англійських можновладців.

Типова етнічна мішанина, характерна для всіх властителів Середньовічної Європи, що мала виразну феодально-династичну причину і водночас мету: влада і багатство.

Ім'я Володимира Володаревича (рік народження невідомий) в літопису вперше згадується під 1129 роком. У 1141 році він об'єднав під своєю рукою всі Галицькі землі і став могутньою постаттю. 1144 року великий князь київський Всеволод Ольгович, батько героя «Слова» Святослава київського, вирішив підкорити Володимира. «Та він цього не хотів,— навіть і слухати, не те що бачити,— і не схотів їхати поклонитися йому» (ЛР. С. 196). Такий це був харак-

тер. І навряд чи буде лише гіпотезою те, що онук, автор «Слова», дістав щось із дідових генів. В усякому разі і задокументовані стосунки Володимира, автора «Слова», з батьком Осмомислом вказують на дідову вдачу і на те, що цей Ярославич-Осмомислович вважав за доцільне казати князям-богам в очі правду «по былинамь сего времени». Всеволод Ольгович у 1144 році застосував силу, і «велемовний» (теж характерна ознака: володіння словом!), як в'їдливо говорить літописець, Володимирко (літопис у цей час контролював Ізяслав Мстиславич — антагоніст Володимира Володаревича) мусив заплатити за мир, «раніш багато наговоривши, а потім багато заплативши,— і цим його вблагав» (ЛР. С. 196, 197).

У 1145 році Володимир пішов на лови в город Тисмяницю (нині — смт Тисьмениця Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл.),— це документальне свідчення того, що дід автора «Слова» полюбляв цю княжу забаву, якій дослідники стільки приділяли уваги, розшукуючи анонімного автора. А в цей час галицькі бояри ввели в Галич Володимирового синівця, племінника Івана Ростиславича Берладника (див. с. *36*). Володимир криваво розправився з прихильниками Берладника, а той утік. Це — одна з перших сутичок між галицькими боярами та їх спільниками і князем, що потім знайде тривале продовження і в їхніх стосунках з Ярославом Осмомислом, і з автором «Слова», котрого, зокрема, вони примітивно компрометуватимуть, розраховуючи на людську наївність (і ця компрометація, як це не дивно, закріпилася у віках, особливо завдяки деяким історикам та митцям, що не побажали або не вміли як слід осмислити тогочасну реальність), і в стосунках з дітьми Ігоря Святославича та Єфросинії Ярославни, що мали законне право на галицький золотокований стіл, і з Данилом Романовичем.

Володимир Володаревич був постійним і вірним спільником Юрія Володимировича Довгорукого, фактично посадив його в 1150 році на великокняжий київський стіл, коли Довгорукий боровся за нього з Ізяславом Мстиславичем. Володимир намагався мирити цих князів, «братолюбством світячись, миролюбством славлячись [і] не хотячи нікому зла» (ЛР. С. 228). Та водночас у боротьбі з Ізяславом Мстиславичем, смертельним ворогом-«братом», він обдирав жителів Київської землі, підлеглої Ізяславові, упень вирізав п'яних угрів, що прийшли допомагати Ізяславу, він клявся, коли був змушений обставинами, а коли обставини змінювалися — ламав, як усі, клятву. Типова поведінка князя в типових обставинах свого часу.

Але для нашої теми особливо важливе інше. Середньовіччя — це часи неподільного панування філософії провіденціалізму, непохитна і безумовна віра в боже приречення, у божу волю. Все робилося згідно з волею божою. Цей погляд відбився навіть у «Слові»: Ігореві «Богъ путь кажетъ...» Літописці, спираючись на абсолютний авторитет Біблії, запевняли, зокрема, що Бог насилає на Руську землю ангелів, котрі або допомагають людям, або їм протидіють, виконуючи божі приречення. А Володимир Володаревич, мирячи Юрія Володимировича та Ізяслава Мстиславича, дозволяв собі прилюдно кидати такі богохульні слова: «Ангела Бог не зішле, а пророка в наші дні нема, ні апостола» (ЛР. С. 229). Прочитайте від дошки до дошки десятки томів літописів, інші твори тих часів,— другого князя, який би твердив подібне, не знайдете.

Такі ідеї не могли не справляти враження на сучасників. Їх пам'ятали навіть через сім з половиною століть. Максим Горький у своїх відомих етюдах «Лев Толстой», що постали з записів, зроблених наприкінці 1901 — на початку 1902 року в Криму під час зустрічей з Толстим, наводить таке його висловлювання: «Интеллигент — это галицкий князь Владимирко; он еще в XII веке говорил «предерзко»: «В наше время чудес не бывает» (*Горький М.* Собр. соч.: В 30 т. М., 1951. Т. 14. С. 256).

А коли в лютому 1153 року Ізяслав Мстиславич послав до Володимира Володаревича відомого нам Петра Бориславича, то цей посол-провіденціаліст намагався підкорити Володимира повелінням Ізяслава, оперуючи найголовнішим ідеологічно-моральним аргументом — хрестом. Петро Бориславич сказав Володимирові: «А ти вже одступив єси од хресного цілування» — і дістав нечувану й унікальну в усій давньоруській літературі відповідь: «Осей хрестик малий?» (ЛР. С. 257).

Таким був дід автора «Слова», Володимир Володаревич. Він помер від інфаркту чи гострого приступу стенокардії одразу після бурхливої розмови з нібито автором «Слова» — Петром Бориславичем, тоді ще, очевидно, літописцем Ізяслава Мстиславича. Цей літописець-провіденціаліст і записав у літопис смерть галицького князя як божу кару.

Говорячи про цього Петра Бориславича, нагадаю, що в 1168 році разом зі своїм братом Нестором він пограбував свого князя Мстислава Ізяславича (сина покійного Ізяслава Мстиславича), звелівши холопам покрасти княжих коней, забити на них княжі тавра і накласти свої, боярські. Цих бояр-злодюг князь погнав, вони почали плести різні брехні та інсинуації. «Того й біс не замислить, що лиха людина замислить»,— свідчив про Петра та Нестора вже інший літописець (ЛР. С. 294). Подальша їхня діяльність нам відома — злочинці-зрадники. В них був іще третій такий самий родич, чи то брат, чи сестрич, володимиро-суздальський єпископ Федорець. Злочини його — страхітливі. «Київський літопис» розповідає про них детально (ЛР. С. 299), а Никоновський (Патріарший) — ще детальніше. Справа закінчилася тим, що його піймали, спотворили страшенно, і Федорець знайшов смерть на дніпровському острові, що мав назву — Песій.

Коли помер дід, майбутньому авторові «Слова» не було й двох років. Звісно, пам'ятати його він особисто не міг, але пам'ять про нього трималася міцно, про нього багато писано в державному документі — літопису.

Під 1150 роком у «Київському літопису» є таке документальне свідчення: «Оддав Юрій (Довгорукий.— *Л. М.*) дочку свою за Святославича за Олега, а другу, [Ольгу],— за Володимировича за Ярослава в Галич» (ЛР. С. 229). Юрій Довгорукий у цей час сидів у Києві завдяки зусиллям Володимира Володаревича. Нагадаю, що Олег Святославич — це старший брат Ігоря Святославича (помер Олег у 1180 році). Так перед нами поступово розгортаються родинні зв'язки автора «Слова», зв'язки, які на княжому рівні мали неодмінно державне, суспільно-політичне значення, тобто значення величезної ваги. Про ці зв'язки вже мовилося там, де я розглядав суть стосунків між автором «Слова» — Володимиром і героєм «Слова» — Ігорем.

Точніше дата весілля Ярослава Осмомисла визначається між квітнем-початком травня і 20 серпня 1150 року, коли Юрій Довгорукий уже втік із Києва від Ізяслава Мстиславича (між цими датами і говориться про весілля). Звідси ясно, що Володимир Ярославич, майбутній автор «Слова», народився десь у березні-квітні 1151 року (доказ цього див. ще далі у зв'язку з його одруженням), був первістком Ярослава. Відомо, що проблема спадкоємця трону завжди лишалася найактуальнішою княжою, королівською, імператорською державно-сімейною проблемою, і з народженням нащадка не барилися.

Підкреслю, що баба автора «Слова», мати Ольги Юріївни, друга жона Юрія Довгорукого, була гречанкою, з роду візантійського імператора Іоанна II Комнина (1088 — 8.IV 1143, імператор в 1118—1143 роках), дуже ймовірно — його дочкою, тобто сестрою Мануїла I Комнина (1123 (?) — 24.IX 1180, імператор в 1143—1180 роках). Таким чином, по матері Володимир Ярославич був на чверть греком із найвищого соціального стану. А це — дуже важлива обставина. Вона дає додаткові ключі для документального розв'язання цілої низки проблем «Слова» (про це — далі).

Отже, в 1185 році, виголошуючи «Слово», Володимир Ярославич мав 34 роки. Точно стільки, скільки й Ігор Святославич, який народився 3 квітня 1151 року. Це теж цікавий і навіть важливий для аргументації авторства Володимира збіг обставин.

Чивіліхін, говорячи про автора «Слова», поставив, серед інших, таке питання: «Сколько ему могло быть лет во время похода?» Питання, дійсно, належить до кардинальних, воно вимагає точної відповіді, бо вік автора є серйозним фактором творчого процесу та й індикатором його.

Над цим питанням замислювалися й до Чивіліхіна. Як пам'ятаємо, Стеллецький вік автора визначав то рівним вікові князів, до яких той звертався, то в 45—46 років. Чивіліхін, обстоюючи авторство Ігоря, розвиває свою аргументацію так: «Свежесть и острота восприятия мира автором поэмы бесспорны. По зрелости же и серьезности мыслей, заложенных в ней, по энергии и глубине письма, по смелости идей можно уверенно сказать, что это не был ни безусый юноша, ни немощный старец, для которого, скажем, такой трофей Игоревых воинов, как красные девки половецкие,— не обязательно значился бы на первом месте. ⟨...⟩ Незадолго до похода Игорю исполнилось тридцать четыре года, а это самый продуктивный возраст, время подвигов и ратных, и творческих...» (№ 4. С. 91).

Що можна сказати про ці спостереження й висновки? Лише одне: дуже важливі й правильні. Підмічено тонко, міркування об'єктивні, відповідають емоційно-смисловій та ідейній специфіці «Слова», деталям походу Ігоря, віковій психології творчості. Ніяких заперечень проти сказаного не бачу, крім одного: Ігор не був автором «Слова». Віковий ценз постійно мався на увазі, коли я шукав автора «Слова». А підмічене й висловлене Чивіліхіним,— як бачимо, важливе саме по собі,— без найменших неузгоджень пасує до Володимира Ярославича. Йому в час походу Ігоря було 34 роки, вік розквіту фізичних і духовних сил. Таким чином, віковий фактор органічно включається в комплекс аргументації авторства, яку розробляємо.

Чивіліхін у зв'язку з авторством «Слова» дуже доречно згадав про те, що вої Ігоря «помчаша красныя дѣвкы половецкыя». Не знаю, чи є спеціальна робота, присвячена всім жіночим образам «Слова». Тема дуже цікава, важлива, щедро забезпечена добротною інформацією. Не маю можливості тут її розробляти. Скажу ескізно в аспекті авторства «Слова».

Якщо перебрати в умі всю спадщину словесності Давньої Русі X—XIII століть, то виявиться: нема жодного іншого твору, де б жінки займали таке пропорційно велике і при цьому — активне місце. Тут і «красныя дѣвкы половецкыя», і «свычая и обычая» «красныя Глѣбовны», і персоніфікований жіночий образ Обиди, що «вступила дѣвою на землю Трояню», та «Карна и Жля», що «поскочи по Рускои земли, смагу людемъ мычючи в пламянѣ розѣ», і «жены рускыя» — удови, що плачуть за своїми «милыми ладами», і жінка-бранка, яку хапали половці «отъ двора» («бѣль» — це не білка, як тлумачать), і «чага» (невільниця, рабиня), що була б по ногаті (дрібна монета), якби Всеволод Юрійович брав участь у боротьбі з половцями, і «сваты», яких «попоиша» хоробрі русичі — образ, що включає ідею жінки (сватання), і «готьскыя красныя дѣвы», і фемінізований образ удачі — «връже Всеславъ жребии о дѣвицю себѣ любу», і «мати Ростиславля», що плаче «по уноши князи Ростиславѣ», і та «красна дѣвиця», Кончакова дочка, якою мали «опутати» (і реально «опутали») «сокольца» — Володимира Ігоревича, і «дѣвици», що «поютъ на Дунаи», і, ясна річ, над усіма — Ярославна.

З Ярославною в нашій концепції авторства — все ясно. Брат на віки воздвиг величний нерукотворний пам'ятник своїй рідній благородній сестрі. Але звідки ми знаємо, що Ярославна — це дочка саме Ярослава Осмомисла і, отже, сестра Володимира Ярославича? У «Слові» про це не сказано, у літопису — прямо — також ні. А з літопису відомі ще й інші Ярослави, один із котрих міг бути батьком Ярославни,— наприклад, Ярослав Мстиславич Красний (X), про потомство якого нічого невідомо, або Ярослав Ізяславич (X), або за літописом теж безпотомний Ярослав Юрійович (IX), або той же Ярослав Всеволодович (IX) чернігівський, персонаж «Слова», брат Святослава Всеволодовича київського.

Про походження жони Ігоря відомо стало, знову-таки, лише через Володимира, бо в літопису під 1184 роком сказано, що він «прийшов у Путивль до зятя свого, до Ігоря Святославича» (ЛР. С. 334). Зять — це чоловік або дочки або сестри. Володимир — син Осмомисла, шурин Ігоря, жона Ігоря — Ярославна, отже, Ярославна — це дочка саме Ярослава Осмомисла. Не було б у літопису одного маленького слова «зять», не знали б ми, що Володимир — це син Осмомисла, і досі точилися б суперечки та плелися різні вигадки про те, чия ж дочка ця Ярославна. Було б те саме, що й із автором «Слова».

Унікальна в усій спадщині словесності Давньої Русі увага «Слова» до теми жіноцтва — це яскравий вияв індивідуального «я» його автора. Літописці, монахи, апологети умертвіння плоті про жінок або зовсім не говорили, або дуже рідко, або крізь зуби, або проклинали їх як диявольське знаряддя для спокуси й загибелі людини; одна самодержавна Ольга привернула їхню пильну увагу,— і то насамперед тому, що її оголошено святою,— та ще деякі інші жінки

(наприклад, Єфросинія Полоцька) — також із цієї причини. Про образ Богородиці тут не говорю.

Володимир Ярославич — перший, відомий в нашій історії, ідейний фемініст (скажу так, бо інакшого слова не можу знайти). «Слово» — це психологічний документ, який дуже яскраво свідчить, що автор його любив жінок, поважав їх, його турбувала їхня доля. У «Слові» нема жодного негативного жіночого образу, навіть про жінок із ворожого табору говориться, що вони — «красные». Коли ж у «Слові» зі скорботою згадуються сльози Ростиславової матері, то тут не можна не відчувати резонансу переживань Володимира про гірку долю своєї матері, Ольги Юріївни, вже покійної, зневаженої і гнаної чоловіком — Ярославом Осмомислом. Володимир — безпосередній свідок тієї розпуки й одчаю, що охопила руських жінок на Посейм'ї після поразки Ігоря, де полягли їхні сини, чоловіки, брати,— це теж, підкреслю, немаловажна ознака саме його авторства, і про це він теж мовить скорботно. А Ярославна — це образ, що кличе до висот благородства, це усвідомлення того, що через кілька століть сформулював Гете у фіналі «Фауста» —

Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.

Вічно жіночеє
Нас туди зве.
(Пер. Миколи Лукаша)

Нарешті, Володимир — нормальний мужчина, сповнений фізичних і духовних сил, і тому він не може бути байдужим до жіноцтва, як монах чи скопець, до жіночої краси,— звідси така його увага до дівчат, особливо до «красных». На останньому теж наголошую, бо ці психологічні риси особи Володимира засвідчені не лише «Словом», але й літописом (там — щоб паплюжити його боярськими інсинуаціями). Не будемо ханжами, лицемірно опускати очі долу при розмові про інтимність або уникати її. Шедевр — це завжди сплав сильної мислі і сильного почуття, вони у творі є лише тоді, коли є в автора. Підвищена емоційність до жіноцтва — один із найхарактерніших складників психології справжніх митців.

Цей задокументований «Словом» та літописом фемінізм Володимира — теж важлива ланка в ряду психологічних доказів його авторства. Коли б автор був не таким, яким був, той й «Слово» таким, яким воно є, теж бути не могло, бо в автора не було б тих якостей, що потрібні для його створення. Твір — це автор, автор — це твір.

Уявімо на хвилинку, що в літопису про Володимира було б сказано: «А женьскыи полъ ненавиди», і це ще підтверджено фактами. Все. Автором «Слова» за таких обставин Володимир не міг би бути ніяк. Одна деталь, яка не вписується в систему, одразу перекреслює її всю. Щоб розірвався ланцюг, досить однієї слабкої ланки. Тоді треба було б мені згортати свої папери і не сушити голову цією повістю.

Перед очима проходять Шекспір, Байрон, Гете, Пушкін, Шевченко, Толстой, Єсенін... Їх постійно оточували жінки, вони були їхнім життям, натхненням, щастям і бідою. Не конкретизуватиму цю тему. Кожен може зробити це для себе сам.

«Мы же на преднее возвратимся»,— але не до діда, а до батька автора «Слова», до Ярослава Володимировича Осмомисла.

Галицький Осмомисл Ярослав

Оскільки Ярослава Осмомисла оженили в 1150 році (див. вище), а тоді хлопців одружували, як правило, в 14—15-літньому віці, іноді — пізніше (у князів — з династичних міркувань, підшукували відповідну пару), то народився він найраніше у 1135 чи 1136 році. Ця дата підтверджується тим, що коли в лютому 1153 року, після смерті батька, якого звів у могилу своєю мовою Петро Бориславич, Ярослав законно сів на золотокований галицький стіл, він, по-дитячому розплакавшись, заявив (через того ж Петра) про свою покору Ізяславові Мстиславичу: «Нині, отче, я кланяюся тобі. Ти прийми мене. Як сина свойого Мстислава, так само й мене» (ЛР. С. 258).

Однак Ізяслав переніс свою ненависть проти батька на сина, і рівно через рік, у лютому 1154 року, зібравши величезну коаліцію, пішов на Галич. Виявилося, що здолати галичан — не просто. Володимир Володаревич залишив міцну спадщину. Підготувавшись до бою, галицькі бояри сказали Ярославові: «Ти молодий єси. Поїдь-но звідси і на нас дивись» (ЛР. С. 259). І відіслали його, як хлопчака, з поля бою. Ясно ж, що Ярославу було не більш як 18—19 років, та й боялися бояри втратити князя: «Ти в нас один князь єси». Результат лютої січі був той, що спільники Ізяслава розбіглися хто куди, а Ізяслав, набравши обманом галицьких бранців, порубав їх, а ліпших мужів забрав із собою і пішов до Києва.

«Був же плач великий по всій землі Галицькій» (ЛР. С. 260). Так розпочалося князювання Ярослава Осмомисла.

Характерною рисою цього князя було те, що він змолоду не любив сам брати участь у бойових діях. Навесні 1155 року, сівши в Києві, Юрій Довгорукий наказав своєму зятеві піти на Ізяславового сина Мстислава до Луцька. Ярослав пішов ще з одним князем, вони постояли «біля Луцька і, не досягнувши нічого, вернулися назад» (ЛР. С. 265). Таким був персональний бойовий дебют Осмомисла. Тоді ж назрівала усобиця між Довгоруким та Ізяславом Давидовичем,— на цей раз Ярослав прислав тестеві тільки свою підмогу, сам не пішов (ЛР. С. 265). В 1155 році ще раз послав йому підмогу (ЛР. С. 266). У 1156 році Довгорукий мобілізував зятя та інших князів і пішов на того ж Мстислава Ізяславича до города Володимира, щоб передати город Володимирові Андрійовичу, своєму племінникові. Була битва. Невідомо, чи брав у ній участь персонально сам Ярослав, але що стояв — це точно. Виправа виявилася безуспішною (ЛР. С. 269).

Після смерті Юрія Довгорукого (помер в ніч на 16 травня 1157 року) Ярослав посилає свою поміч Ізяславові Давидовичу, який став великим князем київським (ЛР. С. 271). А в 1158 році той же Ізяслав Давидович розпочав війну «проти Ярослава проти галицького, добуваючи волості Іванові Ростиславичу, на прозвище Берладнику» (ЛР. С. 273). Це той самий Берладник, з яким воював також батько Ярослава,— претендент (незаконний) на галицький стіл. Ярослав перед цим вимагав од Ізяслава видати йому Берладника, відрядивши для цього нечувану за розмахом делегацію із восьми послів від різних руських князів і навіть від угорського короля Гейзи II (бл. 1130 — 31.V 1162, король в 1141—1162 роках) та від ляхів, зрозуміло, від Казимира II Справедливого (1138 — 5.V 1194, великий князь польський в 1177—1194 роках), тоді князя сандомирського. Ці документальні відомості показують, що вже у 22—23 роки Осмомисл володів неабиякими дипломатичними здібностя-

ми, коли зумів організувати таке посольство, і водночас є свідченням, що в цей час він установив дружні контакти з угорським та польським правлячими домами. Це для нашої теми теж дуже важливе. Делегація повернулася ні з чим: «Ізяслав переспорив усіх» (ЛР. С. 273). Розпочалася війна-усобиця. Закінчилася вона тим, що в 1158 році «Мстислав же [Ізяславич], і Володимир [Андрійович], і Ярослав [Володимирович] увійшли в Київ місяця грудня у двадцять і другий [день]» (ЛР. С. 275). Ізяслав Давидович утік.

Дослідники давно й правильно пов'язали цю подію в житті Осмомисла зі свідченням «Слова»: «отворяеши Киеву врата». Але з літопису ясно бачимо, що Ярослав у поході грав лише третю скрипку. Хоча похід був успішний, ніякого виразного сліду в житті Ярослава він не залишив, на київський стіл Ярослав не сів. Відбувся цей похід за... 27 років до появи «Слова». Про цей ординарний похід 1158 року у 1185 році всі вже й забули, на нього нашарувалося багато інших походів на Київ, у тому числі такий страхітливий, як похід коаліції Андрія Боголюбського з його сином Мстиславом на чолі 1169 року (про це — говорилося). А от авторові він запам'ятався, Володимирові в 1158 році сповнилося сім літ, дитяча пам'ять — чіпка. Те, що батько «відчиняв» Києву ворота, було одним із аспектів фамільної гордості автора «Слова». І от тепер, у 1185 році, син при нагоді згадує цю давню успішну виправу свого батька. Успішну й останню. Більше ніколи, до кінця свого життя, Ярослав особисто ні в які походи не ходив. Він тільки посилав свої війська з воєводами туди, куди вважав за потрібне (наприклад, в оспіваний «Словом» похід Святослава київського 1184 року). Давно зауважено, що автор «Слова» звертається, приміром, до Рюрика й Давида словами: «Вступита, господина, въ злата стремена», а до Ярослава такого звертання нема. Син добре знав, що батько навіть у золоте стремено не вступить, щоб іти в бій. Тому й звучить формула: «Стрѣляи, господине, Кончака...», тобто маються на увазі війська Осмомисла, які, справді, брали участь у боротьбі проти цього хана в 1184 році.

Ось таке виявляється, коли глибше, конкретно-історично, проникнути в зміст історичних подій і, відповідно, в зміст «Слова» уже в зв'язку з його автором. Все сказане щойно — ще одна ланка в системі доказів авторства Володимира.

Давно помічено, що й мовчання автора про те чи те — аж ніяк не випадкове. Так і з «відкриванням» воріт Києву. Ворота ці «відкривали» й Ігор Святославич, і Всеволод Юрійович, і Рюрик Ростиславич у згаданому поході 1169 року Мстислава Андрійовича. А Всеволод Юрійович, маючи лише 18 літ, п'ять тижнів (бл. 18.II 1173 — 23.III 1173) навіть просидів на київському великокняжому столі, прихопивши на майбутнє титул «великого» князя (ЛР. С. 308). Аж тричі (один раз — із братами) у Києві на столі сидів Рюрик Ростиславич. А от про це все, мовлячи про своїх сучасників-князів, автор не згадує. Чому? А тому, що воно було поза сферою уваги й мети автора «Слова». Коли вважати автором «Слова» не Володимира, тоді все це причиново пояснити неможливо.

Десятиліттями вивчаючи безліч праць про «Слово», я помітив у них одну характерну рису. Дослідники намагаються не ставити питання: чому? Рідко його зустрінеш. А не ставлять тому, що доказово на нього відповідати дуже важко; не знаючи к о н к р е т н о г о автора, на безліч таких «чому» взагалі не відповісти, бо істина —

завжди конкретна. Тому й маємо, як правило, насамперед голу констатацію («поразительно»), без розкриття причиновості явищ. А це — одне з найкардинальніших завдань науки.

Припустімо, що автором «Слова» був не Володимир. Але ж хтось був. Жива людина, а не абстракція. І коли я обстоюю автора як конкретну історичну особу, то цим самим даю конкретно-історичну відповідь на проблему, тобто відповідь наукову, бо знову-таки — істина завжди конкретна. А коли поставити проблему авторства ребром, то не можна не визнати елементарного. Не може абстрактний автор-анонім (боярин, придворний співець, княжий наставник, дружинник, «ратай-мужик» і т. д.), який до того ж невідомо чи й існував узагалі і якому можна приписати будь-які ознаки й властивості, суперничати з історичною особою, з реальним автором — конкретною людиною. А на боці її — не один-два документи й аргументи, а ціла с и с т е м а таких документів та аргументів, і при цьому тут нема жодного документального, тобто цілком достовірного, заперечення проти неї. **Принаймні я, незважаючи на всі свої самокритичні зусилля** (див. переднє слово), **таких контрдокументів чи контраргументів не знайшов. Коли б знайшов хоч один — не затаїв би, не знехтував, а просто, повторю, облишив би цю роботу, бо хибність її була б неминуча, вона містила б у собі внутрішню суперечність.** Давно відомо: трагедія науки полягає в тому, що один найдрібніший факт може вбити найкращу гіпотезу і навіть теорію. Система ж без внутрішніх суперечностей — це нездоланна доказова сила. Тут імовірність помилок зводиться до мінімуму, а то й до нуля, і це тому, що вся система витікає з реальності, а в реальності все, б е з є д и н о г о винятку, узгоджується. Інша річ, що не все можна розв'язати і розкрити до кінця — це неможливо навіть з філософської точки зору, та й часи дуже далекі, джерела не відзначаються повнотою, а в усі психологічні побудники і мотиви автора взагалі проникнути неможливо (ми не завжди усвідомлюємо навіть мотиви власних дій).

Незнання справжнього автора «Слова» призвело до того, зокрема, що при витлумаченні численних проблем твору боролися не стільки істина з помилкою, скільки одна помилка з помилкою іншою. І це зрозуміло: коли недосяжна істина, то її місце неминуче займає здогад, вигадка, фантазія, щоб якось пояснити невідоме чи проблематичне, оскільки в суспільній природі людини лежить невситима жадоба знань, цікавість.

Проблема конкретного автора — це, крім усього, аспект методологічного порядку. Оскільки історична істина завжди тільки конкретна, то незнання справжнього, реального автора неминуче зведе дослідження на манівці антиісторизму того чи іншого характеру — інакше й бути не може. Не дивно, що саме з цієї причини безліч праць про «Слово» тією чи іншою мірою несуть на собі печать абстрактності, схоластики, неконкретності, бездоказовості. Тому ненауковим, методологічно неспроможним є погляд, що «так ли уж это важно» знати особу автора (Нікітін, Шкляревський та інші). Проблема автора твору — це проблема номер один. Від розв'язання її залежить розв'язання безлічі інших проблем як похідних від неї.

Якщо ж визначити конкретного автора, але не справжнього (наприклад, Ігор, Петро Бориславич, Митуса, Кочкар, Біловолод Просович і т. д.), то він заплутається в суперечностях, недоладностях і

перше-ліпше серйозне конкретно-історичне питання, особливо питання «чому?», пустить його на дно. І це ми вже бачили.

Отже, весь комплекс Осмомисла постав саме через те, що його у «Слові» створив автор бездоганно обізнаний, автор, який не міг не знати того, про що говорив. Соціально-політична характеристика Ярослава Осмомисла в «Слові» відповідала без жодного панегіризму історичній правді, «былинамь сего времени». Ось які відомості про цього галицького князя залишив, наприклад, Татищев: «З усіма князями він жив у злагоді і раді, особливо дбав про порядок [своєї] землі і тому всім сусідам був страшний. Ніхто не смів на нього нападати, тому що воєводи [його], безперестану грекам, уграм (? — *Л. М.*) і чехам допомагаючи, були умілі в ратних справах і хоробрі в битві. Земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала і множилася в людях, тому що вчені умільці і ремісники з усіх країн до нього приходили і городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. По Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в Греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав. Він був щедрим, милостивим і правосудним, через те безліч іноземців йому служило. Навчений був мов, багато книг читав, у церковному чині багато що виправляв, і клір влаштовуючи і навчаючи, зловір'я скореняв, а мудрості і правдивої віри навчав і вчити спонукав. Монахів же і їхні прибутки призначив для навчання дітей» (ЛР. С. 345).

Характеристика дуже цінна багатим фактичним матеріалом, він нам знадобиться. Однак попереджу. Відомо, що Татищев користувався джерелами, які до нас не дійшли. Немало фактів, дат, що їх він наводить,— вірні безумовно, деякі — можливі, деякі — явно сумнівні. Водночас Татищев часто вдається до власної інтерпретації подій, одні моменти випинає, інші — приглушує, і в результаті такі його міркування відкидають об'єктивні й критичні дослідники. Але фактична основа його даних — залишається, вона нерідко дублюється даними інших літописів.

У «Київському літопису» некрологічна стаття про Осмомисла говорить: «Був же він князь мудрий, і красномовний, і богобійний, і поважаний в [усіх] землях, і славен військами,— бо де була йому обида, [то] сам він не ходив полками своїми, [а посилав їх з воє]водами. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедру роздавав, прочан люблячи і нищих годуючи...» (ЛР. С. 345).

...Село Крилос Галицького району Івано-Франківської області може гордитися. Тут, у колишньому городі Галичі, 1151 року народився великий русин Володимир Ярославич, автор безсмертного «Слова о полку Ігоревім». Русин Іван Франко, великий Каменяр, народився 1856 року, через сімсот літ, у селі Нагуєвичах в Галичині (нині — село Івана Франка Дрогобицького району Львівської області), на відстані всього ста кілометрів по прямій...

З усього викладеного яскраво, в багатій конкретності постає та обстановка, ті умови, в яких проходило дитинство майбутнього автора «Слова», його молодість, зрілі роки (за винятком деяких періодів), умови, що сформували свідомість Володимира і, природно, знайшли свій вияв у його творчості, задокументовуючи його авторство.

Учені як щось особливе пояснюють, що, наприклад, центральна частина Галича (дитинець) була розташована на горі (Крилоська

гора) висотою в 75 метрів, і цей факт засвідчений у «Слові» лексемою «високо»,— тільки от невідомо, «поразительно», звідки все це автор знав. А Володимир інакше сказати й не міг — тут для нього знайомим і рідним був кожен закуток города, так само, як кожна зала княжого палацу. Тут він жив. Хто може довести, що син Ярослава Осмомисла ще в дитинстві не вилазив на отчий золотокований стіл, тобто, як говорилося, дерев'яне тронне крісло, оковане золотими пластинками, на яких, у свою чергу, були викувані-витиснуті-вигравірувані різні орнаменти, звірі, птахи?.. Я не знаю, чи був це ще стіл Володимира Володаревича, на який сів після смерті батька Ярослав, чи інший, зроблений галицькими умільцями або прийшлими майстрами, що стікалися в Галич з різних країн.

Золотокований княжий стіл управнює мене зробити тут ще один відступ і сказати дещо загальне про історичні реальності, які давали і дають нам критерій для вирішення по суті всіх основних проблем «Слова», в тому числі й авторства. Ми вийшли на Володимира — автора «Слова» вслід за іншими на основі того, що автор обов'язково мусив бути князем,— про це говорило і саме «Слово» й історична реальність тих часів, суспільні стосунки.

З історії не лише Давньої Русі, а всієї Середньовічної Європи, і не тільки Європи, й не лише Середньовічної, добре відомо, що в основі державно-політичних стосунків лежав родинно-сімейний принцип правлячих кіл. Візантійські, руські, німецькі, іспанські, французькі, англійські, угорські, польські, чеські, італійські та інші імператори, королі, князі, принци, герцоги, барони були взаємно переплетені густою сіткою генеалогічно-матримоніальних зв'язків, і на основі неодмінно цих зв'язків виникали ті чи інші державні комбінації. Коротше — родичання в певний час того чи іншого можновладця детермінувало його державно-політичну поведінку цього часу. Про це я вже дещо говорив конкретно. А над цими родинно-сімейними зв'язками стояла перводомінанта — детермінант класовий, основна побудна причина всіх державно-політичних комбінацій: універсальне прагнення можновладців до влади й багатства. Це — основне. Руські князі об'єднувалися, щоб знайти взаємну підтримку, саме на сімейно-родовій основі. Антагоністичні клани Мономаховичів і Ольговичів — це клани генеалогічного походження. Міжкнязівська боротьба, постійні усобиці, що роздирали Давню Русь, теж мали сімейне підгрунтя. Святослав Всеволодович, один із героїв «Слова» — Ольгович, говорив: «А в Володимировім (Мономаховім.— *Л. М.*) племені [лише] хто мені родич, той добрий» (ЛР. С. 327). Княжі комбінації постійно мінялися, перетасовувалися на основі саме класових інтересів, а тоді відповідно й сімейних, і таке к о н к р е т н е вияснення тих чи інших комбінацій у к о н к р е т н и й час дає ключ для з'ясування багатьох історичних проблем, у тому числі проблем «Слова». Рідко можна знайти зв'язки можновладців, не підтримані родичанням. Ці зв'язки-родичання виходили далеко за межі певних держав. Руський князь, припустімо, втікає у Польщу. До кого? Обов'язково до якогось родича, хай навіть дуже віддаленого. І це теж прекрасно знають історики, докопуючись причин міждержавних контактів на високому рівні. Не кажу вже про те, що можновладці добре знали один одного, підтримуючи постійні контакти на різних рівнях то з дружніми, то з іншими намірами.

Політично-сімейно-родовий комплекс детермінує діяльність і персонажів «Слова», і самого автора твору і дає, як зауважувалось, непомильні критерії для розв'язання безлічі великих і малих (але дуже показових) вузлів і вузликів «Слова». Коротко, але чітко цю ідею сформулював О. В. Соловйов, сказавши про автора «Слова», йому невідомого: «Его тематическая установка прежде всего семейно-родовая» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 90). Теза ця згенералізувалася. Сімейно-родова обставина стосується не лише тематики «Слова», а й самого автора. Володимир Ярославич став автором «Слова» саме через те, що був у родинних зв'язках з Ігорем, доля Ігоря була долею автора. Те, що буде викладене далі, багатократно підтвердить і сконкретизує сімейно-родовий принцип, який на княжому рівні має вже державний сенс і силу, дасть безліч нових документів та аргументів на користь авторства Володимира, а конкретна особа автора, у свою чергу, за законом зворотного зв'язку, дасть можливість розкрити й однозначно пояснити так само безліч різних моментів «Слова».

Вище говорилося, що в 1158 році, борючись проти Івана Берладника, Осмомисл зумів організувати делегацію до Ізяслава Давидовича аж із восьми послів, у тому числі від угорського короля Гейзи II. І це тому, зокрема, що Гейза II був родичем Ярослава: мати Ярославова Софія, як говорилося, була дочкою Кальмана і, відповідно, двоюрідною тіткою Гейзи II, бо Софія і Бела II Сліпий (1108—13.II 1141, король в 1131—1141 роках), батько Гейзи II, були двоюрідними братом і сестрою. Як же тоді узгодити це все з тим, що говорить Володимир Ярославич про батька Осмомисла, який сидить на своїм «златокованнѣмъ столѣ, подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плъки, заступивъ королеви путь»? Адже тут ідеться явно про ворожі дії, а літопис документує протилежне. Вище не випадково згадувалося, що в 1150 році батько Ярослава упень вирізав угрів, воїв того ж Гейзи II, які йшли допомагати Ізяславові Мстиславичу, а в 1158 році літопис говорить про спілкування Ярослава з Гейзою II. Що ж це таке? Є. Осетров, як пам'ятаємо, твердить, що Осмомисл віддав свою дочку за короля Стефана III, сина Гейзи II. О. В. Творогов про все це каже, наприклад, так: «Летописи не дают возможности прокомментировать отношения Ярослава с Венгрией, особенно в 70—80-е годы XII в.» (Слово. Л., 1967. С. 509). То, може, щось інше дає можливість це прокоментувати?

Тимчасом і над цією проблемою думали. Стеллецький ситуацію пояснює таким чином: «Что касается самого Ярослава Осмомысла, то он был в союзе с Венгрией. Этот союз был скреплен браком дочери Ярослава с венгерским королем Стефаном III (1161—1173). Допущенная здесь автором «Слова» неточность свидетельствует либо о художественных целях, которые он преследовал, либо об известной неосведомленности его в делах Галицкого княжества. Это обстоятельство говорит против предположения акад. А. С. Орлова о том, что автор «Слова» был выходцем из Галицкой земли (см. «Слово о полку Игореве», 1946, стр. 205)» (Слово. М., 1965. С. 172).

Отже, відомості про шлюб дочки Осмомисла зі Стефаном III Осетров запозичив у Стеллецького. За Лихачовим, знання автора про Галицьку землю та її історію — «поразительное». Стеллецький доводить «известную неосведомленность» автора про це саме, і так перекреслюється навіть можливість, щоб автор був галичанином.

Ситуація дуже серйозна. Для нашої концепції вона може бути фатальною.

Але не будемо панікувати. Той же Стеллецький афористично писав: «Сколько якобы «темных мест» в памятнике в действительности оказалось темными местами в нашем знании второстепенных исторических фактов...» (Слово. М., 1981. С. 22). Вищенаведені коментарі Стеллецького підтвердили справедливість його щойно процитованих слів.

У процесі праці над перекладом та коментуванням «Літопису руського за Іпатським списком» мені довелося вивчати історію не лише Русі IX—XIII століть, але й Візантії, Угорщини, Польщі, Чехії, Монголів цих же віків. При цьому вивчати не в загальних рисах, а саме заглиблюючись у другорядні і навіть десятирядні історичні факти й деталі.

Вся справа — в історичній конкретній обстановці окремих випадків. Те, що було вчора,— сьогодні може змінитися. Державно-політичне життя рухливе, постійно змінюється під впливом обставин і цілей. Володимир Ярославич розповідає про історичні та інші події за станом на день створення ним «Слова» — 15 серпня 1185 року, не пізніше, але кидаючи водночас погляд і в минуле, іноді — дуже далеке.

Дійсно, літопис говорить, що в 1158 році між Ярославом Осмомислом та Гейзою II встановилися приязні стосунки. Справді, дійшло й до шлюбу між сином Гейзи II, майбутнім королем Угорщини, Стефаном III і дочкою Осмомисла. Цей жених народився десь у 1147 році, тобто в 1158 році мав 11 літ, а на час смерті батька — 15.

Але після смерті Гейзи II розгорілася боротьба між візантійським імператором, уже відомим нам Мануїлом I Комнином, і Стефаном III, який сів на батьківський трон, трохи посидів, був зігнаний з трону, за рік тут посиділи ще два королі — Ласло II та Стефан IV, і нарешті в червні 1163 року Стефан засів на трон аж до своєї смерті, що сталася 4 березня 1172 року. Мануїл I Комнин весь час намагався, зокрема, захопити належні тоді Угорщині області Далмацію і Кроацію (в деталі дуже складних перипетій цієї боротьби входити нема потреби). І от 1164 року Мануїл розпочав велику військову підготовку, щоб здобути серйозну перемогу. В цю боротьбу він втягнув і Ярослава Осмомисла, свого родича (див. с. *49*). Мануїл «прикликав сербів, найняв орду печенігів і спонукав свого союзника, руського князя Ярослава, послати допоміжні війська і зажадати назад свою дочку (тобто сестру автора «Слова».— *Л. М.*), котра уже перебувала в Угорщині на вихованні як наречена короля Стефана» (див.: *Fessler Ignaz Aurelius*. Geschichte von Ungarn. Leipzig, 1867. Bd. 1. S. 265: «...bot die Serben auf, nahm eine Schar Petschenegen in Sold und bewog seinen Bundesgenossen, den russischen Fürsten Jaroslaw, Hülfstruppen zu schicken und seine Tochter, die als verlobte Braut König Stephan's sich bereits zur Erziehung in Ungarn befand, zurückzufordern»).

Таким чином, до шлюбу між дочкою Осмомисла і Стефаном III не дійшло, а дійшло до війни між галицьким князем і угорським королем. (Фесслер з німецькою пунктуальністю документує кожне своє слово; джерелами усіяний низ кожної сторінки його книги.) Звинувачувати автора «Слова», ніби він не знає того, про що й не говорить (про шлюб сестри у творі мови нема), а на цій підставі ще й

заперечувати галицьке походження автора — даремна річ. Таке звинувачення обертається проти того, хто його висуває. Стефан III, розірвавши шлюбний контракт з Ярославом Осмомислом, в 1166 році одружився у Відні з Агнесою, дочкою австрійського герцога Генріха Язоміргота з роду Бабенбергів (до речі, з цими самими Бабенбергами пізніше породичався Данило Романович галицький,— див.: ЛР. С. 411).

А от про військові події 1164 року Володимир у «Слові» говорить, і говорить, як завжди, точно. Оскільки Осмомисл прислав Мануїлові свою підмогу, то це були або війська, що прийшли з Галича по Дністру, узбережжі Чорного моря, Дунаю в насадах (в тисячі (!) насад галичани приходили навіть у дніпрові пороги в 1223 році,— див.: ЛР. С. 379), або з пониззя Дунаю в таких же суднах, або це була кіннота, або і те й друге. Ясна річ, що вони брали участь у військових операціях. Але де?

Мануїл, виступивши з Константинополя, безпосередньо рушив на Стефана III свої війська з Сердіки (Софії; про цей шлях див. с. *44*) на Дунай, в район Бєлграда-Браничова (нині — м. Пожаревац, біля річки Млави), тобто туди, де від міста Базіаша розпочинається гігантська ущелина, яка тягнеться на 130 кілометрів аж до міста Кладово, стискуючи Дунай місцями страшенно (до 60 м ширини). Ущелина ця називається Залізні ворота. От що означають слова «затворивъ Дунаю ворота», якими характеризує Володимир бойові дії військ свого батька,— це свідчення того, що галицькі війська чи в насадах чи кінно блокували Дунай у цих місцях, катапультами метали «бремены чрезъ облаки», допомагаючи Мануїлові в його військових операціях. У «Слові» привертає увагу й витончена стилістична паралель, в основі якої лежить історична реальність: «затворивъ Дунаю ворота» — «отворяеши Киеву врата». В обох випадках ідеться про реальні ворота-проходи, які в першому випадку мали назву Залізні, у другому — Золоті.

Мануїл досяг блискучої перемоги і повернувся до Цесарограда-Константинополя з тріумфом. Додам, що в 1167 році Мануїл знову зібрав армію біля Сердіки, і в ній серед перських, турецьких, німецьких та італійських військ були й руські (ясно, що того ж Осмомисла), і в битві 8 липня 1167 року на Дунаї знову завдав поразки уграм.

Під 1164 роком (до 29 червня), тобто точно в ті часи, коли Осмомисл допомагав Мануїлові в його боротьбі з уграми, «Київський літопис» сповіщає таке: «Прибіг із Цесарограда братан цесарів кир Андроник до Ярослава [Володимировича] в Галич. І прийняв його Ярослав із великою приязню, і дав йому Ярослав декілька городів для піддержки. Але потім прислав цесар [грецький Мануїл Комнин] двох митрополитів, кличучи його до себе, і Ярослав одпустив [Андроника] до нього з великою честю, приставивши до нього, [Андроника], єпископа свого Кузьму і двох мужів своїх найзнатніших» (ЛР. С. 286).

Згадаймо твердження Є. Осетрова, що в Ярослава Осмомисла «гостил удаленный из Константинополя член императорской фамилии принц Андроник». Уточню, що його ніхто не «удалял». Андроник, проявивши неймовірну винахідливість, спритність і силу, просто сам утік із тюрми, куди його, як конкурента на візантійський престол, засадив двоюрідний брат, згаданий Мануїл (літопис не зовсім

точно називає Андроника братаном Мануїла, тобто сином брата, племінником). В ув'язненні Андроник просидів з 1155 по 1164 рік, коли втік удруге; таку спробу він зробив і в 1158 році, але тоді його спіймали, закували в подвійні кайдани, а в 1164 році він знову вибрався на волю, утікав до Галича.

Під час цієї утечі його знову спіймали, посадили на коня і під сторожею повели назад. Але по дорозі в Андроника стався розлад функції травного тракту. Андроник ослаб і, злізши з коня та спираючись на палицю, ішов обік дороги. Розлад не припинявся день і ніч, візити в рослинність повторювалися. Якось у пітьмі Андроник знову був змушений пошкандибати за потребою. Сів. Сторожі пильнували гостро, їм було видно його хламиду і капелюх. Сидів Андроник, очевидно, довго. У сторожів увірвався терпець, вони прийшли до сидячого і побачили хламиду та капелюх на палиці. Андроник об'явився в Осмомисла. Чому в Галичі, чому в Осмомисла?

Про родичання Осмомисла з Мануїлом мова вже була. А з Андроником І Комнином (1122 (1113?) — 12.IX 1185; самовладний імператор з вересня-жовтня 1183 по 1185 рік) Ярослава єднали ще інші родинні зв'язки. Андроник був сином Ісаака (бл. 1100 — після 1131), онуком імператора Олексія І Комнина (1048 — 15.VIII 1118; імператор в 1081—1118 роках; до речі, звісткою про його смерть закінчується наша «Повість минулих літ» за Іпатським списком). Ісаак же мав жоною Ірину, дочку Володаря Ростиславича (VIII), сестру Володимира Володаревича, тобто тітку Ярослава Осмомисла. Отже, Андроник І Комнин був двоюрідним братом Осмомисла (і навпаки), тобто двоюрідним дядьком автора «Слова». Ясно, чому Андроник шукав притулку в Галичі.

Це була неординарна подія. На Русь прийшов представник візантійського імператорського дому і, як ми бачили, потенційний імператор. Про дуже прихильне прийняття Андроника в Галичі пише, отож, не лише Шарль Діль, на якого посилається Осетров, а й наш літопис. Шарль Діль взагалі просто переказує, при цьому опускаючи дуже важливі для нашої теми деталі (наприклад, про полювання), візантійського хроніста-сучасника Нікіту Хоніата.

Не будемо йти із Константинополя до Києва через Париж, рушимо навпростець. А Нікіта Хоніат (бл. 1150 — 1213—1214) про перебування Андроника в Ярослава Осмомисла точно пише таке: «Он принят был правителем Галицы с распростертыми объятиями, пробыл у него довольного долго, и до того привязал его к себе, что вместе с ним и охотился, и заседал в совете, и жил в одном с ним доме и вместе обедал» (*Хониат Никита.* История: В 2 т. Спб., 1860. Т. 1. С. 167; розповідь про хитрість Андроника під час утечі в Галич — Хоніатова). Цікаво, що Хоніат тут же дає й пояснення, що таке Галица: «Галица — это одна из топархий (грецьке — місцевостей), принадлежащих *россам, которых называют также иперборейскими скифами*» (курсив мій.— *Л. М.*). Коли ж Андроник у 1183 році став імператором, він побудував розкішні палати, де справді серед інших розписів були й сюжети , які нагадували Андроникові полювання в Галичині на турів-зубрів: «...Живопись представляла конскую езду, псовую охоту, крик птиц, лай собак, погоню за оленями и травлю зайцев, пронзенного копьем кабана и раненого зубра (этот зверь больше сказочного медведя и пестрого леопарда и водится преимущественно у тавроскифов)» (там же, с. 420).

Ці документальні відомості теж мають серйозне значення для конкретного розв'язання питання авторства «Слова».

Дослідники одностайно підкреслювали прекрасне знання автором «Слова» природи, мисливства. Чивіліхін, стверджуючи авторство князя Ігоря, пише про це детально: «Охота на пушного и снедного зверя, на лесную и водоплавающую пернатую дичь, так называемые «ловы», была одним из важнейших промыслов в средневековой Руси и главной княжеской «забавой» — вспомним страницы «Поучения» Владимира Мономаха, посвященные «ловам». ⟨...⟩ Автор «Слова» был, бесспорно, замечальным охотником — огромный объем природоведческих знаний, который заложен в поэме, мог принадлежать только человеку, долгие годы внимательно наблюдавшему природу в непосредственном активном общении с нею» (№ 3. С. 111). Про це багато писав також компетентний коментатор природничих аспектів «Слова» М. В. Шарлемань.

Проти сказаного нічого заперечити не можна, крім одного, що Ігор не був автором «Слова». А все, що зауважене дослідниками з цього мисливсько-природничого образного комплексу твору, дуже просто поєднується з життєвою практикою Володимира Ярославича. Вище я вже наводив літописні дані, що дід автора «Слова» полюбляв лови. Хоніат підтверджує, що мисливством займався також його батько — Ярослав Осмомисл. Хіба можна сумніватися, що й 13—14-літній Володимир був принаймні свідком полювання на зубрів-турів, цих могутніх тварин, що рикали, поранені, під ударами твердосердих мисливців — Андроника й Осмомисла? Звісно, Ярослав галицький не міг не полювати і до й після візантійського гостя. А цей задокументований факт однозначно пояснює, чому Володимир користується образами турів для характеристики і дружини Рюрика та Давида — «не ваю ли храбрая дружина рыкають, акы тури, ранены саблями калеными», і для підкреслення сили й могутності Всеволода,— для нього Володимир аж п'ять (!) разів застосовує метафору «туръ», «буи-туръ». Так принаймні уже враження підлітка відбилися в образному мисленні поета (не можна ж виключити, що він і сам полював, будучи дорослим). А при цьому задокументованому розгаданні генезису метафори «тур» нам не потрібні загальні міркування, що, мовляв, топоніми та гідроніми цього кореня зустрічаються, наприклад, на Чернігівщині, а це вже є одним із доказів чернігівського походження автора тощо. Так, зустрічаються. Але коли на те пішло, то основна маса їх до наших днів збереглася саме в регіоні Галицько-Волинського князівства: топоніми: *Тур, Тур'є, Тури, Турильче, Туринка, Туриця, Турича, Туричани, Турички, Турівка, Турійськ, Турія, Тур'ї Ремети, Туровичі, Тур'я, Тур'я Бистра, Тур'я Пасіка, Тур'я Поляна* (див.: Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ. К., 1973); гідроніми: *Тур, Туринка, Туричка, Турів* (це старе русло Дністра!), *Турівка, Турія, Турниця, Турнянець, Турова, Турочка, Тур'я, Туряницький потік, Тур'янка* (див.: Словник гідронімів України. К., 1979). «Слово» свідчить, що в XII столітті тури на західних землях Русі були не раритетами, а мисливським звіром, що й закріпилося в назвах, які живуть до наших днів.

В цьому історичному контексті стає цілком зрозумілим, чому і в «Галицько-Волинському літопису» Роман Мстиславич, один із персонажів «Слова», характеризується в системі образів аналогічно: він

«хоробрий був, як той тур» («храборъ бо бѣ яко и туръ») (ЛР. С.368). Орлов, не знаючи автора «Слова» конкретно, але вважаючи його галичанином, мав повну рацію, що «уже с XII в. возможно считать существовавшей особую юго-западную («Галицко-Волынскую») манеру историко-поэтического изложения, отличавшегося воинственной красотой повествования и чисто светской роскошью мотивов, а также близостью к западно-славянской стихии» (*Орлов А. С.* Слово. С. 204). Повна справедливість цих слів випливає і зі «Слова», з його художніх особливостей, а тепер і з особи автора — галичанина Володимира Ярославича.

Оскільки Андроник перебував у Галичі досить довго, то ясно, що він не міг не спілкуватися зі своїм юним двоюрідним племінником-синівцем. За документальними свідченнями Хоніата, який знав Андроника зблизька, особисто, це була дивовижно яскрава постать: велетенського зросту, надзвичайно сильний фізично, красень, людина залізної логіки, знань величезних, захоплюючого красномовства,— його ніхто не міг переспорити,— і водночас авантюрник, демагог, спритний, хитрий, нещадний у боротьбі зі своїми противниками, що й привело його після багатьох пригод на трон, а там — і до неймовірно страшної смерті.

Андроник Комнин — напівгрек, його рідною мовою була новогрецька, але неможливо довести, що він не знав і руську мову,— він її знав, бо його матір'ю була, як сказано, галичанка (перемишлянка) Ірина Володарівна, а саме від матері дитина чує перші слова. Можна сміливо твердити, що і Ярослав Осмомисл — князь книжний — у тому чи іншому обсягові знав мову грецьку (серед інших мов), та й жона його Ольга Юріївна була напівгречанкою, а звідси ясно, що й син її, майбутній автор «Слова», не міг не знати грецької мови — це було б абсолютно неймовірним в умовах життя галицького стола. Грецизми, при цьому деякі унікальні в тогочасній руській мові, знаходимо в «Слові» (про це конкретно — далі), що також документує нашу концепцію і знову веде непомильно до одного автора — Володимира Ярославича.

Зрозуміло, що Андроник, людина, яка побувала в бувальцях і належала до самих верхів візантійського суспільства, була і для Ярослава та його сина, наступника галицького стола, неоціненним джерелом інформації. Варте великої уваги й те, як була сприйнята втеча Андроника до «скіфів» у самому Константинополі. Мануїл розглядав цю втечу двоюрідного брата як своє особисте безчестя. «К тому ж ему казалось и подозрительным долговременное его отсутствие, так как ходили уже слухи, что он собирает многочисленную скифскую конницу (тобто кінноту галичан.— *Л. М.*) с намерением вторгнуться в римские пределы» (*Хониат Никита.* История. Т. 1. С. 167). Тому Мануїл проявив ініціативу, вони помирилися з Андроником, і той брав особисту участь у боях з уграми 1164 року (де воювали також війська Осмомисла), сам накручуючи механізми величезних катапульт, які метали камені («бремены») на стіни угорської фортеці Землін (нині — Земун, передмістя Бєлграда) і розвалили їх.

Серед цих свідчень для нашої теми особливо важливим є те, що в далекому Константинополі пильно стежили і знали, що робилося в Галичі. Через своїх послів, купців, духовенство, агентуру візантійські імператори, як і всі інші володарі різних країн, були в курсі.

подій, що мали місце в інших землях, в тому числі й на Русі. А Русь, зрозуміло, так само була в курсі подій у Європі й Азії,— без цього неможливо вести державні справи. Я вже згадував, що літопис фіксує 26 посольств до Святослава київського і від нього, а про скільки таких посольств літопис не говорить.

Отже, за матеріалами «Слова», «Київського літопису», Татищева, Хоніата та іншими джерелами (археологія) з усією конкретністю вимальовується обстановка, в якій минало дитинство і юність майбутнього автора «Слова».

Славетний Галич — могутній і красивий город-замок на високій горі. Багатий княжий палац, де в одній із зал сіяє золотом княжий престол; палац зв'язаний переходами з шедевром галицького зодчества — Успенським собором; на переходах до цієї церкви і застиг авторового діда Володимира Володаревича смертельний удар слів Петра Бориславича в серце. Княжий достаток. Багатство. Безліч людей з різних країн світу — ремісники, різні умільці, купці, посли, гінці, ченці, митрополити, мандрівники і прибульці, іноді такі високі соціально, як Андроник. А все це — носії найрізноманітнішої інформації — державної, політичної, релігійної, генеалогічної, мистецької, побутової, географічної та іншої. Ще в XIX столітті бували люди, носії вістей, всюди діставали теплий прихисток. А поруч із цим — інше, вічне джерело інформації — книги.

Дослідники одностайно відзначають начитаність, книжність автора «Слова». Знаючи, хто є його творцем, для нас ця ситуація є просто звичайною. Інакше й бути не могло. А от не знаючи автора, як відповісти, і відповісти доказово, документально, на такі, наприклад, питання: чому автор мав книжну освіту? де він її здобув? за яких умов? від кого? де він діставав книги? і т. д. Марно шукати про це доказову мову в усіх дослідженнях «Слова». Не знаючи автора конкретно, не можна й відповісти на ці питання конкретно. Тому їх майже й не ставили. І тут лише констатували факт широкої начитаності автора. І все. На глибший аналіз не було даних, а коли вважати, що ім'я автора знати взагалі непотрібно, то й не могло бути.

Ярослав Осмомисл увійшов в історію як книжний князь. Про це розповідає Татищев, що той «навчений був мов, багато книг читав», надавав великої ваги ученню, навіть спонукав до нього. При цьому, ясно, не лише свого сина чи дочок, але й інших дітей, насамперед, певне, боярських. І що найкрасномовніше — це монаші прибутки призначити на навчання дітей.

Якщо ж говорити про бібліотеку Ярослава Осмомисла, то зрозуміло, що вона перейшла йому в спадщину від батька, Володимира Володаревича, «інтелігента XII віку». Відомо, що тодішні книги, а це книги пергаментні, були дуже великою дорогоцінністю. Такий князь, як Осмомисл, не міг не подбати також про поширення своєї бібліотеки. А за законом зворотного зв'язку можна встановити значною мірою її склад і характер. Встановити насамперед по тому, що читав майбутній автор «Слова» і що відбилося у цьому творі.

У згаданій уже книзі В. М. Перетца «„Слово о полку Ігоревім". Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку», а також у книжці його дружини В. П. Адріанової-Перетц «„Слово о полку Игореве" и памятники русской литературы XI—XIII веков» зібрано величезну кількість окремих книжних слів, образів, цитат, висловлювань, специфічних зворотів, історичних відомостей і т. д., які знаходимо також

у «Слові», розкриваючи ту лектуру, котру проходив автор, показуючи те, що відбилося в його свідомості і втілилося в образно-художній системі «Слова».

Хто хоче уяснити це питання детально, може звернутися до цих книг безпосередньо. Я подам реєстр найголовніших творів, що передували «Слову» і в яких знайдено джерела тієї чи іншої спорідненості з ним. Оригінальні твори Київської Русі та збірники: «Повість минулих літ», «Київський літопис», Несторове «Чтение» про Бориса та Гліба і його ж «Житие» Феодосія Печерського, «Сказание» про Бориса і Гліба, твори Іларіона, Георгія Зарубського, Володимира Мономаха, Кирика, митрополита Никифора, Кирила Туровського, Данила Паломника, Данила Заточника, «Руська правда», церковні устави Володимира Святославича та Ярослава Мудрого, «Ізборники» Святослава 1073 та 1076 років, Успенський збірник XII століття тощо. Іншомовні твори в перекладах та оригіналах: повість Йосифа Флавія «Історія Іудейської війни», «Повість про Акіра премудрого», «Девгенієве діяння», «Олександрія», «Повість про Варлаама та Йоасафа», хроніки Амартола, Малали, Манасії, Біблія (зокрема Псалтир, Апокаліпсис, Ісайя, Ієремія, Євангелія), апокрифи, збірники з творами Іоанна Златоуста («Златоуст», «Златоструй»), Григорія Назіанзина, Іоанна Дамаскіна, Климента Словенського, Іоанна Синайського, Мефодія Патарського, Кирила Єрусалимського, «Шестоднев», «Фізіолог», різні сказання, житія, пам'ятки гімнографії, інші твори. Лише знаючи в оригіналі (латинь) твір готського історика VI століття Іордана (Іорнанда) «De origine actibusque Getarum» («Про походження та історію готів»), Володимир міг говорити про «время Бусово», бо тільки тут іде мова про антського короля Боза, якого в 375 році розбив і розіп'яв разом із синами та сімдесятьма старійшинами готський король Вінітар. Тільки читаючи в грецькому оригіналі (бо руського перекладу за тих часів не було) хроніку візантійського історика VII століття Феофілакта Сімокатти, який детально розповідає про діяльність римського імператора Траяна (98—117), Володимир міг у «Слові» створити цілий комплекс про «тропу Трояню чресъ поля на горы», якою міг би (очевидно, мислію!) бігти Боян, про «вѣчи Трояни», про «землю Трояню», про дії Всеслава «на седьмомъ вѣцѣ Трояни». Конкретно-історична, а не міфологічна суть цього комплексу — безсумнівна. Володимир як автор саме такий погляд підкріплює дуже переконливо,— адже мовиться про те, що мало місце, зокрема, на Галицькій землі.

Оце ті головні книги і твори, текстуальні сліди яких дослідники виявили в «Слові», віддавши цій праці безліч сил, знань, уваги і часу. Практично — це все головне, що ми знаємо з оригінальної та перекладної літератури Давньої Русі. Отже, Володимир був не просто начитаний, він, це можна твердити сміливо, як онук «інтелігента XII віку», як син «книжного» батька, був енциклопедистом свого часу. Це випливає із самого тексту «Слова», з його багатющого змісту, а також і з обставин життя Володимира. Зауважу водночас, що саме читання книг нерідко є потужним імпульсом для власної творчості. І додам, що дід автора був «велемовний», а батько — «красномовний» (в оригіналі літопису — «рѣченъ языкомъ»), отже, і спадковий фактор уміння володіти словом — наявний. Це також аргументи на користь авторства Володимира, від яких не відмахнутися.

(Зверну увагу на специфіку, чи методику, наукових пошуків у цій роботі. Вона така, як настроювання радіоприймача. Спочатку настроююсь грубо, на діапазон (князь), тоді тонко, на потрібну хвилю (Володимир), а тоді супертонко, ніби дивлячись на вічко індикатора (різні конкретні деталі).)

Уже сам факт книжності автора (а це не духовна особа) теж приводить нас до княжого статусу. Хто документально доведе, що дружинники чи бояри були в полоні книжки? І не однієї-двох, а фактично всієї тогочасної літератури на Русі. Книжка вимагає багато вільного часу, і про читання князями книжок літописи згадують не раз. Всі руські князі були грамотними, вміли читати й писати, знали мови. Всеволод Ярославич, батько Володимира Мономаха, володів п'ятьма мовами. І про Ярослава Осмомисла, повторю, сказано в Татищева — «навчений був мов, багато книг читав».

Тут місце відповісти й на питання, що мав на увазі син, називаючи батька «Осмомислом»? Таку характеристику маємо лише у «Слові».

Писали про це різне. У Ярослава вісім думок чи вісім турбот одразу,— чому вісім, а не епічне сім? Він був розумний за вісьмох,— чому саме за вісьмох, і хіба люди мають тотожні уми, що їх можна підсумувати кількісно, як шапки? Він догоджає своїм восьми похотям, гріховним помислам,— а чому не семи чи дев'яти? Він послідовник Піфагора, бо піфагорейці визнають число вісім символом справедливості,— дуже «влучно», якщо зважити на ту «справедливість», що її зазнав від батька син. Існують ще й інші домисли.

Тимчасом ясно: коли сказано «Осмомисл», то мається на увазі щось таке, що можна точно визначити чисельно. Не думаю (хоча хто знає?), що тут насмішкувато закріпилася невдача отого посольства Ярослава із восьми чоловік до Ізяслава Давидовича в 1158 році, який переспорив їх усіх, подолавши своїм одним розумом розум справді аж восьми опонентів. Правильною буде, вважаю, відповідь, основана на іншій історичній реальності. Людина мислить і передає думки іншим лише одним способом — мовою. Можна мислити різними мовами, якщо володіти ними, переключатися з однієї на іншу. Кількість мов, що їх знає людина, піддається числовому означенню. Син, природно, знав, якими мовами володів його батько. Можна твердити, що це були руська мова (рідна), угорська (сусіди, родинні й державні зв'язки), грецька (родинні й державні зв'язки, релігія, культура, особливо книжки), польська (сусіди, родинні й державні зв'язки), латинь (культура, книги, релігія), німецька (державні зв'язки), половецька (антагоністичні зв'язки) і, гадаю, литовська (сусіди, антагоністичні зв'язки). Це мовне розмаїття показує й на книжне розмаїття, доступне Ярославові і, отже, й синові. Тим більше, що Осмомисл у походи не ходив, це, судячи з усього, був кабінетний князь, який умів, однак, зі свого золотого стола далеко бачити і далеко діяти.

Але суть у тім, що в часи створення «Слова» Володимир у Галичі не жив, і книжки, які він колись читав удома, були далеко. Путивль — не Галич. Отже, те, що маємо із книжності у «Слові», він вводив, орієнтуючись лише на свою пам'ять, на те, що в ній збереглося. Ось чому дослідники, які розшукували джерела книжних запозичень, цитат, окремих образів і т. д., стали перед фактом: жодної розгорнутої цитати (крім цитування із пісень Бояна), жодного

розлогого запозичення чи ремінісценції, а кожного разу то одне подібне слово, то два, лише іноді — три. Це, скажу вже попередньо, спричинене й тим, що «Слово» — це пісня-повість, воно н а п и с а н е н е б у л о, воно б у л о п р о с п і в а н е - п р о г о л о ш е н е, при цьому до певної міри експромтом (хоча й підготованим попередньо), а в такому випадку довгі цитати не ляжуть у пісню. Про це скажу більше на своєму місці (див. с. *182* і наступні). Тимчасом, коли Володимир п и с а в, а писав він у літопису про похід Ігоря 1185 року, там уже м а є м о розгорнуту цитату; тут перед Володимиром лежав, зокрема, «Київський літопис», на який він і орієнтувався і з якого цитував.

Я пишу повість-есе про автора «Слова» — і про його життя, і про оточення, і про творчість. Що ж сталося з його сестрою, невідомою на ім'я, котру в 1164 році повернули з Угорщини додому? Адже так і не збулася честолюбна мрія Ярослава Осмомисла побачити свою дитину угорською королевою. Дочка, яку послали в Угорщину на виховання, була зовсім малою. Хронологічні розрахунки показують, що в 1164 році їй минуло якихось 12 літ (Володимир був первенцем у Ярослава). Її доля для нас важлива не просто сама по собі, а тому, що через її подальшу життєву путь ми знову виходимо на орбіту проблем «Слова», і не лише «Слова».

Генеалоги (*Baumgarten N. de*. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du Xe au XIIIe siècle. Roma, 1928. Table 9) висловили думку, що якась дочка Ярослава Осмомисла була першою жоною Мстислава Ростиславича Хороброго (X). Аналізуючи літопис та історичні події тих часів, я дійшов твердого висновку, що це і є згадана дочка; її десь у 1165—1167 роках видали у Білгород за Мстислава Хороброго, молодшого брата Давида й Рюрика Ростиславичів, персонажів «Слова».

Оскільки весільна урочистість князів була, як знаємо, не суто сімейною справою, а насамперед феодально-династичним актом, то в ній брали участь численні князі, бояри, дружина — вся близька з обох сторін рідня і не тільки рідня. Це, до речі, на століття закріпилося в нашій весільній термінології — князь, княгиня, бояри, дружки-дружина. На таких княжих симпозіумах (грецьке *симпозіум* — бенкет, пир) під дзвін золотих чаш і келихів лунали різні вигуки, що могли сповіщати про те, гриміти чи не гриміти мечам харалужним, тут вирішувалися державні та інші важливі питання. Тут зав'язувалися чи «розв'язувалися» знайомства й стосунки. На весіллі своєї сестри ще десь у 1165—1167 році у Білгороді побував, бо не міг не побувати, і майбутній автор «Слова». Тому й Білгород (нині — с. Білогородка Києво-Святошинського району Київської області), так само, як Галич, для Володимира не був абстракцією, «землею незнаємою», коли він говорив про Всеслава, який утік «въ плъночи изъ Бѣлаграда». Тут потім Володимир бував не раз. Ясна річ, що на весіллі бенкетував і Ростислав Мстиславич (IX), тоді великий князь київський, і його син — жених Мстислав Хоробрий, і Рюрик, тоді князь торчський, і Давид, тоді князь вітебський, і Ярослав Осмомисл з дочкою і зі своєю жоною Ольгою Юріївною. Літопис документує, що коли в 1188 році персонаж «Слова» князь Всеволод Юрійович видавав свою восьмилітню (!) дочку Верхуславу за сина Рюрикового Ростислава Рюриковича (XI), а весілля грали в цьому-таки Білгороді, то лише князів сюди наїхало більше двадцяти

(ЛР. С. 346). Так розширюється коло особистих знайомств Володимира Ярославича.

Цей шлюбний акт у Білгороді дає пояснення, чому Мстислав Удатний (це вже пізніше, в 1217 році) прийшов і сів на оспіваний «Словом» галицький золотий стіл. Онук Ярослава Осмомисла по дочці, він мав на Галицьку землю законне право. Мстислав Удатний (XI) був найстаршим сином Мстислава Хороброго, меншими були Давид (XI) і Володимир (XI); він прийшов у Галич на точно такій же законній підставі, нагадаю, як у 1206 році прийшли в Галицьку землю сини Ігоря і Ярославни, щоб у Галичі 1210 року бути повішеними за вимогою галицьких бояр, котрих вони, у свою чергу, тероризували, убивши з них 500 чоловік (ЛР. С. 372). І той факт, чому Данило Романович галицький одружився з дочкою саме Мстислава Удатного Анною, в такому разі теж знаходить цілком обгрунтоване пояснення. Роман Мстиславич, «буи Романъ» із «Слова», який після смерті автора «Слова» (1198 рік) забрав у свої чіпкі руки і Волинську (свою) і Галицьку (не свою) землю, на останню не мав династичного права, був тут узурпатором. В результаті ж шлюбу з дочкою Мстислава Удатного цілком законним ставало й княжіння Данила. А це була дуже важлива обставина міжкнязівських стосунків.

Зі згаданими синами Мстислава Хороброго пов'язана одна із проблем «Слова». Тут є таке звертання Володимира Ярославича: «Инъгварь и Всеволодъ и вси три Мстиславичи». Хто такі Інгвар і Всеволод — відомо безсумнівно (див. с. *30*). Під трьома Мстиславичами розуміють згаданого щойно Романа Мстиславича та його рідних братів — Святослава та Всеволода. Це тлумачення слід прийняти, бо переконливої альтернативи нема, його обстоює, зокрема, Лихачов (див.: Слово: Сб. исслед. С. 48). Але Рибаков висунув і розгорнуто захищає іншу думку: «три Мстиславичи» — це згадані сини Мстислава Хороброго — Мстислав Удатний, Давид і Володимир (Русские летописцы... С. 486—489). Таке тлумачення пасувало б до нашої концепції авторства «Слова» — Володимир закликає виступити проти половців своїх племінників-синівців, котрих він, безумовно, прекрасно знав. Але стоїть непереборна перепона: хронологія, хоча Рибаков і намагається на розрахунках без достатніх підстав її подолати. Річ у тім, що в 1185 році згадані «три Мстиславичи» були занадто юними, щоб до них звертався по допомогу автор «Слова». Це випливає із дати шлюбу Мстислава Хороброго 1165—1167 року. Навіть найстарший, Мстислав Удатний, в 1185 році міг мати щонайбільше 19 років, насправді він був молодшим, а інші два брати — ще молодшими, дітьми. Помираючи в ніч на 14 червня 1180 року, Мстислав Хоробрий заповідав: «Осе поручаю я дитя своє, Володимира, Борисові Захаровичу, і з ним даю [сина] з волостю на руки брату Рюрикові і Давидові» (ЛР. С. 325). Хіба до цієї дитини, яку в 1180 році ще передавали разом з нянькою-«дядьком» (кормильцем-вихователем) і волостю на руки Рюрикові й Давидові, та до її братів міг Володимир Ярославич у 1185 році звертатися словами: «Не побѣдными жребии собѣ власти расхытисте!» Які «власти»? Коли вони встигли їх «расхытити»? Чому були в них «сулици ляцкыи, и щиты»? Не були це такі персони, до яких звертався б 34-річний автор «Слова», ставлячи цих малюків в один ряд із могутнім Ярославом Осмомислом, Всеволодом Юрійовичем та іншими, щоб

вони виступили «за землю Рускую, за раны Игоревы...» Заклики Володимира не були риторичними словесами без конкретного змісту, вони мали організаційний сенс.

Після смерті Стефана III на угорський трон сів його молодший брат Бела III (1148—23.IV 1196, король угорський в 1172—1196 роках). Бела королював навіть після смерті Ярослава Осмомисла, за княжіння котрого нога жодного угорського воїна не ступила на Галицьку землю. З 1158 року, коли безіменно згадано Гейзу II, і до смерті Осмомисла, на тридцять років, навіть саме слово «угри» практично зникає зі сторінок літопису: під 1171 роком є лише згадка в ретроспективному плані про Угрів як державу та під 1173 роком звучить заява Святослава Всеволодовича: «Я не угрин, ні лях...» (ЛР. С. 307, 311). Ось що означали слова Володимира Ярославича про батька, який сидить на своїм золотокованім столі, «подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плъки, заступив королеви путь». Тут сказано «королеви», а не «королямъ» — це значить, що Володимир мав на увазі саме Белу III (а не його попередників також). Оті «бремены», що їх вої Ярослава метали катапультами «чрезъ облаки», і були одним із засобів підпирати «горы Угорскыи».

Варте великої уваги й те, як характеризує син воїв свого батька: «желѣзныи плъки». Означення має подвійний смисл — могутні, сильні (так у «Слові» названі половецькі війська хана Кобяка) і водночас — одягнуті в броню, у лати чи в кольчуги. Коли влітку 1248 року Данило Романович галицький прийшов до міста Братіслави (Пожга), то німці дивувалися: «Коні були в личинах (налобниках.— *Л. М.*) і в попонах шкіряних, а люди — в латах, і велике було сяйво полків його од оружжя, що виблискувало» (ЛР. С. 408). Це були такі самі «желѣзныи паробци», як і вої буй-Романа і Мстислава, про котрих теж говорить Володимир Ярославич (звісно, теж із власного досвіду, знаючи це). У першодруку «Слова» замість «паробци» надруковано незрозуміле «папорзи», і О. Орлов, який зробив згадану кон'єктуру, безумовно має рацію; вона підтверджується всім комплексом образності твору і, як бачимо, історичними реаліями галицької зброї.

Володимир говорить, що батько заступив «королеви путь». Не «пути», а «путь», не множина, а однина. І тут, як завжди у «Слові», йдеться про точну реалію. Майбутній володар Галицької землі знав, бо, природно, не міг не знати, що найкоротший і зручний путь із Галича в Угорщину і навпаки через Карпати йшов на Отиню (Вотнин в літопису), Коломию, долиною Черемошу, далі — долиною Білого Черемошу, яка виводила на перевал у горах, а далі — в низини Угорщини. Це знову документується літописом. У 1238 чи 1239 році, борючись за Галич і дізнавшись, що його взяв Данило, князь Ростислав Михайлович «утік в Угри по путі, котрою йдуть на Борсуків діл» (ЛР. С. 393). Борсуків (Боршуків) діл — це перевал Присліп поблизу верхів'я ріки Борші (допливу Вішеу, лівої притоки Тиси). На Галицьку землю з Угорщини вели через Карпати ще п'ять перевалів — Дукельський, Лупківський, Ужоцький, Верецький (Воріцький), Яблуницький (Ясинський), і угри у походах на Русь, як свідчать джерела, користувалися найвіддаленішим перевалом — Дукельським, що був на самій межі Галицької землі.

Пишучи цю розвідку, я весь час маю на увазі ту аудиторію, перед якою було виголошено «Слово». Це «браття», князі й княжичі, кня-

гині і князівни, що (скажу наперед, це буде детально доведено далі) зібралися 15 серпня 1185 року у золотоверхому теремі Святослава київського. Це були люди, так само досконало поінформовані про історію Русі, про події в ній, і не тільки в ній, як і автор «Слова». Перед такою аудиторією неправду не скажеш, та й навіщо її говорити, дбаючи про своє реноме? Ось чому,— заргументую додатково,— Володимир і попереджує, що творитиме свою пісню «по былинамь сего времени». Ця к о р і н н а обставина мною постійно враховується. Неправда, вигадка взагалі не характерна для середньовічної літератури, словесності (міфи — інша річ). Володимир не вигадує фактів, він говорить тільки правду. І от це й доводиться нам вияснювати, коментуючи «Слово».

Лихачов, наприклад, твердить, що «Ярослав Галицкий затворил не какие-то воображаемые или действительные ворота Дуная, а затворил ворота своей земли «от Дуная», от стран по Дунаю 〈...〉 в первую очередь от Византии...» (Слово. М.; Л., 1950. С. 442). Такі пояснення не мають нічого спільного з історичною дійсністю. Про реальні Залізні ворота Дунаю документально говорилося вище. Запирати свою землю «в первую очередь от Византии» Осмомислові було ні до чого. Навпаки — він держав її відкритою по Дунаєві, бо з Візантією у Ярослава Осмомисла, як знаємо, були тісні і постійні дружні державно-сімейні зв'язки,— адже тут у 1143—1180 роках цесарствував уже відомий нам його родич Мануїл І Комнин, у 1180—1183 — син Мануїла Олексій II Комнин (номінально, бо був дитиною; до квітня 1182 року владу тримала удова Мануїла Марія, а з квітня — вже добре нам відомий Андроник, що став регентом при Олексієві). Далі, умертвивши у вересні-жовтні 1183 року Олексія, Андроник став самовладним імператором до своєї смерті 12 вересня 1185 року. Про тісні стосунки Осмомисла з Андроником говорилося вище.

У «Слові» сказано, що Осмомисл сидить на своїм столі, «суды рядя до Дуная», тобто правуючи, урядуючи тут. Син, певна річ, точно знав межі володінь свого батька, а потенціально — своїх володінь. Пониззя Дунаю — це той район, що безпосередньо в'язав Осмомисла з дружньою Візантією.

Взагалі весь комплекс Дунаю: «затворивъ Дунаю ворота», «суды рядя до Дуная», «на Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышитъ», «полечю,— рече,— зегзицею по Дунаеви» і нарешті «дѣвици поютъ на Дунаи» — поза автором «Слова» Володимиром буде не менш вражаючим за багатством інформації, ніж комплекс Галича або Володимира-Суздальського. Дунай не числиться у «Слові» серед «земель незнаемыхъ» для його автора.

А хто може документально заперечити очевидне, що Володимир, якого батько постійно тримав біля себе, не виконував його адміністративні розпорядження на Дунаї? Хто доведе, що ті «дѣвици», які співають на Дунаї з приводу повернення Ігоря додому, були тільки абстракцією у свідомості Володимира, а не спомином молодого княжича чи князя? Не можу твердити категорично, але чому не допустити, що в час походу Ігоря 1185 року Осмомисл не перебував у інспекційній поїздці на Дунаї? Чи не тому саме сюди, на Дунай, а не в Галич, тоді летів плач Ярославни? Думаю, виходячи з усієї системи інформації «Слова», що це було, очевидно, саме так. Життя на Русі не було замкнутою структурою. Новини тут літали

безперестану, іноді з неймовірною швидкістю, коли цього вимагали обставини.

Але зверну увагу й на інше. Коли Володимирові доводилося кінно їхати по своїй землі на Дунаєве пониззя, то неминуче треба було перетинати стокілометровий Верхній Траянів вал, що тягнеться в нинішній Молдавії від річки Пруту між містом Леово аж до Дністра, до села Кіркаєшти поблизу міста Бендер; треба було перетинати стодвадцятикілометровий Нижній Траянів вал, теж насипаний у перших століттях нашої ери, від того ж Пруту, від села Вадулуй-Ісак в тій же Молдавії до північного кінця озера Сасик (Кундук) в Одеській області.

Вище я вже торкнувся комплексу Трояна у «Слові». Нагадаю, що є два основні рішення цієї проблеми — неісторичне, міфологічне, яке обстоює Лихачов (див.: Слово: Сб. исслед. С. 22—23) на дуже слабкому матеріалі (єдина згадка про Трояна в апокрифі «Хождение Богородицы по мукам» XII (?) — XIII століття, де вона може бути ще й інтерпольована), та рішення історичне. Історичне, розгромивши побудову Лихачова, дуже детально розробив Рибаков (Русские летописцы... С. 421—437), тому мені нема потреби спеціально займатися Трояном, відсилаю читачів до згаданої роботи. Але Рибаков не зробив одного — не пов'язав свою історичну концепцію Трояна зі справжнім, історичним автором «Слова», ніяк не пов'язав і зі своїм псевдоавтором Петром Бориславичем, бо зробити це хоч якоюсь мірою переконливо — неможливо (чому — ми знаємо). Тимчасом і за своєю книжною енциклопедичною освітою, і за реальністю свого життя Володимир, як бачимо, в автори і цього комплексу підходить бездоганно. З історії, з книжок (Феофілакт Сімокатта) він знав, що його, Володимирова, Галицька земля колись належала славному Троянові, якого возвели навіть у ранг богів, і тому природним було цікавитися її минулим. А реально в своїй сучасності Володимир теж знав її досконало, зокрема, пам'ять про Траяна, закріплену в його Траянових валах. «При императоре Траяне Римская империя переживала период наивысшего расцвета и могущества. Восточные рубежи империи достигли Армении, Парфии и Аравии. Для народов Средней и Восточной Европы особенно существенным оказалось завоевание Траяном Дакии в 101—106 гг. (Дакія — землі на північ від пониззя Дунаю; після завоювання цих земель значна частина дакійців переселилась у Прикарпаття.— *Л. М.*). Траян продвинул здесь рубеж империи на 500 км к северу от Дуная (якраз район Галича.— *Л. М.*); Рим стал соседом прикарпатских славян» (Русские летописцы... С. 430—431).

Від того, що говорив у «Слові» син про батька, нам залишився ще один дуже твердий горіх — «стрѣляеши съ отня злата стола салтани за землями».

Проникнути в реально-історичний смисл цих слів Володимира виявилося вельми тяжкою справою: що це за «салтани»? А тут ще його формула — «съ отня злата стола». Я не виключаю, що в цих словах не сховався автор «Слова». Адже «отнии столъ» Галича може означати стіл Володимира Володаревича щодо Ярослава Осмомисла і стіл Осмомисла щодо Володимира, сина Ярославового. Вище цей золотокований стіл Ярослава характеризувався як його, «свои», а тут — «отнии». Навіщо тоді така подвійна дефініція, якщо вона тотожна?

Історичну подію, що Ярослав Осмомисл «стріляв» «салтани за землями», роз'яснив ще в 1844 році магістр Московського університету Дмитро Дубенський: «...около 1185 года Фридерик Барбарусса занят был важным делом — сборами в Палестину на героя Востока султана Саладина. Галичане вместе с венграми могли принять участие в походе, или по крайней мере вызываемы были на святое дело сильным соседом. Летописец Киевский (см. И. Г. Р., III, пр. 77,— ідеться про «Историю государства Российского» М. Карамзіна, її том і номер примітки.— *Л. М.*) свидетельствует, что около того же году (1190) царь немецкий пошел биться *«за гроб Господень»*. След [овательно], с кем Барбарусса намеревался сражаться, это мог знать современный (см. И. Г. Р., III, пр. 226) сочинитель Слова о полку Игоревом. По смерти Осьмомысла сын его Владимир Ярославич доправил Галича в своей воли (т. е. сделался князем) по ходатайству Фридерика: *«ялъ бо ся*, сказано в Киевск. лет. (И. Г. Р., III, пр. 77), *бяше давати цареви по 2000 гривенъ серебра до года»*. Роман (см. ниже 116,— ідеться про примітку № 116 Дубенського, що стосується Романа Мстиславича.— *Л. М.*) свергнул Владимира. Это обстоятельство наводит на мысль, что певец Игорев мог здесь разуметь поход Фридериков на султана, тем более, что он прибавляет: за землями, как бы за дальними — за Венгриею, за Грециею» (*Дубенский Д.* Слово о плъку Игореве, Святславля пѣстворца старого времени. М., 1844. С. 159).

Це тлумачення прямо або з деякими застереженнями прийняте майже всіма дослідниками. Іншого пояснення не висунув ніхто. Ось приклади.

В. Ржига: «Здесь, вероятно, намек на возможное участие галичан в походе Фридриха Барбароссы против султана Саладина; выражение «за землями» явно указывает на дальность похода» (Слово. М., 1934. С. 289). В інших виданнях Ржига повторює це саме.

О. Орлов: «Следуя Карамзину, Д. Дубенский полагает, что под борьбой с «Салтанами» здесь разумеется участие галичан в 3-м крестовом походе против турок: «около 1185 года...» — далі передруковано в дещо скороченому вигляді (без застережень!), але до кінця, наведені вище рядки Дубенського (*Орлов А. С.* Слово. М., 1946. С. 125—126). Більше ніяких пояснень.

Д. Лихачов: «Галичане, возможно, принимали участие в третьем крестовом походе против турок салтана Саладина (догадка Д. Дубенского)» (Слово. М.; Л., 1950. С. 443—444). В інших своїх незліченних виданнях «Слова» Лихачов варіює ці самі слова, а в публікаціях свого тлумачного перекладу «Слова» уточнює прямо: «ты посылаешь войска против салтана Саладина в Палестину» (див., напр.: Слово. М., 1982. С. 68).

Л. Дмитрієв: «Д. Дубенский в 1844 году высказал предположение, что эта фраза — намек на возможное участие Ярослава Галицкого в третьем крестовом походе против египетского султана Саладина. Третий крестовой поход произошел в 1189—1192 гг., но подготовка к нему началась как раз около 1185 года, и автор «Слова» еще в 1187 году мог знать о предполагаемом участии Ярослава в походе против «султана за землями» (Слово. Л., 1952. С. 275).

М. Водовозов: «Здесь имеется в виду участие галицких полков в третьем крестовом походе против Султана Саладина (Ипатьевская летопись упоминает об этом походе)» (Слово. М., 1954. С. 50).

О. Творогов: «Смысл этой фразы остается пока неясным» (Слово. Л., 1967. С. 510).

В. Стеллецький: «Германский император Фридрих Барбаросса (1174—1190) «около 1185 года...»,— далі скорочена цитата з Дубенського. Потім пояснено ще: «Выражение подлинника «за землями» ясно свидетельствует о том, что автор «Слова» имеет в виду крестовой поход» (Слово. М., 1981. С. 267).

Л. Махновець: «Очевидно, вказівка на планований Третій хрестовий похід на чолі з імператором Священної Римської імперії Фрідріхом Барбароссою проти султана Єгипту і Сірії Саладіна, що відбувся в 1189—1192 роках; підготовка до нього розпочалася ще близько 1185 року, і в ньому, виходить, мали брати участь галичани» (Слово. К., 1983. С. 213). Автор цих рядків солідарно, хоч і в хвості, плентається за іншими.

Тимчасом про який майбутній хрестовий похід на султанів могла йти мова? У «Слові» ж не сказано про Ярослава Осмомисла «будеши стрѣляти», а «стрѣляеши», тобто вжито форми теперішнього часу у мові про події минулого часу (praesens historicum), так само як про взяття Києва 22 грудня 1158 року сказано «отворяеши Киеву врата». Але головне в тому, що ні в 1185 році, ні в 1187 році ніде і ніякої підготовки до Третього хрестового походу не було і бути не могло. Про це тоді ніхто й не думав, не було для цього приводу. І от жоден з фахівців по «Слову», повіривши, як бачимо, Дубенському, не завдав собі клопоту самому ознайомитися з історією цього походу, принаймні з його початком.

А початок його такий. 2 жовтня 1187 року сталася подія, що потрясла весь християнський світ, у тому числі й Русь. Саладін Юсуф (Салах-ад-дін; 1137 (1138) — 4.III 1193), курд із Сірії, султан Єгипту (в 1173—1193 роках) і Сірії (в 1175—1193 роках), засновник династії Ейюбідів, очоливши турецькі та інші війська, штурмом узяв Єрусалим, розбивши опір захисників-християн, хрестоносців і всієї християнської громади, і в ньому забрав і розорив найбільшу святиню християнства — церкву Гробу Господнього. (Ярослав Осмомисл помер якраз напередодні цієї події.) Європу охопив жах. Страшне враження прискорило смерть папи Урбана III (помер 20 жовтня 1187 року). «Київський літопис» під 1187 роком нотує: «Того ж року було знамення, місяця вересня в четвертий день (в оригіналі хибно «15 день».— *Л. М.*). Тьма настала по всій землі, так що дивувалися всі люди, бо сонце зникло, а небо загорілося хмарами вогнесвітними. Такі бо знамення не на добро бувають: у той же день того місяця взятий був Єрусалим безбожними сарацинами» (ЛР. С. 344). Як сказано, Єрусалим упав 2 жовтня, але 4 вересня 1187 року взято інше місто — Аскалон, де, до речі, з 1162 року сидів Мстислав Юрійович, брат Ольги Юріївни, дядько автора «Слова», а цей город (нині — руїни на південь від м. Ель-Маджаль на східному узбережжі Середземного моря; частина арабської смуги Газа з 1967 року окупована Ізраїлем) дав йому як племінникові своєму (чи родичеві іншого роду) уже багато разів згадуваний Мануїл І Комнин.

Новий папа Григорій VIII закликав до хрестового походу, але теж помер. Можновладці Європи, зайняті міждержавними усобицями, повільно піддавалися на умовляння. І лише на початку 1189 року в місті Майнці імператор Священної Римської імперії Фрідріх

Барбаросса (1121 — 10.VI 1190, імператор в 1155—1190 роках), король Франції Філіпп II Август та король Англії Генріх II Плантагенет вирішили піти в Третій хрестовий похід (Генріх II тим часом помер, і в похід вирушив його син Річард Левине серце). І вже п і с л я цього розпочалася підготовка. Тривала вона недовго. Похід очолив, узявши на себе верховне командування, Фрідріх Барбаросса і звелів усім зібратися на Юріїв день (тобто 23 квітня 1189 року) в місті Регенсбурзі на Дунаї (нині — у ФРН). Згромадилося близько 20 000 добре озброєних рицарів (без піхоти і рабів), які рушили по Дунаю, частково в кораблях, а частково берегами ріки (армія розрослася до 50 чи 100 тисяч чоловік), і вийшли на той шлях, про який я вже згадував, прямуючи до Константинополя. Інших деталей походу нема потреби торкатися (французькі та англійські сили рушили в похід пізніше іншим шляхом). «Київський літопис» теж говорить про Третій хрестовий похід: «У той же рік пішов цесар німецький [Фрідріх Барбаросса] з усією своєю землею битися за гроб господній...» (ЛР. С. 349). Відзначу, що день збору, 23 квітня, Барбаросса вибрав не випадково — це день Юрія-Георгія Побідоносця. Ігор Святославич теж вирушив у похід на половців 23 квітня 1185 року, у день свого патрона. Барбаросса втопився 10 червня 1190 року в гірській річці Салефі (нині — Гексу, впадає в Мерсинську затоку Середземного моря, Туреччина), а Ігор Святославич потрапив до полону.

Отже, заява Володимира, що його батько «стріляв» «салтани за землями», аж ніяк не могла стосуватися Третього хрестового походу. Тоді що ж це таке? Неправда у словах Володимира — виключається, тим більше, як уже говорилося, що подію цю не могли не знати «брати», перед котрими він виступав.

Будемо міркувати логічно, виходячи з даних історії та авторства Володимира. Оскільки він говорить про боротьбу проти «салтанів» не деінде, а «за землями», то йдеться лише про Малу Азію і про магометан. Це була територія, отже, що примикала до областей, належних Візантійській імперії, де тоді цесарствував Мануїл I Комнин. Значить, галичани Ярослава Осмомисла, чи, як їх називає Нікіта Хоніат, «скіфи», «гіперборейські скіфи» або «тавроскіфи», допомагали Мануїлові в боротьбі проти цих «поганих» так само, як це робили в 1164 та 1167 роках у його битвах з уграми. Іншого пояснення просто не знайти. Але коли це було?

В останню чверть XII століття Мануїл був змушений все більше дбати про свої східні межі: турки-сельджуки постійно проявляли войовничу активність. Закінчилося це грандіозним походом Мануїла в Малу Азію проти іконійського (нині — м. Конья, Туреччина) султана Килич-Арслана II (султан в 1156—1192 роках) і 17 вересня 1176 року величезною битвою в горах біля місцевості Міріокефал (Міріокефалон), де імператор зазнав страшної поразки, але й сельджуків полягло безліч. Однак поразку Мануїл зумів обернути на вигідний мир з Килич-Арсланом II і навіть не виконав тих умов, на яких цей мир укладав (див., зокрема, про це: История Византии: В 3 т. М., 1967. Т. 2. С. 331—332). Виходить, що саме в цій битві брали участь і галичани Ярослава Осмомисла, постійного союзника Мануїла.

...Коли все щойновикладене про «салтанів» «за землями» було вже написане, я вирішив ще раз уважно продивитися Нікіту Хоніата.

Спеціально поїхав увечері 26 жовтня 1984 року в ЦНБ АН УРСР. І що б ви думали? Ведучи мову про похід Мануїла в Малу Азію проти іконійського султана, Хоніат, серед іншого, документує таке: «...Царь стал собирать и бывшие у него прежде войска и набирать новые; вместе с тем он нанял немало и иноземного войска, преимущественно из латинян и из *скифов, обитающих около Дуная...*» (курсив мій.— *Л. М.*) (*Хониат Никита.* История. Т. 1. С. 227—228).

Отака точність і правдивість кожного слова Володимира Ярославича! Додам, що автор «Слова» говорить не «салтан», а «салтани», тобто у множині. Справді, у битві коло Міріокефала брали участь також інші султани, сини Килич-Арслана II. Не менш цікавим є те, що цей похід військ Ярослава Осмомисла — найдальший територіально, куди взагалі доходили руські вої за всю історію Давньої Русі. Місцевість Міріокефал — це район верхньої течії річки Великий Мендерес (Büyük Menderes; колишній Меандр) у глибині південно-східної Туреччини.

Невідомо, скільки проданих Мануїлові Осмомислом галичан повернулося після поразки додому, якщо взагалі хто-небудь вернувся. Але цей факт син нагадує батькові не випадково. Якщо батько задля золота послав війська у битву «за землями», то тим більше треба стати «за землю Рускую, за раны Игоревы».

Аналіз наведеної на с. *40* цитати із «Слова» про Ярослава Осмомисла закінчую. Знання автором «Слова» всіх цих аспектів і подробиць історії Галицької землі, галицького золотого стола, було б справді вражаюче і не піддавалося б переконливому поясненню, коли б це було не знання Осмомислового сина.

Та повернемось до юнацьких років майбутнього автора «Слова». У Галичі виростала його друга сестра Єфросинія, майбутня жона Ігоря, славнозвісна Ярославна. Виростала й третя сестра — Вишеслава, що згодом була видана за князя великопольського і калішського Одона (між 1141 і 1149 — 20.IV 1194), сина знаменитого Мешка III Старого, і зникла з історичної арени Русі.

Тимчасом під 1166 роком «Київський літопис» нотує таку рядову в числі інших княжих подій звістку: «[У] тім же році взяв Ярослав [Володимирович], галицький князь, за сина свого за Володимира дочку Святослава Всеволодовича Болеславу» (ЛР. С. 287). А для нашої концепції авторства — це документ величезної ваги. Досі я розсунув лише одну половину завіси перед однією частиною історичного диптиха «Слова»: Володимир оспівував похід Ігоря тому, що це була частка його особистого життя, яке переплелося з долею Руської землі. Тепер же розсуваємо другу половину завіси перед другою частиною диптиха. Святослав Всеволодович, великий князь київський,— це соціально головний персонаж «Слова», голова Руської землі, її репрезентант, старійшина. Його діяння — державні, його слова — судьбоносні. Адже хоч і вважалося, що князь, особливо великий, владою сану був, як бог, але реальна його сила і влада були вищі від божої. Слова Святослава Всеволодовича звучать у творі на повну державну силу і водночас у точній відповідності з історичною реальністю, «по былинамь сего времени», з уст людини, що кровно зацікавлена долею цього князя, бо доля і діяння великого князя київського — це теж частка долі автора «Слова». «Слово» створив не хто інший, як зять Святослава Всеволодовича. Так зреалі-

зовується ще раз той родово-сімейний принцип «Слова» і його авторства, про який говорилося вище.

Водночас підкреслю — це теж вельми важливо, що жоною Святослава Всеволодовича, великою княгинею київською, від якої багато що залежало (вона, за даними літопису, впливала навіть на хід державних справ), була Марія Васильківна. А Марія — дочка полоцького князя Василька Святославича (IX), онука Святослава Всеславича (VIII) і Софії, грекині з роду візантійського імператора Іоанна II Комнина (див. с. *49*), чиєю дочкою (родичкою?) була й мати Ольги Юріївни, баба автора «Слова». «Повість минулих літ» закінчується не лише звісткою про смерть візантійського імператора Олексія I Комнина, як уже мовилося (див. с. *60*), але й звісткою про вступ на престол його сина Іоанна II Комнина (ЛР. С. 178).

Побіжно я вже писав, чому полоцька тема у «Слові» займає незрозуміло велике, на перший погляд, місце. В комплексі авторства Володимира і суспільної ролі великої княгині Марії Васильківни все стає на свої реальні місця. Всеслав Брячиславич полоцький — це одна із найколоритніших постатей «Слова» і це — прадід Марії Васильківни, тещі автора «Слова». Зверніть увагу, як близько підходив до цього всього О. Соловйов (див. с. *29*), визначаючи автора пам'ятки!

Марія Васильківна не виступає в «Слові» персонально, але вона — прихований його образ, один із важливих творчих імпульсів автора. Насамперед на її увагу, на її розум і почуття проектувалася та десята частина твору, де оспівувався її пращур Всеслав, той, що у свій час сів навіть на київський великокняжий престол. Він сидів тут недовго, всього сім місяців. Зате Марія Васильківна взяла реванш, побувши великою княгинею, так само як її муж — великим князем, в сукупності понад 17 літ! І цю обставину не міг не враховувати розумний автор «Слова», зять, ведучи мову у золотоверхому теремі Святослава київського перед княжою аудиторією. На Марію Васильківну були розраховані рядки з десятої частини твору, де йдеться про нещастя брата її:

> Единъ же Изяславъ,
> сынъ Васильковъ,
> позвони своими острыми мечи о шеломы литовскыя,
> притрепа славу дѣду своему Всеславу,
> а самъ подъ чрълеными щиты
> на кровавѣ травѣ
> притрепанъ литовскыми мечи.
> . . . .
> Не бысть ту брата Брячяслава,
> ни другаго, Всеволода.

(Слово «дѣдъ» означало не лише «дід», але й «предок».)

Навіть Рибаков зі своїм Петром Бориславичем змушений був тут констатувати: «По всей вероятности, прав А. В. Соловьев, считающий, что внимание, оказанное поэтом полоцким князьям, объясняется их родственными связями со Святославом Всеволодичем Киевским, женатым на полоцкой княжне Марии Васильковне» (Русские летописцы... С. 489—490). Ми знаємо більше: «Слово» самé постало тому і тільки тому, що автор був родинно зв'язаний з героями «Слова»!

В цьому контексті хіба можна сумніватися, що саме від тещі автор «Слова» діставав ту інформацію, котрої нема в жодному літо-

пису? (Додам, що в нього було ще й інше, паралельне джерело,— див. с. *111, 123*) Дослідників (крім Соловйова) ставило в глухий кут питання: звідки автор знав, що сталося з Ізяславом Васильковичем, і знав так, ніби сам бачив його загибель?

Поза текстом «Слова», але не поза реальністю тих часів, в якій творилося «Слово» і яка має прямий стосунок до великої княгині Марії Васильківни, до її великого авторитету, що уособлював у Києві авторитет Полоцької землі, була й та обставина, що тітка її, сестра батька Василька Святославича,— це знаменита полоцька просвітителька Єфросинія (Передслава), ще за життя оточена ореолом святої. Святої! Їх на Русі було небагато, вони були тодішньою національною гордістю. Єфросинія померла в Єрусалимі 23 травня 1173 року, а ще по дорозі до Константинополя її зустрів Мануїл І Комнин, «идый на Угры» (він ішов садовити на престол Белу III), котрий «съ великою честью посла ю въ Царьградъ», звідки вона й прибула в Єрусалим. Ще раз нагадаю: Мануїл — родич і Єфросинії полоцької по матері Софії, і двоюрідний дід чи теж принаймні родич по матері Володимира Ярославича.

Коли майбутнього автора «Слова» женили в 1166 році, Святослав Всеволодович князював у Чернігові. (Ця дата, до речі, й підтверджує, що Володимир народився в березні-квітні 1151 року, був первістком Осмомисла і мав під час одруження близько 15 років. Звичайний мінімальний вік тогочасних князів-женихів). Навряд чи треба доводити, що жених Володимир, батьки його і сестри його були тоді на весіллі в Чернігові, їдучи сюди, зокрема, через той же Білгород (або Василів), Київ, Вишгород зі свого Галича. З цього часу, з 1166 року, і розпочинається в житті галицького княжича ота тема Чернігова й Чернігівщини, яка привела багатьох дослідників до переконання, ніби автор був саме чернігівець; це переконання підтримувалося ще темою Новгорода-Сіверського (через Ігоря) і темою Путивля (див. вище міркування Стеллецького), куди справді, як це знаємо з літопису, у другій половині 1184 року прибув Володимир Ярославич. Але це сталося потім.

Тим часом у княжому палаці в Галичі появилася, крім жони Володимира Болеслави Святославівни, ще одна жінка. Коли і як вона сюди потрапила — літопис не повідомляє. Але відомо, що вона стала нешлюбною жоною Ярослава Осмомисла. Це була Анастасія, чи Настаська, як її зневажливо називає літописець, і про яку вже побіжно згадувалося. У Настаськи народився нешлюбний, але улюблений син Осмомисла Олег (див. *37—38*). У сім'ї склалася нестерпна, бризантна ситуація, що безпосередньо зачепила і перевернула долю майбутнього автора «Слова». Свого сина від законної нелюбої жони Ольги Юріївни,— з котрою його оженив батько Володимир Володаревич з феодально-династичних міркувань, перебуваючи до самої смерті в постійних зв'язках з Юрієм Довгоруким,— Осмомисл не любив. Син йому відповідав тим самим, насамперед непокорою, виказуючи дідів характер. Володимир був на боці матері, зневаженої і приниженої, а сила і влада — на боці Осмомисла.

У «Київському літопису» під 1170 роком (6681—1173, але це датування хибне) є такий запис: «Того ж року родився в Ігоря [Святославича] син, місяця жовтня у восьмий день, і нарекли його ім'ям Володимир, а в хрещенні Петром» (ЛР. С. 304). Про весілля Єфросинії й Ігоря документи мовчать, але з наведеного ясно, що відбу-

лося воно, ймовірно, на початку 1170 року. Де тоді князював Ігор Святославич — сказати неможливо, даних нема, але зрозуміло, що держав якийсь уділ у Чернігівській землі, а після смерті 16 січня 1180 року старшого брата Олега зайняв новгород-сіверський стіл, заволодівши також Путивлем. Природно, що в 1170 році Володимир Ярославич знову не міг не побувати в Чернігівській землі на весіллі своєї сестри, уже в ролі зятя чернігівського князя Святослава Всеволодовича.

Ситуація в Галичі розпікалася. Анастасія-Настаська прибрала до своїх рук і князя, і все навколо нього. І події закінчилися трагічно. Знову процитую літопис: «У тім же році утекла [Ольга], княгиня Ярославова, з Галича в Ляхи із сином з Володимиром. І [воєвода] Коснятин Сірославич, і многі бояри з нею були там вісім місяців» (ЛР. С. 305). Татищев пише, що Осмомисл хотів постригти в черниці свою законну жону, і датує її втечу 8 березня 1171 року (*Татищев В. Н.* История российская: В 7 т. М.; Л., 1964. Т. 3. С. 97).

Ці літописні відомості також дуже важливі для з'ясування низки питань, пов'язаних з авторством «Слова». До кого втекла у Польщу Ольга Юріївна з сином? Літопис про це мовчить. Але відповідь буде однозначна — до Казимира II Справедливого, тоді князя сандомирського, що сидів у городі Віслиці (на лівому березі річки Ніди, лівої притоки Вісли). А до Казимира тому, що жоною цього князя на той час була Олена Ростиславівна, рідна сестра Мстислава Ростиславича Хороброго, зятя Ольги Юріївни. Тобто подалися вони до своїх родичів. Документально відомо (див.: ЛР. С. 349), що в 1189 році, повертаючись від Фрідріха Барбаросси, Володимир Ярославич перебував у Казимира II Справедливого в Кракові, де той з 1177 року сидів великим князем польським.

Ясна річ, що за ці вісім місяців перебування в Польщі Володимир удосконалював свою польську мову, вивчав життя й побут польського народу і польських можновладців, їхню військову потугу і справу, їхнє озброєння, польського виробу і західного походження — «и сулицы ляцкыи, и щиты», і «шеломы латиньскыи», і «мечи харалужныи», тобто каролінгські (сталь car(a)lung), що завозилися сюди, як і в Русь, із Німеччини. Все це Володимир, без сумніву, бачив і на озброєнні війська польського, й на стінах княжих палаців, де таке оружжя розвішували на килимах як прикрасу.

Задокументований досвід, здобутий Володимиром Ярославичем під час перебування в Польщі, знайшов, природно, своє вираження в образно-реальній системі «Слова». Отже, ті дослідники, які знаходять навіть деякі полонізми у творі, мають для цього фактичну підставу.

Перебування Ольги Юріївни і Володимира Ярославича в Ляхах закінчилося так:

«І стали слати до неї [послів князь (?)] Святополк (очевидно, служебний князь Ярослава Осмомисла.— *Л. М.*) і інша дружина, просячи її назад: «А князя твойого ми візьмемо». Володимир тим часом послав [посла] до Святослава до Мстиславича, прохаючи в нього [города] Червена: «Хай, там сидячи, добре мені буде слати в Галич. Якщо ж я сяду в Галичі, то Бужськ твій поверну і три городи придам до нього». Святослав тоді дав йому [Червен] і хреста йому цілував, [що буде] помагати йому.

І пішов Володимир до Червена з матір'ю, і встріла його вість од Святополка із Галича: «Поїдь уборзі. Отця твойого ми схопили єсмо і приятелів його, Чаргових людей, побили. А ось твій ворог — Настаська». І галичани, розіклавши вогонь, спалили її, а сина її [Олега] в заслання вигнали, а князя [Ярослава Осмомисла] водили до хреста, що буде він по правді жити з княгинею. І так вони уладилися» (ЛР. С. 305).

Сталася нечувана подія. Вперше і востаннє за всю історію Давньої Русі було спалено людину, спалено за боярським (чи вічовим?) самосудом. Боротьба між батьком і жоною з сином досягла білого жару. Володимир, це видно з тексту літопису, надіявся, що замість ненависного батька сам сяде на галицькому золотокованому столі. Адже досі Осмомисл не давав йому ніякого, навіть найменшого, шматка своєї великої і багатої землі (літопис про це не говорить ніде). Це теж було рідкісним фактом тогочасних суспільних стосунків: князі завжди наділяли своїх дітей, нерідко вже у 12—15-річному віці, окремими уділами, привчаючи їх до самостійності і влади. Осмомисл держав сина коло себе на прив'язі. Для двадцятилітнього Володимира це було і соціальне й особисте приниження, помножене на його вразливу поетичну та ще й непокірну і пряму натуру. До самої смерті Осмомисла Володимир, князь, так і не покнязював ніде жодного дня. У Червені (нині — с. Чермню Тишовецької гміни Замойського воєводства, Польща), який дав йому Святослав Мстиславич (XI), Володимир так і не сів, не встиг (це видно з тексту літопису).

Звертаю увагу, що Володимир прохав саме Святослава Мстиславича, тоді князя володимиро-волинського (нині — м. Володимир-Волинський, районний центр Волинської області) допомогти йому сісти в Галичі, і той присягався в цьому хрестом. Святослав Мстиславич (XI) — це один із тих «трьох Мстиславичів», до котрих звертається автор «Слова» із закликом стати проти половців «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича», рідний брат Романа Мстиславича (XI) і Всеволода Мстиславича (XI). Так ми документально виходимо ще на одного князя (фактично — на трьох), якого особисто і добре знав автор «Слова», був із ним тісно зв'язаний. В цьому контексті уневажнюється додатково інший погляд (Рибакова) на «трьох Мстиславичів» (див. с. *67*).

Тимчасом зобов'язання Ярослава Осмомисла «по правді жити з княгинею», прийняте під тиском галицького боярства, Ольги Юріївни, Володимира, додержане ним не було. Угода, яку Осмомисл освятив хресним цілуванням, втративши свою улюбленицю й натхненницю, а тепер і улюбленого сина-дитину Олега, котрого заслали (нам невідомо — куди), виявилася дуже нетривалою. Настало фатальне літо 1173 року.

Темні береги ріки Стугни

В водах реки Стугны погиб «юноша князь Ростислав», о котором есть маловразумительное упоминание в конце поэмы ⟨...⟩ если не принимать в расчет смутное и до конца не понятное упоминание об «уноше князе Ростиславе», падающее на 1093 год»,— так пише А. Нікітін у розвідці «Испытание «Словом» (Новый мир. 1984. № 6. С. 219, 221). Нікітін не перший, а хронологічно останній, кого це місце «Слова» заганяє в таку ситуацію, що доводиться її «не принимать в расчет». «Не принимать!» Дмитрієв заявляв просто: «Смысл этой фразы в «Слове» до сих пор непонятен» (Слово. Л., 1952. С. 286). Не буду перелічувати всіх, кому це місце незрозуміле (незважаючи на всі зусилля зрозуміти), бо фактично воно є незрозуміле всім. У тім числі й мені, але — до цієї роботи. Йдеться про загальновідомі рядки «Слова»:

Не тако ли, рече, рѣка Стугна;
худу струю имѣя,
пожръши чужи ручьи и стругы,
ростре̑на къ устью
(ростре на кусту.— вид. «Слова» 1800 р.),
уношу князю Ростиславу затвори
днѣ при темнѣ березѣ
(Днѣпрь темнѣ березѣ.— вид. 1800 р.).
Плачется мати Ростиславля
по уноши князи Ростиславѣ.

Вражаючою тут є проникливість Чивіліхіна. Він написав: «Возможно, здесь — еще один ключик к тайне авторства» (№ 3. С. 126).

Сумніви і різнобій дослідників розпочинаються уже з того, що було невідоме точно значення у творі слова «стругы». Одні гадали, що це — човни, інші — що це притоки, струмки, ручаї. «Стругъ» (човен) і «стругá» (притока, потік, струмок) відомі і в староруській мові (див.: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. М., 1958. Т. 3. Стб. 558) і в сучасній українській мові (див.: Словник української мови: В 10 т. К., 1978. Т. 9. С. 788). Оскільки у виданні «Слова» 1800 року і в Архівському (Катерининському) спискові його стоїть оте справді малозрозуміле «ростре на кусту», то, шукаючи розумного сенсу, правили ці явно пере-

кручені слова по-різному: то «рострена (прострена) къ устью», тобто «розширена до устя» (це приймає більшість дослідників), то ще інакше, і при цьому по-різному.

Ще в 1951 році, працюючи над перекладом і тлумаченням «Слова», я обговорював це місце зі своїм учителем і другом Миколою Калениковичем Гудзієм. Він, завжди веселий і добрий, переконував мене: «Усяка річка розширена до устя». І про це саме писав: «Трудно принять давно уже предложенную конъектуру «Стугна... розстрена к устью» (в переводе — «Стугна... расширенная к устью»); во-первых, каждая река к устью расширяется, и ничего тут характерного для Стугны нет, во-вторых, в тексте дается не безразличная, а отрицательная характеристика Стугны» (*Гудзий Н. К.* Судьбы печатного текста «Слова о полку Игореве» // Тр. отд-ния древ.-рус. лит. (далі ТОДРЛ) Ин-та рус. лит. АН СССР. 1951. Т. 8. С. 51). Треба перекладати так: «Не такова-то ведь река Стугна: худую струю имея, поглотив чужие ручьи и ладьи раскидав к устью, юноше князю Ростиславу затворила Днепр у темного берега» (Слово. М., 1955. С. 44—45). «Ростре на» Гудзій в оригіналі правив, услід за Д. Айналовим, на «рострепа».

Був я молодий, знань мало, на плечах ще дотлівала фронтова гімнастерка, і, не згодившись, що тут ідеться про човни та про Дніпро, я все ж подумав: «Що значить — розширена до устя? А в усті що? Звужена? Нонсенс». І текст «рострена къ устью» — я прийняв цю кон'єктуру — переклав не «до», а «в» — «розширена в усті». Вийшло природно, логічно і... неправильно. Це я знаю лише тепер, у 1984 році, пишучи цю розвідку. І водночас — це пересторога усім,— як треба обережно підходити до к о ж н о г о слова «Слова», навіть службового!

Що ж до слова «стругы», то про нього вже є ціла література. Мені було з ним клопоту, і при цьому без зв'язку зі «Словом». Перекладаючи пізніше «Галицько-Волинський літопис», я зіткнувся в його оригіналі з таким текстом: «ѣхавшим же на нѣ онѣмь же притекшимъ. соупротивъ ко строузѣ» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 839). У виданні «Летопись по Ипатскому списку» (Спб., 1871) надруковано «супротивъ Кострузѣ» (с. 556), а в географічному покажчику до книги пояснено, що Коструза — це урочище у Волинському князівстві (с. 12). Таке саме пояснення подано в «Указателе географическом» (Спб., 1907) до перших восьми томів ПСРЛ (с. 159). Затурканий тисячами проблем літопису, я зовсім забув про «Слово».

Став я шукати цю Кострузу. Я допитувався учених, які приїжджали до Києва з західних областей України, зокрема з Луцька, про цю Кострузу. «Не знаю», «не чув», «не чула»,— такі були відповіді. І лише вивчаючи котрий раз на картах хід різних походів та бойових дій, про які без кінця розповідає літопис, я, нарешті, збагнув, що тут треба читати так, як надруковано — «ко строузѣ», тобто до притоки, і що тут ідеться про праву притоку, «стругу» річки Стиру в районі Луцька. Встановив і назву її — Глушець, чи Малий Глушець (ЛР. С. 417). «Струга» Глушець нині засипана, по ній у Луцьку проходить вулиця Молодіжна.

Але сенс наведеного вище уривка «Слова» незрозумілий не лише через три-чотири слова, точний зміст яких в даному контексті не лежить на поверхні. Незрозуміння тут набагато глибше, принципіальне з творчого погляду, з погляду гносеологічного.

Треба відповісти документально, чому ця Стугна у «Слові» з'явилася взагалі? За якими асоціативними законами вона випливла в пам'яті автора навіть як антитеза Дінця? Рядки про Донець як про ріку, що дала прихисток утікачеві Ігорю, у «Слові» цілком доречні. Вони працюють на тему, вони постали з інформації самого Ігоря, з реально пережитого ним (бо іншого джерела інформації просто нема). Але Стугна? Ігор тут ніколи не був, принаймні дані про це не існують. Творець «Слова» був знайомий з «Повістю минулих літ», бо саме тут під 1093 роком і розповідається про загибель Ростислава в Стугні. (Цей факт, до речі, є одним із документальних доказів того, що автор був начитаною людиною). Але — і це головне — в очі впадає факт, що у «Слові» про Стугну і Ростислава сказано набагато більше й детальніше, ніж у літопису. Звідки це? З яких джерел? Як це пов'язати з Володимиром? Ніби він сам був на Стугні? Так, як Ігор на Дінці? А може, все, сказане про Стугну й Ростислава, з Володимиром ніяк не в'яжеться?

Лихачов наведене місце «Слова» коментує так: «Река Стугна мелководна, и утонуть в ней нельзя, но к устью она расширяется за счет притоков, главным образом с правой, половецкой стороны (вот почему здесь и говорится, что Стугна была расширена к устью, поглотив «чужие» ручьи и потоки). Юноша Ростислав погиб как раз в ее полноводной части — в устье, около города Треполя. Враждебная река Стугна, поглотившая много чужих речушек, противопоставляется здесь сочувствующему князю Игорю полноводному Донцу. Князь Ростислав Всеволодович, сын Всеволода Ярославича, утонул в 1093 году 22 лет от роду на глазах у своего брата Владимира Мономаха». (Слово. М., 1954. С. 226). При цьому Лихачов приймає текст першодруку «Днѣпрь темнѣ березѣ» *, приєднує ці слова до наступного речення «Плачется мати Ростиславля» і дає такий переклад: «На темном берегу Днепра плачет мать Ростислава», хоча в оригіналі нема ніякого «на», та й порядок слів тут інший. Ні на якому «темному березі Дніпра» мати Ростиславова не плакала. Літопис говорить, що вона плакала в Києві, а це зовсім не те саме, та й береги Дніпра тут білі, піщані, а не темні.

Про похід же 1093 року в «Повісті минулих літ» сказано таке. Коли 24 квітня 1093 року, після смерті Всеволода Ярославича, в Києві на столі сів Святополк Ізяславич (VII), то на Руську землю пішли половці, не домігшись від нього викупу за мир. «І прийшло половців багато, і обступили вони город Торчський» (ЛР. С. 133). Після невдалих мирних демаршів проти половців виступив Святополк із «армією» у вісімсот отроків та Володимир Мономах і брат його Ростислав зі своїми воями.

«І пішов Святополк, і Володимир, і Ростислав до [города] Треполя, і прийшли вони до [ріки] Стугни» (ЛР. С. 133). Шлях, по якому вони ішли з Києва, добре відомий, битий, «готовий»: понад самим краєм високого берега Дніпра. Володимир не радив переходити Стугну, він узагалі був проти цього походу: «Стоячи тут, через ріку коло загрози сеї, ми вчинимо мир із ними» (там же). Але кияни

---

* Правильність прийнятої мною та іншими кон'єктури «днѣ при темнѣ березѣ» із хибного «Днѣпрь темнѣ березѣ» підтверджується, як це не дивно, аналогічною помилкою в «Київському літопису». Хибне в Іпатському спискові «и дни престалъ» у списку Хлєбниковському наведено правильно «Днѣпръ сталъ» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 515).

захотіли битися, і всі війська «перейшли Стугну-ріку, а вона тоді вельми наводнилася була» (ЛР. С. 133).

Битва сталася 26 травня, день був обраний не випадково. В 1093 році на це число випадало Вознесіння (такі приурочення початків походів чи битв до свят або патрональних днів — типове явище середньовіччя). Астрономічно це 1 червня, бо для XI століття треба додавати 6 днів. Отже, «вельми наводнилася» означає зовсім не весняну повінь на Стугні, як мають це звичайно на увазі. Такої пізньої весняної повені у нас не буває ніколи. Стугна сильно розлилася лише тому, що пройшли великі дощі або дощ.

В. Адріанова-Перетц з цього приводу пише таке: «А. К. Югов предложил следующее объяснение всего этого отрывка: «Стугна была в XI веке (когда в ней утонул Ростислав.— *В. А.-П.*) рекой пограничной, южным берегом ее владела половецкая орда, а северным — Киевская Русь. И вот, когда Стугна разлилась весною (а Ростислав, по словам летописи, утонул именно в разлив реки, в половодье), то, приняв чужие, то есть с половецкого берега, воды, она стала «чужой по крови» и... предала русского князя» (*Адрианова-Перетц В. П.* «Слово»... С. 182).

Виходить, що Стугна оригінально приймала води: «главным образом, с правой, половецкой стороны» (Лихачов). А з лівої ні? Чи мало? Тоді — чому? Штучність такого пояснення — очевидна, якщо навіть тлумачити ситуацію у найдовільнішій образності. Крім того, правобережжям Стугни половці не володіли ніколи. Уперше вони прийшли на Русь у 1055 році, а ще в 1032 році Ярослав Мудрий побудував цілу систему першого ряду городів-укріплень на лівому березі ріки Росі, де справді століттями проходила межа Руської землі з кочівниками. Під час же своїх грабіжницьких наїздів половці були навіть за Києвом, коло Вишгорода.

Оскільки Стугну, яка 1 червня «вельми наводнилася», війська все ж перейшли коло Треполя, значить, тут вона не була така вже й глибока. Максимум 120 см, бо за армійським уставом навіть наших днів лише таку глибину можна перебрідати кіньми; піші вої перебрідають глибину в 90 см. Чому ж тоді в Стугні утопився Ростислав? Хіба він був на зріст менше 120 см чи не вмів плавати-бродити? Умів. Як не дивно, навіть про це існують документальні свідчення (див. далі).

Перебрівши Стугну, русичі вишикувалися в бойові порядки, рушили і, минувши Треполь, пройшли вал. Половці йшли насупроти, проламали полк Святослава, люди його побігли, а тоді побіг і сам князь. Половці обрушили свою силу на Володимира Мономаха. «І налягли вони на Володимира, і була битва люта, і побіг і Володимир з Ростиславом, і вої його. І прибігли вони до ріки Стугни, і коли вбрів Володимир з Ростиславом, то став утопати Ростислав перед очима Володимировими, і хотів він підхватити брата свого, і мало не втонув сам. І так утопився Ростислав, син Всеволодів» (ЛР. С. 134).

Володимир з невеликою дружиною перебрався, ясна річ, на Вітечівському броді, вище від Треполя, на ліву сторону Дніпра і пішов до Чернігова, звідки й прибув, «печален вельми». Святополк же вбіг у Треполь, заперся тут до вечора, а вночі прибув до Києва.

«А Ростислава, шукавши, знайшли в ріці. І, взявши його, принесли його до Києва. І плакала за ним мати його, [княгиня Анна],

і всі люди плакали за ним сильно, юності його заради. І зібралися єпископи, і попи, і чорноризці, і, співи належні співавши, положили його в церкві святої Софії коло отця його» (ЛР. С. 134).

Половці тим часом дев'ять тижнів облягали город Торчський, потім рушили на Київ, на Вишгород, 23 липня 1093 року знову розгромили Святополка і знову вернулися облягати Торчський.

«І знемогли люди в городі од голоду і здались ворогам. Половці ж, узявши город, запалили його вогнем, а людей розділили і повели їх у вежі (житла-юрти.— *Л. М.*) до ближніх своїх і родичів своїх. Мучені холодом і виснажені, у голоді, і в спразі, і в біді, поблідлі лицями і почорнілі тілами, ходячи невідомою землею (в оригіналі — «незнаемою страною») голі й босі, ноги маючи поколоті терням, вони запаленим язиком зі сльозами відповідали один одному, говорячи: «Я був із сього города», а другий: «Я із сього села» (ЛР. С. 136).

«Повість минулих літ» розповідає цілу повість про половецьке лихо. Це було те саме страшне лихо, про яке так пристрасно говорить і автор «Слова», ведучи мову про події часів походу Ігоря. Деякі образи «Слова», наприклад, те місце, де див «велитъ послушати земли незнаемѣ», і літописне «незнаемою страною» навіть суголосні. У літопису «незнаємою» була земля Половецька, далекі рабські ринки для тих, кого погнали половці, набравши полону. Але кому ж у «Слові» «незнаємою землею» була Волга, Помор'я, Посулля, Сурож, Корсунь? Про це йтиме мова далі, бо й це — суттєва ланка в системі доказів авторства Володимира Ярославича.

Отже, про Стугну і трагедію Ростислава автор «Слова» вичитав у «Повісті минулих літ». Але, як я вже зауважував, між сказаним у літопису і сказаним у «Слові» є велика і суттєва різниця. В «Літопису руському за Іпатським списком», на всьому його протязі, Стугна згадується на п'яти сторінках оригіналу (90, 161, 162, 290 і 313), і лише під 1093 роком (с. 161, 162) про неї скупо зауважено, що 26 травня вона «вельми наводнилася». Більше ніде жодних характеристик, ні півслова. У «Слові» ж сказано, що вона має «худу струю», що вона «пожерла» «чужи ручьи и стругы», що вона «рострена къ устью» (така кон'єктура — вірна, це буде додатково доведено далі), що вона «затвори» юнака князя Ростислава «днѣ при темнѣ березѣ». Повторю запитання: звідки це все? Такого не вигадаєш, дотримуючись тільки правди. Тут треба також мати точне джерело інформації. Що це за джерело? З Дінцем, повторю, все ясно: інформантом був сам Ігор. Крім того, згадка про Стугну обов'язково повинна бути не довільною, незрозумілою, а причиновою асоціацією автора, мати своє гносеологічне коріння. Я вже не раз говорив про значення зворотного зв'язку. Спробуймо ж пошукати причину появи так своєрідно схарактеризованої Стугни і трагедії на ній у 1093 році в житті і свідомості Володимира Ярославича і, отже, у «Слові».

Розгортаю документ, відомий мені давно. Його назва: «Геометрическій Планъ Кіевской Губерніи и повѣта Кіевского ж казенной Трипольской волости... [заголовок дуже довгий]. Снятъ и Сочиненъ Повѣтовымъ Землемѣромъ Коллежскимъ Регистраторомъ Степаномъ Горшковымъ въ 1798-мъ году». Себто план знятий 191 рік тому, коли ще й «Слово» не було опубліковане. Переді мною зменшена його копія, підписана різними офіційними особами. Але й

копія величезна, 149×109 см, і така детальна, як ніяка карта. 1 см плану дорівнює всього 170,7 м на натурі (англійський дюйм дорівнює 200 сажням). План зберігається в залі картографії ЦНБ АН УРСР під шифром № 19667.

Тут зображено, зокрема, останні 8,2 км течії Стугни з її устям, що впадає в Дніпро, власне, в його правий рукав — річку Бистру. Течія Стугни позначена однією звивистою тоненькою лінією. Справді, «худа струя», реально це означає ширину 2—3, найбільше 5—6 м, бо де течія трохи ширша, маємо дві лінії. Останні зигзагоподібні (три зигзаги зліва, два — справа) 800 м Стугни зображені двома лініями, відстань між ними — менше міліметра чи міліметр, тобто в натурі це якихось 7—10 м. Отже, ні про яке суттєве розширення самої Стугни і до устя і в усті не може бути й мови.

Але одразу ж після цих 800 м уверх за течією розпочинаються болота Стугни, доповнені болотами її правої притоки Луговатиці та лівої притоки Козарки (між іншим, ці річки відсутні в гідронімічних словниках). Болота ці тягнуться ліворуч до кінця плану. А з книжки Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии...» (К., 1854) дізнаюсь, що вже за 15 км від свого устя, починаючи від села Нові Безрадичі (нині — Обухівського району Київської області), «Стугна, вышедши из гор на днепровские луга, поворачивает к Треполю и течет среди широкого и непроходимого болота» (с. 39). Звідси зрозуміло, що коли в 1093 році Стугна, «худу струю имѣя», «вельми наводнилася», а за «Словом» була «рострена къ устью», тобто лише до останніх своїх 800 м течії, то тоді від дощів і затопилися ці болота, води були не глибокі, але широкі.

У зв'язку з такою «худою» ще в давні часи течією Стугни, а такою вона в болотах значною мірою зберігалася століттями, розвалюються всі тлумачення в різних варіантах про «стругы» як про човни. Стугна ніколи не була і не могла бути судноплавною у справжньому розумінні слова, тим більше для великих бойових кораблів-насад, що вміщували по сорок чоловік. Крім того, про які човни можна вести мову, коли в 1093 році руські війська йшли берегом Дніпра, перебрідали (а не перепливали в човнах) Стугну, йшли на Треполь (нині — село Трипілля Обухівського району Київської області) і до города Торчського? Русичі ішли в поле, а не на море. Човни були їм ні до чого.

Особливо підкреслю, що точне розташування города Торчського встановлене лише 23 роки тому розкопками Рибакова (див.: Археологические открытия 1966 г. М., 1967. С. 243—245). Це величезне городище (90 га) біля села Шарків Рокитнянського району Київської області на лівому березі пониззя річки Горохуватки за якихось 7—9 км від Росі, куди вона впадає зліва. Від Торчського до Росі можна приїхати на коні за півгодини. Торчський був найголовнішим городом торків (берендіїв, чорних клобуків), «своїх поганих», які майже завжди виступали спільниками Русі. Але центральна частина города — дитинець — була руським кварталом, тут містилася резиденція руського князя, який постійно урядував цим уділом. У 1173 році, наприклад, тут сидів Михалко Юрійович, син Юрія Довгорукого, дядько по матері Володимира Ярославича.

...17 липня 1984 року, у вівторок, я зайшов у зал картографії ЦНБ АН УРСР. Зайшов, аби зробити елементарний крок — виявити, як же називаються ті «ручьи и стругы», що їх «пожерла» Стугна,

«рострена къ устью». Беру багаторазово використовувану мною книжку П. Л. Маштакова «Список рек Днепровского бассейна» (Спб., 1913) і на с. 51—52 знаходжу потрібний реєстр (подаю його з уточненнями за «Словником гідронімів України» (К., 1979).

Праві притоки Стугни (від верхів'я вниз): Шулячий, Здарівка, Круглянка, Ховратка, Барахтянка (яка у свою чергу має праву притоку Бурчак і ліву — Прохорів), Чортиха, Раківка (до речі, це літописна Ольшаниця, у неї є права притока Ольшанка), Оршинка і Луговатиця (відома з плану 1798 року).

Ліві притоки Стугни: Білка, Очеретянка, Бугаївка (яка має дві притоки: праву Площину-Площанку і ліву Крушинку), Тихань, Козарка (теж відома з плану 1798 року).

Таким чином, річка Стугна, досягаючи всього 68 км довжини (Каталог річок України. К., 1957. С. 100, № 1687), «пожерла» 14 «своїх» приток-струг і 5 «чужих» ручаїв. Додам, що на картах позначено набагато більше цих дрібних ручаїв, як правило, безіменних; навіть не всі притоки самої Стугни, тобто «свої», названі у Маштакова; нема, наприклад, лівої притоки Василівки, що протікає у Василькові, древньому Василеві (нині — районний центр Київської області). «Струги» — це безпосередні, «свої» притоки Стугни, допливи її першого ступеня, а «чужи ручьи» — це допливи другого ступеня, притоки струг, які, таким чином, для Стугни «чужі», бо безпосередньо в неї не вливаються. У «Слові» й маємо таку послідовність — Стугна вбирає спочатку первовитоки, «чужи ручьи», а потім уже «свої» притоки-струги. Так що про «чужі» притоки і притоки приток як про «половецькі» у «Слові» не могло й мислитися.

Але «Слово» воістину без кінця ставить проблеми. Одну насилу розв'яжеш — з'являється інша. Так сталося і зі Стугною. Виявилося, що ліва притока її, струга Бугаївка, має ще іншу, старішу назву, і назва ця — Устя!..

Чекав я чого завгодно, тільки не цього. Що ж мені тепер робити і що гадати?

Було вже сімнадцять тридцять, за п'ятнадцять хвилин бібліотека зачиняється. Спантеличений, згорнув я свої папери, вийшов на вулицю. Затих дощ, сонце, парко, димить асфальт. Сів я у трамвай № 8 і поїхав додому, міркуючи про Стугну, Устю чи Устя. І мимоволі із сумом згадав, що так само, але увечері в лютий мороз п'ятниці 14 січня 1972 року їхав цим же трамваєм, б'ючись над загадками життя Григорія Сковороди, і що з цього вийшло...

Не спалося. За думою дума роєм вилітає... Чого я тільки не передумав? Я добре знаю, що по лівому березі Стугни була третя оборонна лінія Русі, тут ішов один із «змійових валів». У системі валу були зведені городи-фортеці — Василів, через 20—25 км униз по Стугні — город Тумащ (нині — уже згадане село Нові Безрадичі), далі аж до Дніпра йшли болота Стугни, тому вал повертав на північний схід до Вітечівського броду (біля устя річки Віти). А може й Устя — це не лише річка, а й город біля неї, якраз на півдорозі між Василевим і Тумащем?

Гіпотеза була тим більше можливою, що з аналогічним археологи вже мали справу. У «Повісті минулих літ» під 1096 роком, тобто через три роки після загибелі Ростислава, написано: «В се же веремя воева Куря с половцѣ Переяславля. и оустье пожьже» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 221). На це «оустье» не звертали уваги, друкували

з малої літери, в покажчики не вводили, вважаючи, що йдеться про устя Трубежу, хоча не ясно, як таке «оустье» можна було попалити. А тим часом біля устя Трубежу в урочищі Городище колишньої Андрушівської сільради (пам'ятаєте акварель Шевченка «Андруші»?) Переяслав-Хмельницького району Київської області знайшли городище. І стало ясно, що тут стояв город Устя, який спалили половці. Нині все це затоплене водами Канівського водосховища.

Визрів план. Завтра ж продивлюся том «Київська область» із серії «Історія міст і сіл Української РСР» про село Бугаївку, а також книжки Похилевича і Антоновича. Чого доброго, тут зустрінеться назва типу «городок», «городець», «городище», «замочок» та ін., або ще й згадка про саме городище, тобто є матеріальна основа города... На сході рожевіло.

18 липня, середа. Зал картографії. У томі «Київська область» (К., 1971. С. 276) читаю про село Велику Бугаївку, що воно стоїть на річці Усті, про якийсь городок чи городище нема й натяку. Беру вже цитовану книгу Л. Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии...» і на с. 37 знаходжу: «Урочище при соединении ручья Устьи с рекою Стугною, в 3-х верстах от Бугаевки, называется Берковым городком».

Що тут можна сказати? Адже коли в народі збереглася назва «городок» про урочище, де ніхто не живе, значить, тут колись жили, тут був город. Тут, отже, мусить бути й городище.

Беру так само безліч разів вивчену мною «Археологическую карту Киевской губернии» (М., 1895) В. Б. Антоновича і на с. 22 читаю: «Великая Бугаевка. На берегу Стугны есть четырехугольное городище, обнесенное валом, 140 сажень в окружности; называется „Берков городок"».

Але чому ж Стугна все-таки «ростренa къ устью»? Зрештою, не зовсім ясно, якого роду Устя: воно чи вона? Річка Ірпінь у часи Київської Русі була жіночого роду (над річкою Ірпінню), а тепер стала чоловічого. Чому Стугна була розширена, не доходячи до цієї своєї струги чи города на ній? А за Устям що? Звужена? Очевидно, розгадку треба шукати в особливостях рельєфу.

Беру «Atlas historyczny» (Warszawa; Wiedeń, 1894—1904) Олександра Яблоновського і на карті № 9, вивчаючи Стугну, бачу, що вона справді на деякій відстані від річки Усті (Устя), кілометрів за 2—3 в напрямку до села Хамбикова,— розширена, карта показує великий водний масив, мабуть, кілометра півтора в довжину і метрів 300 в ширину. І Похилевич пише, що тут є «огромный пруд» (с. 488), є загата, млин. Отак, виходить, поближні жителі використали рельєф Стугни, яка має «худу струю».

Довелося вертатися назад і знову продумувати хід операції 1093 року. Звертаю увагу, що в літопису не сказано, в якому точно місці Стугни втопився Ростислав. Може, біля Треполя, там само, де вони й перебрідали річку, ідучи на половців, а може й ні? Святополк тоді заперся в Треполі, але куди втікали Володимир і Ростислав, гнані ворогами? Прямо на північ не побіжиш — там непролазні болота Стугни. А може, вони повернули ліворуч, на захід, в район річки Усті, де Стугна була розширена і де Ростислав і втопився? Просто не знаю, що й думати. Зрештою, чого Ростислав утопився?

У «Києво-Печерському патерику», як і в літопису, є теж розповідь про похід 1093 року, але тут подано деякі нові деталі. Наведу

ту з них, що стосується нашої теми. Один чернець, Григорій Чудотворець, на якого вої Ростислава говорили «соромітні слова», ідучи в похід, напророчив їм і Ростиславові, що вони потонуть у воді. «Князь же, страху божого не маючи, не взяв собі на ум слова сього преподобного, а вважав, що той пусте говорив, коли пророкував про нього, і сказав: «Це мені ти говориш про смерть від води, коли я вмію бро-

Софія київська.

дити посеред неї?» (Києво-Печерський патерик. К., 1931. С. 137). І війська одважно пішли назустріч своїй загибелі.

Причина смерті Ростислава розкрилася зовсім негадано. У 1961 році археологи вирішили перевірити підземелля Софійського собору в Києві. «Під час розкопок було знято чавунну і цегляну підлоги XVIII—XIX століть. На глибині в один метр відкрилася старовинна підлога, що складалася з великих керамічних плит, оздоблених узорами з різноколірної емалі. Підняли плити — і несподівано побачили нижню частину прямокутної кам'яниці. В коморі виявлено 15 людських кістяків. Серед кісток був череп, у якому міцно засів залізний наконечник стріли. Невже це череп князя Ростислава? Дальші дослідження підтвердили цю думку. Стало зрозумілим, чому втонув у Стугні Ростислав: смертельно поранений, він не зміг ви-

плисти з річки» (*Богусевич В., Колісниченко Ю.* Усипальниця київських князів // Вечір. Київ. 1961. 16 трав.).

То устя Стугни чи Устя — струга Стугни? Вагаюся між двома можливостями. А Володимир Ярославич знав же точно й однозначно, про що говорив. При цьому, повторю, мовив те, про що нема мови в літопису. Неймовірно, щоб хтось йому спеціально і так детально розповідав про подробиці гідроситуації Стугни. Адже якщо розпові-

Стугна. «Худу струю имѣя».

дав — тоді хто? Коли? Де? Чому? Володимир бачив місце загибелі Ростислава сам. Другого переконливого пояснення цього місця в «Слові» не знайти. Володимир, отже, був на Стугні. А я ні на усті Стугни, ні на Усті не бував.

І от, у неділю 28 жовтня 1984 року ми з дружиною переїжджаємо Стугну по магістралі поблизу Василькова. Зупиняємось. Вище річка загачена насипом шосе (зі шлюзом) і утворила велике озеро. По другий бік дороги, внизу — «худа струя». Чорна заплава Стугни шириною метрів 400—500 губиться в сивій ранковій далечині, блищать на заплаві безформні озерця, в'юниться ледве помітна смужечка води. Обабіч заплави, на підвищеннях — багряні й зелені осінні ліси. Переїхали Стугну, повернули ліворуч, ще раз ліворуч, іншою дорогою добралися назад до Василькова, знову зупинилися на Стугні, на дамбі шосе (зі шлюзом). Загата утворила красиве велике трикутне озеро-став. А внизу від дамби — знову «худа струя», ширина два — чотири метри, глибина мізерна, обабіч річки всюди ростуть вільхи. Вогко. В одному місці Стугни парує вода. Чому? Підходжу

ближче. Сморід. З'явилася ще одна безіменна, створена людиною «струга» Стугни — це вливає свою «продукцію» сам Васильків або васильківські заводи (чи завод). Далі вода Стугни вже сиза від занечищення.

Проїжджаємо Васильків і прибуваємо туди, куди я і збирався,— в село Велику Бугаївку. Знаходжу, де річка Устя впадає в Стугну. Тут же, за якихось півкілометра від Стугни і від лівого берега Усті,

Темні береги ріки Стугни.

поросла лісом гора-урочище Берків городок (так її й нині називають місцеві жителі). Я мав рацію. Тут стояв город, що входив між Василевим і Тумащем в оборонну систему Стугни. Я не знаю, як цей город називався в часи Київської Русі, Устя чи не Устя, але не думаю, що Берковградом. При впадінні в Стугну ширина Усті два метри, через неї перекинуто дві вільхові жердини — перехід. Фотографую його. Обережно ступаємо на ці хисткі жердини і йдемо проти течії Стугни. Всюди вона така сама, як і в «Слові» — два — три — п'ять метрів ширини, по коліна, пояс чи груди глибини (заміряємо), а де ширина річки більша — там жабі по коліна. Не втопишся. «Худу струю имѣя», Стугна мляво, ледве помітно петляє заплавою, лише на завалах дерев її течія жвавішає. Ширина заплави тут — 300—400 метрів. На берегах і тут, як біля Василькова і на всьому протязі, де ми йшли,

росте вільха. Весь час бачу «темні береги» Стугни, вони чорні від гумусу і так само темно дублюються відображенням у воді. Понад Стугною бредемо то стежкою, то по жовтих лугах, мочарах, купинах, бур'янах до того місця, де на карті «Atlasu historycznego» було вказано став біля села Хамбикова і млин.

Назустріч іде дідок, на плечах торба, з неї визирають чорні нові валянки. Видно одразу — з базару. Привітавшись, питаю про ставок біля Хамбикова, чи туди далеко. «Стоянок із три». Я насторожився, почувши цей літописний термін. Дідок пояснив: «Автобусних. Кілометрів зо два. А ставка нема, воду давно спустили, там був і великий млин. Тепер знову відновлюють ставок, будуть рибу розводити. А отам, коло Усті, на Стугні, був ще один ...енків (прізвище я не записав) млин з олійнею. А отам, бачите, був ще один ...енків млин». Я зрозумів, що це були невеличкі млини з підливним водяним колесом, тому тут на Стугні нема ніяких слідів загат. Розпитую, чи Стугна тут завжди така вузька. «Тепер вузька, а як настане повінь, або після великих дощів, то й горо́ди заливає. Тепер один стрижень на оболоні».

Подякувавши за інформацію, я далі вже йшов не заплавою Стугни, а по *оболоні* коло *стрижня*. Подивилися ми на суху неглибоку, але широку таріль колишнього ставка, на сіру велику дерев'яну руїну млина, зі стіни якого стирчить товстенна іржава вісь водяного колеса, побачили, що течію Стугни перенесли в інше місце під греблею-шосе, і повернулися назад. Дирчить бульдозер, розчищаючи береги майбутнього (минулого) озера. Лівий хамбиківський берег оболоні Стугни — весь у висотах, по них і проходив «змійовий вал». Правий, нижчий берег Стугни поріс вільшаним та іншим чорнолісом.

Чому ж Володимир сказав, що Стугна була «built ростренa къ устью»? До річки Усті (Устя) вона ніде не розширена, вона тут така, як і по всій течії, плине, «худу струю имѣя». Це бачу на власні очі. Припустімо, що після великих дощів,— а так воно й було, коли втопився Ростислав,— Стугна «вельми наводнилася», розширилася тут, затопила всю оболонь, то в такому разі вона розлилася б **після** рі́чки Усті. Інакше мислити не дозволяє рельєф. Водойма коло Хамбикова — це результат пізнішої запруди. Отже, варіант з річкою Устям чи Устею відпадає.

Повертаюся до «Волги», її заангажував у знайомого шофера. Рушили до Трипілля, на устя Стугни.

Приїхали. Від тієї Стугни, яка так детально позначена на землемірному плані 1798 року, тут залишилася хіба що назва. Згадані вище останні 800 м зигзагоподібної течії річки випрямлені, розширені і поглиблені десь на початку 70-х років. Стугна тепер має тут ширину 30—50 метрів, глибо́ка — сюди зайшли високі води Канівського моря. Але навіть і тепер вона чомусь в усті не розширена, а навіть трохи звужена, порівняно з подальшим її руслом. А після його восьмисотметрового відрізка Стугна розлилася, розширилася на сотні метрів. Колишні болота перетворилися на велетенську водойму. Риболови розповіли, що раніше біля устя Стугна мала 6—8 м завширшки, показали, де був наплавний міст по дорозі з Києва на Трипілля (дорога ця позначена й на плані 1798 року); моста цього знесло повінню. Дорога через Стугну ішла якраз на межі між колишніми болотами та придніпровською восьмисотметровою в ширі́ну грядою (її й прорізала річка). Гряда поросла сосновим лісом-бором,

він підходить до самих берегів Стугни. Я впізнаю цей ліс, вітаю його. Він нащадок того, про який сказано в «Київському літопису» з приводу ранку 29 квітня 1151 року: «А на другий день, як сходило сонце, Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав пішли од Треполя [до] Києва через борок» (ЛР. С. 243). Особливу увагу звертаю на те, що береги Стугни в цій піщаній гряді — білі, і тут же, де гряда обривається в болота, береги чорні-чорні од тисячолітніх чи й давніших покладів гумусу. Оце і єсть та точка Стугни, де «днѣ при темнѣ березѣ», при дорозі на Київ, вона «затвори» князя Ростислава.

Сучасні гідротехнічні роботи оголили реальність 1093 року. Ростислав утопився якраз біля цього колишнього містка «къ устью» (його тоді не було, бо війська перебрідали Стугну), поблизу гирла річки, там, де тепер розпочинається величезне озеро і де раніш було таке ж величезне болото, котре й «вельми наводнилося» разом зі Стугною тоді від дощів. Тут у воді Ростислава й спостигла половецька стріла. Я не знаю, чи вони з Володимиром Мономахом утікали на конях, чи пішки. З літопису про це довідатися не можна. Але з літопису знаємо, що тіло Ростислава знайшли, і знайшли, зрозуміло, саме тут.

Але чому ж Стугна не розширилася в усті, як це справді властиво багатьом річкам? Адже саме так думали й писали Гудзій, Лихачов, і я, і немало інших. Течії в пониззі Стугни нині фактично нема, її води не можуть подолати супротивного натиску Дніпра. Але, як сказано вище, течія Стугни взагалі лінива, в болотах — ще слабша, вона вільно проводила свої води навіть під час дощів, розливаючись болотами, а в Дніпро входила зигзагоподібним руслом устя у прорізаному нею глибокому і вузькому піщаному яру. Вона його не розширювала, це документує план 1798 року.

Я не міг би так усе це написати про Стугну, не побувавши на ній, не бачивши її. Чивіліхін наводить висновок М. Тихомирова, що картина Стугни у «Слові» «достигает пределов реалистического изображения» (№ 3. С. 104). Звичайно, Володимир бачив те, що зобразив у «Слові». Матеріал «Слова» доводить це з усією ясністю, документально. Якби він тут не побував, пояснити, яким чином він зміг так точно охопити і відтворити цілий комплекс гідроситуації Стугни, неможливо. Неможливо пояснити й те, чому в уяві автора постала асоціація Донець — Стугна: безпорадністю учених перед цим аспектом «Слова» я і розпочав текст цього розділу своєї розвідки-повісті.

Але якщо Володимир перебував на Стугні — то коли? Чому? За яких обставин?

Вище уже не раз говорилося про різні конкретні шляхи-дороги. Тепер скажу про це загально. Держава як суспільний організм не може існувати без добре організованої системи зв'язку. Такою системою споконвіку були шляхи водні, створені самою природою. Де судноплавна ріка — там і шлях. Були дороги сухопутні, руко- та ноготворні. Головні шляхи століттями і тисячоліттями йшли в одних напрямках, фактично не змінюючись, бо довготривалою практикою було обрано найкращі з кожного погляду маршрути (найкоротші відстані, відсутність різних перепон — лісів, боліт, гір і т. д.). Держава дбала про шляхи. Коли в 1014 році Володимир Святославич збирався іти з Києва до Новгорода Великого на свого непокірного сина Ярослава Мудрого, він дав наказ: «Розчищайте путь і мости мостіте» (ЛР. С. 74). Добре влаштовані дороги зі станами-стоянка-

ми, де можна було відпочити, поміняти коней, давали при нагальній потребі гінцям змогу долати відстань у 150, 200, 300 і навіть більше верст на добу *. Такими дорогами їздили всі (до речі, платячи мито на мостах), ними звичайно ходили в походи. Це були «готові» дороги. Половці, як сказано у «Слові», побігли назустріч військам Ігоря «неготовами дорогами», і вже сам цей термін передбачає дороги «готові». Дороги, шляхи, навіть стежки — це історична пам'ять, історичний досвід народу. При цьому якщо між пунктами А і Б є ще один пункт, то проходити його доведеться неминуче. Якщо іти з Києва до Торчського, то обов'язково доведеться перетинати Стугну, проходити крізь Треполь чи біля нього. А якщо, наприклад, іти з города Турова до Смоленська, то серед інших пунктів обов'язково доведеться йти через Мінськ, перетинати відому зі «Слова» річку Немигу, бо іншого шляху серед непрохідних лісів та непролазних боліт Білорусі в цьому напрямку не було. Дороги — це найконсервативніший елемент в історичній рукотворній топографії. Лише в наші часи деякі старі дороги зникли, захиріли у зв'язку з побудовою зручних випрямлених трас, але немало й новітніх трас — це модернізовані старі маршрути. Від Трипілля до Києва по маршруту ще часів Київської Русі котить тепер загальновідоме прекрасне шосе (ми поверталися ним назад) крізь сосновий бір (теж відомий з XII віку) понад Дніпром; коло самого устя Стугни (за кілька метрів) зведено на високій гряді для шосе новий залізобетонний міст. Це туристський маршрут, позначений на картах. З атласу автомобільних доріг легко можна переконатися, що й шосе від Турова іде на Слуцьк, Мінськ, Борисов, Оршу до Смоленська — усе старовинні городи.

А в «Київському літопису» під 1173 роком, після 24 березня, тобто уже пізньої весни чи влітку, документується така подія: «У той же рік утік Володимир, син Ярослава [Володимировича], галицького князя, до Ярослава [Ізяславича] в Луцьк, бо той узявся був йому волость добути. [А] Ярослав галицький, пославши [послів], привів ляхів на підмогу собі і дав їм три тисячі гривень срібла, спалив два городи і став слати [послів] до Ярослава: «Пусти сина мойого до мене, а то піду на тебе раттю». І він, убоявшись, що попалять волость його, одіслав Володимира з матір'ю до Михалка [Юрійовича] в Торчський, бо Михалко був братом Ользі-княгині. А звідти покликав його Святослав Всеволодович, тесть його, у Чернігів, маючи намір одіслати його в Суздаль до Андрія (Юрійовича Боголюбського.— *Л. М.*), але не одіслав» (ЛР. С. 308). Виділяю слова: із Луцька Ярослав Ізяславич (X) «одіслав Володимира з матір'ю до Михалка [Юрійовича] в Торчський».

Маршрут, по якому втікав Володимир від батька до города Луцька, визначити неважко (подаю лише літописні населені пункти). Від Галича до села Большева (нині — с. Бовшів Галицького р-ну Івано-Франківської обл.), до города Плісненська (!) (нині — хутір Плісненько коло с. Підгірців Бродівського р-ну Львівської обл.), до города Бродів (нині — районний центр Львівської обл.), до города Перемиля (нині — с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.)

---

* Цариця Єлизавета виїхала з Петербурга на коронацію до Москви 23 лютого 1742 року і прибула сюди опівдні 26 лютого, подолавши відстань у 730 верст (див.: *Махновець Леонід*. Григорій Сковорода. К., 1972. С. 84). У 1847 році Шевченка «на седьмые сутки доставили из Петербурга в Оренбург» (*Шевченко Тарас*. Повне зібр. творів: В 6 т. К., 1963. Т. 5. С. 21), проїхавши понад 2200 верст.

і — город Луцьк (нині — центр Волинської обл.). Тут утікачі пробули певний час, поки тривали неприємні для них події, розказані літописом, і мусили рушити на схід, до Києва. Шлях цей добре відомий. Від Луцька ішли до города Пересопниці (нині — с. Пересопниця Ровенського р-ну Ровенської обл.), до города Дорогобужа (нині — с. Дорогобуж Гощанського р-ну Ровенської обл.), до города Сапогиня (нині — с. Сапожин Корецького р-ну Ровенської обл.), до города Корчеська (нині — м. Корець, районний центр Ровенської обл.), до города Городка (нині — с. Городище Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.), до города Возвягля (нині — м. Новоград-Волинський, районний центр Житомирської обл.). Тут дорога повертала на північний схід, бо треба було обминати величезний непрохідний ліс, що мав назву Чортів, і виходила до города Ушеська (нині — с. Ушомир Коростенського р-ну Житомирської обл.), потім повертала на південний схід до города Мичська (нині — м. Радомишль, районний центр Житомирської обл.), до города Мутижира (нині — с. Мотижин Макарівського р-ну Київської обл.). Зрозуміло, що таких іменитих утікачів ставили на ночівлю не де попало. Їх радо, як гостей, всюди приймали князі, княжичі, посадники, тіуни, воєводи. З Мутижира прибули вони до Білгорода, уже мною згаданого. Тут сидів тоді Мстислав Ростиславич Хоробрий, зять Ольги Юріївни і зять Володимира Ярославича (див. с. *66*). З Білгорода — дорога до Києва, зовсім недалека, а в Києві з 24 березня 1173 року сів на великокняжому престолі добре нам відомий Рюрик Ростиславич (це було його перше сидіння, що тривало до 20 грудня 1173 року), теж родич утікачів, рідний брат Мстислава Ростиславича.

Під час перебування в Києві Ольга Юріївна з сином Володимиром не могли, звісно, не піти до села Берестового і не вклонитися прахові свого батька і діда Юрія Володимировича Довгорукого, який почивав тут у церкві святого Спаса (у ній нині споруджено гробницю-кенотаф Довгорукого) разом із сином Глібом (брат Ольги і вуйко Володимира), що помер 20 січня 1171 року (ЛР. С. 305).

З Києва вони рушили до города Торчського, до Михалка Юрійовича. Десь улітку 1173 року майбутній автор «Слова» неминуче побував, отже, на Стугні. Приблизно, а може, якраз у ту саму пору року, коли тут утопився рівно вісімдесят літ тому Ростислав. Володимир стояв на чорному березі Стугни, коло броду, а певніше, на мосту, звідки було рукою подати до города Треполя. Ліворуч він бачив, як річка входила у вузьке горло свого восьмисотметрового (за нашими мірами) зигзагоподібного устя, прорізаного у придніпровській піщаній гряді, а праворуч було видно, як «къ устью» підходили широченні болота Стугни. Не думаю, що в 1173 році, тоді, коли тут стояв Володимир, вона теж «вельми наводнилася», так, як у році 1093, такі хронологічні збіги бувають рідко. Для нього, висококультурної людини, тут унаочнювалися події 1093 року, про які так детально розповідала «Повість минулих літ», ведучи мову, зокрема, про дощову повінь.

Про це все пишу так певно тому, що сам, як сказано вище, тут побував, дивився на Стугну, на її устя, з цієї самої точки. Стояв тут, і мене, котрий безліч разів вчитувався в літопис і «Слово», охоплювало відоме всім почуття значущості історичного місця: саме тут загинула людина, смерть якої увійшла в безсмертя аж подвійно — у «Повісті минулих літ» і в «Слові».

Хто може довести, що подібні почуття й думки не охоплювали Володимира? Це було так і тільки так, бо навіть через дванадцять років, створюючи «Слово», він не міг забути Стугну. Його, зокрема, вразила «худа струя» річки, млява, повільна. Володимир — уродженець пригірських і гірських країв, він звик до річок іскрометної течії, що кипить по камінню.

Володимирові було тоді 22 роки; маючи 22 роки, втопився Ростислав. Загальновідомо: події, що сталися з іншими людьми, ми нерідко проектуємо, як імовірність, на самих себе. Вікова рівність у таких випадках — теж серйозний психологічний фактор. Молодий без зусиль розуміє молодого, старий — старого. Почуття в пам'яті завжди лишаються тривкішими, ніж самі факти, що їх викликали. Плакала колись мати Ростиславова за сином. Поруч із Володимиром стояла його мати — Ольга Юріївна. Яка доля чекала її? Адже довелося вдруге утікати з Галича. На цей раз без дружини, без бояр. Довелося їм обом зазнати принижень. Їм відмовив у притулкові Ярослав Ізяславич, боячись Осмомисла. Це й було одним із проявів того «грозы твоя по землям текуть», що його згадає Володимир у «Слові»: він не раз на собі відчував цю грозу, а тепер Ярослав Ізяславич на собі — в палахкотінні двох його городів. Довелося Ользі Юріївні з сином, а син не маленький, іти на гіркі чужі хліби до брата Михалка Юрійовича в Торчський. Доля ізгоїв.

З літопису неясно, скільки часу перебували Ольга Юріївна і Володимир у городі Торчському. З контексту літописних подій, про які скажу далі, виходить так, що жили вони тут не дуже довго. Але перебування в цьому порубіжному городі Русі, де уже через десяток верст, за Россю, розпочиналася «земля незнаєма» — половецька, не могло не залишити сліду у високорозвинутій свідомості Володимира Ярославича.

Орієнталісти давно виявили значний струмінь східних елементів у «Слові», їм присвячено немало праць. Вивчаючи половецьку чи іншу орієнтальну лексику й образність «Слова», учені роблять важливу справу. Русько-половецькі (ширше — східні) взаємозв'язки різного характеру — історична реальність. Вона знайшла вияв у війнах і мирах, у міжетнічних шлюбах (зокрема — знаті, князів і ханів), у конвергенції звичаїв, вірувань, міфології, мови. Тюркські елементи у «Слові» є в географічних назвах, у назвах птахів і рослин, народів, племен, соціальної належності, у військовій і побутовій лексиці. Та самі тюркізми орієнталісти нерідко пояснюють по-різному, а це вельми підриває віру в істинність їхніх тлумачень. Деякі слова, явно не рахуючись з історичною реальністю, тюркологи насильно втягують у свою орбіту (*кур, хинови, харалуг, чолка, шерешири*). До геркулесових стовпів квазіінтерпретації «Слова» тут дійшов Олжас Сулейменов у своїй цікавій книжці «Аз и Я» (Алма-Ата, 1975). К. Г. Менгес написав цілу монографію «Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“» (Л., 1979), перекладену в нас із англійської мови (чесно кажучи, робота нечитабельна), М. О. Баскаков видав книжку «Тюркская лексика в „Слове о полку Игореве“» (М., 1985). Але й Менгес і Баскаков, подібно до інших своїх колег, не роблять серйозної спроби конкретно пояснити: звідки ж у «Слові» ці східні елементи? Звідки автор їх знав, і знав так, щоб вільно оперувати ними? Питання кардинальне.

Так от, перебування Володимира Ярославича в городі Торч-

ському і розв'язує це питання, дає нам ключ до джерел тюркізмів у «Слові». Як вище зауважувалося, Торчський був найголовнішим городом торків (чорних клобуків, берендичів, ковуїв), «своїх поганих». Живучи тут навіть у руському кварталі, Володимир постійно перебував у тюркському оточенні, всюди звучала половецька мова. Звідси, отже, й знання Володимиром у тій чи іншій мірі половецької мови — такий висновок закономірно випливає з об'єктивної реальності. Це не виключає, певна річ, того, що Володимир міг чути і, безперечно, чув половецьку мову, наприклад, перебуваючи на Чернігівщині в 1166, 1170, 1173 і 1184—1186 роках, де також — це відомо й зі «Слова» — жили «свої погані», серед них — ковуї (частина чорних клобуків) Ярослава Всеволодовича, ті самі, що брали участь у поході Ігоря 1185 року на половців і перші прийшли в замішання на полі бою. Про джерела Володимирових знань грецької мови та мови польської говорилося вище.

Коли тесть Святослав Всеволодович покликав зятя до Чернігова, то Володимир Ярославич,— вирушаючи назад до Києва чи, принаймні, до Вітечівського броду на Дніпрі біля устя річки Віти, де була мілина (у XIX столітті — 90 см) та переїзд, що виводив і на Чернігів,— іще раз перетинав річку Стугну коло її устя.

Чивіліхін мав повну рацію, прозорливо передбачаючи, що у водах Стугни знайдеться ще один ключик до таємниці особи автора «Слова». Цей ключик знайдено.

Володимир, отже, в 1173 році прибув до Чернігова. У Чернігові жив не лише тесть, але й теща, вже відома нам Марія Васильківна. Природно, що полоцька тема, якій стільки місця відведено в «Слові», не могла так чи інакше не випливати в їхніх розмовах. Не думаю, що Володимир на цей раз перебував у Чернігові довго. Події розгорталися поза ним, але зачепили і його.

Літопис розповідає, що в ніч на 24 березня 1173 року Ростиславичі зробили напад на Київ, де тоді сидів Всеволод Юрійович (IX), схопили його з племінником Ярополком Ростиславичем (X) та іншими, і на великокняжий стіл сів Рюрик. Ростиславичі потім рушили до города Торчського (тут Володимира Ярославича вже не було) на Михалка Юрійовича. Але до бою не дійшло. Святослав Всеволодович у цей час пристав до Ростиславичів, бо Рюрик сидів у Києві, і домовився з ними, що віддасть їм свого зятя, Володимира Ярославича, аби одпровадити його назад до Осмомисла в Галич, а натомість Ростиславичі мали відпустити з неволі вуйка Володимирового — Всеволода Юрійовича та Ярополка Ростиславича, двоюрідного брата Володимирового. Так майбутній автор «Слова» став уже не суб'єктом, а об'єктом княжої політики «братів» — його обміняли, як обмінюють бранців, і силоміць відіслали додому, до батька (ЛР. С. 308).

Звертає на себе увагу поведінка Святослава Всеволодовича, тоді князя чернігівського. Спочатку він запрошує до себе зятя, маючи намір відіслати його до Суздаля, до Андрія Боголюбського (IX), тобто до дядька по матері. Річ у тім, що сюди, на батьківщину, перебралася й Ольга Юріївна. Вона вже ніколи не повернеться в Галич, до чоловіка. Але коли Рюрик Ростиславич став великим князем київським, Святослав змінює свою тактику, відходить від спілки з Андрієм Боголюбським. Пізніше він ув'язується в незліченні перипетії боротьби за київський стіл, зокрема, у другій половині лютого 1174 року на-

падає на Київ і грабує город (ЛР. С. 311) зі своїми спільниками — Ольговичами, ще кілька разів сідає на великокняжий стіл і втрачає його, щоб остаточно (з шостої спроби!) укріпитися на ньому влітку 1181 року, поділяючи князювання значною мірою з Рюриком Ростиславичем, який став сватом його. Святослав не гребував ніякими засобами у прагненні до великокняжого стола.

Тому, коли в 1173 році Рюрик сів у Києві, Святослав спричинився до того, що його зять опинився не в Суздалі, а в Галичі, звідки перед цим утік. Не можна розкрити всі істинні причини дій Святослава, але у світлі вищевикладеного ясно, що й тут на першому місці були можновладні інтереси. Водночас нема жодних підстав твердити, що тесть до зятя ставився неприхильно, не хотів йому добра. А Святослав і Осмомисл за всіх обставин до смерті залишалися сватами. Ярослав Володимирович галицький володів величезною потугою, вона могла рано чи пізно пригодитися. Так воно й сталося в 1184 році, коли Осмомисл прислав сватові, вже великому князеві київському, підмогу для розгрому половців, і цей розгром Володимир оспівував у «Слові».

Удома, в землі Галицькій

Що з Володимиром Ярославичем діялося в Галичі з 1173 по 1182 рік — літопис мовчить. Але уявити це, виходячи з історичної реальності, можна. У походи не ходив, бо особисто не ходив і Осмомисл. Виконував батьківські розпорядження, урядував від його імені, їздив по своїй-несвоїй землі, у Карпати, на Дунай, полював, читав, грав на музичних інструментах (можновладних нащадків з дитинства навчали музики, взагалі давали їм естетичне виховання в усій Європі), співав церковні співи і народні пісні, ходив на народні гуляння, займався поезією... Переконаний, що обов'язково займався, бо «Слово о полку Ігоревім» не могло бути його першим твором. Щоб досягти такої разючої мистецької довершеності, треба мати не лише величезне поетичне обдарування, але й великий досвід поетичної майстерності. «Слово» — це витвір витонченого майстра поезії, витвір людини високого інтелекту, універсальних на ті часи знань, глибокого життєвого і державно-політичного досвіду. Суто життєвий досвід був у нього, як бачимо, уже з молодості нелегкий, драматичний.

З літопису відомо (ЛР. С. 346), що у Володимира була нешлюбна жона-попадя, від неї — два сини — Василько та Володимир. Повторилася батькова ситуація. Ярослав Володимирович у 37—38 років, коли від нього пішла Ольга Юріївна, став солом'яним удівцем, а з 24 липня 1182 року, коли жона померла в далекому Володимирі-Суздальському,— справжнім. І залишався без нової шлюбної дружини п'ять літ, до самої смерті. Більше він не одружувався, щоб не перешкодити улюбленому синові від Настаськи Олегу стати спадкоємцем галицького золотокованого стола, як це Осмомисл задумав і, помираючи, справді заповів. Заповів, знехтувавши законне право на цей стіл законного сина-первістка Володимира. Тимчасом і Володимирові діти від попаді могли стати колись претендентами на галицький стіл.

А як же з Болеславою, дочкою Святослава Всеволодовича, законною жоною Володимира? Як пам'ятаємо (див. с. *74*), літопис повідомляє про одруження з нею галицького княжича в 1166 році. А більше про неї — ні слова. Що достеменно було з нею далі — не-

відомо, і буде це невідомим назавжди. Але я переконаний, що вона померла незабаром після одруження — від невдалих пологів, чи від хвороби, чи від нещасного випадку, чи ще від чогось. Ось комплекс доказів мого переконання. Нема жодних відомостей про Володимирових дітей від Болеслави. А дітей тоді у шлюбах народжували, не гаючись. Отже, сліди Болеслави втрачаються вже десь через дев'ять місяців після весілля. У літопису не сказано також, що вона втікала разом з чоловіком та свекрухою і в Польщу у 1171 році і в Торчський у 1173 році і що тоді ж пішла в Чернігів (до батька!) разом з Володимиром. Якщо вона не померла до цього часу, то чому про її втечу разом з чоловіком та свекрухою нічого не сказано? Не думаю, що її, жону нелюбого Осмомислового сина, залишили невідомо чому в Галичі на волю озлобленого і на сина й на нелюбу жону Ярослава Володимировича. Правда, в літописах про жінок взагалі говориться не густо. У них не згадана Ярославна, що стала славнозвісною саме завдяки братові, оспівана ним у «Слові». Але в даному місці про Ольгу Юріївну говориться, і навіть двічі, мовиться далі і про нешлюбну жону Володимира — попадю. Тимчасом Болеслава була його законною жоною, і при цьому високого княжого (божеського) стану, а нешлюбна — тільки попадею. Та от про попадю мова є, про княгиню — нема.

Подумаємо про цю попадю. Коли ж Володимир зв'язав з нею свою долю? За життя Болеслави? Після її кончини? У літопису під 1188 роком (ЛР. С. 346) сказано, що в цей час галицькі бояри відібрали од старшого Володимирового сина Василька жону Федору, дочку Романа Мстиславича (XI, персонажа «Слова»), і відіслали її до батька. Звідси виходить, що Василько народився раніше 1171 року, або згодом, але не пізніше 1174 року (тоді у 1188 році він мав би 14 літ). У першому випадку попадя з'явилася до 1171 року. Але якщо в 1173 році тесть Святослав Всеволодович запрошував Володимира до себе в Чернігів як зятя (а зятем він залишався і після смерті дочки Святослава), незважаючи на його нешлюбного сина (чи й обох синів), то ясно, що Болеслави в цей час уже в живих не було. Тесть не потерпів би зневажання шлюбу. Не став би турбуватися про такого зятя, шукати йому притулку. Якщо ж, припустімо, Володимир чомусь постриг Болеславу в черниці (через безпліддя або щоб мати свободу для любовних стосунків з попадею), реакція Святослава була б такою самою. Якщо ж нешлюбну жону Володимир завів після 1173 року, а до цього часу Болеслава була ще жива, то неясно, чому Святослав хотів відіслати зятя в Суздаль, не залишив його жити з Болеславою у себе в Чернігові, а далі й відпровадив назад у Галич. В усіх варіантах виходить, що Володимир подружнього обов'язку не зламав. Більше того — Володимир законно вдруге не оженився ніколи, принаймні свідчень про це нема.

Розробка всіх цих варіантів ситуації доводить, що нема жодних підстав думати про будь-яку напруженість між тестем і зятем на цій сімейній підставі. А от спільне горе, смерть Болеслави, їх, безумовно, єднало. Це знайшло вияв у «Слові». У 1188 році літопис уже говорить документально, що Болеслави давно не було на світі, давно при Володимирові владарювала попадя, і галицькі бояри, не хотячи кланятися їй, говорять своєму князеві: «А ти — де хочеш, ту за тебе візьмемо» (ЛР. С. 346). Мовиться про законну жону.

Тим часом у Галичі — постійна напружена атмосфера між Воло-

димиром Ярославичем і Ярославом Володимировичем. Син уже двічі утікав від батька, прагнув самостійного життя, хоч якогось наділу. А батько не давав, дбаючи про нешлюбного сина Олега. І це знову рано чи пізно мало призвести і справді призвело до повної психологічної несумісності. По-житейському можна зрозуміти, якщо Володимир у тяжку годину, в часи депресії, на яку неминуче страждають високі натури, щоб затамувати біль душі, міг перехилити келихдругий... Володимирові йшов уже 31 рік. Існування скрашувала нешлюбна жона, підростали два сини. Та навряд чи Осмомисл допускав їх у княжий палац. Де вони мешкали — сказати неможливо.

Взагалі життя склалося так, що, будучи князем від роду, Володимир князем фактично й не став. Не було в нього ні найменшої своєї влади, ні власності. Нічого. Все — у цупких батькових руках. Його життя — це життя підкореного обставинами, але гордого протестанта. Духовно йому ближче народне життя, ніж князівське. Не випадково, отже, й образна система «Слова» так яскраво документує тяжіння його творця до народного життя, трудів, побуту, вірувань, мови.

Як пам'ятаємо, дослідники особливо підкреслювали мисливські образи «Слова» і закономірно виводили їх із життєвого досвіду автора, а на підставі цього досвіду робили далекойдучі і слушні висновки про його суспільне становище. Але коли приглянутися пильно, то побачимо, однак, вузьке підгрунтя (хоча й дуже промовисте) цього висновку — лише дві реалії пам'ятки. У «Слові» шість разів згадуються тури, об'єкти мисливства (про це я вже писав), десять разів соколи, двічі сокільці й соколич, образи яких переносяться метонімічно в основному на постаті князів і воїв.

Але у «Слові» є ще інша, і при цьому набагато яскравіша і значущіша, соціально образна система. Грунтується вона на глибокому знанні основ суспільного життя — суспільної праці.

Вище наводилися літописні (за Татищевим) дані, що в Галич, у Галичину, до Ярослава Осмомисла, в його багату і впорядковану землю, звідусіль ішли, серед інших, ремісники, різні умільці. Говорив я про золотокований княжий галицький стіл. Хто може заперечити, що допитливий, обдарований від природи княжий син ще змалку не цікавився працею золотоковаля чи коваля по залізу? Кузня, сопуть міхи, фонтанчики вогню в горні, удари молотів по розжареному залізу, летять циндри навсібіч... Захоплююча, поетична картина. Мабуть, і я не звернув би, подібно до інших, на цей образний комплекс «Слова» особливої уваги, коли б не пам'ятав і свого дитинства. Із завмиранням серця годинами стояв я, семирічний селюх, на порозі кузні (всередину не пускали) і заворожено дивився, як під ударами кувалди * й молотка сліпуче залізо, розкидаючи іскри, неохоче набувало потрібних форм...

«Иже *истягну* (витягнув ударами молота, відточив.— *Л. М.*) умь (тут — намір.— *Л. М.*) крѣпостию своею и *поостри* сердца своего мужествомъ», *«сабли изъострены»,* «гремлеши о *шеломы мечи харалужными*», «поскепаны *саблями калеными шеломы* оварьскыя», «*мечемъ* крамолу *коваше*», «летять *стрѣлы каленыя*», «трещать *копия харалужныя*», «сами на себе крамолу *ковати*», «князи

* Це звичайне слово мовознавці не подали в одинадцятитомному «Словникові української мови».

сами на себе крамолу *ковахУ*», «*харалужными мечи*», «отъ *желѣзныхъ* великихъ плъковъ половецкихъ», «*путины желѣзны*», «храбрая сердца въ жестоцѣмъ *харалузѣ скована,* а въ буести *закалена*», «ранены *саблями калеными*», «подперъ горы Угорскыи своими *желѣзными* плъки», «суть бо у ваю *желѣзныи паробци*», «тыи *мечи харалужныи*», «*острыми стрѣлами*», «позвони своими *острыми мечи*», «молотятъ *чепи харалужными*», «нельзѣ бѣ *пригвоздити къ* горамъ киевскимъ»... Цілий ремісничий комплекс образності, де йдеться або про ковальський процес, або про результати цього процесу, або про матеріал, із чого зроблено ту чи іншу річ. У відповідності з темою твору тут мовиться, ясно, про військову справу і про зброю. Володимирові добре знана франксько-каролінгська сталь (див. с. 77), добротні мечі з неї і наконечники стріл. Відомо, що такі каролінгські мечі ще з десятого віку знайдено у водах порогів Дніпра, де 972 року печеніги убили Святослава Ігоревича, і зле було його «тѣлу кромѣ головы». Зауважу: харалужна зброя у «Слові» — тільки в русичів, а не в степовиків, і ця обставина одразу заперечує домисли про тюркське походження цього слова.

Поруч із ремісничою образністю у «Слові» маємо не менш виразну образність сільського життя, праці хліборобів-ратаїв. «Стрѣлы *по земли сѣяше*», «*сѣяшется* и *растяшеть* усобицами», «*чръна земля* подъ копыты костьми была *посѣяна*, а кровию *польяна*: тугою *взыдоша* по Рускои земли», «на Немизѣ *снопы стелють* головами, *молотятъ чепи* харалужными, на *тоцѣ* животъ кладуть, *вѣють* душу отъ тѣла. Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть *посѣяни — посѣяни* костьми рускихъ сыновъ».

Такий комплекс ремісничо-ратайської образності вже явно виходить із системи суто княжого мислення. Мало хто з князів думав сердечно про коваля, рідко — про смерда,— лише люди глибокого мислення (Володимир Мономах). Обставини життя Володимира були, отже, такі, що цей князь-некнязь підносився до народної свідомості, до мислення категоріями життя і праці трударів — ковалів і ратаїв. Не кажу вже про народну образність суто стилістичного плану, фольклорна стихія «Слова» має цілу літературу.

Якби я навіть не знав особи творця «Слова», ні його імені, ні соціального стану, мені важко було б допустити, що він хоч іноді сам не брав у руки молота в кузні, не поцікавився сортом сталі, з якої робили тверді й гострі мечі, наконечники списів, стріл, броню «желѣзныхъ паробцѣвъ». І так само не можу собі уявити, щоб він хоч раз не взяв до рук ціпа, не пройшов борозну ріллі, тримаючи чепіги плуга-орала (сохи вже не було) і дивлячись, як услід по ріллі літають вóрони, ворóни і граки. Мені Володимир Ярославич, автор «Слова», уявляється далеким попередником графа Льва Толстого, що жив у гущі народу і по-народному мислив. Усе це мною не вифантазовано, а сказано на основі «Слова», на основі життя його автора.

І найголовніше. Саме народно-ратайською образністю Володимир Ярославич формулює у «Слові» свій вирок дійсності:

> Тогда по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть,
> нъ часто врани граяхуть,
> трупия себѣ дѣляче,
> а галици свою рѣчь говоряхуть:
> хотять полетѣти на уедие.

Це — результат вікових князівських чвар. В усобицях руських

князів люди гинули так само, як і в битвах з чужими ордами. Гинули селяни, годувальники суспільства, гинула їхня праця. Можновладці своїми крамолами перетворюють рідну землю на пустелю, усіяну трупами. Вони, ті, що мовлять «се мое, а то тое же» і відповідно діють,— винуватці народних нещасть і горя. Автор «Слова» кидав прямо в очі своїм «братам» трагічні слова народної правди.

Восени 1173 року, коли Володимир Ярославич був уже в Галичі, сюди приїхав Давид Ростиславич, прохаючи помочі в Осмомисла для міжусобної боротьби. Давид — брат Осмомислового зятя Мстислава Хороброго і Рюрика. Осмомисл підмогу дав. Документуємо: в цей час автор «Слова» також зустрічався з Давидом Ростиславичем (ЛР. С. 309, 310). Далі аж сім літ, до 1180 року,— жодної згадки про Осмомисла. Однак ми знаємо, що в 1176 році він посилав свої війська на «салтани за землями». В кінці літа — на початку осені 1180 року в Осмомисла просить допомоги і дістає її Рюрик Ростиславич. Все.

А про події в далекій Володимиро-Суздальській землі «Київський літопис» під 25 жовтня 1179 року сповіщає, що у Всеволода Юрійовича народилася четверта дочка. «І нарекли її ім'ям у святому хрещенні Палагія, а княже — Збислава, і хрестила її тітка Ольга [Юріївна]» (ЛР. С. 327). Мати автора «Слова», повернувшись на свою батьківщину, жила тут у брата вже шість літ.

І останній, траурний запис: «Преставилася благовірна княгиня Ольга [Юріївна], сестра Всеволода великого, нарéчена в чернецтві Єфросинією, місяця липня в четвертий день, і покладена у святій Богородиці Золотоверхій у Володимирі-[Суздальському]» (ЛР. С. 330). Ішов 1182 рік. Прожила вона 45—47 літ.

Уже в першому виданні «Слова» 1800 року жона Ігоря Святославича, сестра автора, Ярославна названа Єфросинією. На якій підставі? Як уже зауважено, в літопису дочка Осмомисла прямо навіть не згадується. Видавці «Слова» знайшли її ім'я в матеріалах лише XVIII віку, тобто дуже пізніх і навіть невідомо точно яких. Воно є в «Родословнике князей великих и удельных рода Рюрика» (Спб., 1793. С. 140) «історика» Катерини II, яка й пустила версію, ніби Єфросинія була другою жоною Ігоря (з 1184 року (!). Ця версія, повторена безліч разів, і досі дезорієнтує словознавців. Звідки ім'я *Єфросинія* виписала цариця — невідомо. Деякі (Чивіліхін. № 4. С. 122) апелюють до Любецького синодика, де згадується Єфросинія як жона князя Феодосія (див.: *Зотов Р. В.* О черниговских князьях по Любечскому синодику. Спб., 1893. С. 270). Але Феодосій — це не Ігор-Георгій Святославич (не його чернече ім'я; нема даних, що він був ченцем), а чернігівський князь Олег (X), син Святослава Всеволодовича, його, очевидно, друге ім'я; Єфросинія — це, мабуть, ім'я його другої жони, котра справді була дочкою Юрія Ростиславича (IX) рязанського. Водночас ніхто не звернув уваги на те, що мати Ярославни, Ольга Юріївна, приймаючи перед смертю чернецтво, прийняла ім'я Єфросинія (по-грецьки — радість, веселощі). Вважаю, що мати взяла ім'я своєї дочки.

НА ЗЕМЛІ ВОЛИНСЬКІЙ

А в тому ж «Київському літопису» під 1184 роком, після 30 липня, є такий в и н я т к о в о важливий для нашої теми запис: «У той же час Володимир Ярославич галицький, шурин Ігорів, перебував у Ігоря [Святославича], тому що він був вигнаний отцем своїм із Галича. Той бо Володимир прийшов спершу в [город] Володимир до Романа [Мстиславича], [але] Роман, остерігаючись отця його, не дав йому одпочити в себе. Тоді звідтіля він пішов до Інгваря [Ярославича] в Дорогобуж, і той, остерігаючись отця його, не прийняв його, і він звідти поїхав до Святополка [Юрійовича] в Туров. І той так само одіслав його до Давида [Ростиславича] в Смоленськ. Давид же одіслав його в Суздаль до Всеволода [Юрійовича], вуя його, але Володимир галицький і там не знайшов собі покою. Він прийшов у Путивль до зятя свого, до Ігоря Святославича. І той прийняв [його] з любов'ю, і склав йому честь велику, і два роки держав його в себе, а на третій рік помирив його з отцем його і послав із ним сина свого, зятя Рюрикового, Святослава» (ЛР. С. 334).

У зв'язку з надзвичайною важливістю цього документа наводжу його також в оригіналі: «В то же время Володимеръ. Ярославичь Галичькии. шюринъ Игоревъ. бяшеть оу Игоря. зане выгнанъ бяшеть. отцемь своим из Галича. то же Володимѣръ приде. преже ко Володимѣроу. к Романови. Романъ. блюдяся отца єго. не да ємоу опочити оу себе. оттолѣ же иде ко Инъгварови. Дорогобоужю. и тотъ блюдяся отца єго. и не прия єго. и онъ оттолѣ. ѣха ко Святополкоу. Тоуровоу. и тыи тако же отпоусти єго. ко Давидови Смоленьскоу Давидъ же отпоусти. в Соуждаль ко Всеволодоу. оуєви своємоу. Володимеръ же Галичькыи. ни тамо обрѣте собѣ покоя. приде к зяти своємоу Поутивлю. ко Игореви Святославичю. тои же прия с любовью. и положи на немь честь великоу. и за двѣ лѣтѣ держа и оу себе. и на третьєє лѣто введе и в любовь. со отцемь єго. и посла с нимъ сына своєго. зятя Рюрикова Святослава» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 633—634).

Тепер повернемось в контексті щойнонаведеного документа до аналізу подій, про які літопис розповідав під 1173 роком і які я проаналізував лише частково, у зв'язку з проблемою Стугни.

У 1173 році Володимир Ярославич удруге і востаннє спробував дістати собі якусь волость у батьківському княжінні. Не маючи ніяких реальних сил, він на цей раз кинувся до Ярослава Ізяславича (X) в Луцьк, «бо той узявся був йому волость добути». Навряд чи сам Галич, як це в 1171 році намагався зробити Ярославів племінник Святослав Мстиславич (XI). Ясно, що коли в 1173 році Ярослав Ізяславич узявся добувати синові Осмомисла волость, то в нього була військова сила, яку він міг протиставити потузі Ярослава Володимировича. Але той, мудрим будучи і завбачливим, до свого війська прикупив польську підмогу, заплативши 3000 гривень срібла, тобто щось із 450 кг цього металу (якщо не було перерахунку на різні речі, зброю, одяг, коней і т. д.). Є підстави гадати, що підмога ця прийшла від уже відомого нам Казимира II Справедливого — сусіда по володінню. Неможливо сумніватися, щоб у запланованій виправі Ярослава Ізяславича (яка так і не збулася) його сини Інгвар, Всеволод і Мстислав Німий не малися на увазі як учасники. Об'єднання сил, а не ізольована дія, в таких випадках було обов'язковим, батьківське ж старшинство, послух йому — це основа феодальних стосунків. Лише несправедливість і нелюбов Осмомисла до свого сина примушували Володимира виламуватися з них.

Отже, майбутній автор «Слова» дуже добре знав своїх спільників, і про них він не забув сказати у своєму творі. До одного з трьох синів Ярослава Ізяславича — Інгваря Володимир Ярославич, отже, і прибув у Дорогобуж, вигнаний своїм батьком десь восени чи наприкінці 1182 року (це встановлено хронологічними розрахунками). На цей раз син не утік від батька, а батько вигнав його. Можна розмислити й головну причину: чому? за що? Як пам'ятаємо, у далекій Суздальщині 24 липня 1182 року досить молодою померла улюблена мати Володимира, Ольга Юріївна. Звістка про це, природно, через деякий час дійшла й до Галича. Чи не мав права син складати вину за цю смерть на батька, за таке його ставлення до матері, що вона змушена була назавжди покинути своє сімейне гніздо і піти в притулок, хоч і до братів? І реакцію Осмомисла можна збагнути ясно: відомий її результат. Але й над Інгварем текли «грози» Осмомисла. Володимир розумів реальну ситуацію, мусив залишити Дорогобуж. І ця конкретно-історична ситуація, «былины сего времени»,— з одного боку, славний родовід Ярославичів, їхня військова потуга, успадкована ще від батька, а з другого — їхня боязнь діяти,— дуже тонко відбилася у заклику до них Володимира стати на поміч уже не йому, а землі Руській, Ігореві Святославичу:

> Инъгварь и Всеволодъ
> и вси три Мстиславичи,
> не худа гнѣзда шестокрилци!
> Не побѣдными жребии собѣ власти расхытисте!
> Кое ваши златыи шеломы,
> и сулици ляцкыи, и щиты?
> Загородите полю ворота своими острыми стрѣлами
> за землю Рускую,
> за раны Игоревы,
> буего Святъславлича!

Тут маємо, однак, звертання лише до двох синів Ярослава Ізяславича — Інгваря та Всеволода. А чому нема третього — Мстислава Німого? Повторю водночас, що в них був ще четвертий, найменший брат — Ізяслав, але в 1185 році, коли творилося «Слово», він

увійшов лише в підлітковий вік і звертатися до нього, аби він став за землю Руську, було б просто недоречно (ЛР. С. 311). А «вси три Мстиславичи» — це Роман Мстиславич, до якого Володимир і подався спершу в город Володимир, вигнаний батьком; це — Святослав Мстиславич, той, що хотів у 1171 році добути синові Осмомисла город Галич, і їхній третій брат — Всеволод. Звертання ж до Мстислава Німого тут нема тому, що автор «Слова» до нього звертався раніше, виділяючи його з Романом Мстиславичем окремо.

А ты, буи Романе, и Мстиславе!
Храбрая мысль носить ваю умъ на дѣло.
Высоко плаваеши на дѣло въ буести,
яко соколъ на вѣтрехъ ширяяся,
хотя птицю въ буиствѣ одолѣти.
Суть бо у ваю желѣзныи паробци
подъ шеломы латиньскыми.
Тѣми тресну земля, и многи страны —
Хинова, Литва, Ятвязи, Деремела и Половци —
сулици своя повръгоша,
а главы своя подклониша
подъ тыи мечи харалужныи.
Нъ уже, княже, Игорю утрьпѣ солнцю свѣтъ,
а древо не бологомъ листвие срони:
по Роси и по Сули гради подѣлиша.
А Игорева храбраго плъку — не кресити!
Донъ ти, княже, кличеть и зоветь князи на побѣду.
Олговичи, храбрыи князи, доспѣли на брань!

Ці два звертання до шести князів об'єднані внутрішньо, взаємозв'язані насамперед тому, що всі вони — володарі Волинської землі. Це дослідники зауважили давно. Центром землі був город Володимир-Волинський, удільними центрами — Дорогичин (Берестій), Белз, Луцьк, Пересопниця і Дорогобуж.

На першому місці у звертанні і стоїть Роман Мстиславич. Він був головним волинським князем, ось чому він і в другому звертанні «вси три Мстиславичи» теж мається на увазі. Ця постать виділена особливо. Роман прибув у Володимир-Волинський восени 1170 року, коли в городі Берестії помер його менший брат Володимир, із Новгорода Великого (ЛР. С. 304). Як пам'ятаємо, до Романа у Володимирі сидів його брат Святослав. Тепер, природно, Святослав, як менший, пішов до Берестія — це теж був багатий уділ і ніхто не залишив би його пустим чи на волю посадника. Третій брат — Всеволод сидів у Белзі (див. ЛР. С. 347). Щоб дістатися авторові «Слова» з Галича до Володимира-Волинського, йому неминуче треба було проїжджати Белз, отже, в 1182—1183 році Володимир Ярославич обов'язково особисто зустрічався із цим третім Мстиславичем (само собою, що він зустрічався з ними всіма й раніше, адже їхнє життя було взаємозв'язане, територіально вони були сусіди).

Володимир Ярославич у звертанні до Романа насамперед підкреслює його одвагу, силу, буйний норов — «буи Романе». Це була дуже точна характеристика, сконденсована в одному багатозначному слові. Нагадаю, що в «Галицько-Волинському літопису» про Романа сказано це саме, але ширше: «Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур, бо він ревно наслідував предка свого Мономаха» (ЛР. С. 368). Але й «буи Роман» не прийняв у себе вигнанця Володимира, «остерігаючись

отця його». Хоробрістю проти переважаючої сили нічого не зробиш. І цю реальну ситуацію, безперечно, добре знав Володимир на своєму гіркому досвіді. Звинувачувати тут Романа було б нерозумно. Обставини сильніші від людей.

Зауважу, що автор «Слова», як і всі люди, не знав і не міг знати свого майбутнього. Він не міг знати, що породичається з Романом, оженивши свого сина від попаді Володимира на Романовій дочці Федорі, що потім Роман стане його заклятим ворогом, прагнучи до Волинської землі прихопити й Галицьку (це він і зробив після смерті Володимира Ярославича), що він, намагаючись оволодіти Галичем, плестиме проти Володимира інтриги, нацьковуватиме на нього галицьких бояр, разом із ними вдаючись до примітивної компрометації, хоча, зокрема, сам «багато веселився з вельможами», «багатьох жінок любив», вигнав свою жону Передславу, дочку Рюрика Ростиславича, постриг її, і тестя свого Рюрика, і тещу Анну Юріївну в черневтво (ЛР. С. 368).

Звертання до Романа — це водночас і звертання до Мстислава Ярославича Німого. Чому? Що їх єднало? Що вони були двоюрідними братами — це ясно само собою. Всі шість згаданих князів були братами. Від свого батька (Мстислава, Ярослава) — рідними, від батьків — рідних братів — двоюрідними. Володимир поєднує Романа і Мстислава на основі головної характеристики — їхньої діяльності: «храбрая мысль носить ваю умъ на дѣло». Нагадаю, що Мстислав Німий сидів у Пересопниці; під 1208 роком він значиться як князь пересопницький (ЛР. С. 372), до цього він княжіння міняти не міг, бо не було на що, та й Пересопниця була престижним уділом. Автор «Слова» нагадує, що в цих двох князів були «желѣзныи паробци» (природно, що він сам бачив цих «парубків»), од яких «тресну земля»: Хинова, Литва, Ятвяги, Деремела і Половці; вороги так утікали, що навіть кидали свої легкі бойові списи-сулиці, «а главы своя подклониша подъ тыи мечи харалужныи».

Про цю боротьбу з «поганими» ми маємо (див. вище) свідчення в «Галицько-Волинському літопису»; Мстислав Німий разом зі своїм братом Всеволодом, який тоді сидів у Луцьку, брав участь у поході 1184 року на половців у складі коаліції Святослава Всеволодовича (ЛР. С. 333). Знову зауважу, що з города Володимира до города Дорогобужа, куди йшов вигнаний батьком автор «Слова», треба було добиратися через Луцьк і Пересопницю,— тут, безумовно, Володимир Ярославич зустрічався і з Всеволодом Ярославичем і з Мстиславом Ярославичем Німим. Про походи Романа і Мстислава на литовців (литва, ятвяги, деремела) в літопису конкретної мови нема, є лише загальна — боротьба проти «поганих». Але оскільки Володимир говорить лише про те, що насправді було, і говорить правильно, то ясно, що й тут він мав інформацію з перших рук, сам бачив обставини дій. Але що ж таке тоді Хинова?

Як відомо, у творі це слово зустрічається двічі — у наведеному уривкові і в констатації, що в результаті поразки Ігор та Всеволод — «великое буиство подаста Хинови», а Ярославна називає стріли, які вітер несе на її «лады вои» — «хиновьскыя стрѣлкы». В останньому випадку ясно, що ці стріли пускали половці.

Учені багато сил доклали, щоб пояснити суть цього слова. Писали, що тут ідеться про фіннів, про гуннів, про китайців, про половців, а один автор навіть вважає, що тут просто перекручено загально-

відоме слово «хріново». Тимчасом які фінни, гунни, китайці підкладали свої голови «под тыи мечи харалужныи»? Якщо «хинова» — це половці, навіть якась їх частина, то чому ці ж самі половці удруге згадуються в одному реченні? Пояснити це неможливо. Але ясна річ — всі ці три випадки вживання слова «хинова», «хиновьскыя» повинні мати один знаменник, одне конкретно-історичне пояснення. Таке витлумачення, але безвідносно до особи автора твору, дав О. Соловйов та ще дехто, вказавши, що тут ідеться про угрів. Помічено, зокрема: краківський біскуп Вікентій у своїй хроніці кінця XII століття свідчить, що гунни — це угри (hunnos seu hungaros). Додам, що й відомий нам Нікіта Хоніат пише аналогічно: «Мануил опять объявил поход против пэонийцев, которых называют также венграми и гуннами» (*Хониат Никита*. История. Т. 1. С. 127).

Гляньмо на карту. На північ від Волинської землі — зе́млі Литви, Ятвягів, Деремели. На схід — руські землі. На південь — половецька земля, але половці — це не хинова. На захід — Польща, але ніхто й ніколи не називав ляхів гуннами-хинами. До Польщі примикають Угри, вони безпосередньо сусідують з Галицькою землею. Отже, уже шляхом відкидання — бо явно йдеться про землю, про народ — виходимо знову на Угрів. Зрозуміло також, що битва Романа (і Мстислава) з уграми могла мати місце лише після 1170 року, коли він сів у Володимирі-Волинському, і до 1185 року — часу створення «Слова». Не раз уже відзначалося, що автор «Слова», як сучасник, в ряді випадків говорить більше, ніж літописи (див. вище про Стугну). Про боротьбу Романа з уграми говорить і Татищев у посмертній характеристиці цього войовничого, запального князя: «Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо з малим своїм розбив» (ЛР. С. 368).

Соловйов подає ще й таке уточнення: «Напомним, что Роман Волынский был сыном польской княжны Агнесы, сестры Казимира II: он мог знать, что поляки XII в. называли угров «хуннами», что по-русски передавалось «хын/хынова» (*Соловьев А. В.* Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ. Т. 20. 1964. С. 369). Міг знати. Але хіба у «Слові» про «хинову», про «хиновьскыя стрѣлкы» говорить Роман? Говорять Володимир Ярославич та Ярославна. І тут знову все стає на свої реальні місця.

Володимир не лише міг знати, а, безперечно, знав (це й відбилося в «Слові»), що угри мали ще й іншу назву — гунни-хунни-хинова, бо це були безпосередні сусіди його батьківської землі, бо він сам був на чверть угрином по батькові, бо його батько в 1164 і 1167 роках вів бойові операції проти угрів, бо під час таких переможних виправ військова здобич, зокрема зброя,— це обов'язковий військовий трофей, а трофеями пишалися, хвалилися. Тому й «хиновьскыя стрѣлкы» і для Володимира і для його сестри були не абстракцією, а конкретною реалією, вони їх бачили у себе вдома, у Галичі, розвішаними серед іншого оружжя на стінах княжого палацу. Своєрідність же хиновських-угорських стріл була в тому, що, як пише Соловйов, «угорские двуперые стрелы были особенно легкими и быстрыми... латинские хронисты часто говорят о стрелах, главном и страшном оружии угров-хуннов. Половцы могли иметь тот же тип стрел» (ТОДРЛ. Т. 20. С. 368). Ця особливість — легкість угорських стріл — була, отже, відома авторові «Слова», і тому він, як завжди, говорить точно (у мові Ярославни) — це не стріли, а стрілки.

Постає, однак, питання: а звідки, чому в половців були (ясно, серед іншої зброї) саме «хиновьскыя стрѣлкы»? А тому, чому в них були й «шеломы оварьскыя» (про них ще теж скажу). Половці ремеслом по металу не займалися, зброю діставали, де могли, насамперед як бойові трофеї (це робили не лише вони), під час походів, а також шляхом торгівлі. Відзначу, зокрема, знову, що Дунай для половців не був «землею незнаємою», вони були тут частими гостями (див., наприклад, про їхній похід сюди в 1188 і 1192 роках.— ЛР. С. 346, 351).

Пояснюючи, чому у «Слові», крім «хинова», «хиновьскыя» є також слово «угорскыи», Соловйов пише: «Певец «Слова» сказал «угорские иноходцы» и «Угорские горы», ибо это были утвердившиеся в языке народные обозначения. Но когда он говорит от себя, он пользуется для венгров термином более изысканным, «высокого стиля» (ТОДРЛ. Т. 20. С. 369). Можливо. Але я так не думаю. Просто Володимир користувався двома реальними назвами угрів. Нікіта Хоніат наводить аж три синоніми — пеонійці, угри, гунни.

Відзначено також, що в результаті поразки Ігоря реакція угрів — «великое буиство подаста Хинови» — була закономірною: «Ослабление Русской земли половцами увеличивает давление угров на Галицкую землю» (ТОДРЛ. С. 368). Пояснення цілком правильне в тогочасних конкретно-історичних обставинах. Поразка Ігоря — це поразка і Ярослава Осмомисла, бо Ігор — його зять, Ярославна — плаче, а Бела III, притихнувши до слушного часу, точить сміливість, щоб піти на Галицьку землю. Що й сталося потім, у 1188 році (ЛР. С. 347). Природно тому, наприклад, що славити Святослава Всеволодовича за перемогу над половцями в 1184 році угри не могли ніяк (див. про це далі).

Якщо ж Роман міг знати «хуннів» у польському звучанні, то в такому ж звучанні міг чути й Володимир: він був у Казимира II Справедливого в 1171 році. Хиновські ж стрілки міг бачити і в Чернігові, і в Путивлі, а про їх уживання половцями запросто міг розповідати йому серед іншого сам Ігор.

Так під одним знаменником, конкретно-історично, розв'язується вузол «хинова», «хиновьскыя», коли ми знаємо, що автором «Слова» був Володимир Ярославич.

Щоб закінчити мову про те, чому Роман Мстиславич і Мстислав Ярославич Німий об'єднані разом, нагадаю, що в пізніші часи (це вже зауважили дослідники), перед своєю смертю в 1225 році, Мстислав віддав отчину свою Луцьк і поручив сина свого Івана не комунебудь, а синові Романа — Данилові галицькому (ЛР. С. 383). Це не випадково.

Володимир дає надзвичайно точну характеристику згаданих шести волинських князів: «не худа гнѣзда шестокрилци!» Гніздо — це образ спільності родинного походження. Батьками всіх шести князів були сильні і знамениті, а не «худі» люди, рідні брати Мстислав та Ярослав Ізяславичі, що сиділи на самому великокняжому київському столі. А це вдавалося не кожному князеві. На київський стіл і Мстислав і Ярослав мали законне право. Вони — сини Мстислава Володимировича Великого (VIII), що був великим князем київським після смерті (19 травня 1125 року) батька, теж великого князя київського, Володимира Мономаха (VII). Мстислав Володимирович князював у Києві до самої смерті 15 квітня 1132 року. Син

Мстислава — Ізяслав (IX), дід усіх шести «шестокрильців», княжив у Києві з 13 серпня 1146 року по 1 вересня 1149 року, з 20 серпня 1150 року по 27 серпня 1150 року і з 6 квітня 1151 року по 13 листопада 1154 року, до самої смерті (з 8 квітня 1151 року — разом з дядьком Вячеславом Володимировичем, двоюрідним дідом автора «Слова»). Мстислав Ізяславич (X), батько Романа, Святослава і Всеволода, займав великий київський стіл з 22 грудня 1158 року по 12 квітня 1159 року, з 15 (12) травня 1167 року по 12 березня 1169 року і з 22 лютого 1170 року по 13 квітня 1170 року, померши у Володимирі-Волинському 19 серпня 1170 року. Ярослав Ізяславич (X), батько Інгваря, Всеволода і Мстислава Німого, сидів на київському столі з 20 грудня 1173 року до кінця 1174 року (з перервою в 12 днів, коли цей стіл захопив Святослав Всеволодович, у другій половині лютого — на початку березня 1174 року, див. с. *193*). Після цього в силу обставин Ярослав Ізяславич пішов у свій Луцьк — і далі, як пам'ятаємо, ім'я цього князя з літописів зникає; ясно, що незабаром він помер. Ось що означали Володимирові слова на адресу шести волинських князів — вони справді вилетіли не з «худа гнѣзда». Але це все — тільки половина конкретно-історичної ситуації.

Згадані Мстислав та Ярослав Ізяславичі були одружені на двох рідних сестрах. Мстислав — з Агнесою, дочкою князя польського Болеслава Кривоустого, Ярослав — з іншою дочкою, невідомою на ім'я; вони були рідними сестрами Казимира II Справедливого, отже, родичами й автора «Слова». Таким чином, усі шість князів по материнських лініях походили з найпотужнішого польського можновладного гнізда. Нагадаю водночас, що батько цих князів, Ізяслав Мстиславич, був одружений з німецькою принцесою із роду Фрідріха Барбаросси.

Ось такий повний, по батьківській та материнській лініях, конкретно-історичний зміст має образ «не худа гнѣзда шестокрилци». Такої характеристики не дістав у «Слові» жоден князь, а тут їх удостоїлася ціла група, і удостоїлася тому, що ця характеристика відповідала історичній істині. Це були «былины сего времени». Володимир каже про них: «Не побѣдными жребии собѣ власти расхытисте!» Так, вони нічого не «расхыщали», не здобували в результаті усобиць свої «власти» — волості. Всі землі вони діставали законно, спадково, навіть між собою не перебиваючи вікового права. Безумовно, така ситуація не могла не імпонувати авторові «Слова» — він ніколи не зазіхав на чужі землі, він хотів тільки частку, і частку законну, своєї, Галицької землі.

Дослідники немало написали про «сулицы ляцкыи, и щиты», про «шеломы латиньскыи», які були на озброєнні війська цих шести князів,— чому та звідки? Думаю, що тут багато говорити не варто. Все абсолютно ясно. Це була зброя, що до волинських воїв надходила з Польщі,— землю цю держали родичі волинських князів. А особиста княжа зброя — це, зрозуміло, придане за дочками Болеслава Кривоустого. Автор «Слова», як уже зазначалося, знав цю зброю, бо сам бачив її під час перебування в землях і палацах цих князів. Знав, що ця зброя польського походження.

Всі шість князів мають епітет «шестокрилци». Ніхто не сумнівається, що це — синонім слова «соколи», улюбленого слова, яке автор дає достойним князям, відзначаючи насамперед їхню відвагу.

М. Шарлемань розкрив реальну основу цього образу — під час ширяння сокола ясно видно шість частин його оперення. Але ж іще Ф. Корш, а потім О. Соловйов установили, що це слово — переклад новогрецького ξεφτέρι (=έξαπτερος), яке означає вид сокола чи яструба, а також людину швидких рухів і великої енергії. Тобто це слово — грецького походження. А оскільки автор «Слова» по матері на чверть гречин, то грецька мова, як і мова рідна та інші,— це засоби його мислення. Образ «шестокрильця»-сокола — героїчної людини відомий також із епосу східних та південних слов'ян, традиційно зв'язаних з грецькою культурою.

Якщо уважно прочитати звертання до Романа Мстиславича та Мстислава Ярославича Німого, то можна зауважити: перші два рядки — це звертання до обох князів, наступні три — характеристика Романа, подальші сім — характеристика обох князів, а останні п'ять — знову звертання до одного Романа. Чому? Володимир не звертається до Мстислава Німого, щоб він виступив на половців. Нема до нього звертання і в попередньому уривкові, де згадуються його брати Інгвар та Всеволод. У похід закликаються лише п'ять князів — «загородити полю ворота», бо Дон кличе.

Всі звертання Володимира до князів, як і «Слово» в цілому,— це не риторична ретроспекція з відстані 1187, 1194—1196, 1198—1199, 1215 і т. д. років, як твердять деякі, а своєрідний мобілізаційний план і військового і суспільного характеру. Досі йшла мова про Ярослава Осмомисла, тепер — про волинських князів. Так охоплено весь західний регіон Русі. Об'єднані війська цих князів були великою оружною силою. Їх бойове завдання — стати «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича». Місце бойової операції — Дон, який «зоветь князи на побѣду». Командуючий цієї групи військ — Роман Мстиславич.

А як же тил? Хто охоронятиме Волинську землю (наприклад, від литви), якщо всі рушать на половців? Добре відомо, що князі, ідучи в похід, ніколи і ніде не залишали своєї землі без охорони. Така роль, отже, за планом Володимира, і залишається Мстиславові Німому. В 1184 році разом зі Святославом Всеволодовичем на поганих ходили Всеволод та Мстислав. У свою чергу, не ходив їхній брат — Інгвар, він стеріг Волинську землю.

НА ЗЕМЛІ ПОЛОЦЬКІЙ

Десь на початку 1183 року, вже зимою, Володимир Ярославич «поїхав до Святополка [Юрійовича] в Туров. І той так само одіслав його до Давида [Ростиславича] в Смоленськ». Святополк Юрійович теж боявся, і резонно, «грози» Ярослава Осмомисла. Довелося добиратися до далекого Смоленська. А дорога до нього проходила через Полоцьку землю. На с. *92* я не випадково навів цей маршрут. І ось відголос його у «Слові»:

Уже бо Сула не течеть сребреными струями къ граду Переяславлю,
и Двина болотомъ течетъ онымъ грознымъ полочаномъ
подъ кликомъ поганыхъ.
Udинъ же Изяславъ,
сынъ Васильковъ,
позвони своими острыми мечи о шеломы литовскыя,
притрепа славу дѣду своему Всеславу,
а самъ подъ чрълеными щиты
на кровавѣ травѣ
притрепанъ литовскыми мечи.
Исходи юна кровь, а тьи рекъ:
(вид. 1800 р.: И схоти ю на кровать, и рекъ)
«Дружину твою, княже, птиць крилы приодѣ,
а звѣри кровь полизаша!»
Не бысть ту брата Брячяслава,
ни другаго, Всеволода.
Единъ же изрони жемчюжну душу изъ храбра тѣла
чрезъ злато ожерелие.
Унылы голоси,
пониче веселие,
трубы трубятъ городеньскии.

Про Сулу і Переяславль буде мова на своєму місці. А тут широко плине половецька тема, яка займає аж десяту частину «Слова» і про яку я вже писав.

Ми знаємо, що Двіна, її болота, грізні полочани, Ізяслав Василькович, що поліг од литовських мечів, погубивши славу свого діда-прадіда Всеслава, брати Брячислав та Всеволод Василькович, яких не було там, де поліг Ізяслав,— це все мова про те, що стосувалося насамперед Марії Васильківни.

Для нас уже звично, що Володимир так упевнено і точно гово-

рить, зокрема, про події в Полоцькій землі, адже він зять Марії Васильківни. А інформація тут величезна. Тепер розкривається її друге, паралельне джерело (див. с. 76).

Усі дослідники, заглянувши в літопис, переконалися, що там про Ізяслава нема й згадки, невідомо, отже, коли він загинув, де трубили труби городенські. Вважали, що виявити все це — неможливо. Тимчасом ніхто не звернув уваги на братів його — Брячислава та Всеволода (Володша за літописом), яких тоді коло Ізяслава «не бысть». А це що таке? З літопису відомо, що був у цих трьох братів ще четвертий брат — Всеслав. Чому ж говориться не про всіх трьох, а лише про двох? І чому таке поєднання: Брячислав — Всеволод, а не Брячислав — Всеслав, чи Всеволод — Всеслав? І ситуація знову дуже проста.

У літопису під 1159 роком говориться, що Рогволод Борисович (Рогволодович) (IX), князь полоцький, двоюрідний дядько Марії Васильківни (X) через Рогволода Всеславича (VIII, сина знаменитого Всеслава), ходив на Ростислава Глібовича (IX), теж двоюрідного дядька Марії Васильківни через Гліба Всеславича (VIII, іншого сина Всеслава), до Мінська, «і вчинив він мир із Ростиславом по своїй волі, і вибавив Володшу [Васильковича] з поруба, а Брячислава, [брата його],— із заліз» (ЛР. С. 276). А під 1158 роком сказано, що згаданий Рогволод полоцький «тоді дав [город] Ізяславль Брячиславу [Васильковичу], бо [це] того була отчина» (ЛР. С. 273).

Історична ситуація, про яку мовить автор «Слова», реконструюється повністю. У короткий проміжок часу 1158—1159 року мінський князь Гліб Всеславич напав на город Ізяславль і захопив у полон Брячислава та Всеволода (Володшу) Васильковичів, забрав їх до Мінська і першого закував у кайдани, а другого кинув у тюрму. Ось тому й не змогли ці двоє із недалекого Ізяславля допомогти своєму братові Ізяславу, очевидно меншому; коли на Городен напали литовці (вони, зокрема, тому й напали, знаючи, що він був уже один) Ізяслав загинув у нерівній боротьбі. Городен, власне Городець, теж встановлюється, хоч і з деякими застереженнями,— це город, що стояв на лівому березі верхів'я річки Березини; нині — городище на околиці села Городок Молодечненського району Мінської області, на відстані якихось трьох десятків кілометрів від города Ізяславля в давні часи, а нині — смт Заславля Мінського району Мінської області. Оскільки Ізяслав Василькович загинув у 1158—1159 році, то зрозуміло, що 1161 року в Городці уже сидів Володар Глібович (IX), рідний брат того Ростислава Глібовича, який захопив і забрав у неволю Брячислава та Всеволода (ЛР. С. 284). На цього Володаря тоді ж приходив до Городця Рогволод Борисович з полочанами, але зазнав поразки, побоявся вертатися до Полоцька, і полочани посадили в себе Всеслава Васильковича (X), четвертого брата Марії Васильківни. У 1158—1159 році він княжив у Вітебську, далеко від Городця, і тому не встиг допомогти братові Ізяславу, на якого несподівано напали литовці.

Родинно-сімейні зв'язки не раз підкреслювалися в цій роботі, бо вони були тоді пріоритетними у стосунках між людьми. Навіть соціальне єднання князів не випадково формулюється родинним словом «брат». Загибель брата Ізяслава була для Марії Васильківни не лише болем людини, але й турботою-непокоєм суспільної діячки (вона спрямовувала навіть політику Святослава Всеволодовича), бо

це ослаблювало її рід, основоположником якого був славнозвісний Всеслав: Ізяслав своєю невдачею-смертю «притрепа» цю славу предка. В 1158—1159 році Марія Васильківна вже 15—16 літ перебувала замужем за Святославом Всеволодовичем (ЛР. С. 195).

Варто нагадати, що в 1181 році брати Марії Васильківни, безперечно під її впливом,— той ще Всеслав із полочанами та Брячислав із Вітебська допомогли Святославу Всеволодовичу, його братові Ярославу (тому, що не схотів брати участь у знаменитому поході на половців у 1184 році), Ігореві Святославичу та «буй-туру» Всеволоду у битві з військами Давида Ростиславича коло города Друцька (ЛР. С. 329). А все це найтісніше пов'язане з тим, як устами Володимира Ярославича характеризується Давид Ростиславич (у 1176 році він не хотів виступати проти половців, сперечаючись з Рюриком). Підкреслю особливо, що після 1181 року Всеслав Василькович княжив саме в Друцьку і на зиму 1185/86 року брав участь у поході на Полоцьк, де засів невідомо хто (про цей похід мовиться в «Лаврентіївському літопису» під 1186 роком). Отже, у 1181 році Всеслав та Брячислав, ці два брати Марії Васильківни, не «притрепали» славу предка Всеслава, а перемогою укріпили її. І для Марії Васильківни та автора «Слова» надзвичайно важливим було те, що якраз після перемоги над Давидом Ростиславичем Святослав Всеволодович влітку 1181 року остаточно й до кінця життя сів на київському столі: «А Святослав в'їхав із двома братами [Ярославом Всеволодовичем та Ігорем Святославичем] у Київ» (ЛР. С. 329). Така була конкретно-історична ситуація тих часів, і вона детермінує суспільні стосунки і зв'язки тих князів, що зібралися в золотоверхому теремі Святослава київського, включаючи й автора «Слова».

Між проаналізованим щойно уривком та епізодом, уже суцільно присвяченим Всеславу Брячиславичу (VII), пращурові Марії Васильківни, Володимир Ярославич включає таку строфу:

> Ярославе и вси внуци Всеславли!
> Уже понизите стязи свои,
> вонзите свои мечи вережени:
> уже бо выскочисте изъ дѣднеи славѣ!
> Вы бо своими крамолами
> начясте наводити поганыя
> на землю Рускую,
> на жизнь Всеславлю.
> Которою (у вид. 1800 р.— которое) бо бѣше насилие
> отъ земли Половецкыи!

Дослідники ламали голови: хто цей Ярослав? П. Вяземський (1875), за ним С. Шамбінаго, В. Стеллецький твердять, що йдеться про відомого нам Ярослава Всеволодовича чернігівського, брата Святослава київського, на підставі даних того походу 1181 року, де Ярослав узяв участь. Але у літопису матеріалу для такого твердження не знайти. А досить поставити одне питання: з якої такої «дѣднеи славѣ» «вискочив» цей Ярослав — і таке тлумачення розвалиться одразу. Сам Святослав великий київський у «Слові» говорить про брата, що його власть (і влада і волость-земля) сильна, він багатий, має численне військо, а все це — складники княжої слави. І кого тоді вважати носієм «дѣднеи славѣ»? Олега «Гориславича», що все життя домагався законної частки свого?

Ф. Буслаєв (1861) і О. Огоновський (1875) гадали, що це — Ярослав Володимирович (X), син Володимира Мстиславича «мачу-

шича» (IX), але той з'явився на історичній арені в Новгороді-Великому лише взимку 1181/82 року, його міцно тримав під своїм контролем Всеволод Юрійович, його родич через жінок, і уже в 1184 році, «прославъ Всеволодъ, выведе свояка своего изъ Новагорода Ярослава Володимирица: негодовахуть бо ему новгородци» (Новгородская первая летопись. М.; Л., 1950. С. 37, 227—228). В 1185 році він був без ніякого місця, становище його було подібне до становища автора «Слова», і тому звертатися до нього Володимир Ярославич не міг (удруге він сів у Новгороді лише 20 листопада 1187 року; там же, с. 39, 229). Крім того, він був поза колом інтересів і автора «Слова» й аудиторії золотоверхого терема.

Проникливий М. Максимович, друкуючи вдруге свій переклад «Слова» (Украинец. М., 1859. Кн. 1. С. 109), висловив переконання, що йдеться про Ярослава Юрійовича пінського; до цієї думки схилилися О. Орлов, Л. Дмитрієв. Д. Лихачов заперечив: «Но о междоусобной войне Ярослава Юрьевича с полоцкими князьями ничего неизвестно» (Слово. М.; Л., 1950. С. 450). Звідки невідомо? З літописів? Так, невідомо. Але як тоді ставитися до історичних даних «Слова»? Той же Лихачов слушно писав: «Точность его исторических и политических указаний — это одна из важных особенностей поэтики „Слова"» (Слово: Сб. исслед. С. 31). І ми вже це добре знаємо. Не будемо підходити до наукової проблеми з подвійним стандартом: в одному випадку сказане в «Слові» і не сказане в літопису — приймати, а в іншому таке ж сказане в «Слові» і не сказане в літопису — не приймати.

Лихачов підійшов саме так. Він вирішив «виправити» «Слово». У 1950 році він замінив «Ярославе и вси внуци Всеславли» на «Ярославли и вси внуци Всеславли», заявивши, що «конъектура эта предложена мною» (Слово. М.; Л., 1950. С. 450). Тимчасом ще в 1915 році М. Маньківський запропонував це саме за змістом — «Ярославичи и внуци Вьсеславли!» (Слово. Житомир, 1915. С. 38). Згодом Лихачов цю поправку ще змінив на «Ярославли вси внуце и Всеславли» (Слово. М.; Л., 1954. С. 92). Аргументація його, коротко кажучи, така: у «Слові» маємо звертання не до одного Ярослава та до кількох Всеславових внуків-нащадків. «Перед нами — призыв прекратить вековые «которы» Ярославичей и полоцких Всеславичей» (Слово. М.; Л., 1950. С. 451). Зробивши таку поправку, Лихачов заявляє: «Эта мысль выражена автором с необыкновенным блеском: «Ярославли и вси внуце Всеславли!» (там же, с. 452). А на цей «необыкновенный блеск», «против чтения, предложенного Д. С. Лихачевым», висловив нездоланну аргументацію Дмитрієв: «Обращаясь ко в с е м (розрядка Дмитрієва.— *Л. М.*) русским князьям, автор не мог им сказать: «уже понизите стязи свои, вонзите свои мечи вережени»; кроме того, в конце XII века потомков Ярослава называли уже не Ярославичами, а Ольговичами и Мономаховичами; затем фраза ниже: «вы бо своими крамолами начяста наводити поганыя на землю Рускую, на ж и з н ь В с е с л а в л ю» (розрядка Дмитрієва.— *Л. М.*) — могла быть обращена лишь к какой-то группе князей, а не ко всем русским князьям, в данном случае к полоцким князьям, так как говорится о Всеславе» (Слово. Л., 1952. С. 280). Правота міркувань Дмитрієва документально буде доведена далі. Свого часу я звернув увагу на стилістичну незграбність зробленої «с необыкновенным блеском» кон'єктури: «...Така кон'єктура

дуже непевна в синтаксичному відношенні» (Слово. К., 1953. С. 55). Справді, замість ясної фрази «Ярославе и вси внуци Всеславли!» маємо якийсь вимучений покруч. Поправку Лихачова прийняв один Рибаков, і то насамперед із заданою метою — аргументувати авторство Петра Бориславича.

О. Соловйов у своїй статті, яка не раз згадувалася, про Ярослава висловив думку, що «здесь имеется в виду еще какой-то полоцкий князь, один из многих правнуков вещего Всеслава» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 84), і теж пов'язував це зі згаданими подіями походу 1181 року. Якщо це так, то конкретна мова неможлива. В цьому поході разом з Брячиславом та Всеславом Васильковичами «були і ліби, і литва», тобто погані, яких вони дійсно привели (ЛР. С. 329). Але привели вони їх на підмогу Святославові київському, і Володимир Ярославич, ясно, не міг мати на увазі саме це і про це говорити. Тим більше, що у «Слові» є ще одне слово: «начясте» — почали, отже, йдеться про раніші часи.

Дослідники чомусь приймають за аксіому, що слова «вы бо своими крамолами начясте наводити поганыя на землю Рускую, на жизнь Всеславлю» означають крамолу, «котору», усобицю між Ярославом, з одного боку, і «внуками Всеслава» — з другого. А де про це чітко сказано в «Слові»? Прямо тут про це не сказано. Можна тлумачити й інакше.

А от про крамолу-усобицю між самими «внуками Всеслава» можна говорити твердо. І саме це мав на увазі Володимир Ярославич. Лихачов правильно зауважив: «В своей работе обобщения автор «Слова» не создает новых фактов, не измышляет их себе — он лишь отбирает такие жизненные факты, по которым лучше всего судить об исторических явлениях в целом» (Слово: Сб. исслед. С. 31). Строфа, яку ми аналізуємо,— це не що інше як історичне узагальнення того, про що було сказано у строфі попередній — про загибель одного із «внуків Всеслава» — Ізяслава від рук поганих, від литви.

Відзначу, що незрозуміле «И схоти ю на кровать, и рекъ» із першодруку «Слова» і правка у формі «Исходи юна кровь, а тъи рекъ» веде нас до роботи М. Маньківського. Він зробив таку кон'єктуру: «Исходить юна кровь! «Ать и» рек, «Дружину твою, княже...», заявивши, що цитує по пам'яті читання якогось кореспондента газети «Новое время», котрий запропонував таке тлумачення: «Исходить юна кровь, а тъ и рекъ» (Слово. Житомир, 1915. С. 36, 98). Тут ідеться про те, що слова «Дружину твою, княже, птиць крилы приодѣ, а звѣри кровь полизаша!» говорить Ізяславові литовець, «тъи», який «притрепа» його мечем. Реальність ситуації відтворена бездоганно. У «Слові» маємо тотожні стилістичні ходи: «Пѣти было пѣснь Игореви, того [кого? чийого?] внуку», «скочи отъ нихъ [від кого?] лютымъ звѣремъ». І займенник «тъи» («тыи», «тои», «та», «то») у «Слові» часто виступає в значенні «цей»: «Начати же ся тъи пѣсни», «тии бо два храбрая Святъславлича» — і «цей самий»: «Тои же звонъ слыша давныи великыи Ярославль сынъ Всеволодъ»; «в се же лѣто» і «в то же лѣто» в літопису вживаються паралельно.

Литва напала на Ізяслава в його Городці (Городку) тому, що він був один. Їх, по суті, привела на нього крамола між «внуками Всеслава»: Всеславичами мінськими та Всеславичами полоцькими (з яких і походить Марія Васильківна),— в результаті якої один

брат Брячислав потрапив у кайдани в Мінську, а другий — Всеволод (Володша) у тамтешню тюрму.

Та й це ще не все. Коли в 1161 році Рогволод Борисович прийшов на Володаря Глібовича, який засів у Городці, де «трубили труби городенськії» по Ізяславові, то «Володар не дав йому бою вдень, а вночі виступив на нього із города з л и т в о ю (розрядка моя.— *Л. М.*). І багато лиха вчинилося в ту ніч; тих побили, а других руками похватали безліч» (ЛР. С. 284); «выступи на нь. из города с Литьвою. и много зла створися в ту ночь» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 519).

Я проаналізував під належним кутом зору «Літопис руський за Іпатським списком». Спільні дії Володаря Глібовича з поганими-литвою, коли він виступив із того самого города, де загинув Ізяслав, проти Рогволода Борисовича — це справді перше і найраніше документальне свідчення того, що «внуци Всеславли» саме в цей час, в 1161 році почали — «начясте»! — наводити «поганыя на землю Всеславлю». Так говорять документи. Так говорив Володимир Ярославич. Так падає кон'єктура «Ярославли вси внуце и Всеславли».

Всеслав Брячиславич (VII), єдиний син Брячислава Ізяславича (VI), сам держав усю Полоцьку землю, яка була могутня і єдина. Всеслав був навіть великим князем київським між 15 вересня 1168 року і квітнем року 1169. Він зійшов на вершину слави в Русі. Тимчасом його «внуци», нащадки, подрібнили землю та ще й почали між собою усобиці-крамоли, в які потім втягнули навіть поганих. Так вони реально «вискочили» із «дѣднеи славѣ». Марії Васильківні, «онуці Всеслава», їхній сестрі, великій княгині київській, що єдина залишилася на вершині «дѣднеи славѣ», державній діячці, було не байдуже, що діялося на рідній Полоччині. Усі розуміли: палкий заклик зятя великої княгині до полоцьких князів припинити братовбивчі крамоли — це державний заклик від її імені, від імені великого князя київського.

Це ж саме маємо і з Ярославом. Максимович вірно вказав на Ярослава Юрійовича (X) пінського. До його міркувань приєдналися, зокрема, як було сказано, Орлов і Дмитрієв. Не знаючи автора «Слова», я поставив цього Ярослава сином Юрія Ярославича (IX), онуком Ярослава (Ярославця) Святополковича (VIII) і правнуком Святополка Ізяславича (VII) в генеалогічній табличці до видання «Слова» (К., 1983). Дійшов я цієї думки шляхом вивчення своєї генеалогічної таблиці, біографій усіх Ярославів і відкидання тих із них, які не могли мати антагоністичних стосунків із «внуками Всеслава». Методика була точно така, як і при пошуках автора «Слова».

Про Ярослава Юрійовича в «Київському літопису» є всього одна згадка. Але яка! Він особисто брав участь у переможному поході Святослава київського на половців у 1184 році (див.: ЛР. С. 333) — про цей похід говорилося багато. Отже, йшлося не про якогось невідомого чи далекого князя, а про князя, добре знаного в золотоверхому теремі, зв'язаного з великим князем київським та з його тодішнім співправителем Рюриком Ростиславичем.

Нагадаю, що Ярослав Юрійович — це рідний брат Анни Юріївни, теж активної державної діячки, жони Рюрика Ростиславича, великої княгині. І коли Володимир Ярославич говорив перед «братами»-князями про Ярослава так, як говорив, значить, Ярослав Юрійович справді ув'язався або ув'язувався в якісь крамоли: можливо, з «внуками Всеслава», а можливо із якимось іншим сусідом. В конкретно-

історичній ситуації золотоверхого терема Володимир Ярославич міг мовити лише правду і лише те, що являло спільний інтерес для його аудиторії. Анні Юріївні було не байдуже, що її рідна Турово-Пінщина опинилася в огні усобиць, городи були в облозі, села горіли, чоловіків убивали, жінок вели в полон. І при цьому вели не чужинці, а свої.

Але й тут маємо не зауважену ніким історичну документацію, що прояснює реальне становище. Князі пам'ятали кривди, завдані навіть їхнім дідам, і намагалися за них відплатити. Так, відомий нам Мстислав Ростиславич Хоробрий (X) навесні 1180 року пішов мститися на Полоцьк, на так само відомого нам Всеслава Васильковича, брата Марії Васильківни, бо «дід (! — *Л. М.*) його, [Святослав Всеславич], ходив був на Новгород і взяв дарохранильницю церковну і начиння служебне, і погост один одмежував Полоцьку» (ЛР. С. 325). А сталося це ще до 1129 року! Влітку 1157 року «полочани, прийшовши до Турова, попалили села навколо нього» (ЛР. С. 271). Прийшли ж вони в коаліції інших князів на Юрія Ярославича, батька Ярослава Юрійовича і Анни Юріївни. Туров перебував в облозі десять тижнів, Юрій Ярославич принизливо просив миру. В такому історичному контексті відплата Ярослава Юрійовича полочанам, «внукам Всеславлим», за обиду, за зневагу свого батька, за спалені села, була, згідно з феодальним кодексом честі, обов'язковою, а це, в свою чергу, неминуче викликало контрдії. Літопис не говорить про цю усобицю, але про це сказано автором «Слова».

Ярослав Юрійович був щодо «дѣднеи славѣ» в абсолютно такій ситуації, як і «внуци Всеславли». Його предок-прадід — це Святополк Ізяславич (VII), який сидів на вершині слави в Русі, на великокняжому київському столі, рівно двадцять років — з 24 квітня 1093 по 16 квітня 1113 року. Із турово-пінських князів і княгинь за станом на 15 серпня 1185 року лише Анна Юріївна була великою княгинею, співправителькою Марії Васильківни, граючи другу скрипку, а з 1 серпня 1194 року (Святослав Всеволодович помер 27 липня) — першу, бо в Києві сів її муж — Рюрик. Її і Рюрика Ростиславича прославить ігумен Видобицького монастиря Мойсей у своєму знаменитому слові-ораторії і цією славою закінчить «Київський літопис».

В обох випадках навіть генеалогічна підпорядкованість тотожна: Всеслав Брячиславич і Святополк Ізяславич — це сьоме покоління від Рюрика, а «внуци Всеславли» і Ярослав Юрійович — десяте. Звичайно, і це мав на увазі автор «Слова».

Додам іще, що слава про Святополка Ізяславича як великого предка турово-пінських князів була їхньою великою гордістю: двадцять років на великокняжому столі! Коли 19 квітня 1189 року в Турові помер брат Ярослава Юрійовича Святополк, шурин Рюрика Ростиславича, то «покладений він був у церкві святого Михайла Золотоверхого, що її спорудив був прадід його, великий князь Святополк [Ізяславич]» (ЛР. С. 348).

І останнє: Ярослав Юрійович — родич автора «Слова», свояк, бо жона цього Ярослава — Єфросинія Борисівна (X) — була дочкою Бориса Юрійовича (IX), а Борис Юрійович — це рідний брат Ольги Юріївни (IX), матері Володимира Ярославича.

Так документально коментуються рядки з початком «Ярославе и вси внуци Всеславли». Все це знову виводить нас непомильно на

автора «Слова», на Марію Васильківну, на Анну Юріївну, великих княгинь київських.

Після проаналізованої строфи ідуть два рядки:

Которою бо бѣше насилие
отъ земли Половецкыи!

Їх звичайно приєднують до попереднього тексту, пов'язуючи з Ярославом та внуками Всеслава, з їхніми крамолами. Такий зв'язок можна встановити: своїми усобицями вони усуваються від боротьби проти половців. Щодо полоцьких князів — то так воно й було, але ж Ярослав брав участь у поході Святослава Всеволодовича 1184 року.

Суть у тому, що наведені два рядки — це висновок із дій не лише згаданих князів. Тут автор «Слова» повторює сказане Святославом київським у «золотому слові»: «Нъ се зло: княже ми непособие»,— повторює основну характеристику епохи, що князі почали «сами на себе крамолу ковати. А поганыи съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую». Із тексту видно, зокрема, що автор «Слова» і не закликає внуків Всеслава (бо на них основна увага) виступити «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича», оскільки знає — це були б марні заклики, вони все одно не відгукнуться. Йдеться про те, щоб вони хоч між собою припинили кровопролиття і не наводили поганих з іншого боку Русі — литву. І теж була історична прозорливість у цих міркуваннях — саме Литва посилилася пізніш і встановила своє панування над величезними територіями Русі.

Після висновку з двох рядків іде знаменита строфа про знаменитого Всеслава полоцького аж на 32 рядки (див. текст «Слова» наприкінці книги). Якщо раніш говорилося про «былины сего времени», то тут маємо історичний екскурс на глибину в 118 років. Цей пасаж стосується насамперед Марії Васильківни, бо йдеться про її предка. Але внутрішня структура «Слова» — надзвичайно тонка. Екскурс про Всеслава — це своєрідне повторення екскурсу про Олега «Гориславича», предка Святослава Всеволодовича, що йшов на таку саму глибину — 107 років, у сьоме покоління від Рюрика. Маємо і взаємне доповнення, диптих, чоловічо-жіночу «рівновагу», і погляд у той самий історичний період, коли після смерті Ярослава Мудрого й розпочалася децентралізація Руської землі.

Зауважу тут таке у зв'язку з Бояном. Дослідники уперто визначають час його діяльності на основі реєстру тих князів, яких він оспівував, зокрема Всеслава полоцького, тобто другою половиною XI століття. Але ж Олега «Гориславича» оспівує саме Володимир Ярославич, він же оспівує і Всеслава полоцького, тобто «старих князів» (див. про це у кінці «Слова», в його здравиці). Якщо підходити до «Слова» не з двома стандартами, то й час діяльності Володимира Ярославича можна було б віднести до другої половини XI століття. (Уявімо, що «Слово» не збереглося, а послідовник Володимира Ярославича у своєму творі процитував би лише рядки про цих князів.) Час, охоплений митцем, може йти в яку завгодно історичну глибину, але автор не може вийти вперед від свого часу (якщо не говорити про футурологічно-фантастичні твори та елементи історичного передбачення).

Про Всеслава Брячиславича в тому чи іншому ракурсі говорилося вже немало. Ніякого зв'язку з подіями 1185 року, з походом

На землі Полоцькій

Ігоря, він не має, а полоцька тема займає у «Слові» непропорційно велике місце, бо це тема Марії Васильківни. Це вперше встановив, як пам'ятаємо, О. Соловйов (див. с. *29*), з цим змушений був згодитися Рибаков (див. с. *75*), а в нашій концепції авторства вона виводить лише на одну можливу особу творця «Слова» — Володимира Ярославича.

Питання авторства в цій повісті-есе розв'язується всюди конкретно-історично, а не абстрактно. Марія Васильківна була єдиною з полоцьких княгинь (крім нещасної Рогніді-Горислави, яку насильно взяв за себе Володимир Святославич), що досягла великокняжого стола, так само як єдиним із полоцьких князів «дотчеся» цього стола Всеслав, її прадід. Це була обставина великої державно-родинної ваги для неї, для Святослава Всеволодовича і для самого автора «Слова». Він розробляє її вміло і доречно вводить в історичний комплекс. Всеслав — це паралель до Олега «Гориславича». Першого схопили й кинули в тюрму, другого схопили й заслали аж на далекий грецький острів Родос. Їм доводилося втікати, їх виганяли. Це саме довелося пережити й авторові «Слова». Нині він виголошує «Слово» у великокняжому теремі, але це не дома, а теж у вигнанні. Тема Ігоря, Святослава київського, Марії Васильківни, Всеслава полоцького, Олега «Гориславича» — це так чи інакше й особиста тема Володимира Ярославича.

Постать Всеслава в історії Русі була своєрідною. Володимир і всі його «брати» й «сестри» знали, що про Всеслава написано в «Повісті минулих літ». Навіть народження його було не таке, як в усіх людей: «Народила ж його мати од волхвування, бо коли мати родила його, то була в нього сорочка на голові його, і сказали волхви матері його: «Цю сорочку, [що] на голові його, нав'яжи на нього. Хай носить він її на собі до [кінця] життя свойого». Так що носив Всеслав її до смертного дня на собі і через це немилостивий він був на кровопролиття» (ЛР. С. 94). Це була постать, овіяна легендами й чудами. А в легенди і чуда тоді вірили, як у реальність. Тому і в «Слові» він наділений надлюдськими рисами й можливостями: за ніч він, наприклад, міг, як вовк, добігти із Києва до кінця Руської землі — Тмутороканя. Але можна твердити, що Володимир дає тут насамперед образну характеристику його швидких рейдів. Олег «Гориславич» теж щойно вступить у золоте стремено в Тмуторокані, а Володимир Мономах уже запирає «уші» воріт у Чернігові.

Та в даній конкретній ситуації великокняжого терема найголовнішим було те, що Всеслав сів і сидів на київському столі. Тому саме з цього Володимир і починає тему Всеслава у своїй пісні-повісті: він «дотчеся стружиемъ злата стола киевскаго» (про стружіє — див. с. *129*). У Києві сидів він усього сім місяців. Мов гравець, він кинув «жребии о дѣвицю себѣ любу» — Київ і виграв його (Володимир створює феміністичний образ). 15 вересня 1068 року повсталі кияни звільнили Всеслава з тюрми-поруба, куди його було засаджено Ярославичами, і поставили князем київським, як сказано в «Повісті минулих літ», «посеред княжого двора» (ЛР. С. 105), тобто того самого Ярославового Великого двора, на якому стоїть нині і золотоверхий терем Святослава київського. Хронологічну далеч Володимир ніби перекреслює просторовою близькістю, досягаючи психологічного ефекту безпосередньої причетності і його самого, автора, і його аудиторії до подій 1068 року.

У середині квітня 1069 року «рушив Ізяслав з Болеславом [князем лядським], на Всеслава, а Всеслав пішов насупроти. І прийшов Всеслав до Білгорода, а коли настала ніч, він, утаївшись од киян, утік із Білгорода до Полоцька» (ЛР. С. 106). Володимир ці слова з «Повісті минулих літ» образно трансформує так: «Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ плъночи изъ Бѣлаграда, обѣсися синѣ мьглѣ». Справді, у місячні ночі квітня далеч затягується млою випарів із землі, прогрітої сонцем, мла ця має голубувато-синюватий відтінок, і в такій млі зник-утік Всеслав. Нагадаю, що в Білгороді не раз бував автор «Слова» — це для нього не «земля незнаєма». Білгород — це, зокрема, резиденція Рюрика Ростиславича і Анни Юріївни.

Далі Володимир Ярославич, лаконічний завжди,— лаконізм «Слова» якраз і викликаний, ще раз підкреслю, усною творчістю на аудиторії, яка досконало знала все, про що говорилося,— кидає три слова: «отвори врата Новуграду». І всі пам'ятали, щ̍о було у 1066 році: «Князь Всеславъ, сынъ Брячиславль, Полотцкой взя Новъгородъ до Неревскаго конца и пожже; и поима все у святѣи Софіи, а паникадила и колоколы, и отъиде» (Новгородские летописи. Спб., 1879. С. 185).

Потім іде фраза: «скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ». Цю фразу звичайно пов'язують із походом Всеслава на Новгород, з одного боку, і з походом Ярославичів — Ізяслава, Святослава і Всеволода — на Всеслава, щоб відомстити йому за те, що він «разшибе славу Ярославу»,— з другого. У «Повісті минулих літ» сказано: «Розпочав війну Всеслав полоцький, син Брячиславів, і зайняв Новгород. Ярославичі ж троє,— Ізяслав, Святослав, Всеволод,— зібравши воїв, рушили на Всеслава, коли була велика зима, і прийшли до Мінська. Та мінчани заперлися в городі, і брати ці взяли Мінськ, посікли чоловіків, а жінок і дітей забрали в добичу і пішли до [річки] Немиги. Всеслав також рушив насупроти. І, зібравшись на Немизі місяця березня в третій день (1067 року.— *Л. М.*), пішли вони одні проти одних. А був сніг великий, і сталася січа люта, і впали многі [у битві]. І одолів Ізяслав, Святослав, Всеволод, а Всеслав утік» (ЛР. С. 103—104).

Б. Рибаков детально прокоментував і пояснив ці події так. Ярославичі подолали шлях у 450 км, щоб дійти з Києва до Мінська, тут вчинили згадане, «и уже возвращались через Немигу, когда их настиг проскакавший 500 км от Новгорода Всеслав: «Скочи влъкомъ до Немиги с Дудуток» (Русские летописцы... С. 452). Правда, при цій інтерпретації неясно, яким чином і важенні дзвони (не один, не два) «скакали» з такою ж швидкістю. Такі страшенні й священні тягарі везли повільно, бо вони могли й тріснути. Чому в літопису підкреслено, що Ярославичі виступили тільки тоді, «коли була велика зима»? Виходить, що Всеслав «отъиде» із спаленого ним Новгорода раніш — і так воно й було. Чому в літопису сказано: «Всеслав також рушив насупроти» («и Всеславъ поиде противу».— ПСЛР. Т. 2. Стб. 156)? Значить, перед цим він не «скакав», а десь стояв, десь нерухомо перебував.

Так постає проблема Дудуток. Що це таке? Видавці й дослідники «Слова» тут майже всі одностайні.

В. Ржига: «Д у д у т к и — местечко близ Новгорода, где до новейшего времени существовал монастырь, называвшийся «на Дудутках» (Слово. М.; Л., 1934. С. 291).

О. Орлов: «*Дудутки* — местечко близ Новгорода, где в Карамзинское время был монастырь, называвшийся «на Дудутках» (*Орлов А. С.* Слово. М.; Л., 1946. С. 130).

Д. Лихачов: «Всеславу действительно пришлось бежать из Новгорода — «съ Дудутокъ» (согласно Н. М. Карамзину — монастырь под Новгородом). О бегстве этом именно к Немиге нет сведений в «Повести временных лет». Нет в «Повести временных лет» и сведений о Дудутках: здесь, возможно, сказалось непосредственное или «устное» знакомство автора «Слова» с топографией Новгорода» (Слово. М.; Л., 1950. С. 458).

Л. Дмитрієв: «Точно неизвестно, какое место имеется здесь в виду. Вероятнее всего предположение, высказанное Н. М. Карамзиным, что это монастырь на Дудутках вблизи Новгорода. Можно предположить, что из Дудуток Всеслав вышел навстречу трем Ярославичам на Немигу» (Слово. Л., 1952. С. 282).

М. Водовозов: «Дудутки — монастырь в Новгороде (уже «в».— *Л. М.*), откуда, надо думать, Всеслав отправился с войском к Немиге, где потерпел поражение от Ярославичей» (Слово. М., 1954. С. 51).

В. Ржига і С. Шамбінаго: те саме, що у вид.: Слово. М.; Л., 1934. С. 291. (Слово. М., 1961. С. 332).

В. Стеллецький: «Согласно Карамзину, Дудутки — местечко близ Новгорода, где еще в его время был монастырь, называвшийся «на Дудутках» (Слово. М., 1981. С. 273). У своєму виданні «Слова» 1965 року Стеллецький додавав ще й таке пояснення: «Другие исследователи полагают, что Дудутки находились в 35 км на юг от Минска на р. Птичи (в настоящее время с. Дудичи), где, стало быть, в то время, когда коалиция князей направилась к г. (? — *Л. М.*) Немиге из Минска, находился Всеслав (В. Данилевич, 1896)» (Слово. М., 1965. С. 190). Але це пояснення як невірогідне у виданні 1981 року знято.

Л. Махновець: «Дудутки, як гадають дослідники, містечко чи монастир під Новгородом» (Слово. К., 1953. С. 57). «Що це за місцевість — точно невідомо. Можливо, городок чи монастир під Новгородом» (Слово. К., 1983. С. 216). Стаю дисципліновано в шеренгу. Навіщо мені тут думати, коли до мене вже подумали й написали.

Тимчасом Ф. Я. Прийма у книжці «„Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX в.» (Л., 1980) на с. 126 пише, що «„монастырь на Дудутках" является печальным недоразумением, порожденным случайной ошибкой знаменитого историографа».

Щось тільки ніхто не дає точного посилання на М. Карамзіна. Нарешті знаходжу й це у виданні В. Перетца (Слово. К., 1926. С. 294: «Ист. Г. Р. II, прим. 189»). Треба перевірити, що там пише Карамзін.

22 січня 1985 року іду в ЦНБ АН УРСР, іду у відділ стародруків, бо знаю, що там є «История государства Российского», її вивчав, перекладаючи і коментуючи «Літопис руський». Беру другий том, сміливо розгортаю на 189 примітці. Ніяких Дудуток. Може, помилка в цифрі? Пробігаю всі примітки. Нема. Читаю уважно всі примітки. Нема. Беру перший і третій томи. Витратив цілий робочий день. Нема. Виписую «Ключь» П. Строєва.

Водночас беру книжку Євгенія Болховітінова «Исторические разговоры о древностях Великаго Новагорода» (М., 1808). У ній на с. 81—88 є «Прибавление второе. О древних монастырях и церквах

новогородских, в самом городе и около его находившихся». Реєстр подано зі списку ще 1615 року, курсивом виділено монастирі й церкви, що діяли в часи Болховітінова і Карамзіна. Список читаю тричі, найуважніше. Ніякого монастиря на Дудутках, ніяких Дудуток.

23 січня. У ЦНБ АН УРСР беру «Ключь, или алфавитный указатель, к «Истории государства Российского» Н. М. Карамзина», складений П. Строєвим (Спб., 1844), і на стовпцях 307—314 вивчаю всі географічні назви на літеру *Д*, які зустрічаються в усіх томах «Истории». Дудуток нема.

Хто ж це навигадував на Карамзіна? Чи не Дубенський? Два дні добиваюся його книжки в ЦНБ АН УРСР. Є аж три шифри, а книжки у фондах жодної (так мені відповіли). Все ясно. «Зачитали». Треба їхати на Поділ, у філіал ЦНБ АН УРСР, там книжка Д. Дубенського «Слово о плъку Игоревѣ Святъславля пѣстворца стараго времени» (М., 1844) є, я вивчав її минулого року, 27 липня; у ній він говорив про султана Саладіна...

Ранок п'ятниці 25 січня 1985 року. Я в подільському філіалі ЦНБ АН УРСР, мені негайно приносять твір Дубенського, і на с. 194 читаю: «189. **вълъкомъ до немиги съ дудутокъ скочи:** *вълъкомъ* — (волкомъ) *скочи* (выше II, пр. 182) — бѣжалъ, скакалъ. *Немигою* называлася в современныхъ лѣтописяхъ *р. Нѣмень* (И. Г. Р. II, пр. 118 и ниже, пр. 194); *Дудутки* — мѣстечко близъ Новагорода, гдѣ и теперь монастирь, такъ называемый — *на Дудуткахъ* (Карамзинъ)».

І майже всі послухалися магістра. Жоден із словознавців за 140 років не заглянув у Карамзіна, щоб перевірити Дубенського. Неймовірно, але факт.

Я до цих Дудуток так причепився тому, що вони — ще один, і при цьому теж ключовий (подібно до Стугни), аргумент на користь авторства Володимира Ярославича. Вище я цитував наведені у Стеллецького і відкинуті ним матеріали Данилевича, що Дудутки — це село Дудичі (нині — Пуховичського р-ну Мінської обл.) на правому березі річки Птичі (лівої притоки Прип'яті). Але з Дудутками «Слова» Дудичі зідентифікував ще в 1852 році І. Д. Бєляєв (О географических сведениях в древней Руси // Зап. императ. рус. геогр. о-ва. 1852. Кн. 6. С. 165): «Дудуток, нынешнее селенье Дудичи на юг, от Минска, в Игуменском уезде, неподалеку от верховьев Немана; местность селения Дудичей вполне согласна с указанием Слова о полку Игореве о городе Дудутѣ». Але ще в карамзінські часи, в 1809—1813 роках, на ці Дудутки-Дудичі вийшов В. Капніст: «...Не зная, где подлинно Дудутки находились, отыскал я город Дудичи близ Минска на реке Птиче. По истории известно, что Ярославичи, разоря Минск, сошлись со Всеславом на реке Немене и по кровопролитном сражении обратили его в бегство. Сия река весьма далеко от Минска и Дудичей протекает, что и подает причину думать, что Дудичи есть то самое место, о котором сочинитель упоминает» (Слово: Сб. исслед. С. 391). Ці матеріали Капніста опубліковані лише в 1950 році.

Поясню, що Немига — це не Німан, як гадали в XIX столітті, а Немига, права притока річки Свіслочі (правої притоки Березини, правої притоки Дніпра); нині вона не існує, її річище стало вулицею Мінська. Додам також, що до кінця XI століття город Мінськ стояв

на річці Мені (Менці), правій притоці річки Птичі, тут його і плюндрували Ярославичі в 1067 році, а тоді пішли на захід до річки Немиги, де й відбулася битва 3 березня 1067 року. В XII столітті на цій річці стояв уже другий Мінськ.

Отже, Дудутки — це нинішні Дудичі, велике село. В літературі про нього пишуть як про давнє. Але я — археолог. Якщо Дудичі — це Дудутки, то вони існували уже в XI столітті й мусять залишитися матеріальні сліди, городище. Інакше всі наші розмови матимуть таку ж ціну, як і твердження про Дудутки під Новгородом. Беру книжку: *Штыхов Г. В.* Археологическая карта Белоруссии (Минск, 1971. Вып. 2) — і на с. 199 під № 497 знаходжу: «Дудичи, дер. Близ деревни есть городище с 2 валами и рвом. Площадка повреждена кладбищем».

На с. 92 я наводив приклад, що коли йти з города Турова до Смоленська, то неминуче доведеться перетинати річку Немигу, вступати в городські ворота Мінська, бо інакшого шляху серед боліт і лісів Білорусії не було. Город Дудутки стояв на цій дорозі за 35 верст од Мінська, отже, Володимир тут побував, зробив зупинку (35 верст — це звичайна відстань між станами). Він уже знав, або тут дізнався, що Всеслав перебував саме в Дудутках, коли на Мінськ напали Ярославичі, і кинувся на них — «скочи влъкомъ до Немиги съ Дудутокъ» — аби дати їм бій. **У «Слові» Володимир залишив нам неоціненну історично-топографічну інформацію, якої нема в літопису, бо він був особисто біля джерела цієї інформації, так, як десять літ тому на Стугні. Тільки і тільки так можна логічно і реально пояснити появу у «Слові» Дудуток.**

Із Дудуток Володимир поїхав далі на північ, до Мінська. Була зима, Немигу, її береги, закутано снігом. І Володимир, дивлячись на неї, неминуче згадував літописні рядки про те, що 3 березня 1067 року «був сніг великий, і сталася січа люта, і впали многі [у битві]» (ЛР. С. 103—104). Володимирові легко було уявити криваві плями, розкидані по льоду Немиги, як на току, по білому снігу, і трупи, трупи, трупи, людей і коней. І про це він скаже:

> На Немизѣ снопы стелють головами;
> молотять чепи харалужными,
> на тоцѣ животъ кладуть,
> вѣють душу отъ тѣла.
> Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни —
> посѣяни костьми рускихъ сыновъ.

Відзначу, що слово «скочити» не може означати долання відстаней на сотні верст, скочити можна лише недалеко, скочити можна на коня. Володимир завжди висловлюється точно, він досконало володіє мовою. Якщо про битву 3 жовтня 1078 року коло річки Канини (див. с. *148*), де Володимир теж побував особисто, сказано, що Бориса Вячеславича «слава» «постла» на зелену паполому-траву, то береги Немиги — ніби голі. Про них не сказано нічого. Сівба по снігу. Але і там і там «костьми рускихъ сыновъ». Ось у чому біда. Ось про що треба говорити.

Я не можу сказати точно, хто з мінських Всеславичів сидів 1183 року в Мінську, з котрим зустрічався Володимир як князь із князем, брат із братом. Напевно Володимир Володаревич (X), син Володаря Глібовича (IX). Татищев свідчить, що це був саме він (*Татищев В. Н.* История российская. 1964. Т. 3. С. 127). Тоді ясно,

звідки Володимир міг дістати додаткову інформацію і про загибель Ізяслава, сина Василькового, і про крамоли «внуків Всеслава».

«Готова» дорога з Мінська до Смоленська пролягала, зокрема, через город Друцьк, розташований на правому березі верхів'я річки Друті, правої притоки Дніпра (нині — с. Друцьк Толочинського р-ну Вітебської обл.). А в Друцьку у цей час сидів, як знаємо, не хто інший як Всеслав Василькович (X), рідний брат Марії Васильківни, свояк Володимира Ярославича. Ось те джерело додаткової інформації, про яке я говорив на с. 76 та 111. Це був рідний брат убитого литвою Ізяслава Васильковича.

Мову про Всеслава Володимир Ярославич конкретизує у «Слові» на високому рівні — на рівні великокняжого київського стола, господинею якого є правнука Всеславова. Сидячи на цьому столі, «Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяше». Із Києва він робив блискавичні рейди, ясно, в державних справах, у далеку Тмуторокань — і це підкреслено також не випадково. Святослав київський і Марія Васильківна — із чернігівського регіону, а саме Чернігів держав у своїй орбіті Тмуторокань, і сам Ігор хотів, за твердженням бояр, «поискати града Тьмутороканя» (програма максимум), «а любо испити шеломомь Дону» (програма мінімум). Володимир говорив про державну діяльність Всеслава; про його поїздки у Тмуторокань літопис не повідомляє зовсім, і тому сказане в «Слові» є неоціненним і точним історичним джерелом, бо в золотоверхому теремі можна було мовити лише про те, що було.

Всеслав, сидячи на золотому київському столі, не забував свій Полоцьк, і Полоцьк не забував його, своєрідного повноважного представника в столиці:

> Тому въ Полотскѣ позвониша заутренюю рано
> у святыя Софеи въ колоколы,
> а онъ въ Кыевѣ звонъ слыша.

Дослідники зауважили, що в Софії полоцькій дзвонили трофейні новгородські дзвони (див. с. *119*, а також «Русские летописцы...», с. 455) — і це був дзвін слави перемог. Володимир Ярославич говорив про це, адресуючись до Марії Васильківни, бо й вона не забувала свою рідну землю, своїх братів, і автор «Слова» це знав.

Образ Всеслава вдається витлумачити в конкретно-історичному сенсі лише у зв'язку з авторством Володимира Ярославича, лише у зв'язку зі скритим у «Слові» і явним у золотоверхому теремі образом Марії Васильківни, господині великокняжого стола.

У Всеслава була «вѣща душа въ дръзѣ тѣлѣ». Він єдиний з усіх князів за своїми духовними даними уподібнюється Боянові, той теж був «вѣщии»; з уст Бояна — а Боян теж був зв'язаний (див. далі) саме з Ольговичами, з Черніговом — і звучала йому пісня, з котрої автор «Слова» наводить по пам'яті невеличкий фрагмент. Боян же оспівував не всіх, а лише достойних його віщого слова.

Водночас Володимир Ярославич, як завжди, об'єктивний. Він і тут нагадає, що Всеслав «часто бѣды страдаше». Не просто «страдаше», а «часто». І всі розуміли, що йшлося і про Немигу, й про поруб-тюрму в Києві, і про втечу з Білгорода, й про поразку Всеслава під Голотичськом у 1071 році од Ярополка Ізяславича (ЛР. С. 107), і про спалену Володимиром Мономахом у 1078 році (ЛР. С. 458) Полоцьку землю (Всеслав перед цим спалив Смоленську землю) і нарешті про те, що в 1084 році, як пише Мономах у своєму

«Поученні», прийшовши на Мінськ (перший), «захопили ми город зненацька і не оставили в ньому ні челядина, ні скотини» (ЛР. С. 459).

Всеслав зникає зі «Слова» й зі сторінок літопису. У «Повісті минулих літ» далі занотовано лише його смерть, що сталася 24(?) квітня 1101 року (ЛР. С. 155). «Ни хытру, ни горазду, ни пытьцю (у виданні «Слова» 1800 року — птицю; йдеться про «пытьця» — чаклуна, знаючого, провидця) горазду — суда божиа не минути». Значить, в останні п'ятнадцять літ свого життя Всеслав дав Полоцькій землі спокій і мир. Ні в яких кривавицях і крамолах участі не брав. Тому й мовчить про нього літопис. Так закінчується у «Слові» велика і цікава полоцька тема на чолі з Всеславом, одним із найколоритніших «старыхъ князеи», «пръвыхъ князей», якому проспівав славу Володимир Ярославич.

Ти, буй Рюриче і Давиде! (Смоленщина)

Отже, Володимир Ярославич опинився в Смоленську у свого свояка Давида Ростиславича, брата вже покійного Мстислава Хороброго, на весіллі якого вони гуляли в Білгороді десь у 1165—1167 роках. Давид не дав Володимирові прихистку, принаймні тривалого, хоча «грози» Осмомисла Смоленська не досягали ніколи. Це була полохлива і егоїстична людина. Такою вона постає з літописів, таким Давида зобразив і автор «Слова». Навіть з братом Рюриком він діяв не завжди узгоджено, і автор «Слова» звертається до них, б'ючи в болюче місце пам'яті, але, як завжди, «по былинам сего времени», нагадуючи те, що було, і змушуючи задуматися над сучасним:

> Ты, буи Рюриче, и Давыде!
> Не ваю ли злаченые шеломы по крови плаваша?
> Не ваю ли храбрая дружина рыкають, акы тури,
> ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ?

Володимир Ярославич не констатує, він запитує, і слухачі «Слова», звісно, знали, на що він натякає. Ми знаємо це з літопису, про цю гірку подію, що сталася з Рюриком і Давидом дев'ять літ тому. Було ось що. «Прийшли половці на Руську землю на русальній неділі (між 16—22 травня 1176 року.— *Л. М.*). Оскільки Роман [Ростиславич] сидів у Києві, то він послав [проти них] брата свого Рюрика і двох синів своїх, [Ярополка і Мстислава]. Половці тим часом узяли шість городів берендицьких і пішли до [города] Ростовця. Давид же [Ростиславич] не прийшов був, і сталася суперечка межи братами. Однак наздогнав він братів своїх, Рюрика і обох синівців своїх, Ярополка і [Мстислава-] Бориса, і настигли вони половців коло Ростовця. Але половці, повернувшись, перемогли полки руські і багато бояр захопили, а князі вбігли в Ростовець» (ЛР. С. 321).

Отут-то й плавали по крові золочені шоломи і братів-князів і бояр, тут, переможені, їхні вої рикали од болю від ударів половецьких шабель. Як і повсюдно, кожне слово Володимира Ярославича сповнене конкретного, реального змісту. Город Ростовець, коло якого половці завдали в 1176 році такої тяжкої поразки військам Рюрика, Давида та їхніх двох синівців,— це нині городище біля

села Білилівки Ружинського р-ну Житомирської обл. на лівому березі верхів'я річки Роставиці, лівої притоки річки Росі, яка згадується в «Слові». Автор «Слова» в цьому місці особисто не бував, це точно можна твердити і з його життєвих шляхів, і з того, про що він сам говорить, називаючи поле бою — «полем незнаємим». Джерело його знань тут — не лише з літописів (звідки відомості добуваємо ми), а з безпосередніх розповідей Рюрика, Давида, тих, що були з ними у цій битві.

Цю поразку Рюрика та Давида від половців Володимир згадує не випадково такими страшними словами: «не ваю ли злаченые шеломы по крови плаваша». Він ставить її в один ряд «былинъ сего времени», поряд із тяжкою поразкою Ігоря; про ці дві поразки йде мова у «Слові». Нагадування Рюрикові та Давидові про їхню поразку мало єдину мету — сказати їм: вас били половці так само, як оце недавно Ігоря, і тому треба робити життєво важливий висновок, а висновок цей такий:

> Вступита, господина, въ злата стремена
> за обиду сего времени,
> за землю Рускую,
> за раны Игоревы,
> буего Святъславлича!

Цей заклик було зроблено після того, як Рюрик і Давид зовсім недавно знову не діяли спільно у боротьбі проти половців. Давид відмовився від боротьби. У літопису сказано, що коли половці перемогли Ігоря, то князя Володимира Глібовича оточив у Переяславлі хан Кончак. Молодий, хоробрий, тяжко поранений князь відряджав послів з проханням до Святослава Всеволодовича, Рюрика і Давида Ростиславичів: «Ось половці в мене, поможіть-но мені!» Святослав тим часом слав [послів] до Давида, а Давид стояв коло Треполя зі смольнянами. І смольняни почали віче діяти, кажучи: «Ми пішли до Києва, і коли б була рать, то ми билися б. Якщо ж нам іншої раті шукати, то ми не можемо. Ми вже єсмо знемогли». Святослав тоді з Рюриком та з іншими підмогами увійшли в Дніпро супроти половців, а Давид вернувся назад зі смольнянами» (ЛР. С. 341).

Про це ж саме образно мовиться в «Слові» — «сего бо нынѣ сташа стязи Рюриковы, а друзии — Давыдовы, нъ розно ся имъ хоботы пашуть, копиа поютъ!»

Тут же виникло нове питання. «Хоботи» — це ясно, це синонім «чілки», бунчука, пофарбованого кінського хвоста. Але чому «копиа поютъ»? «Слова эти не совсем ясны по своему месту в общей поэтической композиции «Слова». Если копье предназначалось и для метания, то в полете вибрирующее древко, конечно, могло издавать поющий звук. ⟨...⟩ Однако не совсем ясно, было ли копье, подобно сулице, также и метательным оружием»,— писав Лихачов (Слово. М.; Л., 1950. С. 461). Було. І співало.

НА ЗЕМЛІ ВОЛОДИМИРО-СУЗДАЛЬСЬКІЙ

Давид Ростиславич відмовився дати притулок князеві-ізгою в Смоленську. Десь у середині 1183 року він «одіслав його в Суздаль до Всеволода [Юрійовича], вуя його, але Володимир галицький і там не знайшов собі покою». Вигнанець прибув на батьківщину своєї матері, яка недавно тут упокоїлася. Всеволод Юрійович, дядько Володимира Ярославича, був на три роки молодший від племінника (нар. 1154 року), іменувався великим князем, прихопивши цей титул ще в Києві, обох князів у 1173 році взаємно обміняли як бранців (див. с. *95*), і тепер вони знову зустрілися. Вони давно і добре знали один одного. Всеволод володів, як і батько Володимира Ярославича Осмомисл, могутнім князівством, величезною військовою потугою. Про це й говорить автор «Слова» у своєму звертанні:

> Великыи княже Всеволоде!
> Не мыслию ти прелетѣти издалеча —
> отня злата стола поблюсти!
> Ты бо можеши Волгу веслы роскропити,
> а Донъ шеломы выльяти!
> Аже бы ты былъ,
> то была бы чага по ногатѣ,
> а кощей — по резанѣ.
> Ты бо можеши посуху живыми шереширы стрѣляти —
> удалыми сыны Глѣбовы!

Цей текст викликав здивування Лихачова: «поразительно». Загадково-дивовижну поінформованість автора про події у Володимиро-Суздальській землі дослідник поставив в один ряд із такою ж загадковою за багатством і точністю даних поінформованістю про Галицьку землю. Там Володимир Ярославич усе роз'яснив. І тут роз'яснює все до кінця. Украй дивним було б, коли б він всього цього не знав.

Але, як не дивно, саме це місце зі «Слова», власне, перші три рядки, послужили Л. Дмитрієву підставою для висновку: «Мне кажется, что гипотеза об авторстве Владимира Ярославича Галицкого могла бы быть в какой-то степени убедительной лишь в том случае, если бы было доказано, что автором «Слова» мог быть только князь. Но это не доказано, и, более того... это доказано быть не

может» (К вопросу об авторе «Слова о полку Игореве» // Рус. лит. 1986. № 4. С. 22). Останні слова звучать уже як вирок. Тут я зустрівся з єдиним контраргументом проти своєї теорії, котрий мною передбачено не було (про що й сказано у передньому слові). І ось як аргументує Дмитрієв свій вирок: «Характер употребления этого слова (князь.— *Л. М.*) в древнерусских текстах говорит о том, что сами князья, адресуясь друг к другу, его не употребляли» (там же, с. 13). І підсумовує: «Следовательно, не мог автор-князь написать: «Великый княже Всеволоде! Не мыслию ти прелетѣти издалеча, отня злата стола поблюсти».

Якщо князь князя не називав князем і ніколи не звертався до нього цим словом, то дійсно уже один цей факт викреслює тезу про автора «Слова» — князя, а значить, і Володимира Ярославича. Моє становище буде майже безвихідним. Але все це не так. Твердження і висновки Дмитрієва не відповідають істині. У самому «Слові» княгиня Ярославна, горюючи по Ігореві, говорить про нього як про ладу (мужа) і як про князя: «утру князю кровавыя его раны». І князь буй-тур Всеволод тут говорить, що його вої шукають «себѣ чти, а князю (тобто самому Всеволоду.— *Л. М.*) — славѣ». У 1151 році князь Ізяслав Мстиславич мовить про себе: «Князь есмь» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 438). Можна, звичайно, сказати, що тут нема прямого княжого звертання, але термін звертання (князь) — є. А якщо князь називав і себе й іншого князя князем, то, розуміється, так і звертався. Бо як же інакше? Оскільки князі називали один одного «братом», то теж так само зверталися, додаючи займенник чи ім'я.

Звернемось, одначе, до інших давньоруських текстів, пошукаємо слово «князь» і перевіримо, чи насправді «сами князья, адресуясь друг к другу, его не употребляли»?

Володимир Ярославич, автор «Слова»,— галичанин, і на самому початку саме «Галицько-Волинського літопису» (тобто в давньоруському тексті) під 1213 роком є таке звернення, котре Дмитрієв начисто заперечує. Князь Мстислав Мстиславич Удатний (XI), звертаючись до князя Данила Романовича (XII) галицького, мовить: «Поиди, княже, в Володимерь, а язъ поиду в Половци» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 735). Отже, автор-князь, і саме галичанин Володимир Ярославич, міг запросто звертатися до свого вуйка-князя — «Великыи княже Всеволоде!» І так він і звертається, бо, як уже сказано, він дійсно носив цей високий титул. Князь Володимир Василькович (XIII) говорить через посла-єпископа до двоюрідного брата князя Льва Даниловича (XIII): «Брате, рци, Лве княже, ци без ума мя творишь?» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 913). Дуже цікаво, що тут маємо обидві форми княжого звертання — і «брате» і «княже». Княгиня Гертруда Бабенберг мовить в обложеному городі Гімберзі до свого мужа Романа Даниловича (XIII): «Княже, поиди ко отцю» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 837). От так «доказано быть не может»...

Учені давно вже виявили багато спільного між «Словом» і саме «Галицько-Волинським літописом». Тепер зрозумілі конкретні причини цієї спільности. В обох випадках творцями були галичани, це галицька творча школа, галицька творчо-образна мова.

Дослідники зауважили, що слова «ты бо можеши Волгу веслы роскропити» стосуються походу Всеволода Юрійовича на волзьких Болгар у травні — червні 1183 року. Про це є мова в «Київському літопису» (ЛР. С. 330—331) і в «Лаврентіївському літопису», де,

зокрема, уточнено, хто брав участь у цій виправі. Всеволод пішов тоді з Ізяславом Глібовичем (X), синівцем своїм, двоюрідним братом автора «Слова»; пішов із Володимиром Святославичем (X), сином Святослава київського; пішов з Мстиславом Давидовичем (XI) (сином добре уже нам відомого Давида Ростиславича), свояком автора «Слова» по багатьох лініях, і з чотирма рязанськими князями, синами Гліба Ростиславича (IX), «удалыми сыны Глѣбовы» — Романом, Ігорем, Всеволодом, Володимиром. Не пішли два сини Гліба — Святослав та Ярослав, вони або залишилися стерегти рязанську землю, або були малими. Роман Глібович був зятем Святослава київського, мужем його дочки; Ігор Глібович — зять Рюрика і Давида Ростиславичів, муж їхньої сестри. Брав участь у поході також Володимир Юрійович (XI) муромський.

Таким чином, у це родинно-сімейне коло Володимир Ярославич був включений безпосередньо, він перебував під час походу саме у Суздалі чи Володимирі-Суздальському, звідки війська й рушили. Із «Слова» видно, що автор знав результати походу, це зрозуміло також із викладеної мною біографії Володимира. Виправа була успішна, полки Всеволода «перемогли військо болгарське і воздали хвалу Богові за те, що сталося» (ЛР. С. 331). Помер від смертельної рани Ізяслав Глібович, двоюрідний брат автора «Слова».

Із «Слова» ясно також, що в бою удалими були сини Гліба Ростиславича рязанського, послушні волі Всеволода, який може «посуху живыми шереширы стрѣляти». А що ж таке «шереширы»? Претензію на незаперечну дефініцію заявили тюркологи. П. Меліоранський: «Для нас совершенно несомненно, что прототип слова «шереширъ» есть персидское словосочетание... тір-і-чӓрх, *стрела* или *снаряд* «черха», т. е. особого вида катапульты...» М. Баскаков: «Фонетическая адаптация tïr-i-čarn > širišär > русск. *шерешир* оправдана, во-первых, существующим соответствием č ~ š в кыпчакских языках, во-вторых, регрессивной ассимиляцией палатализованного t с последующим š < č и, в-третьих, более широким и кратким в кыпчакских языках узким [į]...» Сподіваюсь, що тут усе «зрозуміле». Т. Бертагаєв веде до монгольського дієслова: «šeršege-ne-h ~ širešge-ne-h ~ šürše-ge-ne-h и проч. „выбрасывать что-л. с шумом и треском под сильным напором сквозь двери или щели так, чтобы летело в виде стрел или сильных струй"» (*Виноградова В. Л.* Словарь-справочник «Слова». Л., 1984. Вып. 6. С. 179—180). Але при чому тут Персія? При чому тут монголи? Як це дослідники пов'язують з особою автора? Та ніяк.

Давно існує друге пояснення. «Шереширы» — це грецьке σάρισσα, σαρισσάρι — саріса, сарісарі, спис довжиною 5—6 м, що в Греції мав назву македонського. «Важкі п'ятиметрові списи з ясена чи ялини згадуються ще в поемах Гомера. Кинутий могутньою рукою, такий снаряд легко пронизував людину, пробиваючи навіть металевий панцир» (*Шанін Ю.* Міфи і люди Олімпії. К., 1980. С. 67). У нас вони називалися «стружие». Про цей грецький спис ідеться в давньоруському перекладі «Історії» Йосифа Флавія: «И абие воини объемше я, бияхуть стружии»; «римляне же привязывающе серпы к стружием, отрѣзываху мѣхы» (*Адрианова-Перетц В. П.* «Слово»... С. 86). Шереширі-стружіє, прикрашене сріблом, узяв собі серед бойових трофеїв Ігор; саме цим могутнім списом-стружієм Всеслав полоцький діткнувся «злата стола киевскаго». Цим довгим списом

сарісарі-стружієм, а не списом звичайним, копієм (2—2,5 м), вимірював Данило Паломник висоту: «И есть бо распятіе Господне отъ въскресенія къ востоку лицемъ; есть же на камени высоко было, яко стружія възвыше» (Путешествие игумена Даниила. Спб., 1864. С. 27). Саме таке стружіє-сарісарі під час польоту, вібруючи, співає — «копиа поютъ»; йому спеціальною петлею надавали ще й обертового руху. Сарісарі, стружіє — це прообраз піки, і це правильно пояснив Стеллецький (Слово. М., 1981. С. 247).

Володимир Ярославич, отже, знає, що у військах Всеволода стружіє називалось словом «шереширы», і образно переносить його на відважних синів Гліба Ростиславича. Але чому воно так називалось? Ось чому. Всеволод Юрійович ще з 1161 року, семи літ, разом з матір'ю-грекинею (бабою автора «Слова») та старшими братами Мстиславом і Васильком опинились у Візантії. Судячи з усього, їх вигнав старший брат Андрій Боголюбський. Їх, як родичів, дуже приязно прийняв візантійський імператор. «І дав цесар [грецький Мануїл Комнин] Василькові на Дунаї чотири городи, а Мстиславу дав волость Аскалонію» (ЛР. С. 285; Аскалонія — це історична область, нині — частина арабської смуги Газа, з 1967 року окупованої Ізраїлем). Протягом років Всеволод виховувався в грецькому суспільному, мовному середовищі; невідомо, яку мову він краще знав — руську чи грецьку. А звідси зрозуміло, чому в його військах побутував грецький термін «шереширы».

Але з «удалыми сыны Глѣбовы» виникла ще така проблема. Рибаков звернув увагу на те, що в 1185 році стосунки між Всеволодом та цими князями були зовсім не ті, що в 1183 чи 1184 році, і використав цю обставину як надзвичайно доказовий аргумент для уточнення часу створення «Слова». Якраз тоді, коли Ігор ходив у похід, чи дещо пізніше, «удалі сини Глібові» розпочали між собою «крамолу злу вельми в Рязани»: Роман, Ігор та Володимир змовилися проти своїх братів Всеволода і Святослава, «братъ брата искаше убити». Всеволод Юрійович намагався їх примирити, а вони, «всприимше буи помыслъ, начаша ся гнѣвати на нь (нього)» (Летопись по Лаврентиевскому списку. Спб., 1897. С. 380—381). У Києві на 15 серпня 1185 року про крамолу не знали (звісно, вона трималася в таємниці стосунків Всеволода з раніш покірними Глібовичами), бо коли б це знали, «то автор «Слова» не стал бы уподоблять Глебовичей шереширам, которыми Всеволод может стрелять по своему усмотрению. Рязанские события происходили в 1185 г. (после похода Игоря), и мы должны исключить как 1186, так и 1187 г. из числа возможных дат написания «Слова», так как к этому времени в Киеве должны были уже знать о выходе Глебовичей из повиновения и о рязанской войне Всеволода Большое Гнездо» (*Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971. С. 278).

Ця історична ситуація дає ще один документальний, при цьому дуже вузький хронологічно, доказ авторства саме Володимира Ярославича: у першій половині 1184 року, перебуваючи в Суздалі чи Володимирі, він знав, що «удалі сини Глібові» були «шереширами» його вуйка Всеволода, а того, що сталося там десь у червні-липні 1185 року, Володимир, як і його київська аудиторія, ще не знав, продовжував і далі називати їх покірним знаряддям Всеволода.

Деякі, звернувши увагу на слова «а Донъ шеломы выльяти» і не знайшовши відомостей про це в літопису до 1185 року, роблять ви-

сновок, що у «Слові» мається на увазі похід Всеволода на Дін проти половців аж у 1199 році (про що в літопису мова є), отже, воно було написане аж після цієї події. Рибаков у статті «Старые мысли, устарелые методы» з приводу подібних міркувань писав правильно: «Нельзя историку в середине XX века допускать такую фетишизацию писаного слова: раз в летописи не написано, значит, этого никогда не было» (Вопр. лит. 1967. № 3. С. 159). Додам: якщо так, то оскільки нічого невідомо, поза «Словом», і про походи Романа та Мстислава на Хинову, Литву, Ятвягів, Деремелу, то їх, виходить, і не було, значить, автор «Слова» говорить неправду.

Володимир Ярославич мовить на адресу свого дядька: «Не мыслию ти (думаю, що тут краще б читати: «не мыслиши ты».— *Л. М.*) прелетѣти издалеча — отня злата стола поблюсти!». Про який отчий стіл ідеться?

Тлумачать, що про київський, бо у свій час ним дійсно володів отець Всеволода Юрій Довгорукий, а оскільки в 1185 році на цьому столі сидів Святослав Всеволодович, тоді глава Ольговичів, то автор є прихильником їхніх противників, Мономаховичів, і закликає Всеволода забрати собі цей київський стіл.

Знову маємо хибне твердження, спричинене, зокрема, тим, що був невідомим автор «Слова». Адже Володимир Ярославич, зять Святослава, такого і в помислах не міг мати. Подібну інтерпретацію аргументовано заперечив Чивіліхін, заявивши, що тут іде мова про переяславський, а не про київський стіл (№ 4. С. 94).

Річ у тім, що перед звертанням Володимира до Всеволода іде закінчення «золотого слова» Святослава київського: «Се у Римѣ кричатъ подъ саблями половецкыми, а Володимиръ подъ ранами. Туга и тоска сыну Глѣбову!» Мовиться про Володимира Глібовича (X), двоюрідного брата автора «Слова», про князя переяславського, що в 1185 році героїчно обороняв свій город, був тяжко поранений аж трьома списами в боротьбі з Кончаком, просив: «Ось половці в мене, поможіть-но мені!» (ЛР. С. 341; це звертання я вже цитував повніше в іншому зв'язку). Переяславський стіл, як і стіл київський, справді був для Всеволода Юрійовича отчим: у Переяславлі Юрій Довгорукий сидів аж двічі — вперше у 1132 році, недовго, вісім днів, бо його вивели звідти (ЛР. С. 187), а вдруге — тривалий час, від зими 1133/34 року до зими року 1134/35 (ЛР. С. 187—188).

Ідеться, отже, про те, що варто було б допомогти Володимирові Глібовичу, і саме на переяславському, отчому для Всеволода столі, але Всеволод про це не мислить. Чому? Адже в нього така велика потуга, він нещодавно розгромив волзьких болгар? Якось ніхто не звернув належної уваги на те, що в наведеному вище уривкові автор «Слова» взагалі не закликає Всеволода — хоч закликає багатьох інших князів, у цьому закликові й сенс твору — стати «за землю Рускую, за раны Игоревы», хоча це було б бажано («аже бы ты былъ»). Чому ж не закликає?

Чивіліхін на чотирьох сторінках журнального петиту доводить, що наведені вище десять рядків зі «Слова» — це «беспощадный сарказм и ядовитая издевка» над Всеволодом (№ 4. С. 93—97), і відповідно характеризує його діяльність, вибираючи з історії все, що для цього підходить. Я не збираюсь виступати в ролі адвоката Всеволодового. Але об'єктивності ради скажу, що ніяких ознак са-

тири у «Слові» нема. Володимир взагалі не міг у сатиричному дусі говорити про того, хто давав йому притулок, про свого вуйка; більше того: ставши князем галицьким, він буде просити в нього підтримки. Володимир не звертається до Всеволода стати на захист Ігоря, південної Русі, піти на половців з іншої причини.

Неймовірно, але факт. Ніхто з дослідників «Слова» не звернув уваги на відповідне місце «Київського літопису», де під 1184 роком сказано: «У тім же році була пожежа велика в городі Володимирі-[Суздальському], місяця квітня у вісімнадцятий день, у середу. Погорів бо мало не весь город, і княжий двір великий згорів, і церков числом тридцять і дві, і соборна церква свята Богородиця Золотоверха, що її прикрасив був благовірний князь Андрій [Юрійович], і всі п'ять верхів [її] золотих згоріли» (ЛР. С. 333).

Отже, в 1185 році Всеволод Юрійович сидів ще на пожарищі або серед риштувань. Згоріла головна його столиця, згорів великий княжий двір. Тут будувати треба, витягувати людей із землянок, а не воювати. І це дуже добре знав свідок пожежі Володимир Ярославич, знали всі в золотоверхому теремі, хто його слухав. За таких умов закликати Всеволода виступати в похід було б зовсім недоречно. А саркастично глумитися над ним — тим більше.

У тій церкві Богородиці Золотоверхій у Володимирі-Суздальському, що згоріла 18 квітня 1184 року, покоїлися останки матері автора «Слова о полку Ігоревім», тепер охоплені полум'ям.

Ця велетенська пожежа та її наслідки пояснюють повністю або частково, чому Володимир Ярославич пішов у 1184 році з Володимиро-Суздальської землі, від свого вуйка Всеволода Юрійовича, бо «і там не знайшов собі покою». Який там міг бути спокій! Ситуація жахлива. (А над Осмомислом ніби тяжить прокляття: в 1171 році спалили Настасію, тепер у вогні Ольга-небіжчиця, законна жона.)

Реальний смисл і значення поняття «отня злата стола» Всеволода Юрійовича для нашої теми проаналізованим не вичерпується. Навпаки. Воно веде нас у самий центр проблеми авторства. Тут формулюванням «отня злата стола поблюсти» автор «Слова» дає знати, що Всеволод був сином Юрія Довгорукого. Тепер згадаймо (див. с. *70*) на перший погляд незрозумілу подвійну дефініцію стола Ярослава Осмомисла («свои» і «отнии»). Про Осмомисла спершу сказано: «высоко сѣдиши на своемъ златокованнѣмъ столѣ». Отже, стіл Ярослава тут схарактеризований не як «отнии», а насамперед як його власний, свій. Але далі про Ярослава мовиться: «стрѣляеши съ отня злата стола салтани за землями». Виходить, ніби цей спадкоємний стіл автор назвав для Ярослава «отним» лише на другому місці, а не на першому, як належало за суворим етикетом старшинства. Таке порушення цього етикету було неприпустимим абсолютно. Між тим «свои столъ» Осмомисла був водночас «отнимъ столомъ» саме Володимира. Це й мається на увазі в «Слові». Етикет старшинства у викладі додержано строго, і так автор сам вказує на себе як сина Ярослава. В цьому смисл подвійної дефініції галицького стола. Не знаючи автора «Слова», цю його важливу вказівку, добре зрозумілу «братам», ми помітити не могли.

На землі Чернігівській

Путь князя-ізгоя пролягла на Чернігівщину. Ми вже знаємо, що тут Володимир Ярославич побував не раз. Так сталося й тепер. «Він прийшов у Путивль до зятя свого, до Ігоря Святославича. І той прийняв [його] з любов'ю, і склав йому честь велику, і два роки держав його в себе, а на третій рік помирив його з отцем його і послав із ним сина свого, зятя Рюрикового, Святослава».

Перебування Володимира в Чернігівській землі, отже, припадає на середину 1184 року — осінь 1186 року. Галицький князь знову потрапив у широке родинне середовище. Це зять Ігор Святославич, сестра Єфросинія, їхні діти, племінники Володимирові — Володимир, Олег, Роман, Святослав, Ростислав, невідома на ім'я дочка Ігоря та Ярославни, Ярослав Всеволодович (IX) чернігівський, брат великого князя київського Святослава Всеволодовича, свояк буй-тур Всеволод Святославич (IX), молодший брат Ігоря і чоловік Ольги Глібівни (X), двоюрідної сестри Володимира Ярославича, свояк Святослав Ольгович (X), син старшого Ігоревого брата Олега Святославича (IX). Все це — дійові особи «Слова» і навіть ті, що в ньому не діють.

Так ми дійшли, нарешті, до того місця, де вже можна остаточно відповісти на питання, поставлене на с. *16*, і дати резюме з приводу роздумів на тему авторства: «Чому не допустити таку, наприклад, можливість, що автор знав і при цьому знав о с о б и с т о усіх б е з є д и н о г о винятку князів — дійових осіб «Слова», які були в 1185 році живими? ⟨...⟩ Розумію, що така постановка питання — максималістська. Навіть фантастична: неймовірно, щоб можна було назвати таку особу-автора. Не кажу вже про те, щоб довести це документально чи на основі документів».

З викладеного ясно, що все це досить проста справа, нічого тут фантастичного нема, все доведено документально чи на основі документів: Володимир Ярославич не лише особисто знав геть усіх князів і княгинь, що жили в 1185 році і виступали дійовими особами «Слова». З більшістю із них він був у близьких родинних стосунках, а коло його знайомств і, відповідно, інформаційних джерел виходило далеко за межі навіть великої Руської землі.

У Путивлі Володимир Ярославич перебував і під час підготовки та здійснення ратної експедиції Ігоря Святославича на половців, яка закінчилася страшною поразкою, але яка саме через «Слово» дістала розголосу у віках. Залишили Володимира в Путивлі не випадково.

У цій роботі, яка присвячена не «Слову» в цілому, не походові Ігоря, а встановленню імені автора твору, нема потреби викладати

Руські війська беруть половецькі вежі.
Малюнок з Радзивіллівського літопису (XV ст.).

деталі цієї військової виправи (хоча й про це буде мова). Нагадаю лише,— це відомо з літописних даних, які залишив нам той же Володимир Ярославич,— що Ігор-Георгій Святославич виступив із Новгорода-Сіверського у вівторок 23 квітня 1185 року, в день свого патрона Георгія Побідоносця (Змієборця), разом зі своїм сином Володимиром, князем путивльським, і небожем Святославом Ольговичем, князем рильським. Чернігівський князь Ярослав Всеволодович дав їм у підмогу загін ковуїв — осілих степовиків-тюрків, що служили в княжій дружині. Пізніше в районі річки Оскол до них приєдналися полки Ігоревого брата «буй-тура» Всеволода, князя курського і трубецького, який ішов іншим шляхом. Битва розпочалася 10 травня у п'ятницю, в обідню пору, й закінчилася вночі перемогою руських військ (нібито перемогою).

Володимир, складаючи в літопису реляцію про бойові дії Ігоря, говорить, що після цієї перемоги руські вої «набрали полону». Звісно, так воно й було. А от що взяв собі Ігор персонально — у літопису нема ні слова. Там взагалі дуже скупо говориться про воєнні трофеї (які там трофеї, коли все це було втрачено). У «Слові» ж Володимир про ці трофеї говорить детально і поетично. Вої «помчаша красныя дѣвкы половецкыя, а съ ними злато, и паволокы, и драгыя оксамиты». А що дісталося Ігореві? Що він собі взяв?

Чрьленъ стягъ, бѣла хоруговь,
чрьлена чолка, сребрено стружие —
храброму Святъславличю.

Отже, взяв одні лише атрибути честі й слави, які не мають реальної матеріальної цінності. Так діяв Ігор «преимущественно в своих интересах», в чому його тенденційно обвинувачує, наприклад, Рибаков (див. ще с. *164*).

Наступного дня, на світанні суботи 11 травня, половецькі війська оточили русичів, «як бори», розпочалася кривава січа, Ігоря поранили в ліву руку, битва тривала весь день і ніч. На світанні неділі 12 травня сталося замішання ковуїв, вони почали втікати, Ігор намагався їх завернути і на відстані польоту стріли од своїх військ був захоплений у полон. Князь іще бачив, як мужньо бореться з ворогами його хоробрий брат Всеволод. Руські полки загинули. Хто не впав у бою, той потонув у солоному озері-морі, навколо якого догасала битва (нині сліди його резонно вбачають у водоймі на околиці міста Слов'янська Донецької області, на території рибкомбінату, див.: *Гетманец М. Ф.* Тайна реки Каялы. Харьков, 1982. С. 114). Врятувалося лише 15 русичів та кілька ковуїв, які втекли. Полонених князів розібрали половецькі хани. «Ігоря ж узяли були Тарголови, муж на ім'я Чилбук, а Всеволода, брата його, узяв Роман Кзич, а Святослава Ольговича — Єлдечюк із Бурчевичів, а Володимира — Копті з Улашевичів. Тоді ж на бойовищі Кончак поручився за свата [свого] Ігоря, тому що був він поранений» (ЛР. С. 340).

Сталося нечуване в історії Київської Русі — чотири князі потрапили до полону. Такого лиха ще не було ніколи. Загинула руська рать. Утікачі принесли трагічну вість на Руську землю — про смерть тисяч, про полонення, про «раны Игоревы, буего Святъславлича». Дійшла вістка й до Путивля. Ударила в серце Ярославну.

На Дунаи Ярославнынъ гласъ ся слышить,
зегзицею, незнаема, рано кычеть:
«Полечю,— рече,— зегзицею по Дунаеви,
омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ,
утру князю кровавыя его раны
на жестоцѣмъ его тѣлѣ».
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
«О вѣтре, вѣтрило!
Чему, господине, насильно вѣеши?
Чему мычеши хиновьскыя стрѣлкы
на своею нетрудною крилцю
на моея лады вои?
Мало ли ти бяшеть горѣ подъ облакы вѣяти,
лелѣючи корабли на синѣ морѣ?
Чему, господине, мое веселие по ковылию развѣя?»
Ярославна рано плачеть Путивлю городу на забороле, аркучи:
«О Днепре Словутицю!
Ты пробилъ еси каменныя горы
сквозѣ землю Половецкую.
Ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли насады
до плъку Кобякова.
Възлелѣи, господине, мою ладу къ мнѣ,
абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано».
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, аркучи:
«Свѣтлое и тресвѣтлое слънце!
Всѣмъ тепло и красно еси!
Чему, господине, простре горячюю свою лучю
на ладѣ вои,
въ полѣ безводнѣ жаждею имь лучи съпряже,
тугою имъ тули затче?»

На землі Чернігівській

«Слово» в цілому є перлиною світової духовної культури, а «Плач Ярославни» навіть у ньому виділяється своєю неперевершеною духовною величчю і красою. Саме Ярославна у світлому пантеоні жіночих постатей нашого народу започаткувала галерею безсмертних образів, які є взірцем героїчної любові й відданості, започаткувала реально — як історична постать, започаткувала в мистецтві — як постать літературна.

Паволока.

Я не маю можливості давати тут хоч трохи розгорнутий аналіз «Плачу Ярославни», це зроблено мною у спеціальній статті «Ярославна» (Наука і культура. К., 1985. Вип. 19). Торкнуся лише окремих моментів, пов'язаних з проблемою авторства.

Твердити і доводити, що саме завдяки улюбленій сестрі Єфросинії Ярославні брат, автор «Слова», Володимир Ярославич, ізгой, знайшов, нарешті, тривалий притулок у Путивлі, де зять, Ігор Святославич, «прийняв [його] з любов'ю, і склав йому честь велику»,— нема потреби. Нічого й говорити про те, що Володимир не вигадував плачу-голосіння своєї сестри, коли вони дізналися про трагедію на ріці Каялі. Так само нічого мовити й про те, що брат сам чув цей плач у Путивлі, де він перебував і, безперечно, утішав сестру у невимовному горі.

Як пам'ятаємо, М. Шарлемань, а за ним і В. Чивіліхін, одним із доказів авторства Ігоря вважали його поінформованість про «Плач Ярославни»: «Образ плачущей Ярославны на забороле Путивля запечатлелся в его памяти» (див. с. *14*). З цього приводу, критикуючи Шарлеманя, Л. Дмитрієв справедливо запитував: «Как же мог запечатлеться в памяти Игоря образ Ярославны, плачущей на городских стенах Путивля в то время, когда он находился в плену?» (Рус. лит. 1986. № 4. С. 9). Дмитрієв визнає: «Есть все основания полагать, что Владимир находился в Путивле в то время, когда там была Ярославна во время похода и плена Игоря» (там же, с. 21). Але із щойно сказаного Дмитрієв не робить протилежного логічного висновку про авторство (чи, принаймні, його можливість) Володимира, висновку, який випливає із ситуації безумовно.

Напівімпровізуючи в золотоверхому теремі перед «братами» й «сестрами», серед яких, з усією певністю, перебувала його рідна

сестра Ярославна, Володимир Ярославич лише відшліфував слова, а можливо, й мелодію, реального її плачу-голосіння, надавши йому своєю величезною поетичною обдарованістю класичної логіки, блискучої композиційної довершеності. «Плач Ярославни» — це пісня двох конгеніальних творців, породження жіночого і чоловічого духовного синтезу.

Дослідники ставили питання: чому «Ярославна рано плачеть въ

Оксамит.

Путивлѣ на забралѣ?» Адже точно відомо, що Ігор виступив у похід зі свого удільного центру — Новгорода-Сіверського. Стеллецький писав: «Является загадкой, почему автор «Слова» счел лучшим вариантом произнести Ярославне свою языческую молитву в Путивле. Ярославна жила в Новгороде-Северском в хорошо укрепленном детинце (кремле). Новгород-Северский находится значительно севернее, чем Путивль. Для ее переезда в Путивль во время похода Игоря и после разгрома его войск не было никакого основания» (Слово. М., 1981. С. 277). За Стеллецьким виходить, що місце плачу Ярославни сфальсифіковано, можливо із-за «особой любви и привязанности автора «Слова» к Путивлю» (там же, с. 277).

Тимчасом причина переїзду, і дуже серйозна, була. Не додумавшись до справжньої, чому Ярославна перебралася в тривожний час до Путивля, деякі, в тім числі Дмитрієв (Слово. Л., 1952. С. 284), а за ним і я (Слово. К., 1953. С. 59; 1983. С. 217), пояснювали ситуацію тим, що цей город був дуже добре захищений. Виходить, ніби Новгород-Сіверський мав бути укріплений гірше. Тоді чому? Де докази? Інститут археології АН УРСР здійснив паралельні розкопки у Новгороді-Сіверському і в Путивлі. Висновок археологів: укріплення обох городів були приблизно однаковими. Знаючи фортифікаційну систему городів Київської Русі, тут і дивуватися нічого. Так воно й мало бути.

Причина її переїзду інша: брат Володимир. Коли князі на чолі з

Ігорем пішли на половців, вони не залишили свою землю без сторожі. Оскільки Володимир у похід не пішов, то явно був залишений для оборони, і при цьому не в тилу (щодо половців) Чернігівської землі, не в Новгороді-Сіверському, а в Путивлі, висунутому уперед до степу як авангардна позиція. От сюди під братову руку й перебралася сестра з дрібними дітьми. Розрахунок Ігоря та Володимира був правильний. Половці на чолі з ханом Козою Бурновичем (Гзак, Гза

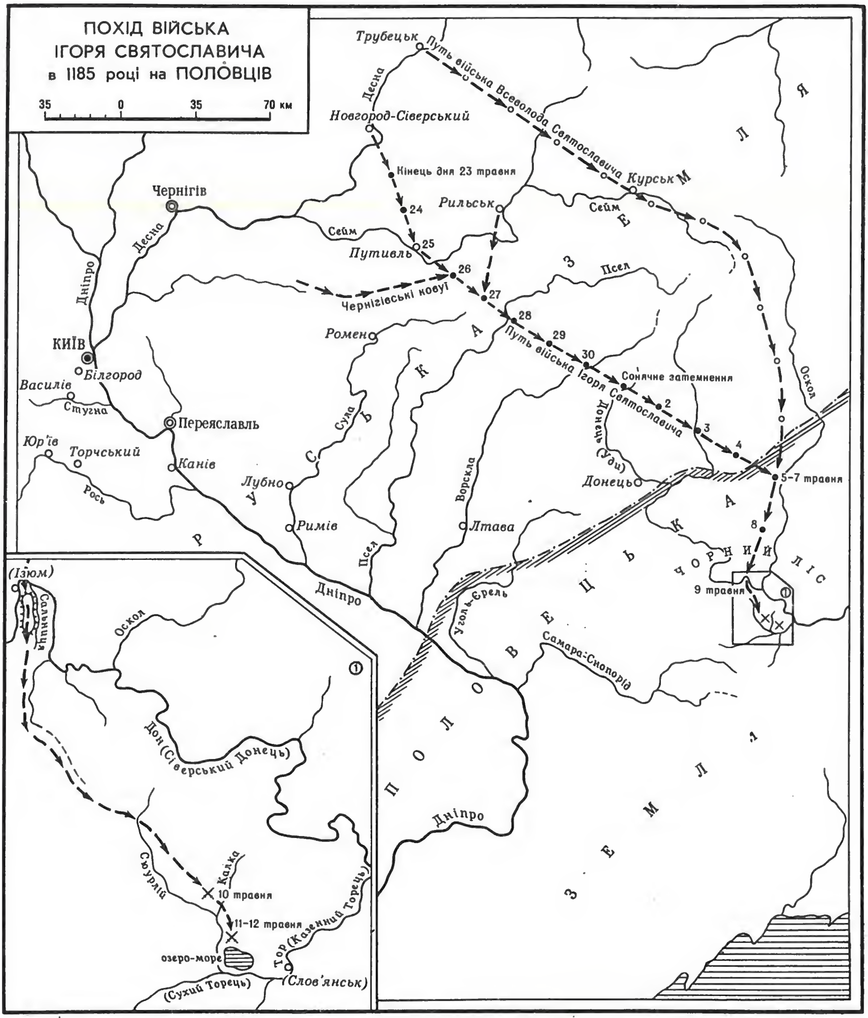

Маршрут походу Ігоря 1185 року
та карта місця бою.

зі «Слова», отже, й він був відомий авторові дотично) попустошили Путивльську волость, попалили села, спалили острог Путивля (околиця, звичайно обгороджена лише дерев'яною дубовою стіною), а от сам город-укріплення так узяти й не змогли (ЛР. С. 341), хоча Воло-

димир практично не мав вишколених воїв — ті пішли на половців. Це перше і єдине, виведене логікою життя, свідчення, що Володимир особисто до 1185 року виступив у ролі воєначальника, і саме в боротьбі проти половців. І яка це була боротьба! Тут смертельна загроза безпосередньо висіла над його головою, над головою улюбленої сестри. І, звісно, це не могло не відбитися у «Слові».

Як уже відзначалося, О. Соловйов вважав автора «Слова» придворним співцем Святослава Всеволодовича і в зв'язку з цим зробив таке спостереження: «Интересно, что, описывая Ярославну, придворный киевский певец заставляет и ее отдать дань уважения «великому Святославу». В обращении к Днепру она говорит: «Ты лелеял на себе Святославли насады до плъку Кобякова». Это явное указание на счастливый поход великого князя в 1184 г. содержало скрытую похвалу ему от его певца — лишнее доказательство того, что все части поэмы сложены одним и тем же песнотворцем» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 85). Так, це зайвий доказ того, що «Слово» — цілісний твір у різноманітності своїх частин, і водночас зайвий доказ співтворчості брата і сестри.

В. П. Адріанова-Перетц звернула увагу на формулу — «Свѣтлое и тресвѣтлое слънце!» у «Плачі Ярославни». Виявилося, що «тресвѣтлое» — це калька грецького τριλαμπής, це слово часто вживається стосовно божества і християнських подвижників, але в гімнографії воно не поєднане з іменником «сонце». «В умелом сочетании народно-поэтического образа солнца, которое может и погубить и защитить человека, образа, выросшего еще на почве языческой, с книжным эпитетом, созданным в христианской литературе, сказался художественный такт автора «Слова о полку Игореве», мастерски владевшего обеими системами поэтической речи своего времени — народной и литературной» (*Адрианова-Перетц В. П.* «Слово»... С. 175). Для нашої теми важливе тут те, що знову підтверджується авторство Володимира Ярославича — людини, яка ввібрала й образність поетики свого народу і образність грецької культури; природно звучала б ця формула і в реальному плачі-заклинанні високоосвіченої і культурної сестри — безсмертної в «Слові» Ярославни.

...В 1984 році я ще не знав і, наскільки мені відомо, ніхто досі не зауважив, який дивовижний документ тогочасної реальності становлять слова Ярославни про її рукав — «омочю бебрянъ (шовковий, білий.— *Л. М.*) рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ, утру князю кровавыя его раны на жестоцѣмъ его тѣлѣ». Вдумаємось: рукав — частина жіночої сорочки, блузки чи плаття. Як можна було Ярославні омочити один рукав? Відпороти його? Скидати всю одежину? Може, це лише народний поетичний образ? Але ми більше ніж знаємо, що реальність і образ — це нерозривна єдність інформації «Слова» та й, повторю, всієї давньоруської літератури, її специфіка. Ярославна не могла носити скоморошу сорочку з довжелезними, нижче колін, рукавами (такий малюнок відомий з Радзивіллівського літопису; див.: ЛР. С. 9). Рукав у ті часи був таким самим, як і нині, по довжині руки, звужений біля зап'ястя. Це видно на одінні дочок Ярослава Мудрого із фресок Софії київської, мозаїчної Оранти з цього ж собору, на фресці Успенського собору (XII століття) в Чернігові, на іконі Покрова з Галичини (XIII століття) (Історія українського мистецтва: В 6 т. К., 1966. Т. 1. С. 276, 251, 318, 335). Тоді як же

розуміти ситуацію? Виявилося: у мові про рукав ідеться про характерну особливість тогочасної моди, що, як видно зі «Слова», охопила навіть східну частину Європи. У ті часи в аристократичних колах була звичка не пришивати рукави до плаття, а пришнуровувати, отвори для шнура на рукаві та платті обметувалися. Дама, виявляючи прихильність до обраного рицаря, дарувала йому рукав. Про це свідчить, зокрема, старопровансальський куртуазний віршований роман XIII століття «Фламенка», де в короля «был к его копью рукав, не знаю чей, привязан», «Фламенку сердце прочит в дарительницы рукава», «пообещав немедля вслух — отдать рукав сопернику, кто первым в прах другого сбросит» (Фламенка / Изд. подготовил А. Г. Найман. М., 1984. С. 29, 239, 299).

Автора «Слова» проймає біль не лише за долю своєї сестри. Його біль — широкий, за долю всього жіноцтва (раніше я вже говорив про Володимира Ярославича як про фемініста) — за долю тих, кого приголомшила трагедія смерті:

Жены рускыя въсплакашась, аркучи:
«Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
ни мыслию смыслити,
ни думою сдумати,
ни очима съглядати,
а злата и сребра ни мало того потрепати».

Жони руські, удови по воях, полеглих із «Игорева храброго плъку», плачуть-голосять, вони вже не здатні навіть думати-гадати про своїх «милых ладъ», пригнічені вічним горем удівства, і доведеться їм на знак удівства виймати з ушей сережки-трепітки («а злата и сребра ни мало того потрепати»). Володимир конкретизує обстановку, звертаючись до свого «браття»-князів, які сидять у золотоверхому теремі, що «въстона бо, братие, Киевъ тугою, а Черниговъ напастьми».

Точно це саме, але не образно, а суто документально, записав Володимир-історик. «І настала [така] скорбота і туга люта, якої ото ніколи ж не бувало в усьому Посейм'ї, і в Новгороді-Сіверськім, і по всій волості Чернігівській: князі забрані, і дружина забрана й побита» (ЛР. С. 340). Нагадаю, що під дружиною тут розуміється все руське військо, а не лише білякнязівське оточення. Все це, разом узяте,— ще один із незліченних аргументів про авторство Володимира. Адже всюди тут кричать свідчення самовидця. Саме на Сеймі стоїть Путивль, саме тут, на Посейм'ї, Володимир чув голосіння тисяч удів Чернігівської землі — інакше пояснити походження цієї конкретної інформації неможливо.

Де не лилися ви в нашій бувальщині,
Де, в які дні, в які ночі —
Чи в половеччині, чи то в князівській удальщині,
Чи то в козаччині, ляччині, ханщині, панщині,
Руськії сльози жіночі!

Це вже писав у циклі «На старі теми», взявши за епіграф слова «жены рускыя въсплакашась», земляк автора «Слова» — автор «Каменярів».

У «Слові» Володимир говорить, що погані, «побѣдами нарищуще на Рускую землю, емляху дань по бѣлѣ отъ двора». Всі чи майже всі дослідники пишуть, що йдеться нібито про білку, котру половці беруть як «данину» з кожного двора.

«Що таке «бѣль»? Білка? Данина — це регулярна подать з народу на користь властей. Половці ніколи не брали данини з Руської землі, бо Русь їм не підлягала. Вони просто грабували, забирали все, що могли, під час нападів. Володимир Мономах 1103 року на княжому з'їзді біля Долобського озера під Києвом нарікав: «...Стане смерд орати, а половчин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його в'їхавши, забере жону його, і дітей,

Буй-тур Всеволод.

і все майно його візьме» (ЛР. С. 157). Отже, коли б половці брали «данину» лише по білці з двору, то це була б така мізерія, про яку й згадувати не варто. Білок у тогочасних лісах жила незліченна кількість, їх добували і продавали тисячами і десятками тисяч. Автор же «Слова» зображає картину всенародного горя. ⟨...⟩ Автор під словом «бѣль» розумів «бѣлицю» — так на Русі називали жінку, дівчину й заміжню. Старопольське слово białka означало не лише білку, але й жінку. Тоді в «Слові» йдеться про те саме, про що говорив і Мономах. В літопису Коза (Гза) говорить Кончакові після поразки Ігоря: «Підемо на Сейм, де зосталися жінки і діти,— готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу». Ні про яких білок нема й згадки. У думі співається: «Коли турки воювали — білу челядь забирали». Біла челядь — жінки. Вони були особливо цінною здобиччю. Коли таку «данину» брали половці, нападаючи, «отъ двора», то це було справжнє горе» (Слово. К., 1983. С. 209).

Написав я щойно процитоване ще в грудні 1982 року, жодного уявлення тоді не маючи, хто конкретно був автором «Слова», хто залишив літописну повість про похід Ігоря. (А додумався, що білка — це біла челядь, ще в 1951 році, але не одважився раніш оприлюднити цю мисль.) Тепер дивлюсь на написане мною ж зовсім іншими очима. Звідки автор міг знати старопольське слово białka? Чому його вжив? А коли автор — Володимир, галичанин, то все знову лягає в систему, адже він знав польську мову, він жив у Польщі. А зловісні плани Гзи, про які він мовить Кончакові,— це знову веде нас до Путивля, де перебував тоді майбутній автор «Слова».

На землі Чернігівській

Серед чернігівських князів Ольговичів особливо колоритною постаттю був молодший брат Ігоря Святославича Всеволод. Коли він помер, а це сталося 17 травня 1196 року, то, сказано в літопису, ховали його «всі брати з Ольговичевого племені з великою честю, і з плачем великим, і з риданням, тому що з усіх Ольговичів він [був] найудаліший зроду, і норовом, і ростом, і [сповнений був] усякою добротою і мужньою доблестю, і приязнь мав до всіх» (ЛР. С. 360). Нині ми знаємо навіть його зовнішність. Скульптурний портрет Всеволода відтворено по черепу.

Перебуваючи в Путивлі, Володимир Ярославич, якого залишали тут для охорони города, був, розуміється, в курсі підготовки Ігоревого походу:

Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече ему буи туръ Всеволодъ:
«Одинъ братъ,
одинъ свѣтъ свѣтлыи — ты, Игорю!
Оба есвѣ Святъславличя!
Сѣдлаи, брате, свои бръзыи комони,
а мои ти готови,
осѣдлани у Курьска, напереди,
А мои ти куряни — свѣдоми къмети:
подъ трубами повити,
подъ шеломы възлелѣяни,
конець копия въскръмлени,
пути имь вѣдоми,
яругы имь знаеми,
луци у нихъ напряжени,
тули отворени,
сабли изъострени;
сами скачють, акы сѣрыи влъци въ полѣ,
ищучи себѣ чти,
а князю — славѣ».

Який князь — такі і його вої. Всеволодові слова про його курян — не пуста похвальба, це констатація реальності в образній формі, мабуть, автора «Слова». Не випадково тут постає могутній образ «буй-тура», що, повторю, асоціативно в'яже Володимира Ярославича з його молодістю, з Галичиною, де його батько та Андроник Комнин полювали на цих сильних звірів.

Цей уривок «Слова» подає дуже цінні і нові дані про похід. У літописній повісті не говориться, хто був ініціатором походу 1185 року. Зі «Слова» ясно документально — Всеволод. Це він підбив Ігоря рушити на половців. Адже війська Ігоря ще й мобілізовані не були, а своїх Всеволод уже зібрав, коні його вже «готови, осѣдлани у Курьска, напереди», і він заохочує брата: «сѣдлаи, брате, свои бръзыи комони». Той і послухав, бо любив свого одчайдушного брата — «мила брата Всеволода». Так виглядає організаційний бік походу. Але де це «Игорь ждетъ мила брата Всеволода»? В якому місці?

Тут доведеться зробити текстологічний відступ. Давно відомо, що шматок тексту твору від слів «О Бояне, соловию стараго времени» до наведених «ищучи себѣ чти, а князю — славѣ» включно у першодруку вміщено так (після слів «испити шеломомь Дону»), що виходить, нібито під час походу було аж два сонячних затемнення, про це говориться у двох місцях, розірваних іншим текстом. Явно, що тут уривок тексту потрапив не на своє місце. Ще в 1891 році В. Яковлєв запропонував перенести згаданий уривок наперед і поставити після

слів «за землю Руськую» і перед «Тогда Игорь възрѣ на свѣтлое солнце...» Змістова єдність досягалася, затемнення сонця ставало одним, про нього говорилося двічі в логічному порядку, хоча логіка стародавнього поета (тобто Володимира Ярославича) не обов'язково в кожному конкретному випадку була ідентичною нашій. А тут вона була ідентичною.

М. К. Гудзій у спеціальній статті «О перестановке в начале текста «Слова о полку Игореве»,— мається на увазі згаданий шматок,— писав: «Совершенно очевидно, что в тексте «Слова о полку Игореве», как и в любом дошедшем до нас тексте, являющемся не оригиналом, а списком, всякого рода конъектуры, в том числе и перестановки, следует допускать с большой осторожностью, лишь в тех случаях, когда они вынуждаются явными ошибками текста и когда их можно обосновать достаточно вескими аргументами прежде всего палеографического характера, без чего даже на первый взгляд самые вероятные по своей логичности исправления текста не могут считаться убедительными» (Слово: Сб. исслед. С. 249).

Гудзій, додатково аргументуючи ідею Яковлєва, нагадує, що таку палеографічну основу текстологічних розрахунків перестановки розробив О. Соболевський, а потім, інакше й простіше, В. М. Перетц. Перетц довів, що тут маємо плутанину перших аркушів (один із відірваних потрапив не на своє місце), а переписувач, не помітивши цього, механічно переписав поплутаний оригінал. Такі випадки в літературі відомі й без «Слова». Перетц установив розмір сторінки протографа «Слова», з якого зроблено знаменитий список Мусіна-Пушкіна (XVI століття, опублікований 1800 року), і за цим протографом надрукував виправлений текст пам'ятки (Слово. К., 1926. С. 93—130). Перетц згодом, правда, уточнив, що він помилково нумерував сторінки рукопису замість аркушів (Зап. Іст.-філол. від. УАН. 1928. Кн. 19. С. 351—352).

Гудзій помітив те, чого до нього не зауважив ніхто. В результаті такої перестановки збігається час сонячного затемнення в розповіді «Слова» і літопису. Перестановку цю приймають не всі учені. Я її приймаю, бо й авторство Володимира в обох випадках це підтверджує. Так воно й мусило бути. Він не міг в одному творі говорити одне, а в другому (літопису) писати інше. А цей факт за законом зворотного зв'язку є ще одним аргументом на користь подвійного авторства Володимира.

Гудзій, який обгрунтував необхідність перестановки, поставив питання й про те, де і коли Ігор ждав Всеволода: «Не нужно ли понимать так, что это обращение Всеволода к Игорю могло относиться ко времени их встречи перед самым походом в Новгороде Северском, о которой говорится в самом начале рассказа о походе в Ипатьевской летописи, или в Переяславле, о чем идет речь в рассказе Лаврентьевской летописи? ⟨...⟩ Так, естественнее всего было говорить Всеволоду в пору приготовления к походу, чтобы воодушевить Игоря, а не тогда, когда уже пройден был большой путь в степь и когда поздно было думать о седлании коней, символически обозначавшем именно лишь приготовление к походу, а не его кульминационный момент» (Слово: Сб. исслед. С. 253). Цілком очевидно, і Володимир це знав, що зустріч була в Новгороді-Сіверському, саме тут Ігор ждав свого брата Всеволода для остаточного рішення — іти чи не йти на половців. Інакше ситуацію логічно пояснити неможливо. (Переяславль

відпадає, бо відомо, що Лаврентіївський літопис набагато гірше був поінформований про деталі походу, ніж безпосередній свідок і певною мірою учасник його подій — Володимир.)

Всеволод виступив у похід із Курська. Якщо не прийняти перестановку в тексті «Слова», то виходить, що він звертається до Ігоря з закликом сідлати «свои бръзыи комони» не в Новгороді-Сіверському на попередній нараді, що відбулася ще до походу, до 23 квітня 1185 року, а після затемнення сонця 1 травня 1185 року в районі Осколу (це відзначав Гудзій). Тоді треба відповісти, чому Всеволод каже, що його коні «осѣдлани у Курьска, напереди». Хіба Курськ був «напереди» в районі Осколу по дорозі на половців? Відповісти на це неможливо. Якщо тлумачити слово «напереди» як «раніше», тобто не в просторовому, а в часовому плані, то що це означатиме взагалі? Хіба коней сідлають після того, як на них виступили в похід?

Що ж стосується самої битви, то Всеволод — один в усьому творі! — показаний в ореолі билинної одваги і сили:

> Яръ туре Всеволоде!
> Стоиши на борони,
> прыщеши на вои стрѣлами,
> гремлеши о шеломы мечи харалужными.
> Камо туръ поскочяше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчивая,
> тамо лежать поганыя головы половецкыя.
> Поскепаны саблями калеными шеломы оварьскыя
> отъ тебе, яръ туре Всеволоде!
> Кая раны, дорога братие,
> забывъ чти и живота,
> и града Чрънигова отня злата стола,
> и своя милыя хоти, красныя Глѣбовны,
> свычая и обычая!

Не можу втриматися, щоб не вказати на елегантність кільцевої структури початку й кінця уривка «яръ туре Всеволоде» — «яръ туре Всеволоде» (це, до речі, один із цікавих ритмотворчих елементів «Слова», але про ритміку, як і про багато що інше, взагалі говорити не буду: не моє завдання). Особливу увагу зверну й тут на основну проблему — доказ авторства Володимира.

Як пам'ятаємо (див. с. *23*), В. Ржига ще в 1934 році, займаючись проблемою авторства, серед інших питань, які вимагають обов'язкової відповіді, поставив і таке: яким чином автор дійшов до думки «воспеть новгород-северского князя и дать столь интимное изображение его и близких ему лиц, вплоть до упоминания о «свычае и обычае» прекрасной Ольги Глебовны по отношению к ее мужу»? Минали десятиліття, виходили численні книжки й незліченні статті про «Слово», і н і х т о не намагався відповісти на поставлене Ржигою дуже серйозне питання. Ніби його й не було.

І лише М. Шарлемань, як теж пам'ятаємо (див. с. *14*), дійшов висновку, що оце «свычая и обычая» прекрасної Глібівни міг знати лише Ігор і тому він, у зв'язку з іншими даними, і є автором «Слова». Та ми знаємо, що Ігор автором не був і не міг бути. Коли ж виявилося, що творцем «Слова» є Володимир, то відповідь на поставлене Ржигою питання з'являється сама собою, без жодних зусиль. Володимир не те що знав, він не міг не знати «красну Глібівну», бо вона — його двоюрідна сестра; Ольга Юріївна (IX), мати автора «Слова», і Гліб Юрійович (IX), батько Ольги Глібівни (X), рідні сестра і брат.

Весь пасаж про те, що Всеволод «забув» у розпалі битви (почесті, життя, отчий стіл у Чернігові, ніжність жони),— це уявне проникнення автора в свідомість «буй-тура» того моменту, а не реальна документація того, що він думав чи забув насправді. Це не те, що розповідав Володимирові Ігор (про свої думки). В цьому місці «Слова», де йдеться про битву Всеволода, згадка про Глібівну не була доконечною. А Ольга Глібівна не просто згадується, а прославляється (краса її, ніжність). І це тому, вважаю, що вона була присутня на тому зібранні князів, де співалося «Слово», це для неї звучали слова утіхи в її горі (бо вона розуміє, що Володимир не міг точно знати, чи муж її забув у розпалі битви, а от що вона гарна, ніжна — це знали всі). Більше того, при мові про Всеволода Володимир звертається до присутніх не просто «братие», а — єдиний раз у всьому «Слові»! — «дорога братие», підкреслюючи цим, що герой «буй-тур» у неволі, в той час як всі вони — на волі й бенкетують. Тут тонкий натяк: треба щось робити, аби визволити Всеволода. «Слово» — твір надзвичайно тонкий, як тонким і глибоко психологічним було мислення автора. Отак Володимир віддавав шану й славу своїй двоюрідній сестрі.

Таким чином, і дані про «свычая и обычая» прекрасної Глібівни теж входять, як важливий компонент серед безлічі аналогічних, в систему доказів авторства Володимира Ярославича.

Володимир сказав: «Поскепаны саблями калеными шеломы оварьскыя отъ тебе, яръ туре Всеволоде!» Дослідники звичайно наводять ці слова на доказ того, що автор «Слова» досконало знав різні види зброї, а це, мовляв, є свідченням того, що він був дружинником, бояриною чи просто воїном. Ніби князь так само не розумівся на зброї! Князь, як воєначальник, зобов'язаний був знати різні види зброї, обладунку ще більше, ніж будь-хто. І Володимир це знав. Згадаймо, звідки його відомості про сулиці ляцькі, латинські шоломи. А тепер і оварські шоломи,— що це таке?

Про ці шоломи той же Ржига, наприклад, твердив: «...шеломы оварьскыя, т. е. сделанные аварами. Авары известны в древней летописи под названием обров. Впервые они появились в V в. на северных берегах Черного моря и на Северном Кавказе; позднее господствовали над славянами, пока в IX в. не были оттеснены болгарами и уграми. Вероятным остатком аваров является одно из племен Дагестана, составлявшее некогда сильное аварское ханство, господствовавшее среди кавказских племен. Если у половцев были шлемы аварские, то у русских шлемы были свои» (Слово. М.; Л., 1934. С. 265). Таке тлумачення з різними акцентами маємо і в Перетца, і в Лихачова, і в Дмитрієва, і в Стеллецького, і в Махновця, і в інших.

Але постає питання: за яким правом літописне «обри» прирівнюють до «оварів» «Слова»? Де докази їхньої тотожності? Яким чином половці могли мати шоломи народу, ще наприкінці VIII століття дощенту винищеного Карлом Великим (вони тоді жили в Паннонії)? До речі, літописні обри — це «жуань-жуани» з роману Чингіза Айтматова «І понад вік триває день».

Беру роботу професіонала, фахівця з історії Дагестану і там читаю: «Основываясь на простом этимологическом сходстве названий, в литературе иногда смешивали дагестанских аварцев с аварами, пришедшими в Восточную Европу со стороны Средней Азии. Но те авары тюркского происхождения, которые известны по русским

летописям и византийским источникам, ничего общего ни по языку, ни по культуре не имели с дагестанскими аварцами» (*Магомедов Р. М.* История Дагестана. Махачкала, 1968. С. 76).

Ржига писав також, що ці оварські шоломи, мовляв, були не суцільно металевими, а із «деревянных лубков, которые скреплялись железными ребрами, связанными наверху металлическим шишом, что вполне убедительно доказано путем анализа изображения воина на золотой кружке знаменитого клада из Нади Шент Миклош, найденного в 1799 г. в Венгрии, и ссылкой на наличие подобного шлема в одной из половецких могил» (*Ржига В. Ф.* Восток в «Слове о полку Игореве» // Слово о полку Игореве: Сб. ст. М., 1947. С. 170). Як можна було встановити «вполне убедительно», що воїн, зображений на золотому кухлі, мав шолом саме з дерев'яних лубків — це не менша загадка, ніж численні загадки «Слова», але мене, наприклад, ці висновки ввели в оману; я повірив, що вони були дерев'яними, бо ж сказано «поскепаны», а скіпають — дерево. Цю вигадку взяв на озброєння глава вітчизняних скептиків О. Зимін, напавши на автора «Слова». А на Зиміна напав Б. Рибаков: «Напрасно А. Зимин обрушился на автора «Слова» по поводу глагола «скепать», который будто бы относился только к деревянным предметам. Древко копья называлось «оскепищем», а железный рожон — «оскепом» (как «топорище» и «топор»). Следовательно, глагол «скепать» в большей мере связан с железными доспехами, чем с деревом» (Вопр. лит. 1967. № 3. С. 160). А втім досить хоч трохи подумати: шолом із... лубка! До речі, зразки половецьких шоломів маємо в роботі С. О. Плетньової «Половецкие каменные изваяния» (М., 1974. С. 26), там є їх зображення із радіальними (меридіальними) смугами, але це — сліди склепування; можливо, деякі з шоломів саме й були оварськими. «Многие аварские и лакские селения (Гоцатль и др.) славились медночеканным производством, а также выделкой оружия и ювелирными изделиями. ⟨...⟩ Средневековые кузнецы изготовляли мечи, палаши, сабли, шашки, ножи, кинжалы, наконечники стрел и копий, а также шлемы-шишаки. ⟨...⟩ Особенно великолепны железные цельнокованые шлемы с двумя декоративными отверстиями, прикрываемые железными дисками, обитыми чеканными медными листами. Поверхность шлема украшена также медными шляпками, радиально расходящимися от плюмажной втулки» (История Дагестана / Под ред. Г. Д. Даниялова. М., 1967. Т. 1. С. 177, 182, 225).

Оце і є оварські шоломи. Половці кочували від Дунаю до передгір'я Кавказу (це доводять, зокрема, половецькі статуї). Самі половці, як говорилося, зброярства не вміли. У них були, отже, і хиновські стрілки й оварські шоломи. І те й друге вони добували або оружною рукою, або торгуючи. Володимир Ярославич усе це знав, а ми не знали навіть того, щó це за овари. Про харалуг і відповідно харалужні мечі вже було писано.

Билинною мужністю Всеволода Володимир закінчив першу частину оповіді про похід Ігоря та битву 11 травня 1185 року. І тут же далі автор «Слова» піднімає в пам'яті історію, особливо історію Чернігівщини, напресовану багатющою інформацією:

> Были вѣчи Трояни,
> минула лѣта Ярославля;
> были плъци Олговы,
> Ольга Святьславличя.

Тъи бо Олегъ мечемъ крамолу коваше
и стрѣлы по земли сѣяше.
Ступаетъ въ златъ стремень въ градѣ Тьмутороканѣ,—
тои же звонъ слыша давныи великыи Ярославль сынъ Всеволодъ
(у вид. 1800 р.— Ярославь сынъ Всеволожь),
а Владимиръ по вся утра уши закладаше въ Черниговѣ.
Бориса же Вячеславлича
слава на судъ приведе
и на Канину зелену паполому постла
за обиду Олгову,
храбра и млада князя.
Съ тоя же Канины Ярополъкъ полелѣя отца своего
(у вид. 1800 р.— Каялы Святоплъкъ повелѣя)
междю угорьскими иноходьцы
ко святѣи Софии, къ Киеву.
Тогда, при Олзѣ Гориславличи,
сѣяшется и растяшеть усобицами,
погибашеть жизнь Даждьбожа внука,
въ княжихъ крамолахъ вѣци человѣкомь скратишась.

На основі цього місця Лихачов робив такий висновок: «Олег Святославич был дедом Игоря Святославича Новгород-Северского и Всеволода «буй-тура». Олег вспоминается здесь не случайно. Политику Игоря автор рассматривает как политику «родовую», ведущую свое начало от Олега. Так, ниже, говоря о полоцких князьях, автор «Слова» вспоминает их родоначальника — Всеслава. Стремление держаться своей родовой политической линии было характерно для древнерусских князей XII—XIII вв.» (Слово. М.; Л., 1950. С. 408).

Про цей родово-сімейний принцип державно-політичних стосунків правлячих кіл я детально говорив вище, бо він детермінував не лише суспільну поведінку і спосіб мислення персонажів «Слова», але й творчість автора, безпосереднього виразника політичної лінії Ольговичів.

Звичайно Олега «Гориславича» (VII) дослідники змальовують чорними, а то й найчорнішими барвами. Він, мовляв, був «главным злодеем Руси и первым в самых черных делах» (*Рыбаков Б. А.* Русские летописцы... С. 484). Така характеристика-оцінка — необ'єктивна, неісторична. Були на Русі — і це факт — набагато головніші «злодеи». Але той факт, що автором «Слова» є виразник родової політики Ольговичів, при цьому родинно зв'язаний з ними по кількох лініях (Ігор — Ярославна — Святослав — Болеслава; зять, тесть, жона), вже сам по собі виключає можливість такого густочорного зображення родоначальника Ольговичів.

І справді. Що таке «Гориславич»? Людина, яка в своєму житті зазнала багато горя. І це точно відповідало реальності життя Олега Святославича. Рогнідь, дочка Рогволода полоцького, яку силоміць узяв собі в жони Володимир Святославич, убивши її батька й двох братів, теж має епітет «Горислава». Не може бути жодного сумніву в тому, що саме таку аналогію мав на увазі Володимир Ярославич, знавець історії, літопису, і це було зрозумілим його аудиторії.

Про це я пишу не перший. На цьому наголошував В. Чивіліхін (№ 3. С. 126), аргументовано довівши необ'єктивність і неправоту суцільно очорнительських писань про Олега. Він слушно зауважує, що рядки «тогда, при Олзѣ Гориславличи, сѣяшется и растяшеть усобицами» констатують історичну обстановку того часу взагалі; вона тоді такою була й поза діяльністю Олега (згадаймо ті ж самі

події на Немизі 1067 року, повстання в Києві та Новгороді, розбрат між Ярославичами і т. д.).

Чивіліхін говорить: «Авторский взгляд на Олега Святославича хорошо иллюстрирует принципиальную многозначность образов и понятий поэмы — стараясь быть объективным, автор вроде бы и осуждает его за то, что тот «мечем крамолу ковал», и одновременно восхваляет его воинскую доблесть, и гордится им, и сочувствует ему. Ключ к пониманию этого образа — глубокая, живущая в потомках «обида Олгова», «млада и храбра князя». Судьба Олега, деда Игоря,— ярчайший пример того, как феодальные междоусобицы, борьба за власть калечили жизни многих князей, превращали их в изгоев, безуспешно боровшихся за справедливость, распределение владений по наследственному праву и «старейшинству» (№ 3. С. 126).

Це — дуже глибоке проникнення в образ Олега, в образ автора «Слова», в життя тієї епохи. Але тут для нас розкривається й інший аспект, який ще раз підтверджує — внутрішньо, гносеологічно — авторство Володимира Ярославича. Річ у тім, що життя Олега — ізгоя, «гориславича», — це ніби прообраз життя автора «Слова», теж ізгоя, теж «гориславича». Тут маємо спорідненість доль. Олег «Гориславич» пробув як вигнанець десять літ у Тмуторокані; тут його схопили і заслали в Константинополь та на острів Родос на чотири роки; потім він ще побував у різних землях, а на свій спадкоємний чернігівський стіл так і не сів. Згадаймо перипетії горопашного життя Володимира, його безуспішні намагання в молодості здобути хоч сяке-таке становище, достойне його княжого стану. Не вийшло. До сили він не вдавався, бо її й не було, руки в нього не були в крові, бо тримали книгу та гуслі.

Олег був законним спадкоємцем чернігівського стола, бо Ярослав Мудрий, який тут же згадується не випадково («минула лѣта Ярославля»), заповів Чернігів своєму синові Святославу, батькові Олега. Після смерті батька (27 грудня 1076 року), похованого в Чернігові, Олег так на батьківський стіл і не зміг сісти. Тоді тут вісім днів прокнязював Борис Вячеславич (VII), та був змушений утікати від Всеволода Ярославича (VI) в Тмуторокань до Романа Святославича (VII). У Чернігові незаконно сів Всеволод. На деякий час тут знайшов собі притулок законний спадкоємець цього стола Олег, а тоді теж змушений був 10 квітня 1078 року втікати у ту ж Тмуторокань, до брата Романа Святославича. Саме з Тмуторокані («ступаетъ въ златъ стремень въ градѣ Тьмутороканѣ») Олег та Борис пішли на Всеволода Ярославича, справді взявши половецькі сили (бо своїх було, очевидно, обмаль), розбили його 25 серпня 1078 року на ріці Оржиці (в літопису, мабуть, хибно Сожиці,— така річка невідома) і пішли до Чернігова. Всеволод Ярославич тим часом прийшов до брата Ізяслава в Київ і разом із сином Ізяслава Ярополком (VII) та сином Всеволода Володимиром Мономахом (VII) рушив до Чернігова на Олега та Бориса. При цьому Олег говорив Борисові: «Не ходімо супроти [них]. Не можемо ми двоє стати проти чотирьох князів. Пошлім-но з просьбою до обох стриїв своїх» (ЛР. С. 122). Отак діяв і хотів діяти Олег — «главный злодей Руси»! Але Борис, «нахвалившись вельми», не прийняв мирну пропозицію Олега: «Я їм противник усім» (ЛР. С. 122). І от на Нежатиній ниві, на полі коло правого берега річки Канини (права притока Десни; нині — Свин-

ка), на схід від Чернігова 3 жовтня 1078 року убито Бориса, а потім Ізяслава Ярославича (VI).

Все це сталося понад століття тому. Але Володимир Ярославич знав історію. І розповідь його в «Слові» точно відповідає літописним даним, які я виклав. Дійсно, дзвін стремена Олегового чув Ярославів син Всеволод (тому й виправляють хибне читання видавців «Слова» 1800 року «Ярославь сынъ Всеволожь» на «Ярославль сынъ Всеволодъ»). Тому й Володимир Мономах весь час перебував у страху, що Олег Святославич, який знову подався до Тмутороканя, може повернутися до Чернігова, і «по вся утра уши закладаше въ Черниговѣ». Він не затикав свої вуха, як це тлумачили, а запирав городські ворота брусами-засувами, затягуючи їх в «уші» — отвори в стіні або в одвірках воріт (це вже доведено). Картина, що й казати, насмішкувата: ворота звичайно запирають на ніч, а Володимир замикає їх навіть зранку. В даному разі для нас важливе те, що ці «уші» — для автора «Слова» не абстракція. Він їх знав особисто, бо бував у Чернігові. Нічого й говорити про те, що Канину (Канин — за «Лаврентіївським літописом») Володимир так само знав, як і Стугну, і вона теж з'являється в «Слові». (Тому, зокрема, треба виправляти друге «съ тоя же Каялы» (див. текст вище), теж хибно надруковане у виданні 1800 року, на «съ тоя же Канины»; така поправка давно запропонована (див.: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово...» С. 103), і вона точно відповідає топографії подій; ті, які не приймають цю поправку, «съ тоя же» змушені перекладати «з такої ж», що зовсім не відповідає оригіналові, де сказано ясно — «з тієї ж» річки, тобто Канини, а не Каяли.)

Але вслід за цим «съ тоя же Канины» у виданні 1800 року надруковано: «Святоплъкъ повелѣя отца своего междю угорьскими иноходьцы ко святѣи Софии, къ Киеву». І тут знову маємо цілий клубок проблем, бо слово «Святоплъкъ» надруковано хибно. Який Святополк? Такого на полі бою, де вбито Ізяслава, не було. Що значить «повелѣя» — такого слова нема. І от (опускаю зовсім фантастичні ідеї, ніби тут чомусь мовиться про похорон хана Тугоркана в 1096 році та ін.) вигадують, що ідеться про Святополка, сина Ізяслава. А оскільки він тоді княжив аж у Новгороді Великому, то, мовляв, він «повелѣ яти» (тобто «звелів узяти») свого мертвого батька до Києва. Як повелів? Коли? Від Чернігова до Новгорода Великого — величезна відстань. Навіть допускаючи, що гонець міг робити за добу 200 кілометрів (що цілком можливе; і навіть більше), для виконання цього наказу потрібно було б мінімум десять днів (їзда туди й назад). Що з мертвим за цей час сталося б? Для чого треба було повелівати аж із Новгорода Великого, щоб батька перевезли до Києва? А куди ж? І взагалі, який смисл цього розпорядження, коли йдеться про елементарну річ? Цілком ясно, що й тут треба робити поправку на історичну реальність. А реальність ця така, що в бою коло Канини був син Ізяслава Ярополк, от він і перевіз — «полелѣя» (у «Слові»: «ты лелѣялъ еси на себѣ Святославли насады» — мова Ярославни до Дніпра) свого мертвого отця якусь частину дороги (бо його «леліяли» і в човні) на угорських інохідцях, котрі біжать м'яко, «ко святѣи Софии, къ Киеву». Що саме Ярополк це зробив — доводить літопис. «Ярополк же ішов за ним, плачучи, з дружиною своєю: «Отче, отче мій!» (ЛР. С. 123). «И принесъше. положиша тѣло его. въ церквѣ святыя Богородица. оуложиша и в

раку камяну и моромряну» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 193). Про участь Святополка у похороні батька мови нема ніде.

Д. Лихачов, загалом виступаючи проти дилетантизму, з приводу місця поховання Ізяслава сказав, що іноді вторгнення людей, компетентних в інших галузях, у «Слово» буває «весьма плодотворным. Замечательный актер МХАТа Иван Михайлович Кудрявцев сумел объяснить фрагмент о Святополке, который долгое время считался загадочным. По «Слову о полку Игореве», Святополк похоронен в храме Святой Софии в Киеве. На самом деле он похоронен в Десятинной церкви храма Пресвятой Богородицы. Кудрявцев сумел найти в новгородской летописи указание на то, что Святополк был похоронен действительно в Св. Софии. «Слово» и в этом, и в некоторых других случаях ближе к новгородской летописи. Всю жизнь занимавшийся «любительским» исследованием «Слова о полку Игореве» И. М. Кудрявцев сделал одно-единственное открытие, но оно не только прояснило загадочное место, но и явилось еще одним подтверждением подлинности «Слова»: откуда было мнимому мистификатору знать, где был похоронен Святополк» (Споры у подножия великого памятника // Лит. газ. 1984. 11 июля. С. 3). Так, Кудрявцев опублікував про це замітку в ТОДРЛ (1949. Т. 7. С. 407—409), де говорить і про Десятинну церкву Богородиці й про поховання Ізяслава в Софії.

Цікаво, однак, чому Лихачов ховає у Софії не Ізяслава, убитого в 1078 році, а Святополка, котрий тоді жив у Новгороді Великому і вмирати й не збирався? Де в літопису сказано, що церква «святыя Богородица» — це саме Десятинна? В «Лаврентіївському літопису» маємо те саме, що в Іпатському списку: «Положиша тѣло его в церкви святыя Богородица, вложивше и в раку мраморяну». Ніяких уточнень, що це — Десятинна церква.

Коли, приміром, 16 листопада 1093 року в Десятинній ховали Ростислава Мстиславича (VIII), внука цього ж Ізяслава, то літописець так і сказав — «въ церкви святыя Богородица Десятиньныя» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 216). Ізяслава ж поховали в церкві Богородиці, але в іншій, не в Десятинній. Про це я вже писав, коментуючи «Літопис руський за Іпатським списком» (ЛР. С. 123). Ідеться про церкву Успіння Богородиці, збудовану Ярославом Мудрим і освячену в 1039 році. Фундаменти її в 1833—1834 роках розкрив археолог-любитель К. Лохвицький на перетині нинішніх вулиць Володимирської та Ірининської і хибно назвав Ірининською (так пізніше й вулицю назвали). Лохвицький знайшов тут сім кам'яних (шиферних) дощок із гробниці, ясно, що княжої, про яку мовилося і в літопису. Отже, київський літописець, пишучи про похорон Ізяслава, не випадково не згадав про Десятинну, бо це була не вона. А от новгородський літописець, говорячи про похорон Ізяслава в Софії, чув із Києва дзвін, та не знав, де він. Кудрявцев, не розібравшись сам, успішно ввів в оману вчених. До речі, пізніша доля цієї церкви Успіння невідома, а фундаменти ж існували. Думаю, що в 1185 році її вже не було: або розвалилася од старості, або згоріла.

Ізяслава ж не поховали в престижній Софії тому, що пам'ятали: в 1068 році саме проти нього було повстання в Києві, тоді він утік, на його місці сів герой «Слова» Всеслав полоцький. Ізяслав навів поляків, кияни думали, що «доведеться нам, запаливши город свій, рушити в Грецьку землю» (ЛР. С. 106), а син Ізяслава Мстислав учинив різанину киянам...

Не випадково у «Слові» сказано «ко святѣи Софии, къ Киеву», а не «къ Киеву, ко святѣи Софии»,— Софія тут просто є символом Києва, так, як собор Святого Петра — символом Риму.

Нема підстав ідеалізувати Олега Святославича. Він був таким князем, як усі. Чивіліхін вірно писав про нього: «Существовал за счет труда смердов и ремесленников, расплачивался с половцами за воинские услуги дозволением грабить, полонить и убивать своих же кормильцев, вынужденных содержать также дружины, что должны отстаивать княжеские „честь“ и „славу“» (№ 3. С. 128). Про часи Олега Святославича Володимиром Ярославичем було сказано для того, аби підкреслити, що «тогда по Рускои земли рѣтко ратаевѣ кикахуть, нъ часто врани граяхуть, трупиа себѣ дѣляче, а галици свою рѣчь говоряхуть: хотять полетѣти на уедие».

Оце і є ключові слова (про них я вже писав вище), які виражають провідну ідею «Слова», ідею народу, судження народу про княжі усобиці. Володимир Ярославич на повен голос сказав про те, що було в реальності, і що про цю реальність думав народ. Адже княжі усобиці підривали саму основу основ суспільного життя — можливість безпечної людської праці, насамперед безпосередніх хліборобів — ратаїв. Володимир своїм словом став на їх захист. І став, зокрема, тому, що в тих конкретно-історичних умовах страждання знедолених були йому зрозумілі й близькі так, як нікому з «братии». Він сам був князем-ізгоєм, князем-знедоленим, а психологічно його становище було ще гіршим, ніж становище смерда.

Володимир глянув у минуле. Але глянув не просто, а для того насамперед, щоб свій зір звернути на сучасність. У цьому його основне завдання. Усобиці, раті часів Олега Святославича згадані ним для того, аби сказати, що в нинішні часи ситуація не ліпша, а гірша. «То было въ ты рати и въ ты плъкы, а сицеи рати — не слышано!» Справді, такого Русь не чувала за всю свою історію — в поході Ігоря загинули тисячі. Князі стали «сами на себе крамолу ковати. А погании съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Рускую». Таке було суспільне становище Русі в часи створення «Слова».

Ігор став полоняником Кончака. Незамкнута тюрма, степова воля і повсюди тяжке око сторо́жі. Ворог-хан доводився князеві родичем, сватом. Володимир, син Ігоря, ще до походу був заручений з Кончаковою дочкою, в полоні одружився з нею і через три роки, восени 1188, благополучно прийшов додому із Половецької землі з Кончаківною (вона в Татищева має ім'я Свобода) та дитям (ЛР. С. 346). Не втік, а прийшов. Тим часом хрещений половець Лавор, чи Овлур, теж персонаж «Слова», намовляв Ігоря утікати з полону. Князь деякий час вагався, а тоді почув, що половці, озлоблені невдачами в наїздах на руські землі, мають намір перебити всіх русів. І це вирішило справу. Увечері однієї п'ятниці (як нам не вистачає дати!), коли приставлена до Ігоря сторожа розважалася, напившись хмільного кумису, князь непомітно вибрався з вежі і за допомогою Лавра, який приготував коней, утік разом із ним.

Учені по-різному визначали час утечі, не буду це тут обговорювати, бо є правильне рішення проблеми. В «Київському літопису» Володимир Ярославич засвідчив, що Ігор, перебуваючи в полоні, привів собі з Русі попа, бо «думав, що там йому довго бути» (ЛР. С. 342). Звідси ясно, що в полоні Ігор довго не був. Це підтверджує також «Лаврентіївський літопис»: «И по малыхъ днехъ ускочи Игорь

князь у Половець» (Летопись по Лаврентиевскому списку. С. 379). Мало минути тижнів зо два чи три, щоб послати гінця до Новгорода-Сіверського (600 км від Слов'янська) і привести попа десь на початку червня. Рибаков звернув увагу, що Ігор з Лавром утекли в п'ятницю, а в червні 1185 року вона припадала на 7, 14, 21 і 28 числа. Перша дата надто рання, друга — малоймовірна, 21 — певна, а 28 — пізня. Чому пізня? У «Слові» є фраза, що Ігореві під час утечі «соловии веселыми пѣсньми свѣтъ повѣдаютъ», тобто він чув їх вранішній спів. А фенологи і спостережливий народ давно зауважили, що солов'ї співають лише до Петрового дня, тобто до 29 червня. Далі з літопису відомо, що Ігор ішов пішки до города Дінця (нині — околиця Харкова) 11 днів, бо вони з Лавром, як сказано в «Слові», підірвали своїх коней, і десь на десяте липня прибув «у свій Новгород, і обрадувалися йому [всі]» (ЛР. С. 342). Відпочивши, трохи залікувавши рани, зустрівшись із сім'єю, з Ярославною, що повернулася сюди з Путивля (про це є відомості в Татищева) разом із братом — це зрозуміла річ,— Ігор із ними їде до Чернігова, до двоюрідного брата Ярослава Всеволодовича, «помочі прохаючи на Посейм'я» (ЛР. С. 342). Природно, тут погостювали деякий час. Нарешті Ігор зі своїми супутниками «поїхав до Києва до великого князя Святослава [Всеволодовича]. І рад був йому Святослав, і так само Рюрик [Ростиславич], сват його, [Святослава]» (ЛР. С. 342). Розрахунки показують, що це сталося десь на початку серпня 1185 року.

ДЗВЕНИТЬ СЛАВА В КИЄВІ

«СЛОВО» І ЛІТОПИС

Розповідь про похід Ігоря, його поразку, втечу і прибуття на початку серпня 1185 року до Києва я виклав на матеріалах «Літопису руського за Іпатським списком». Дослідники дуже давно відзначили, що літописна стаття про трагічні події 1185 року і «Слово» мають багато спільного, вияснювали, який автор у якого робив запозичення. Вище я вже не раз казав, що автором обох творів була одна людина, цитував для порівняння різні матеріали з них. А оскільки творцем «Слова» був Володимир Ярославич, то він був автором і літописної статті. Отже, тепер перейдемо до подальших конкретних доказів цієї тези, з'ясуємо, коли, де, за яких обставин постала згадана стаття.

Виступаючи проти О. Зиміна, Рибаков у статті «Старые мысли, устарелые методы» писав: «Еще на дискуссии 1964 года было подробно аргументировано положение, что летописный рассказ и «Слово» отражают один и тот же ход реальных событий 1185 года:

а) апрельско-майский поход Игоря,
б) две битвы с половцами,
в) сбор войск Святославом Киевским,
г) приход Кончака к Переяславлю,
д) раздоры князей на Днепре близ Переяславля,
е) побег Игоря из плена,
ж) Игорь в Киеве у Святослава»,

і пояснював структурну тотожність обох творів так: «Перед нами совершенно естественный строго хронологический ряд жизненных явлений 1185 года, затрагивавших всю Южную Русь и потому одинаково интересовавших и киевского летописца, и киевского поэта. Конечно, рассуждая теоретически, мы должны допустить три варианта расшифровки, и, кроме самого простого и естественного — оба автора сами знали о событиях, происходивших в их дни или у них на глазах,— мы можем говорить о заимствовании поэтом XII века сведений у современного ему летописца или, наоборот, летописцем у поэта, что, разумеется, менее вероятно.

Если исходить из принятых норм научного осмысления источников, то тот вариант, где подробный рассказ хрониста и краткий

поэтический рассказ о тех же событиях в том же порядке восходит к одному источнику — к жизни, к описаниям очевидцев, донесениям гонцов, собственным наблюдениям, мы должны признать по крайней мере равноправным с двумя другими.

Историк обязан убедиться в невозможности возвести оба рассказа к жизни и лишь после этого говорить о литературном воздействии. При существующем положении совпадение канвы событий является аргументом в пользу синхронности летописи и „Слова“» (Вопр. лит. 1967. № 3. С. 152).

Розробивши три варіанти розшифрування ситуації, Рибаков не сказав про четвертий, про те, що автором обох творів могла бути й одна людина. Учений промовчав про цю можливість тому, що додержувався і додержується висловленого вище переконання про двох різних авторів цих двох творів. Як ми добре пам'ятаємо, він обстоює твердження, що автором «Слова» є київський боярин Петро Бориславич. І водночас, виявивши при цьому дивовижну спостережливість, Рибаков дійшов висновку, що автором літописної статті про похід Ігоря був галичанин. Учений зауважив, що в цій статті-повісті є такі специфічні слова, як «днина», «уноты», «побѣда» (в значенні біди, поразки), а вони є суто галицькими, зустрічаються в «Галицько-Волинському літопису». А коли так, то й автор, який вживає ці незвичні в інших регіонах Русі слова,— галичанин. Міркування бездоганне. Навіть одне специфічне слово, як мічений атом, серед моря загальновживаних слів є безпомилковим індикатором дефініції його носія. У 1987 році я виявив ще одне таке специфічне слово — «господичичь». Воно зустрічається лише в літописній розповіді про Ігорів похід (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 649) та в тому ж таки «Галицько-Волинському літопису» (там же, стб. 861) — і більше ніде в усій давньоруській літературі не фіксується (звичайно, і в словниках руської мови домонгольських часів також). Володимир Ярославич — галичанин.

Обстоюючи галицьке походження автора літописної повісті, Рибаков писав: «Наличие галицкого книжника, сочувствующего Игорю в 1185 г., вполне естественно — жена Игоря, Ярославна, была дочерью Ярослава Галицкого, а около 1184 г., т. е. незадолго до разбираемых событий, количество галичан при дворе Игоря должно было увеличиться, так как Игорь дал убежище на два с лишним года своему шурину, князю Владимиру Галицкому» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 185). Здавалося б, справжній автор літописної повісті сам став перед дослідником! Але оскільки Рибаков не зміг допустити того, що було реально, він почав шукати цього галицького книжника серед інших історичних персонажів.

У «Галицько-Волинському літопису» з приводу подій осені 1208 року серед іншого сказано таке: «А був у Галичі Тимофій, премудрий книжник, родом із Києва». Він затаврував безчинство угорського воєводи Бенедикта Бора Лисого та його воїв і мусив утікати від його розправи: «І втікав Тимофій од нього, бо він був мучитель боярам і городянам, і, блуд чинячи, [він і вої його] оскверняли і жінок, і черниць, і попадь. Управду він був антихрист мерзотними ділами своїми» (ЛР. С. 371).

От цього книжника Тимофія, очевидно, духовну особу, Рибаков і вважав одним із тих, хто в 1185 році входив до оточення Ігоря під час нещасливого походу. Документальних даних для цього нема

зовсім ніяких. Крім того, дослідник або не помічає, або не хоче сказати, що Тимофій — родом із Києва, невідомо, коли він прибув до Галича, і, отже, специфічно галицькі слова в 1185 році ніяк не могли бути притаманні йому, киянину. Уже одна ця обставина розвалює всі побудови дослідника — а вони величезні, пов'язані з особою Тимофія як галичанина. Нема ніяких підстав припускати навіть можливість його перебування в Ігоревому колі.

Без жодних наукових підстав вифантазовується, що Тимофій був у 1185 році юним учнем Петра Бориславича. Тимофій нібито був редактором — і недотепним — повісті про похід Ігоря, написав, зокрема, для неї молитву, а «принадлежность ее именно составителю-галичанину явствует из употребления в ней такого галицкого слова, как „уноты"» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 188). Якщо в цитованій книжці Рибаков називає Тимофія лише редактором повісті про похід Ігоря, то в іншій (Русские летописцы... С. 502), написаній майже одночасно, іменує його вже просто автором: «написал „Повесть о 1185 г."» То написав чи тільки редагував? І ні те, і ні друге.

Рибаков мав повну рацію, що розповідь літописної повісті і розповідь «Слова» своїм джерелом мають реальні події походу Ігоря на половців. Обидва твори йдуть безпосередньо від життя. Тому тут, зокрема, однакова структура. І в літопису і в «Слові» маємо те ж саме, бо Володимир Ярославич і там і там спирався на одне джерело інформації — на свою безпосередню участь у подіях, на те, що бачив на власні очі, що чув на власні вуха, зокрема від свого зятя Ігоря, про подробиці виступу в похід, перебіг битви, обставини полонення, психологічний стан Ігоря в полоні, організацію і здійснення втечі.

За таких обставин нема й не може бути впливу ні літопису на «Слово», ні «Слова» на літопис, і водночас творчий взаємовплив є, не може не бути. Він є тому, що автором обох творів виступає одна особа — Володимир Ярославич. Його нема тому, що автором обох творів є Володимир Ярославич, котрому не було потреби запозичувати в самого себе. Рибаков вірно підмітив можливість синхронності літопису й «Слова» — вони справді одночасно зріли в свідомості автора і практично майже одночасно втілилися в творчу реальність. Отже, існує ще й четвертий варіант розшифрування проблеми взаємостосунків літопису та «Слова», і лише цей четвертий — правильний.

Синхронність і — відповідно — відсутність літературного впливу літопису на «Слово» чи «Слова» на літопис як творів різних авторів довести дуже легко, бо докази ці випливають з конкретної реальності.

Беремо перший варіант: вплив літопису на «Слово». Нині нема жодного сумніву, що «Слово» створене у Києві в 1185 році (точно — 15 серпня). Це бездоганно доведено Рибаковим (у варіанті виконання), про це сказано в третьому виданні Большой Советской Энциклопедии, це визнано в міжнародному масштабі у рішенні ЮНЕСКО відзначити 800-ліття «Слова» саме в 1985 році.

Припустімо, що анонімний автор «Слова» перебував під впливом літописної повісті, написаної іншим анонімом. Тоді треба відповісти, де, коли, від кого, за яких обставин він дістав цю повість. Причому дістав, уже закінченою, до 15 серпня, бо сама ця повість доводить розповідь, практично синхронно зі «Словом», до початку серпня,

коли Ігор прибув до Києва, де його зустрічали з радістю Святослав та Рюрик (див. с. *152*). Треба документально відповісти на всі згадані чотири питання. Де той часовий проміжок, який обов'язково потрібен був би авторові «Слова», щоб освоїти літописну повість і трансформувати її поетично, щоб оспівувати події в такому ж порядку, як це маємо в літописній розповіді, й ніде не помилитися? Нема такого хронологічного відтинку. Логіка життя — залізна. Таким чином, варіант про вплив літопису на «Слово» відпадає, він неможливий.

Беремо другий варіант: вплив «Слова» на літописну повість. Цей варіант передбачає, що автор повісті мав у себе рукопис «Слова», що вона була написана пізніше і невідомо коли, де, ким, невідомо за яких обставин і невідомо чому. Рибаков назвав цей варіант «менее вероятным». Він швидше теоретичний, але розгляну і його.

Насамперед треба знову документально, а не «словесними вивертасами» (за формулою Сковороди), дати відповідь на згадані п'ять питать. І маячить уже шосте: хто цей автор? Звісно, відповісти на всі ці питання документально неможливо, бо таких документів нема й не може бути. Конкретно поставлю ще таке питання: відомо, що розповідь про сам похід у «Слові» займає всього чвертку тексту, вона лаконічна, а коли вибрати з неї конкретно-історичний матеріал — а тільки він придатний для літопису,— оминувши образне його оформлення, то цього матеріалу буде ще менше. Тимчасом літописна розповідь про похід надзвичайно детальна. Вона має щось із 2452 слова! Такі обширні розповіді взагалі дуже рідко включаються в літопис. Тут треба бути або особливим автором, або говорити про щось особливе. Похід Ігоря в контексті історії Русі не є чимось особливим. Отже, залишається особливий автор. (В ситуації з Володимиром усе ясно — він пише не тільки про Ігоря, а й про тестя, Святослава Всеволодовича, про його діяння, пише в потрібному ключі, а під контролем цього великого князя й перебуває державний документ — літопис.) Яка була потреба анонімному авторові літопису, володіючи величезним достовірним матеріалом, додатково вишукувати у «Слові» кілька уривків, щоб вписати їх у повість? Що з них додано суттєвого? І чи додано взагалі? У тотожних текстах згадується, приміром, річка Каяла. Деякі вважають, що саме вона внесена в літопис зі «Слова». Чому? Тому, мовляв, що є і там і там (прихильники впливу літопису на «Слово» пояснюють це навпаки). Але якщо вона внесена зі «Слова» в літопис, то чому анонімний літописець, знаючи безліч подробиць походу (Володимирові це відомо від Ігоря) і ведучи мову про річки Оскол, Сальницю, Сюурлій, Тор, не знав Каялу, яка йде в цьому ряду, і виписав її зі «Слова»? Такі міркування абсолютно бездоказові. Авторові літопису не було ніякої потреби будь-що виписувати зі «Слова». Тотожна послідовність подій (план розповіді) в обох творах викликана їх реальною часовою тотожністю, так було в житті. Відпадає і другий варіант впливу.

Літописна повість про Ігорів похід розпочинається словами: «В то же время *Святославичь Игорь, внукъ Олговъ,* поѣха изъ Новагорода...» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 637), а «Слово» має такий заголовок: «Слово о плъку Игоревѣ, *Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова*». Подібність очевидна. Рибаков схарактеризував її як унікальну: «Нигде ни один летописец не величал живого князя сверх отчества еще и именем деда» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники.

С. 194). Справді, ніде. Намагаючись пояснити цей феномен, Рибаков і пускає в дію вже відомого нам вигаданого редактора Тимофія, який нібито доповнював літопис і тут орієнтувався на початкову формулу «Слова». Для чого? Який у цьому резон стилістичний чи смисловий, щоб цю формулу запозичувати? Таке питання, звичайно, не ставиться. Ми ж знаємо просту причину тотожності — це індивідуальна стилістична риса однієї людини.

Вище було згадано про молитву Ігоря, яку він мовить у літописній статті. Введена вона сюди надзвичайно майстерно, в до краю напружений психологічний момент — у миттєвість останнього подиху руських сил:

И тако во день святого воскресения
наведе на ны Господь гнѣвъ свои:
в радости мѣсто наведе на ны плачь,
и во веселья мѣсто — желю на рѣцѣ Каялы.

Рече бо, дѣи, Игорь:
«Помянухъ азъ грѣхы своя
предъ Господемь Богóмъ моимъ,
яко много убииство,
кровопролитье,
створихъ в землѣ крестьяньстѣи,
яко же бо азъ не пощадѣхъ хрестьянъ,
но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля.

Тогда бо не мало зло подъяша безвиньнии хрестьани,
отлучаеми отець от рожении своих,
братъ от брата,
другъ от друга своего,
и жены от подружии своихъ,
и дщери от материи своихъ,
и подруга от подругы своея,
и все смятено плѣномъ и скорбью, тогда бывшюю.
Живии мертвымъ завидять,
а мертвии радовахуся,
аки мученици святѣи,
огнемь от жизни сея искушение приемши.
Старцѣ [умрѣти] порѣвахуться,
уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша,
мужи же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають,
жены же осквѣрняеми.

И та вся створивъ азъ,— рече Игорь,—
не достоино ми бяшеть жити.
И се нынѣ вижю отмѣстье от Господа Бога моего.

Гдѣ нынѣ возлюбленыи мои братъ?
Гдѣ нынѣ брата моего сынъ?
Гдѣ чадо рожения моего?
Гдѣ бояре думающеи?
Гдѣ мужи храборьствующеи?
Гдѣ рядъ полъчныи?
Гдѣ кони и оружья многоцѣньная?

Не ото всего ли того обнажихся,
и, связня, преда мя
в рукы безаконьнымъ тѣмь?

«Се возда ми Господь по безаконию моему
и по злобѣ моеи [прогнѣвася] на мя»,
и «снидоша днесь грѣси мои на главу мою».
«Истинен Господь и прави суди его зѣло»,
азъ же убо не имамъ со живыми части.

Се бо нынѣ вижю другая, мучения вѣньца приемлюще,
почто азъ, единъ повиньныи,
не прияхъ страсти за вся си?

Но, владыко, Господи Боже мои,
«не отрини мене до конца»,
но яко воля твоя, Господи,
тако и милость намъ, рабомъ твоимъ».

В. Чивіліхін нагадує, що М. Присьолков оцінив цю мову-молитву Ігоря, як «изумляющий нас и сейчас своей искренностью счет княжеских преступлений, а при описании бегства Игоря из плена летопись приводит такие житейские и психологические детали, которые могли быть известны только самому князю и записаны непосредственно с его слов» (№ 4. С. 113).

Цей глибокоемоційний і високопоетичний етюд, що є ніби твором у творі, вирізняючись у ньому навіть стилістично (віршово-ритмізована мова), належить до тих внутрішніх компонентів повісті, які безпомильно вказують на образне мислення їх автора. Коли б автором повісті був звичайний хроніст, навіщо б йому було вводити в бойову реляцію таку поезію? Та чи й був би здатний він на неї? Продумую весь велетенський «Літопис руський за Іпатським списком», і в пам'яті випливає лише один аналогічний твір — «Хвалебна пісня Борису і Глібу» з «Повісті минулих літ» (ЛР. С. 80). Та й вона створена не літописцем, а лише включена ним у літопис.

Рибаков з приводу наведеного етюду повісті про похід Ігоря пише: «...Поэтическая красота той части речи Игоря, где он перечисляет все, от чего он „обнажихся" — князья-родичи, бояре думающие, мужи храборствующие, оружье многоценное,— не уступает лучшим местам „Слова"» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 193). Оцінка об'єктивна й правильна. Бо чого б цей поетичний фрагмент мав поступатися «Слову», коли автором обох творів є одна людина? Володимир відтворив реальне каяття-молитву Ігоря в таких же образних формах, як і реальний плач його жони — Ярославни.

Колосальна психологічна наснага, яка детермінує «Слово», наявна й тут, ритмічна структура обох творів — тотожна. Але найвищий смисл цього мінішедевру в тому, що в ньому Володимир, спираючись, безсумнівно, на розповіді зятя про його переживання в момент кризи-поразки, формулює високоморальний катарсис — каяття Ігоря і через це — очищення совісті за ті лиха, які він завдав безневинним людям города Глібова (нині — городище на околиці села Пристром Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.). Це була усобиця, звичайна рядова подія тих суворих часів. Таке саме робили чи не всі князі і не особливо каялися. Кров була постійним супутником княжих дій. Можливо, навіть ймовірно, що в цьому етюді Володимир дещо підсилив, знайшовши у своєму таланті потрібні барви, але й ця обставина знову веде нас тільки до Володимира як автора літописної повісті, котрого пов'язала з Ігорем найглибша приязнь і, зрештою, людська вдячність за порятунок у життєвих злигоднях. Коли б про похід Ігоря в повісті було написано інакше, припустімо, з критичними викриками і обвинуваченнями, то це свідчило б лише про те, що автором її Володимир не був.

Відомо, що в давні часи особливою популярністю користувалася

висока і мудра поезія псалмів. І Шевченко створив геніальні переспіви деяких із них. Володимир Ярославич у цій молитві теж вдався до їх високої поезії (це міг робити й сам Ігор, а Володимир — повторити за ним, відтворюючи реальність ситуації). Наведені в лапках тексти — це відповідно трансформовані цитати з псалмів CII, 9, 10; VII, 17; CXVIII, 137; XXVI, 9. Знання псалмів було тоді неодмінною умовою навіть елементарної культури, псалми постійно звучать у церквах. Володимир Мономах мислив образністю псалмів — це загальновідомо.

У такому реальному історичному контексті бездоказовими виступають твердження, що будь-який релігійний мотив, запозичення з Біблії чи вживання релігійної термінології — це обов'язково свідчення руки якогось «церковного витии». (Тоді й фразу — «хто не працює — той не їсть» треба було б обов'язково чути тільки з уст попа, бо вона — біблійного походження: Друге посл. Павла до фессалонікійців (солунян), III, 10.) У цьому зв'язку особливий притиск роблять на такий уривок із повісті: «И се Богъ, казня ны грѣхъ ради нашихъ, наведе на ны поганыя, не аки милуя ихъ, но насъ казня и обращая ны к покаянью, да быхом ся востягнули от злыхъ своих дѣлъ,— и симъ казнить ны нахожениемь поганыхъ, да некли смиривошеся воспомянемься от злаго пути» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 648). У цьому й подібному, мовляв, проявляється точка зору «благочестивого провиденциалиста», точніше — книжника Тимофія.

Як бачимо, цей провіденціально-філософський висновок у повісті про похід Ігоря є. Провіденціалізм, віра у всесилля Боже — це свідомість епохи. Але висновок цей обернувся ще одним аргументом на користь концепції про подвійне авторство Володимира Ярославича.

Вище я детально розробив проблему Стугни. Писав, що Володимир, автор «Слова», безсумнівно, знав літописну статтю під 1093 роком, де розповідається про загибель Ростислава у боротьбі з половцями. А наведена щойно з повісті про похід Ігоря сентенція, яка є нібито витвором «благочестивого провіденціаліста», не належить навіть і Володимирові, авторові повісті. Вона веде нас до тієї самої літописної статті 1093 року, де теж сказано: «Се на ны Богъ пусти поганыя, не милуя их, но насъ казня, да быхом ся востягнули от злыхъ дѣлъ,— симь казнить ны нахоженьемь поганыхъ. Се бо есть бо батъгъ божии, да нѣколи смірившеся успомянемся от злаго пути» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 213).

Що ж виходить? І автор «Слова» й автор повісті про похід Ігоря тримали в голові одну й ту ж літописну подію, причому автор повісті це задокументував, наводячи 1185 року філософську сентенцію, яка вперше з'явилася в літопису під 1093 роком. Отже, все це є ще одним доказом того, що автором і «Слова» і повісті про похід Ігоря є Володимир Ярославич, шурин його.

Випадковий збіг? Тоді в сукупності матеріалів цієї роботи буде дуже багато таких «випадковостей», які згромадилися навколо Володимира спочатку як автора «Слова», а тепер і як автора літописної статті. Тут маємо інше — правильність концепції. Тут маємо систему, про яку я вже спеціально говорив, а система, де весь обсяг матеріалу, що стосується даного питання, наведено без єдиного винятку, де не виявляються будь-які внутрішні суперечності,— це нездоланна доказова сила. Все вище викладене так узгоджується

між собою, так підпирає одне одного тому, що це — істина, реальність.

Рибаков в інтерв'ю бюлетеневі «Пам'ятники України» (1986. № 1. С. 9) цей же найсуттєвіший методологічний принцип вивчення проблем «Слова» виділяв особливо: «У науковому відношенні дуже важливо досліджувати комплекси натяків, які взаємно підтверджують один одного (розрядка моя.— *Л. М.*)».

Отже, Ігор був безпосереднім джерелом інформації для автора «Слова» і для автора повісті про свій похід. Прибувши до Києва (це відомо документально), Ігор розповідав тут, звичайно, про подробиці походу, про свою втечу, яка викликала повсюдно такий інтерес своєю одчайдушністю, усім тим, котрі зібралися у золотоверхому теремі Святослава Всеволодовича.

Оскільки ж Володимир Ярославич доводить розповідь про похід Ігоря до початку серпня 1185 року, то зрозуміло, що його повість постала уже після цієї дати. Але крім відомостей про похід Ігоря, в ній є також матеріали про дії самого Святослава Всеволодовича — про його зовсім недавню поїздку в Корачев (нині — м. Карачев, районний центр Брянської обл. РРФСР), де він збирав воїв, щоб улітку піти на половців; про те, як, повертаючись назад, він із незадоволенням дізнався про затаєну від нього виправу Ігоря та Всеволода; як його потім охопила скорбота з приводу їхньої поразки; тут є розповідь про подальші дії великого князя київського. Звідки автор літописної повісті знав про це все, що сталося буквально по гарячих слідах, якщо він не був в оточенні Святослава? Знову неминуче виходимо на Володимира Ярославича, зятя Святославового. Всі згадані події він, безумовно, знав із першоджерела — від самого тестя. Інакше мислити, якщо мислити конкретно-історично, неможливо.

Невблаганно доходимо висновку, що повість про похід Ігоря була написана Володимиром у Києві, і тільки в Києві. Відомо, що давно висловлено твердження, нібито ця повість є складником чернігівського літописання, що написав її чернігівець. А зовсім недавно Б. І. Яценко надрукував статтю «Черниговская повесть о походе Игоря Святославича в 1185 г.» (Исследования «Слова о полку Игореве» / Под ред. Д. С. Лихачева. Л., 1986). Автор нічого нового не сказав про чернігівське походження повісті, нічим це походження не доводить, посилається лише на думки інших. Яценко не зважає на те, що в повісті маємо суто галицькі слова, не властиві чернігівцям. І основне — в самому творі є чітка вказівка, що виник він у Києві. Володимир пише про похід Гзака Бурновича на той самий Путивль, де цьому князеві довелося оборонятися: «Друзии половцѣ идоша по онои сторонѣ к Путивлю» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 648—649). «По онои сторонѣ» — таке сказати про Чернігівську сторону, про Путивль, можна було, лише перебуваючи по «сеи», по правій стороні Дніпра, природно, що в Києві, бо де ж іще.

Повість про похід Ігоря — це праця не одного Володимира. Тут подана не лише його особиста інформація. Біля джерел повісті стояли інформанти-співавтори Ігор та Святослав. Процес створення літописної статті постає в усій конкретності: два головні учасники подій розповідають про них (тому тут таке все правдиве, конкретне, детальне), а Володимир — майстер слова — все це оформляє на письмі.

Такий спосіб літературної творчості — загальновідомий. З уст очевидців записували події і раніші наші хроністи, назву́ лише розповіді новгородця Гуряти Роговича та його отрока, котрі внесено в «Повість минулих літ» (ЛР. С. 143). Цей вид творчості популярний і нині, він називається літературним записом. Володимир Ярославич, застосувавши цей метод, створив пам'ятку літературної історичної прози видатних якостей, яка осяяна, до того ж, його поетичним талантом.

Історія літератури свідчить, що іноді творці універсальної обдарованості розробляють той самий сюжет віршовано і в прозі. У Шевченка є поема «Наймичка» й повість на цей самий сюжет «Наймичка», є поема «Варнак» і повість «Варнак» (обидві повісті — російською мовою). Володимир же Ярославич був, наскільки знаємо, першим у нашій літературі митцем, який опрацьовував ту саму тему, «былину того времени», і в історичній прозі, і поетично — створивши «Слово».

Тут же, в Києві, Володимиром була включена в статтю про похід Ігоря наведена вище у двох текстах цитата, що первісно походить із «Повісті минулих літ» під 1093 роком. Це значить, що він мав перед собою літопис, мабуть, із книгозбірні великого князя київського. По пам'яті такий великий уривок дослівно не наведеш. Я знав його саме у зв'язку з загибеллю Ростислава в Стугні, у зв'язку з тим, що в 1093 році була вперше висловлена ця сентенція як філософський роздум з приводу причин «нахоженья поганыхъ». Пам'ятаючи текст, я знайшов і виписав обидві цитати. Більш того, цей же текст 1093 року ще раз процитований в літопису під 1176 роком. Але Володимир перебував на Стугні в 1173 році, отже, текст цієї цитати під 1176 роком існувати ще не міг. Володимир Ярославич знав первісний текст. Це ще одне конкретне свідчення того, як він добре пам'ятав літопис, звісно, ще зі своїх історичних студій у Галичі, а ці студії й спричинили таку величезну історичну масштабність і достовірність його знань, втілених у його творах. Не виключаю, а передбачаю, що в 1185 році Володимир читав уже повніший літопис, де була розповідь про події 1176 року та пізніші, і тут знову зустрів давню цитату. (Він міг знати літопис повнішого складу навіть у 1173—1182 роках, до вигнання його з Галича, розуміється, якщо до цього часу копії київського літописання досягли Галича.)

Зауважу, що абсолютної тотожності між усіма трьома текстами нема. Цитата з 1093 року під роком 1176 має такий вигляд: «И се Богъ попоусти казнь на ныя, а не аки милоуя ихъ, но насъ кажа, обращая ны к покаянию, да быхом ся въстягнули от злыхъ дѣлъ,— и симъ казьнить ны нахожениемь поганыхъ. Се бо есть батогъ его да некли смѣрившеся въспомянемся от злаго поути» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 603).

Порівнявши тексти, бачимо, що тут більше подібності між текстами 1176 і 1185 років, але Володимир творчо ставився до обох текстів — року 1093 і 1176 (адже останній він використовував також, див. далі). Він додав, зокрема, своє судження про княжі гріхи-усобиці («казня ны грѣхъ ради нашихъ») — цього нема в попередніх текстах. Він водночас відкинув у 1185 році ідею обох текстів 1093 і 1176 років, що саме половці є «батъгъ Божии» для Русі. Така ідея для Володимира була явно неприйнятною, він ці слова випустив. Володимир закликав ударити бичем по цьому батогу — в цьому

суть закликів «Слова». Щойно викладене ще раз доводить, що згадана цитата філософсько-провіденціального змісту не належала «церковному витии», котрий нібито склав повість про похід Ігоря.

Виявилася надзвичайно важлива обставина й у зв'язку з потрійним цитуванням у літопису згаданого тексту. Вперше цитата наведена в «Повісті минулих літ» (ЛР. С. 135) після розповіді про загибель Ростислава 1093 року від половецької стріли в Стугні, загибель, відтворену в «Слові». Удруге вона йде після відомостей «Київського літопису» (ЛР. С. 321) про поразку Рюрика і Давида від половців, поразку, зображену в «Слові». Утретє її маємо в літописній розповіді 1185 року самого Володимира з приводу поразки Ігоря від половців (ЛР. С. 341), події, що спонукала появу «Слова». Все це, вважаю, не було випадковим збігом. Весь цей комплекс: Ростислав, 1093 рік, Стугна; Рюрик і Давид, 1176 рік, Ростовець (Роставиця); Ігор, 1185 рік, Каяла — знову об'єднується особою Володимира Ярославича. Не може бути сумніву в тому, повторю, що про поразку 1176 року він знав з літопису й від самого Рюрика, від Давида, а цитату з «Повісті минулих літ» читав повторно під 1176 роком у «Київському літопису» і вважав за доречне прикласти її для характеристики походу Ігоря.

Відзначу, що скорочено цитата ця наведена в «Літопису руському» ще й четвертий раз, під 1283 роком, у «Галицько-Волинському літописові»: «Се же наведе на ны Богъ грѣхъ ради нашихъ, казня ны, а быхомъ ся покаялѣ злыхъ своих безаконьныхъ дѣлъ» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 894; ЛР. С. 436) — це вже з приводу навали інших «поганих» — татаро-монгольських орд Телебуги і Ногая.

Розробляючи лише проблему авторства і все розглядаючи лише під цим кутом зору, я не можу зайнятися аналізом самої повісті. Зауважу тільки, що вона відзначається винятково майстерною композицією — тут є чіткий початок і такий же чіткий кінець, які творять замкнуту цілість і завершеність. Розповідь розвивається логічно і ясно, дотримуючись реальної хронологічної послідовності, в якій протікали події. Володимир повідомляє лише про найголовніше й водночас у виразній конкретизації деталей. У повість внесено повні глибокого змісту слова персонажів, насамперед Ігоря як центрального діяча. У найбільш напружений момент розповіді, в момент поразки (не раніше й не пізніше), включена високоемоційна і глибокозмістовна молитва-каяття Ігоря, яка несе функцію катарсису. Після оповіді про поразку говориться про те, що сталося далі внаслідок цього нещастя. Тут уже виступають Святослав, Кончак, Гза, Володимир Глібович, бо Ігор реально виключений із активних дій. Розповідь тепер розподіляється за територіальним принципом — про події в різних районах південної Русі, як воно й відбувалося реально. Фінальна частина — зображення обставин перебування Ігоря в полоні, його втеча і прибуття до Києва. Таким чином, маємо ще й особливо витончений композиційний прийом — кільцеву структуру: Ігор — всі інші персонажі й дії — Ігор. Щоб здійснити вже одну таку побудову твору, треба бути неабияким майстром. Мова чітка, виразна, стилістично досконала, речення організовуються вміло. Весь твір — моноліт мислення і стилю. Тут нема жодних алогізмів чи внутрішніх суперечностей (окремі незначні похибки, наприклад заміна слова «нас» на «вас»,— це помилки переписувачів, це видно зі змісту). Тут немає навіть сліду якогось другого автора,

ніяких втручань фіктивного редактора (про Тимофія вже говорилося). Та всього цього й не могло бути, якщо реально, а не вигадано (як це робить Б. Рибаков у книзі «„Слово“ и его современники», с. 172—182) відтворити процес створення цієї повісті.

Є в повісті ще одна внутрішня особливість дуже глибокого і дуже важливого для нашої теми змісту. Коли В. Медведєв, наприклад, висунув тезу, що автором «Слова» був сам Святослав, то цю тезу збили вже одним доказом: не міг Святослав сам себе підносити на висоту, хоча він на ній був і був у тих конкретних умовах достойний її. Самовихваляння порушувало б норми елементарної етики не лише тодішніх часів, а навіть інших віків у нормальних суспільствах. Володимир Мономах, пишучи своє «Поучення», характеризує себе словами: «Я, недостойний...» («Азъ, худыи...».— ЛР. С. 454).

Так от, у повісті про похід Ігоря нема ні найменшого натяку на будь-яку похвалу Святославові. Нема похвали й Ігореві. В одному місці Ігор, правда, каже, що «на нас — честь і слава», але він говорить тут не про себе, а про всіх (це з приводу першої нібито переможної битви з половцями). У повісті мовиться про «високий помисл» Ігоревої молодості (він не хотів сам, без мужів, утікати з полону), але це говориться не для похвали, а для м'якого умовляння його супутників — сина тисяцького та конюшого. Водночас сказано про те, що Ігор, готуючись до втечі, був «зляканий і трепетний» — так воно й було, отже, реально, тут ніякого героїзму, як на полі бою, не проявити. Нарешті для характеристики Ігоря наведена його покаянна молитва, де Ігор кається у своїх гріхах. Тут теж видимої похвали нема, але є,— це зроблено дуже тонко, підтекстом,— похвала його духовному очищенню через самоприниження. Таке в літописах допускалося говорити навіть про самого себе.

Але в повісті, так само як у «Слові», героїчними фарбами змальований «буй-тур» Всеволод, котрий у бою, разом з іншими, «не малу мужність показав». Особливо підноситься тут Володимир Глібович, володар і оборонець Переяславля. Він був «одважний і сильний у бою», він був «доблесний».

От і виходить: навіть для великого князя київського — ні слова похвали, а для інших князів — Володимира Глібовича та «буй-тура» Всеволода — в повісті звучать героїчні слова. Все це можна пояснити, як уже зазначалося вище, лише одним: повість складали утрьох — Святослав, Ігор та Володимир, який і дав їй своє словесне, творче оформлення. Повість написана так, що її можна було прочитати будь-кому з сучасників-князів і ніхто з них не міг докорити в нескромності, у самовихвалянні її авторів. Уявімо на хвилинку, що Володимир, записуючи повість від Святослава та Ігоря, накидав би їм сюди хвали. Як би це звучало? Адже потрійне авторство, при цьому під домінуючим впливом великого князя, не могло лишитися таємницею, повість, крім того, готувалася в літопис, у державний документ. Так воно й сталося. За розпорядженням Святослава вона й опублікована в літопису. Адже загальновідомо, що кожен великий князь, беручи в руки владу, брав водночас і державне слово, котре говорило про його урядування. Можна сказати більше. Після смерті Святослава 27 липня 1194 року, коли літопис уже випав із його державних рук, така детальна реляція про невдалий похід 1185 року створена бути не могла (не було вже для цього підстав, бо похід — давно минула подія), а тим більше не могла бути внесена в літопис.

Подія ця не така значна, щоб навіть витвір покійного великого князя, його зятя, його двоюрідного брата тепер проектувати у віки. Відомо: змінюється верховно-державний володар — змінюються пісні. Але повість у літопис внесена, тут уже нічого не зміниш, не вирвеш — пішли копії. Твір живе автономним життям і живе, на щастя, до наших днів, викликаючи нашу повагу і наше захоплення великим талантом її безпосереднього творця — Володимира Ярославича.

Треба відзначити, що є дослідники, які, порівнюючи літописну повість і «Слово», знаходять тут різні акценти, зокрема, більший струмінь провіденціалізму в повісті, менший — у «Слові», дещо інші характеристики Святослава та Ігоря (стримані у повісті). Все це правильно і випливає із вищевикладеного. Коли Володимир перед своїми братами-князями, перед численними родичами в буквальному значенні слова проголошував свою героїчну пісню — «Слово», він виступав як самостійний, індивідуальний автор і міг віддавати належне й Ігореві, і Святославові, і всім, хто, на його думку, був цього гідний. Крім того, Володимир, людина величезного інтелекту і життєвого досвіду, чудово розумів, що про одне й те саме, при цьому не впадаючи у фальш чи щось подібне, треба говорити по-різному — в залежності від часу, місця та обставин.

За моїми розрахунками, текст повісті про похід Ігоря займав чотири аркуші пергаменту розміром приблизно нинішнього стандартного паперу, на якому ми пишемо (якщо пергамент був менший, то аркушів виходило 5—6, але не більше). Природно, що першими читачами (чи слухачами) повісті були ті, що зібралися у золотоверхому теремі Святослава 15 серпня 1185 року. Дивно було б, коли б вони її не читали, вони, що вершили історію як владоносці. В цьому конкретно-історичному контексті стає цілком зрозумілим, зокрема, чому в «Слові» немає такої детальної розповіді про похід Ігоря, як у літописній повісті, що проектувалася у віки. Для цього просто не було жодної потреби. Учасники прийому-бенкету й так знали найменші перипетії Ігоревої виправи: їм було досить одних натяків, при цьому натяків не лише про деталі походу, а й про все інше, що було сказано Володимиром під звуки гуслів. А от нам через цей лаконізм, через ці незліченні натяки, згадки надзвичайно важко збагнути всю конкретність того, що становить зміст «Слова».

Мушу сказати, що є намагання принизити якщо не історичне (тут безсилий будь-який Зоїл), то етичне чи літературне значення повісті Володимира Ярославича, чесної і достойної. За Б. Рибаковим, текст, де сказано: «І схоплений Ігор бачив брата свого Всеволода, який кріпко боровся, і просив він душі своїй смерті, щоби не бачити загибелі брата свого» (ЛР. С. 339),— це «фальшиво звучащая фраза». Мова Ігоря: «Якщо ми побіжимо, утечем самі, а чорних людей оставимо» (ЛР. С. 339) — це «демагогическая речь». Тут маємо або фрагмент, який «очень несовершенен и шереховат», або щось інше аналогічне (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 189, 187, 189). Взагалі літописець, тобто Тимофій, «очевидно по молодости и неумению, составил довольно нескладную повесть». «Иное дело Петр Бориславич — главная и исключительная фигура русского летописания XII в.» (Русские летописцы... С. 503, 504).

Це ж стосується й Ігоря. За Рибаковим, його похід — «военная авантюра», сам він — «нетерпеливый и эгоистичный полководец», «действовал преимущественно в своих интересах» і т. д. (*Рыба-*

ков Б. А. «Слово» и его современники. С. 188, 193, 228). Ці необ'єктивні характеристики Рибакова були підхоплені й «розвинуті» іншими. В. Чивіліхін відзначав, що в деяких працях останніх років, присвячених «Слову», «„снесеся хула на хвалу" — князь Игорь как историческая личность всячески осуждается. После Л. Н. Гумилева, считающего главными чертами Игоря «легкомыслие» и «незначительность», в ход пошли уже почти ругательные слова — он «вероломный» и «корыстолюбивый» неудачник, «хищник», даже «человек с дьявольскими чертами» и «не сокол, а презренная птица, питающаяся падалью (О. О. Сулейменов)» (№ 4. С. 104).

Кричуща невідповідність таких характеристик тому, що насправді сказано в обох творах, очевидна для кожного знаючого читача, не кажу про об'єктивного дослідника. Тепер же, коли ми знаємо, хто був автором цих творів, тим більш ясно, що не міг Володимир Ярославич так зневажливо думати й говорити про того, зрештою, з ким його пов'язала доля і недоля. Є закони загальнолюдської моралі. Вони стосуються й творців. **Особлива гносеологічна важливість встановлення особи автора полягає в тому, що за законом зворотного зв'язку через неї можна надійно контролювати правильність тих чи інших дослідницьких характеристик, висновків.** Як це ми й маємо в даному разі.

У той самий час, коли я в квартальникові «Пам'ятники України» (1985. № 3) публікував тези цієї розвідки — «Про автора „Слова"», Д. Лихачов у квартальнику «Русская литература» (1985. № 3) надрукував свої «Размышления об авторе „Слова о полку Игореве"». Про славетну пам'ятку, про її автора вчений-словознавець протягом десятиліть писав дуже багато, при цьому варіюючи свої погляди. І от у цій останній роботі на згадану тему, роботі, яка, можна сказати, є підсумком багатолітніх роздумів, Лихачов теж приходить до висновку, що автор «Слова» був одночасно «летописцем Игоря, изложившим поход Игоря в его летописи, выразившим в этом описании заветные думы Игоря — его исповедь»; що покаянну мову Ігоря «никто, кроме самых близких ему лиц, не мог слышать или записать с его слов позднее»; що «покаянные же речи Игоря носят конкретный характер, с упоминанием реальных событий и лиц и могли быть только услышаны летописцем от самого князя (при их произнесении, а вернее, в его последующем пересказе)». Лихачов пише також: «Есть только два князя, при которых певец мог именно так воспеть поход Игоря и произнести над ним осуждающие (у «Слові» осуджує Ігоря — і Всеволода! — не автор, а Святослав Всеволодович.— *Л. М.*) и, одновременно, похвальные слова,— это князь Святослав Киевский, «отец» по своему положению в стольном городе, и Игорь Святославич» (с. 5). Лихачов більше схилявся до думки, що автор був наближений Ігоря.

Отже, процитоване — це те ж саме, що стверджую і я. Автором «Слова» й автором літописної повісті була одна людина, при цьому дуже тісно наближена до обох князів, родич їх обох. О. Соловйов, повторю, розкрив генеалогічну специфіку теми автора «Слова»: «Его тематическая установка прежде всего семейно-родовая» (Ист. зап. № 25. 1948. С. 90). Тепер зрозуміла точна причина, конкретність цієї творчої ситуації. Це сімейно-родова тема Володимира Ярославича.

Шукаючи автора «Слова» й автора літописної повісті різними шляхами, Лихачов і я, незалежно один від одного й одночасно, вийшли на одну й ту саму особу, з тією лише різницею, що я вказав її соціальний статус та ім'я.

ДЕ, КОЛИ І ЯК СТВОРЕНЕ «СЛОВО»

Пишучи про автора «Слова», який закликáв князів стати «за землю Рускую, за раны Игоревы», Лихачов у своїх «Размышлениях» уточнював: «Этот призыв был бы смешон в устах скомороха, бессилен в устах певца из народа, недозволителен в устах чрезмерно зависимого придворного или простого воина, но он был возможен под прикрытием князя-покровителя» (Рус. лит. 1985. № 3. С. 5).

«Этот призыв был бы смешон в устах скомороха». Де смішний? Перед ким? Ясно, що перед князями. «Бессилен в устах певца из народа». Перед ким безсильний? Перед «слушателями вообще» (див. про це Л. Дмитрієва, с. *22*)? «Недозволителен в устах чрезмерно зависимого придворного воина». Недозволéнний перед ким (і саме в устах, а не під пером)? Хто міг не дозволити? Ясно, що тільки князь чи князі. А коли так, то неможливим був такий заклик до князів і в устах співця некняжого статусу навіть «под прикрытием князя-покровителя». Неможливим тому, що не міг співець-некнязь звертатися до князів словом «братие». З документальної констатації цього основоположного факту й розпочалася, як знаємо, ланцюгова реакція даного дослідження. До речі, Володимир, князь-ізгой, справді в період створення «Слова» перебував під «прикриттям» покровителів — Ігоря Святославича та Святослава Всеволодовича.

Закономірне питання: де, в якому місці, перед якими конкретно князями автор підніс свій голос, закликаючи їх до єднання? Якщо вчені дотримувалися різних думок про територіальне походження чи соціальний стан автора «Слова», не були одностайними й щодо того, де воно було створене (якщо було написане, а не зімпровізоване усно), то всі серйозні дослідники, наскільки знаю, сходяться на твердженні, що первовиконання його відбулося саме в Києві, «на Горах», в резиденції великого князя київського Святослава Всеволодовича. Про це писали, зокрема, М. Маньківський, О. Орлов, В. Ржига, О. Соловйов, М. Гудзій, В. Стеллецький і особливо грунтовно — Б. Рибаков. Резиденція ж містилася на давньому Великому Ярославовому дворі (нині — територія обабіч вулиці Десятинної). Як показали археологічні дослідження, найбільшим парадним приміщенням, розрахованим на великі державні прийоми та бенкети, був тут терем. Саме він, за «Словом», наснився Святославові київському: «Уже дъскы безъ кнѣса в моемъ теремѣ златовръсѣмъ». Де ж точно був розташований цей терем?

У Києві по вул. Володимирській № 3 стоїть двоповерховий кам'яний будинок, пофарбований у цегляний колір. До революції особняк належав нащадкам по братові Сергія Петровича Тру-

бецького, того самого, котрий був обраний декабристами керівником повстання 14(26) грудня 1825 року і не з'явився на Сенатську площу Санкт-Петербурга. Будинок стоїть на самому північному краю садиби Великого Ярославового двора. Нині в ньому міститься відділ слов'янської, давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР. Тут працював (до 1 квітня 1985 року) і я.

Коли стати на єдиному балконі,— а він виходить на Володимирську вулицю,— то прямо, менше ніж за п'ятдесят метрів, можна бачити площу перед Історичним музеєм, на якій видніються контури фундаментів Десятинної Різдва Богородиці церкви, викладені по асфальту червоним кварцитом. Глянути праворуч — за якихось сто метрів височить на пагорбі Андріївська церква-красуня. Центр центру столиці Київської Русі.

В одній із кімнат першого поверху цього будинку, вікна якої виходять на подвір'я, і стоїть (стояв) мій робочий стіл. Під самими вікнами, за якихось сім метрів від столу, на асфальті видно позначене двома паралельними цегляними стяжками коло. Це — контури фундаменту старовинної кам'яної будівлі-ротонди. Частково це коло заходить під основи особняка. Уперше на фундамент натрапили ще в 1872 році, у 1881—1882 роках зробили тут примітивні розкопки і вирішили, що фундамент і мурування над ним є залишками великокняжого терему. Потім про ці руїни, засипані землею, забули на століття.

У 1975—1976 роках археологи зайнялися професіональним дослідженням пам'ятки. Знову розкопали. Зовнішній діаметр фундаменту, глибина якого 40—110 см, і відповідно діаметр стін споруди з 16 зовнішніми і внутрішніми пілястрами (плоскими виступами) має 20 метрів, внутрішній — 17 метрів. Будівля величезна. Над фундаментом — цоколь висотою 40—50 см. Над цоколем розпочинається мурування стін, які збереглися на висоту від 50 до 80 см і мають ширину 150—160 см. Капітальні стіни могутньої споруди. В одному місці в стіні, якраз на схід, над третім рядом кладки плінфи (цегли), тобто на висоті 20—25 см, виявлено нішу шириною в 240 см й глибиною 90 см. Для чого ця ніша? Яке її функціональне призначення? Археологи відповіді не знайшли. Посередині ротонди — квадратний фундамент (глибина 50—60 см, довжина сторін — 320 см) круглого стовпа, що в основі, яка збереглася, теж мав діаметр 320 см. Для чого цей стовп? Підпирати склепіння? Але ж склепіння круглих кам'яних будівель тримаються самі через стискання, стовпа не потребують, а стіни будівлі такі могутні, що видержать розпірну силу купола. Частина стіни ротонди рухнула всередину, до стовпа, й на цьому блоці видно арочку вікна радіусом 120 см. Розрахунки місця падіння і розміри арки показали, що споруда мала 9—10 метрів висоти, тобто дорівнювала нинішньому триповерховому будинкові (див.: *Боровський Я. Є., Толочко П. П.* Київська ротонда // Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979. С. 90—103).

Спосіб мурування фундаменту й стін, розміри плінфи та брущатки (тонкої і товстої цегли), аналіз в'яжучого матеріалу та інше привели учених до висновку, що споруда зведена наприкінці XII століття. Розкопки не виявили жодних релігійних аксесуарів — ні в оформленні будівлі, ні серед знахідок (а їх чимало) у румовищі. Стало ясно: це залишки світської княжої будівлі, бо розташована

вона на території Великого Ярославового двора. До речі, інших фундаментів кам'яних будівель на цій садибі досі не виявлено. Спочатку з деякою обережністю, а потім сміливіше археологи дійшли висновку, який був зроблений ще сто років тому, що це і є рештки княжого терему, і саме золотоверхого Святославового.

Для мене в цьому нема жодного сумніву. Ось додаткові докази й міркування. У «Слові» говориться про терем. Значить, він існував.

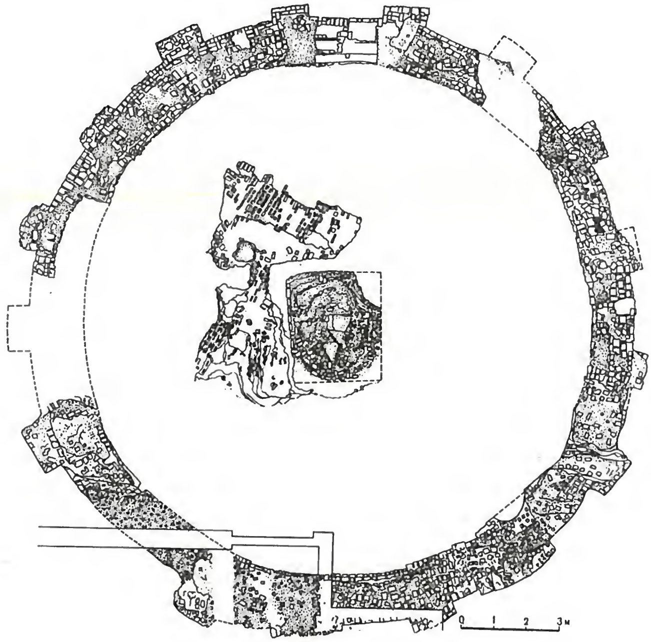

Рештки фундаменту золотоверхого терема Святослава Всеволодовича.

Історична правдивість «Слова» перевірена багатократно за всіма параметрами. А коли терем існував, то обов'язково мусять залишитися його матеріальні сліди. Терем стояв, як сказано в «Слові», «въ Киевѣ на Горахъ», тобто на Великому Ярославовому дворі, бо тут здавна, повторю, була великокняжа резиденція. Терем у «Слові» названий «златоверхимъ», а золотоверхими були тільки кам'яні споруди (насамперед деякі церкви), а не споруди дерев'яні. Розкопана споруда — кругла. Давно відзначено: «В древнерусской письменности словом «терем» устойчиво обозначается высокое, башнеобразное здание или часть его, увенчанная шатровой кровлей, нередко позолоченной» (*Каргер М. К.* Древний Киев: В 2 т. М.; Л., 1961. Т. 2. С. 78). Звернули увагу й на те, що в Радзивіллівському лицевому списку літопису на арк. 199 звор., незважаючи на схематизм малюнка, зображено двоярусну споруду без хреста на верху, що має вигляд башти з шатровим (купольним) перекриттям і вікнами у верхній частині стіни (перший поверх подано дуже схематично, намічено одні двері). Навесні 1982 року біля Історичного музею, у най-

давнішій частині Києва, знайшли фундамент ще однієї ротонди, кладка якого датується X віком. Цей фундамент відкритий, його може побачити кожен. Нема жодного сумніву, що це терем княжого двору часів Ольги. Терем не схожий на інші княжі палаци, що мали вигляд довгих і вузьких, як пенал, чотирикутників (наприклад, на вулиці Володимирській, під балконом згаданого особняка, по Десятинному провулку тощо).

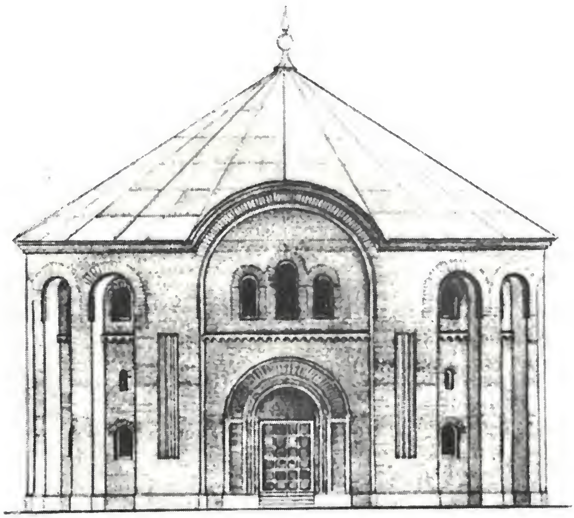

Золотоверхий терем Святослава Всеволодовича (реконструкція).

У зв'язку з розкопками терему Святослава знову постає питання й про те, що ж таке «кнѣсъ» цієї споруди? Є розвідка М. П. Алексєєва «К „сну Святослава“ в „Слове о полку Игореве“» (Слово: Сб. исслед. С. 226—248). Це безпрецедентна навіть у морі робіт про «Слово» праця. Одному-єдиному слову «кнѣсъ» присвячено два друкованих аркуші (дев'ята частина усієї цієї розвідки-есе). Алексєєв, оглянувши величезну літературу, різко критикуючи різних учених («наивные по своим догадкам и умозаключениям», «фантастические этимологии», «очень искусственные и неудачные аналогии», «странный способ мысли» та ін.), які займалися «кнѣсомъ», звів результати їхніх досліджень до двох можливостей: одні вважають, що це сволок, брус, «матиця», на який кладуть дошки стелі, інші — що це «верхняя перекладина на крыше, где сходятся стропила», яка називається «князьок» чи «коник». Автор повишукував аналогії в будівництві двосхилих чотирикутних хат та різні повір'я, пов'язані з «коником» чи «князьком», в колишній Олонецькій губернії, Новгородщині, Псковщині, Рязанщині, навіть в Астраханщині. Нічого не сказав лише про Київ та Галичину. Алексєєв підкреслив, що «в новейшей литературе о «Слове о полку Игореве» вопрос о том, что такое «кнес», считается решенным и не вызывает сомнений. В большинстве новейших объяснений и переводов он отождествляется с «князьком» или,

реже, с «коньком». І тут автор посилається на переклади «Слова», здійснені О. Орловим, І. Новиковим, О. Юговим, Д. Лихачовим. Висновок Алексеєва: «Кнес — это действительно «конек» или «князек». 〈...〉 То, что Святослав видит во сне исчезновение «кнеса» со своего терема, не только вполне естественно, но и окончательно разъясняет ему смысл всех предшествующих примет, которые оставляли ему, может быть, тень надежды. Но «кнеса» нет, доски, которые он скреплял, повисли в воздухе, и сомнений не остается: Святославу грозит гибель, смерть. Поэтому и говорится в тексте «Слова» «у ж е дъскы безъ кнѣса» (там же, с. 247—248). І я повірив Алексеєву, писав про «кнѣса» те саме, що й інші (див.: Слово. К., 1983. С. 210).

Та при цьому Алексеєв жодного разу не розглянув «кнѣсъ» в контексті саме терема. Він не заглянув навіть у «Материалы» Срезневського на слово «терем». А там він побачив би, що слово «терем» у формі, зокрема, «теремець» має таке пояснення: «Посреди того двора есть созданъ *аки теремець кругло* и есть безъ верха» (*Срезневский И. И.* Материалы... Т. 3. Стб. 951). У подорожніх записках Данила Паломника слово «теремець» зустрічається не раз саме для позначення круглої споруди невеликого діаметра (див.: Путешествие игумена Даниила. Спб., 1864. С. 20, 22, 26, 46). Крім того, слово «терем» означає ще просто «купол» (*Срезневский И. И.* Материалы... Т. 3. Стб. 951), і нема гарантії, що й назва всієї будівлі пішла саме від її купольного завершення. Слово «терем» має ще й інші значення, які не суперечать основному. Алексеєв постійно шукає аналогії в будівлях чотирикутних, з двосхилими дахами. Тимчасом, як показує ротонда, поперечна перекладина тут неможлива конструктивно. Алексеєв або не звернув уваги, або зігнорував той факт, що в «Слові» сказано: «дъскы безъ кнѣса въ моемъ теремѣ» — «въ», а не «на», всередині терема, а не зверху його, на даху. Не кажу вже про те, що виводити «кнѣсъ» із слова «князь», як це робили деякі,— неможливо. «Кнѣсъ» відомий тільки зі «Слова» і, як навмисне, звучить у такому місці, де значення його без знання його точної функціональної ролі реально важко збагнути. Це не перекручене «князь», я не знаю випадку, щоб це слово якийсь переписувач написав неправильно. Швидше б він виправив незрозуміле «кнѣсъ» на загальновідоме «князь». А от ніхто не виправив. Отже, «кнѣсъ» — це будівельний термін. Інакшого пояснення не знайти. А функцію його дуже просто розкривають розкопки золотоверхого терема Святослава.

Ротонда-терем з її масивними стінами була двоповерховою фундаментальною спорудою великих розмірів (близько 230 квадратних метрів), розрахованою на використання в усі пори року. Тоді неминуче постає питання: де джерело тепла? Ніша в стіні шириною в 240 см і глибиною в 90 см — це не що інше, як заглиблення каміна, відкритої, без дверцят, печі в стіні з прямим димоходом. Подібний камін у стіні має, наприклад, кругла башта (1214 рік) Турайдського замку поблизу Риги. Всі середньовічні замки й палаци Європи опалювалися саме таким способом. Каміни діяли століттями. Київ, який жив у тісному зв'язку із Заходом і Сходом, не був тут винятком.

Знайдений посередині терема стовп — це опора, на якій радіально від центру до стін лежали балки (не одна балка!) довжиною по десять метрів, а на балках кріпилися дошки стелі першого і підлоги

другого поверху терема (стеля могла бути одночасно й підлогою). Ось у чому роль «кнѣса» — цей стовп підтримував дошки, які б рухнули без нього. Аналогічного висновку дійшов також Ю. Асєєв у статті «Пам'ятники київської архітектурної школи епохи „Слова о полку Ігоревім"» (Пам'ятники України. 1985. № 3. С. 17). Але чому розкопки показали, що стовп мав такий великий діаметр, чому він круглий, а не квадратний? Стовпи-колони навіть у Софії набагато тонші й при цьому квадратні. А тому круглий, що навколо цього «кнѣса» було зроблено спіральні сходи, які виводили на другий поверх через отвір у стелі. Такі спіральні сходи, особливо по кутках залів, відомі в багатьох спорудах. Тут сходи — посередині, так диктувала архітектура терема.

Символічне значення «кнѣса» у сні Святослава дослідники пояснили, хоча думати, що йдеться саме про смерть, як це твердить Алексєєв, не обов'язково. Ідеться, можливо, про певну утрату опори в його діяльності: «Нъ се зло: княже ми непособие»,— так сказав Святослав у «Слові». Помер же він аж 27 липня 1194 року.

...Часто дивився я в задумі крізь вікно своєї робочої кімнати на викладене по асфальту подвійною цегляною стяжкою коло. Золотоверхий терем Святослава. Тут, всього за кілька метрів, 800 років тому вперше з уст автора прозвучало «Слово о полку Ігоревім». Так доля автора «Слова», героїв «Слова», перших слухачів «Слова» переплелася з моєю долею, долею дослідника «Слова». Переплелася крізь віки. Найбуйніша фантазія не вигадає такого, що іноді реально витворює життя.

Утеча Ігоря з полону була подією несподіваною, тепер би сказали — сенсаційною. Його день і ніч пильнували двадцять сторожів. Він був поранений. Під час утечі загинули коні. Без їжі, пішки, він ще одинадцять днів добирався до города Дінця — і дістався-таки додому. На подібне, як пам'ятаємо, спроможний був такий винахідливець, як Андроник Комнин. Це, безперечно, сприймалося всіма як особистий героїзм, як «буиство», одвага, сміливість. Його вітали з радістю всюди, де він з'являвся. Це Володимиром Ярославичем задокументовано в літопису, про це сказано ним також у «Слові»: «Страны ради, гради весели». Отже, й це не було поетичною фігурою, а реальністю моменту, «былинами сего времени». Ігор — це князь, це «бог», це до того ж представник роду Ольговичів.

Б. Рибаков поіменно називає князів, які зібралися чи «вполне могли быть» у Києві з нагоди цієї справді разючої події у Святослава Всеволодовича (IX) і, отже, складали ту аудиторію, на яку й було розраховане «Слово», перед якою і для якої воно творилося. Це — сам господар золотоверхого терема, автор «Слова» (XI), Ігор Святославич (IX), Рюрик Ростиславич (X), Ярослав Всеволодович (IX) чернігівський (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 280; Русские летописцы. С. 443). Це зібрання-бенкет диктувалося, як ми знаємо, й родинними стосунками князів-Ольговичів і водночас державними мотивами: «...Судьбы Южной Руси и формы помощи Игорю не могли быть решены без их участия» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 280).

Правда, щодо Ярослава Всеволодовича, молодшого брата Святослава київського, то я схильний думати, що його під час прийняття й першого виконання-створення «Слова» у Києві не було. Оскільки

в «Слові» Володимир Ярославич устами Святослава говорить: «А уже не вижду власти сильнаго, и богатаго, и многовоя брата моего Ярослава», то такі висловлювання доречні насамперед про відсутню людину.

Водночас було б украй дивним, коли б Ігор не взяв до столиці свою Ярославну (про це я вже зауважував), з котрою пережив тяжку розлуку, що могла стати вічною. Разом з ними приїхав також її брат Володимир Ярославич; тут він написав літописну статтю про похід Ігоря, тут і створить «Слово»; не виключаю, а закономірно допускаю, що прибули сюди й сини (Олег, Роман, Святослав, Ростислав) та дочка Ігоря і Ярославни — треба було привчати їх, як це було заведено, до міжкнязівського спілкування, встановлення контактів і зі старшими, й з ровесниками, і молодшими «братами» суспільного стану.

Господарювала на прийомі-бенкеті, ясна річ, господиня Великого Ярославового двору, велика княгиня київська Марія Васильківна (X), жона Святослава київського. Разом з великим князем Рюриком Ростиславичем була, природно, і його жона Анна Юріївна (X), теж велика княгиня, активна діячка, котра брала участь у будівельних справах мужа, втручалася в церковні діла, дбала про «милість упослідженим, немічним і всім бідуючим» (ЛР. С. 366).

Неможливо не мати на увазі синів Святослава київського та Марії Васильківни. Якби хтось із них у цей час перебував десь у від'їзді, то обов'язково з'явився б до батька за такої екстраординарної нагоди. У Володимира (X), найстаршого сина Святослава київського, жоною була Пребрана Михалківна (X), а вона — племінниця Ольги Юріївни (IX), дочка того самого Михалка Юрійовича (IX), в якого 1173 року в Торчському знайшли прихисток утікачі від Осмомисла — його жона й син; Пребрана була двоюрідною сестрою Володимира Ярославича. В Олега (X), другого сина Святославового, жоною була Єфросинія (?) Юріївна (X), двоюрідна сестра отих самих «удалих синів Глібових», про яких говориться в «Слові». Третій син Святослава Всеволод Чермний (Рудий) (X) жоною мав Марію, дочку великого князя польського Казимира II Справедливого, до якого в 1171 році утікали Ольга Юріївна та її син Володимир Ярославич. Четвертий син — Гліб (X) одружений був з Анастасією (XI), дочкою Рюрика Ростиславича, тому Святослав та Рюрик були сватами. П'ятий син Святослава Мстислав (X) жоною мав осетинку Марфу з могутнього роду Давида Сослані (другого чоловіка знаменитої грузинської цариці Тамар), сестру Марії, жони Всеволода Юрійовича Велике Гніздо (IX), брата Ольги Юріївни, дядька автора «Слова». Приїхала із Трубецька чи Курська до столиці разом з Ігорем, Єфросинією та Володимиром Ярославичем також «красна Глібівна» (X), жона «буй-тура» Всеволода (IX), брата Ігоревого, оспівана в «Слові». Приїхала, аби тут хоч трохи знайти розраду, затамувати своє горе, адже її милий ладо перебував у полоні й доля його була, очевидно, невиразна. Разом з Рюриком Ростиславичем та Анною Юріївною міг прибути сюди з Білгорода (тоді — резиденції Рюрика) також їхній дванадцятилітній син Ростислав (X), якого через три роки одружать з Верхуславою, восьмирічною дочкою Всеволода Юрійовича, і про це в літопису буде сказано особливо детально. Тут, безперечно, був син Олега Святославича, онук великого князя київського Святослава Давид (XI), якого в 1190 році

оженять зі згаданою вище дочкою Ігоря та Ярославни (ЛР. С. 349). Були тут, мабуть, також інші високі гості княжого стану, а дехто з перелічених міг з певних причин (наприклад, через хворобу) і не приїхати, але це не змінює основний багатолюдний склад гостей незвичайного прийняття.

Були тут, звичайно, численні бояри кожного з князів, насамперед ліпша дружина Святослава Всеволодовича; вона виступає в «Слові» дійовою групою, яка витлумачує віщий сон Святослава, і в цьому тлумаченні, зауважу, зовсім нема мови про якусь імовірну смерть великого князя. Документально відомо, що з цими боярами, зі своєю свитою (інакше бути не могло) Святослав якраз під час походу Ігоря ходив на північ своєї землі, до згаданого вище города Корачева збирати воїв, щоб вирушити влітку 1185 року на половців. Цей похід через поразку Ігоря здійснений не був. Саме під час повернення Святослав коло Новгорода-Сіверського дізнався про сепаратний похід «братів своїх, що вони пішли на половців, потаївшись од нього, і нелюбо було [це] йому» (ЛР. С. 340). А в Чернігові він дізнався від воїна Біловолода Просовича, котрий утік із побоїща (його теж висували, як пам'ятаємо, в автори «Слова»), про те, що сталося в Половцях. «Святослав же, це почувши і вельми зітхнувши, утер сльози свої і сказав: «О любі мої браття, і синове, і мужі землі Руської! Дав мені був бог придушити поганих, але ви, не вдержавши молодості, одчинили ворота на Руськую землю. Воля господня хай буде в усьому. Хай як мені жаль було на Ігоря, але нині більше я жалію за Ігорем, братом моїм» (ЛР. С. 340). Ці слова наведені в літописній статті, автором якої є зять Святослава.

У золотоверхому теремі з'явилося запрошене великим князем духівництво, адже на цей день припадало велике церковне свято. Були тут, крім згаданих різних бояр, княжі отроки, челядь, слуги, гуслярі, можливо, скоморохи — усякі «небрати» (не рівня князям-«богам»; тому-то в звертанні автора «Слова» до «братів» ці люди до уваги не бралися: не той їх статус, щоб звертатися до них з питань державної ваги; реальна ситуація диктувала свої вимоги, соціальна ієрархічна система зверхності діяла строго за своїми законами).

На підковоподібному величезному столі, що стояв попід круглою стіною терема й був розділений, очевидно, на три окремі столи,— вино, хмільний мед, пиво (ель), квас, вода. Скоромна їжа, насамперед різноманітні м'ясива, на яку всі зголодніли під час двотижневої Спасівки, або Успенського посту, що тривав з 1 по 14 серпня, гори білого й чорного хліба, чорна й червона ікра, риба, масло, сир, вареники, мед, овочі, фрукти... У розпалі пізнє літо з його щедрими дарами.

Стіни розкішного величезного терема прикрашені зброєю, різьбленням, мисливськими трофеями. Повно гарно одягненого люду, переважно жвавого. Князі, княгині, княжичі та князівни — всі молоді, за винятком срібноголового господаря Святослава Всеволодовича та Марії Васильківни і середніх літ Рюрика Ростиславича та його жони Анни Юріївни. Гості йдуть уверх і вниз по красивих дерев'яних різьблених сходах, що обкручуються навколо «кнѣса». На другому поверсі терема милуються панорамою Києва, срібно-стальною далиною Дніпра-Славутича.

Все це мною не вигадане, а відтворене на основі даних літопису, «Слова» та археологічних досліджень, тобто реального життя.

Дзвенить слава в Києві

З літопису знаємо, що після втечі з полону й повернення додому Ігор поїхав до Чернігова, «помочі прохаючи на Посейм'я», тобто прохаючи воїв для боротьби з наскоками половців, бо ж його власне військо загинуло на ріці Каялі. Далі Ігор зі своїми супутниками рушив до Києва — теж, розуміється, з цією ж метою. Його радо зустріли київські всеволодарі — двоюрідний брат Святослав Всеволодович та свояк Рюрик Ростиславич. І гості зібралися, як правильно витлумачив ситуацію Б. Рибаков, «по случаю приема необычного гостя, нуждавшегося во всеобщей поддержке,— князя Игоря, только что вернувшегося из половецкого плена» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 279). Про суспільно-державну роль аналогічних бенкетів-зібрань я вже писав.

Але ось яку реальну ситуацію, що відбилася в обох документах — літопису та «Слові», досі не спостеріг ніхто із словознавців. Ігор їде до Києва просити в князів підмоги для відплатної дії за Руську землю, за свою поразку. І автор «Слова» аж тричі звертається в цей же самий час (не пізніше ж, не в 1187, 1194 і наступних роках) до князів з таким же проханням — об'єднатися і стати «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславлича». Прохають обоє. Прохання обох засвідчує автор обох творів.

Я вже не раз зазначав попереду, що описане зібрання-з'їзд князів мною датоване 15 серпня 1185 року. На якій підставі? Основою для цього датування послужили останні рядки «Слова» і заключний тост-здравиця:

> Игорь ѣдеть по Боричеву къ святѣи Богородици Пирогощеи.
> Страны ради, гради весели.
> Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
> а потомъ молодымъ пѣти:
> «Слава Игорю Святъславличю,
> буи туру Всеволоду,
> Владимиру Игоревичу!
> Здрави князи и дружина,
> побарая за христьяны на поганыя плъки!
> Княземъ слава а дружинѣ!»
>
> *Аминь.*

Боричів — це дорога-вулиця Боричів узвіз. У найновішому виданні «Слова» (М., 1981) В. Стеллецький твердить: «Боричев взвоз в Киеве, упоминаемый в летописях, был дорогой, проложенной от днепровской пристани и нижней части города, Подола, на гору, к центру города, к тому месту, где в X в. стояло изображение Перуна, а во второй половине XII в. возвышалась церковь богородицы Пирогощей» (с. 285). Про саму трасу Боричевого узвозу Д. Лихачов пише: «Боричев взвоз (подъем), неоднократно упоминаемый в летописи (тричі.— *Л. М.*), находился в Киеве приблизительно между современной Андреевской церковью, выстроенной В. Растрелли, и местом б. Михайловского Златоверхого монастыря» (Слово. М.; Л., 1950. С. 466). Коментарі і першого й другого дослідника не цілком відповідають істині. Один помилявся в одному, другий — в іншому.

Річ у тім, що траса цього стародавнього Боричевого узвозу тривалий час була проблематичною. У Києві є вулиця Боричів тік, від неї в напрямку до Дніпра, до вулиці Набережно-Хрещатицької, тягнеться коротенький Боричів узвіз (спуск), але він не веде до жодної давньої церкви. Ігор не міг їхати цими вулицями до Пирогощої.

Лише в 1948 році остаточно доведено, що стародавній Боричів узвіз розпочинався біля цокольного поверху нинішньої Андріївської церкви й відповідав в основному нинішньому Андріївському узвозові, закінчуючись саме біля церкви Богородиці Пирогощої. Початок Боричевого узвозу запирався воротами городської стіни Гори, «города Володимира». Маршрут цього узвозу під назвою «Большая дорога с Верхнего города на Подол» добре видно на відомому плані

Боричів (Андріївський) узвіз.

Києва 1695 року; початок його — «Ворота Киевские», кінець — «Церковь Успения Пресвятые Богородицы».

Церква Пирогоща стояла на Подолі (Подоллі), на нинішній Червоній площі коло Гостиного двору (який тепер збудований заново за нездійсненим у XIX столітті проектом А. Меленського), біля початку Фролівської вулиці. У перебудованому і добудованому вигляді (архітектори С. Брачі, І. Григорович-Барський, А. Меленський) вона існувала до 1935 року і називалася Успенською, чи Успіння Богородиці. Ще в 1887 році П. Лебединцев правильно ототожнив її з Пирогощею. В 1898 році П. Лашкарьов це підтвердив, виявивши, що кладка, яка місцями збереглася в церкві, належить до давньоруського часу. Остаточно тотожність Успенської церкви з Пирогощею довели розкопки її фундаменту в 1976—1978 роках науковими співробітниками Інституту археології АН УРСР (див.:

Івакін Г. Ігорева обітниця // Пам'ятники України. 1985. № 3). Я не раз бував у котловані цього фундаменту, вивчаючи його. Нині фундамент знову засипано, на засіяному травою майданчику квітами позначено його параметри. Збираються пожертви, щоб відродити цю славетну пам'ятку і створити в ній музей «Слова о полку Ігоревім».

Церква ж, яка височіла на Горі, на тому місці, де в X віці стояв Перун, і яку Стеллецький називає Пирогощею,— це не Пирогоща, а дворова княжа церква Василія Великого, споруджена Святославом Всеволодовичем на східному краю Великого двора Ярослава, коло городської стіни (нині — місце поблизу фунікулера), яку освятили 1 січня 1185 року (ЛР. С. 334), тобто незадовго до походу Ігоря. Пізніше вона мала назву Трьохсвятительської (Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоустого), запустіла, була відбудована, згоріла, знову відбудована і стояла до 1935 року, коли її також знищено, щоб на цьому місці звести архітектурну потвору (архітектор І. Лангбард).

Назва подільської церкви, яку було споруджено біля підніжжя Гори, походить від ікони Пирогощої, встановленої тут незабаром, очевидно, після побудови храму. В «Київському літопису» під 1132 роком сказано: «У сей же рік була закладена кам'яна церква святої Богородиці, звана Пирогощею» (ЛР. С. 186), а під 1136 роком задокументовано: «У тім же році церква Пирогоща була завершена» (ЛР. С. 189). Більш ніж певно, що це була не купецька церква (як деякі гадають), а княжа, фінансував її будову великий князь київський Мстислав Володимирович (VIII).

У «Київському літопису» під 1155 роком сказано також: коли Андрій Боголюбський, рідний дядько автора «Слова», пішов із города Вишгорода (нині — м. Вишгород, районний центр Київської обл.), де він князював, то «взяв він із Вишгорода ікону святої Богородиці, що її допровадили з [іконою] Пирогощею із Цесарограда в одному кораблі, і накував на неї більше тридцяти гривень золота (понад 4,5 кг.— *Л. М.*), опріч срібла і опріч каменя дорогого і великого жемчугу. Прикрасивши, він поставив її в церкві своїй святої Богородиці у Володимирі-[Суздальському]» (ЛР. С. 266—267).

Слово «Пирогоща» походить від грецького πυργώτισσα — баштова, бо ікону взяли (придбали) з константинопольського Влахернського храму, включеного в систему оборонної стіни, який закінчувався баштовим півколом і в жителів Візантії просто називався «баштовим». Ці деталі наводжу тому, що трапляються вигадки, повторю, нібито Пирогоща була суто купецькою церквою, що ікону нібито привіз якийсь купець Пирогоща (так пояснено у першодрукові «Слова» 1800 року), говорять про зв'язок цієї церкви з якимись пирогами, хлібом тощо, а з цих вигадок дехто вже робить не менш фантастичні висновки, що Ігор їхав сюди просити позики чомусь саме від подільських купців і т. д.

Подальша доля цієї ікони — невідома. Але не випадково лише дві згадані ікони удостоїлися бути увічненими на сторінках державного документа — літопису. Це могло бути лише за однієї умови — їх особливого значення. Справді, під 1170—1171 роком та ікона Богородиці, що перебувала вже у Володимирі, характеризується в літопису як «чудотворна мати божа», до якої люди «звертаються [за поміччю], утіхою і заступницею [її] маючи та зцілення од неї

приймаючи душам і тілам своїм» (ЛР. С. 299). У 1174 році, після вбивства Андрія Боголюбського, духовенство вирішило приглушити повстання в Суздалі й Володимирі, вдавшись саме до цієї ікони: «став ходити [піп] Микулиця з [образом] святої Богородиці, в ризах, по городу, тоді перестали грабувати» (ЛР. С. 316). Ікона ця й далі відома в діях історії Росії (похід Тамерлана на Москву в серпні 1395 року). Нині вона експонується в Москві, це мистецька перлина Третьяковської галереї.

Отже, «Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣи Богородици Пирогощеи». Тут усе гранично ясно: спускається з Гори до цієї церкви. Тимчасом ці слова витлумачуються дивовижно. Д. Лихачов, наприклад, з 1950 року і донині (здається) повторює, що тут мовиться про приїзд Ігоря до Києва, що він піднімається сюди по Боричевому узвозу. Б. Рибаков з цього приводу написав прямо: «Полагать, что в «Слове о полку Игореве» говорится о *въезде* князя Игоря в Киев, можно, только пренебрегая топографией древнего Киева» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 276; і тут учений дає посилання на коментар Лихачова у виданні: Слово. М., 1950. С. 466). Але сам Рибаков твердить, що нібито згаданими словами «предельно ясно сказано о том, что Игорь *уезжал из Киева*» (там же, с. 276). Але де ж тут сказано, що він виїжджав? Та ще й сказано «предельно ясно»? Тут гранично ясне лише одне — поїздка від пункту А (Великий Ярославів двір на Горі, резиденція великого князя київського) до пункту Б — церкви Богородиці Пирогощої. І ні сажня далі.

Але чого Ігор поїхав на Подолля до церкви Пирогощої? Ясна річ, щоб помолитися. Л. Дмитрієв з приводу наведених слів також пише: «Из контекста этой фразы очевидно, что здесь подразумевается благодарственный молебен князя за свое возвращение из плена» (Рус. лит. 1986. № 4. С. 18). Але чому треба було їхати саме туди? Адже тут поруч (за п'ятдесят метрів по-нашому) з Великим Ярославовим двором — славетна церква Різдва Богородиці Десятинна, не рівня Пирогощій. Чому не помолитися тут? А на самому Великому Ярославовім дворі стоїть новісінька церква Василія Великого, церква аристократична, сюди плебс доступу не мав. Відповідь може бути лише одна — **Ігор їхав на храмове свято церкви Успіння Богородиці Пирогощої, а воно припадало саме на Успіння, на 15 серпня.** До цієї дати мене підвів своїми розмірковуваннями і Б. Рибаков. 1185 рік — дата, загальновизнана в міжнародному масштабі, вона стала, як уже говорилося, основою для рішення ЮНЕСКО відзначити в 1985 році 800-ліття створення «Слова», при цьому, зрозуміло, не в першій половині року, коли Ігор перебував іще в полоні, а в другій. Але, знову-таки, чому Ігор поїхав до Пирогощої, про що документально сказано в «Слові»? Адже в Києві була й інша церква Успіння Богородиці, і набагато престижніша,— знаменитий Успенський собор Києво-Печерської лаври, закінчений будовою ще в 1078 році, і там також 15 серпня було храмове свято? Чому Ігор не поїхав сюди? Далеко? Відстань сюди — кілометрів з п'ять, а він — на коні.

Пояснення цьому дійсному історичному факту може бути лише одне: тá ікона, про яку говорилося вище, котра дала назву подільській церкві — Пирогоща — і удостоїлася, поряд із «чудотворною іконою», що в 1185 році перебувала уже в Володимирі-Суздальському, бути згаданою навіть у літопису,— теж вважалася великою

святинею, теж іконою «чудотворною». Її встановили тут, бо це була церква, побудована великим князем, а не подільськими міщанами.

Отже, коли Володимир Ярославич, закінчуючи «Слово», говорив, що «Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣи Богородици Пирогощеи», то цим констатував те, що сталося всього кілька годин тому.

Ігор — головний персонаж події, яка спонукала Володимира Ярославича піднести свій поетичний голос на його честь і тому виді-

Рештки фундаменту церкви Богородиці Пирогощої.

лити його особливо. Але зрозуміло, що на храмове свято він поїхав разом з іншими князями та княгинями, княжичами та князівнами, боярами, всіма особами, що їх супроводжували, на чолі з великим князем київським Святославом Всеволодовичем. Їхав з Гори, з Великого Ярославового двору Боричевим узвозом через тутешні ворота городської стіни (іншого близького й широкого шляху не існувало) вниз на Подолля. При цьому, як сказано, їхав, а не йшов. Верхи на коні, так як усі інші вельможні князі-брати й княгині-сестри.

Князі спадали на коня, іноді щоб проїхати всього десяток кроків. Сидіння на гарному коні, золоті стремена, дороге позолочене сідло, гнуздечка з золотими бляшками — це теж було символом княжої влади й гідності, подібно до сидіння на золотому княжому столі. Князям перед народом треба було показуватися в такому вигляді, щоб були «страны ради, гради весели». А от іти пішки — це зовсім не те. Це принизливо. Ігор ішов з полону пішки одинадцять днів, і Володимир Ярославич не випадково про це сказав у літопису. Дорога по Боричевому узвозу від золотоверхого терема до Пирогощої була не дуже далека й не дуже близька. Я своїми ногами виміряв відстань — 1270 кроків, тобто кілометр. Але це — крута дорога. Спуститися легко, підніматися важко.

Отже, Ігор їде до Пирогощої. Про повернення його в золотоверхий терем автор не згадує. І природно. Важливо було констатувати поїздку Ігоря, який був у фокусі загальної уваги, до церкви на богоугодний чин: прилучитися тут до «пищ духовных», помолитися у храмове свято в церкві, де стояла «чудотворна ікона», і

скласти образові Богородиці подяку за своє звільнення, помолитися за добро для Руської землі.

Але може, «Слово» було лише проголошене 15 серпня 1185 року, а написане воно було раніш? Адже про цей твір говорять, як правило, так, ніби він первісно був написаний, що за жанром — це нібито поема.

В інтерв'ю бюлетеневі «Пам'ятники України» (1986. № 1) Б. Ри-

Церква Богородиця Пирогоща.

баков говорить про цей твір уже як не написаний (що він твердив раніше), а створений усно: «Цей твір настільки унікальний, геніальний, що його дуже важко зрозуміти і розшифрувати. Зараз я доходжу висновку: складність його полягає в тому, що це була своєрідна промова на князівському з'їзді, звернена до живих людей. Це не поема, а усний заклик, виголошений лицем до лиця з князями-полководцями» (с. 9). Я поділяю цей погляд, він далі буде ще підтверджений додатковими аргументами. Зміна поглядів визначного вченого є свідченням того, що наукове осмислення «Слова» розвивається.

Аналогічну ситуацію маємо і в трудах Д. Лихачова. У 1982 році він, наприклад, писав про створення «Слова»: «Оно было, несомненно, написано автором, но автор чувствовал свою связь с устным словом, с устной поэзией, автор чувствовал свое произведение произнесенным» (*Лихачев Д. С.* Слово. М., 1982. С. 82). У 1985 році в уже відомих нам «Размышлениях» Лихачов підкреслює: «Я называю автора «певцом», но убежден, что этот певец сам записывал свой

текст» (Рус. лит. 1985. № 3. С. 6). Отже, «Слово» вже не написане, а записане. Лихачов проводить аналогію між творчістю руського поета-співця і західноєвропейськими співцями — мінезингерами та менестрелями.

Слушне судження висловив також О. Творогов: «Как бы мы ни представляли себе бытование «Слова» непосредственно после его создания — было ли оно произнесено перед князем или князьями самим автором, распространялось ли оно в списках,— в любом случае, по самому строю своему, это произведение явно рассчитано на мгновенное восприятие, а не чтение с комментарием. Поэтому намек, понятный современникам «со слуха», уже по истечении некоторого времени терял свою эффективность, выпадал из художественного строя памятника» (*Творогов О. В.* Некоторые принципиальные вопросы изучения «Слова о полку Игореве» // Рус. лит. 1977. № 4. С. 90).

Та, зрештою, те, що «Слово» — це пісня-повість за жанром і ораторсько-публіцистична мова за спрямуванням, видно і з самого твору («*Слово* о плъку...»; «начати же ся тъи *пѣсни*»; «почнемъ же, братие, *повѣсть* сию»).

Як пам'ятаємо, Рибаков висунув ідею, що автором «Слова» був київський боярин Петро Бориславич, і продовжує наполягати на цьому твердженні донині. Але ж із викладеного раніш цілком зрозуміло, що боярин ніяк не міг звертатися до князів-полководців, «богів», словом «братие». Ідея закривається цією обставиною. Про інші слабини цієї гіпотези говорити вже нема потреби. Але питання про конкретне місце, час і обставини створення «Слова» вирішене, значною мірою міркуваннями Рибакова, вважаю, остаточно.

Остаточно тому, що конкретно-історично (а не взагалі) дається відповідь на питання: що це були за князі-полководці й де вони були, коли до них звертався автор «Слова». Адже неможливо заперечувати, що сенс «Слова», його суспільне надзавдання — заклик князів до єднання в боротьбі проти половців.

Остаточно тому, що лише князі на чолі зі Святославом київським були в змозі організувати відплатну акцію «за землю Рускую, за раны Игоревы», і реальну вагу «Слово» мало лише в тому випадку, якщо адресувалося воно в присутності Святослава конкретній аудиторії з'їзду та іншим князям, яких тут не було. Адресувалося «Слово» не звідкись (наприклад, із Тмуторокані чи з Путивля), а із Києва, із золотоверхого терема, із центру влади, тобто в умовах верховного схвалення («прикриття»), і таким чином мало навіть офіційний сенс. Устами Володимира Ярославича звертається до князів не лише князь, зять великого князя, але й сам Святослав київський; давно відзначено, що мислі Святослава в його «золотому слові» нічим не відрізняються від думок автора «Слова», та й для того, аби висловлювати думки і почуття великого князя, потрібно було їх знати і, головне, мати право їх висловлювати. Зять мав це право.

Остаточно тому, що датування княжого з'їзду-прийому 15 серпня 1185 року повністю узгоджується з часом прибуття Ігоря до Києва, прибуття, відомого з літописної повісті про його похід, яку створив той же Володимир, а також із «Лаврентіївського літопису», де також сказано, що в полоні Ігор перебував дуже недовго.

Остаточно тому, що «Слово» — це найсвіжіша реакція автора і на похід, і на поразку, і на втечу Ігоря з полону, й на його рани, котрі

навряд чи могли вже цілком затягнутися. Безглуздо було б про це все говорити через роки (1187) чи навіть десятиліття (1194 і т. д.), коли актуальними стали вже зовсім інші події.

Остаточно тому, що в кінці «Слова» «Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣи Богородици Пирогощеи», а це було доречним лише 15 серпня, у храмове свято цієї Успенської церкви на Подолі в Києві, куди Ігор по крутому узвозу за версту спускався з Гори до знаменитої ікони скласти дяку за вибавлення з полону. Адже не поїхав Ігор до знаменитої Десятинної церкви Різдва Богородиці (храм 8 вересня), хоча до неї від резиденції великого князя київського всього кілька десятків метрів.

Остаточно тому, що фінал «Слова» — це реальна, а не вигадана слава і здравиця на честь князів і всього руського воїнства, і при цьому доречна лише в обстановці княжого прийому-з'їзду, приуроченого до великого свята, а не здравиця після свята (невідомо де, коли і чому) й не раніш його, бо наприкінці «Слова» фіксується найближче минуле — поїздка Ігоря до Пирогощої,— і нинішнє: сама напівімпровізація «Слова» — це складова частина урочистого прийому (й донині ця традиція зберігається у вигляді концертів для різних прийомів, з'їздів).

Остаточно тому, що у «Слові» нема навіть найменшого натяку на будь-які події після 15 серпня 1185 року.

Остаточно тому, що численні з реалій-«билин» «Слова» автор зафіксував або особисто за станом на 15 серпня 1185 року, або зачерпнув їх, лише приїхавши до Києва, із найближчого свого оточення (Святослав київський та ін.), і при цьому деякі («ту нѣмци и венедици, ту греци и морава поютъ славу Святъславлю, кають (жаліють) князя Игоря») — із дипломатичних донесень Святославу, які прибули наприкінці літа 1185 року (ні раніше, ні пізніше),— це документують іноземні хронологічні матеріали (див. с. *200*).

Остаточно тому, що тільки конкретна, саме княжа аудиторія могла розуміти (на відміну від нас, сучасних, аудиторії «взагалі») всю ту незчисленну кількість найдрібніших і найтонших натяків, «былин сего времени», історичних співвідношень, котрих так багато у «Слові», і не лише розуміти, але й зацікавлено, в силу соціальних причин, сприймати все це, сприймати активно, як своє, кровне. Ця компетентна аудиторія була ще й аудиторією к о н т р о л ю ю ч о ю, перед якою неможливо говорити неправду, тут можлива лише істина (про що й попереджує автор на самому початку своєї пісні-повісті не випадково).

Остаточно тому, що встановленням імені автора «Слова» однозначно розв'язується питання про авторство, місце та час написання літописної статті 1185 року про похід Ігоря, зв'язок якої зі «Словом» давно виявлений, але конкретно-історично пояснений не був; авторство Володимира Ярославича в обох випадках пояснює цей зв'язок.

Остаточно тому, що вказане місце, час і обставини створення «Слова», та й весь матеріал цього твору за всіма параметрами узгоджується з фактами життя Володимира Ярославича і пояснюється ними.

Остаточно тому, що наведені факти й аргументи доказові кожен зокрема, а взяті разом вони створюють комплекс, взаємозв'язане ціле без будь-яких суперечностей, а «факти, коли взяти їх в їх *цілому*, в їх *зв'язку*, не тільки «уперта», але й безумовно доказова річ».

Оскільки, як уже згадувалось, про «Слово» пишуть переважно як про твір, теж написаний (а не створений усно), я вирішив проглянути під цим кутом зору всю, наскільки можливо, історію словознавства, все найважливіше. Я шукав у незліченних працях про «Слово» переконливої, розгорнутої аргументації тези про те, що воно було-таки написане. Пошуки мої виявилися безрезультатними. Аргументи такі: «безсумнівно», «звичайно». Розробленої наукової аргументації про писемний характер способу творення «Слова» — нема.

Вважаю, що причиною цього «безсумнівно» і «звичайно» було перше видання «Слова». Видавці придумали такий заголовок: «Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода-Сѣверскаго Игоря Святославича, писанная стариннымъ русскимъ языкомъ въ исходѣ XII столѣтія съ переложенїемъ на употребляемое нынѣ нарѣчїе. Москва въ Сенатской Типографіи, 1800». Слово «пѣснь» видавці взяли у заголовок із перших рядків твору, а от де вони взяли доказ, що вона «писанная»,— це вже невідомо, бо ніякого доказу й не було. Апріорно вирішили: «писанная» (бо був же текст),— і все. А перше формулювання, як це часто буває, наклало відбиток на інші уми.

Виходить, автор не співав, а писав пісню: дивне у нас словосполучення для XII віку. Але загальновизнано, і це ясно зі «Слова», що автор пісні-повісті був спадкоємцем творчих традицій княжого пісняра-гусляра імпровізатора Бояна. Боян же, «аще кому хотяше пѣснь творити», то «своя вѣщиа пръсты на живая струны въскладаше», а не брав у ці віщі персти писало й бересту, або гусяче перо та живий пергамент, щоби мовчки «рокотати» славу князям, займаючись писанням. Ні, поезія (світська) тих часів у нас була гуслярсько-пісенна, думна, билинна. Автор «Слова» імітує й цитує Бояна, а це передбачає знання його творчої манери не лише автором, необхідне знайомство з нею й аудиторії, інакше ці всі цитації та імітації для некомпетентних («слушателей вообще») були б абсолютно незрозумілими і недоречними. Для сприйняття будь-чого завжди потрібна певна підготовленість. А тут її мали князі. Широкий історичний світогляд, знання своєї історії, генеалогічних переплетінь, міжнародних ситуацій і т. д.— це те, що було характерне для князівського стану Русі, і от саме на цей суспільно-культурний рівень орієнтувався також князь, автор «Слова», до них він і звертався.

Після виходу в світ «Слово» привернуло до себе безпрецедентне зацікавлення. За вивчення його взялися вчені різних профілів. Водночас із 30-х років XIX століття бурхливого розвитку набирала фольклористика, і в зв'язку з цим звернули увагу на суто розмовну мову «Слова» з мінімальною кількістю старослов'янізмів, на його своєрідну композицію із заспівом на початку і величанням наприкінці, на різні зачини та кінцівки, на повтори суто пісенного характеру, на своєрідну ритміку, строфіку, рими, асонанси, алітерації, постійні епітети й метафори, тотожні фольклорним, на фольклорну символіку, язичницьку міфологію, на рядки плачів і голосінь... Знавці знаходили в «Слові» подібність з українськими народними думами та історичними піснями, з великоруськими билинами, з ісландськими сагами, з фольклором інших народів, доводили, що «Слово» — це літературне опрацювання поезії народного чи дружинного походження. Натиск спостережень та висновків фольклористів був такий сильний, що йому піддалася навіть строго контрольована

державою школа. Учні заучували, що «Слово» первісно було піснею і лише пізніш записане, що воно є зразком дружинного епосу.

Все це привело до того, що в програмі четвертого Археологічного з'їзду, який мав відбутися в Казані 1877 року, серед інших питань під № 52 стояло й таке: «Было ли Слово о Полку Игореве произведением неграмотного народного певца, впоследствии записанным прозою книжником, или же оно с самого начала принадлежало перу книжного человека, воспитавшегося под влиянием литературы своего времени?»

Як бачимо, питання поставлене характерно: якщо «Слово» створене усно — значить, неписьменним народним співцем, якщо написане — значить, автор — книжна людина. Інші варіанти не передбачалися. Наші сучасні дослідження, в тім числі й евристично-філологічні чи історичні, передбачають, насамперед під впливом кібернетики, розробку якомога більшої кількості варіантів. Так, я «вичислив» автора «Слова», перебравши 299 князів.

Відповісти на поставлене питання взявся Всеволод Міллер, який написав книжку «Взгляд на Слово о полку Игореве» (М., 1877; далі вказуємо сторінку цього видання). Він одразу навалився на тих, хто відстоював твердження про пісенний характер «Слова», бо «оно опирается на название *песнь*, которым обозначает автор свое произведение, и на некоторые места, в которых подозревают стихи. Но если автор и называет свое произведение песнью, то тут же называет его *повестью*, и во всяком случае нет доказательств, чтобы эта *песнь* или *повесть* когда-нибудь пелась» (с. 4).

Дослідник не звертає уваги на те, що сам автор говорить про виконання «Слова» — «начати же ся тъи пѣсни» і «пѣвше пѣснь старымъ княземъ, а потомъ молодымъ пѣти», що слово «пѣснь» не випадково згадується аж сім разів, а «повѣсть» тільки один раз, цим уточнюючи, що «пѣснь» має характер розповіді про дійсні події, «былины сего времени». Водночас Міллер правильно відзначає, що автор «Слова» був поборником таких ідей, котрі усвідомлювалися навіть не всіма князями: про потребу забути віковічні роздори, об'єднатися для оборони проти поганих; що автор був знайомий з багатьма князями-сучасниками; що коли б його твір переходив з уст в уста, то неминуче переплутались би імена, події. Спостереження й висновки — дуже важливі і безсумнівні. Вони підтверджуються тепер особою автора, його світоглядом. Але Міллер не врахував, що й освічена людина, поет, може виступити усно, створюючи пісню.

Висновок Міллера: «Итак, мы исходим из мысли, что «Слово» — произведение книжное, что автор его был человек грамотный и просвещенный, что он написал его, а не пел и что оно не принадлежало никогда ни народному, ни дружинному эпосу» (с. 11). Не довівши, що «Слово» написане, Міллер уже «исходит» із цієї мислі. І більше до неї не повертається.

Міллер, ведучи мову про джерела освіченості автора, відзначив, зокрема, що порівняння грецького оригіналу повісті про Дігеніса Акріта («Девгенієве діяння»), окремих його виразів і образів з деякими місцями «Слова» спонукує до висновку: «Либо автор «Слова» знал по-гречески и читал поэму в подлиннике, либо славянская переделка, бывшая у него под руками, во многом отличалась от известной нам повести о Девгении и содержала то, чего последняя не содержит»

(с. 63—64). Міллер, звичайно, не міг знати, що Володимир Ярославич, автор «Слова», володів грецькою мовою, а його спостереження — ще одне підтвердження розробленої мною концепції авторства.

Та вернемось до проблеми способу створення «Слова». В 1944 році І. П. Єрьомін опублікував роботу про жанрову природу «Слова», де доводив, що воно — писана (а не усна) пам'ятка ораторської прози. У 1950 році на цю ж тему він надрукував велике дослідження «„Слово о полку Игореве" как памятник политического красноречия Киевской Руси» (Слово: Сб. исслед. С. 93—129; далі вказуємо сторінки цього видання). Тут дуже багато тонких, влучних спостережень, точних характеристик і правильних висновків.

Не знаючи автора «Слова», Єрьомін, наприклад, пише, що «он, действительно, заполняет собою все произведение от начала до конца» (с. 111). Заповнює, бо Володимир Ярославич був великим творцем, людиною великих знань і високих ідей. Єрьомін приєднується до перестановки тексту на початку «Слова». І резонно, бо Володимир не міг допустити плутанини у викладі подій. Подібно до інших, дослідник відзначає, що в «„Слове" нет последовательного, непрерывного рассказа о походе Игоря и всех сопутствующих этому походу обстоятельствах» (с. 103). Нема, бо в тих конкретно-історичних умовах виконання твору це й не було потрібне. Єрьомін же це пояснює специфікою ораторського жанру, безвідносно до конкретного автора, навіть часу й місця створення пам'ятки, безвідносно до того, що такі ж властивості міг мати й віршований твір-пісня публіцистично-агітаційного характеру. Щодо мови про князів, то Єрьомін зауважує: «В рассказах об этих князьях мы тщетно стали бы искать сколько-нибудь полного и последовательного изложения их деятельности. Автор «Слова» и здесь верен своему методу: предполагая, что его читателю эти исторические имена хорошо известны, автор ограничился одними краткими упоминаниями об отдельных событиях из жизни этих князей, не заботясь о хронологии, о точности сообщаемых сведений (?! — *Л. М.*), явно преследуя отнюдь не информационную задачу» (с. 113; розрядка моя.— *Л. М.*). А на якій підставі автор «Слова» міг «предполагать», ніби читач усе знає, про що йшла мова? Володимир не «предполагал», а точно знав, що його слухаюча аудиторія знала все те, про що він веде мову.

Єрьомін говорить також про формули особистого звертання автора до своїх читачів, про знання автором багатьох моментів історії, про те, що у «Слові» «нет, за исключением «злата слова» князя Святослава, ни одного достоверного упрека по адресу Игоря и Всеволода» (с. 124). Нема. І ми знаємо, чому. Єрьомін робить такий висновок: «Игорь, Всеволод, все «Ольгово хороброе гнездо» в целом пользуются у автора «Слова» неизменной симпатией; все они показаны у него как лучшие представители современного ему поколения князей, как доблестные воины, посвятившие себя неустанной борьбе с «погаными» в защиту родины» (с. 123). Але чим викликане саме таке ставлення автора? Ми знаємо, чим. Знаючи особу творця «Слова», можна надійно контролювати правильність усіх наведених характеристик і висновків Єрьоміна. І не лише його.

Дослідження І. П. Єрьоміна, будучи об'єктивним і неупередженим, за своїми глибокими історичними характеристиками вигідно відрізняється від аналогічних праць деяких інших дослідників.

Але чим же аргументував Єрьомін те, що «Слово» як ораторський твір було написане? А ось чим: «Произведение высокой литературной культуры, «Слово о полку Игореве», несомненно (розрядка моя.— *Л. М.*), никогда и никем не было произнесено в порядке устной импровизации» (с. 129). «Несомненно». Оце і вся аргументація, більше на цю тему у Єрьоміна мови нема. Маємо те саме, що і в Міллера.

Виходячи з тези, що «Слово» — це суто ораторський твір, Єрьомін зігнорував такі його мистецькі особливості, як музичність, ритміка, віршова структура — фактично все, що стосується поезії, і його робота визнана не була через саме цю односторонню концепцію.

За ігнорування віршово-ритмічної структури «Слова» Єрьоміна та інших гостро й не раз критикує В. І. Стеллецький, який захистив на цю тему докторську дисертацію в Інституті світової літератури імені О. М. Горького АН СРСР. Останні три з 35 висновків щодо ритміки «Слова», основаних на багаторічному вивченні проблеми, дослідник формулює так:

«33. Можно считать установленным, что в фольклоре, собранном в XIX—XX вв., с точки зрения ритмики, памятникам поэзии XII—XIII вв. подобны лишь украинские думы и некоторые формулы иных народных заклинаний.

34. Можно проследить на основе исследований ритмики и стиля предания о емшане (початок «Галицько-Волинського літопису».— *Л. М.*), «Слова о погибели Русской земли» и сказания о Евпатии Коловрате, как постепенно преображается ритмика «Слова о п. Иг.» и как она приближается к типу ритмики украинских дум.

35. Реферируемое исследование подтверждает мнение о том, что традиция Бояна и поэтов-книжников XII—XIII вв. не заглохла после нашествия татар в Киевской и вообще в юго-западной Руси, продолжая существовать в народе» (*Стеллецкий В. И.* Проблема ритмики «Слова о полку Игореве»: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 1978. С. 39).

Сказати щось зовсім нове у словознавстві — дуже важко. Літератури про «Слово» — море. Всю її не осягнеш, навіть у найголовніших проявах. І майже обов'язково знайдеться хтось, хто вже відкрив якщо не Америку, то принаймні її береги. У 1915 році в Житомирі М. І. Маньківський видав книжку «„Слово о полку Игореве". Лирическая поэма внука Бояна» (далі подаємо сторінки цього видання). Цікавою виявилася ця книжка гімназіального вчителя фізики, що вийшла за дозволом військової цензури (йшла війна). Про неї я вже згадував (див. с. *113*).

Маньківський відкидав погляд на «Слово» як твір написаний: «Книжность «Слова» ничем не подтверждается» (с. VII). Він висловлював тверде переконання про усний спосіб творення «Слова» так: «Оно является как бы импровизацией на животрепещущую тему. Оно не вымучивается за столом, а вырастает легко и свободно, потому что уже существует богатый словесный материал: певец пользуется готовыми Бояновыми «старыми словесы»; он заимствует не только образы и отдельные выражения, но, в случае надобности, и целые стихи. ⟨...⟩ Можно полагать, что «Слово» произвело сильное впечатление на книжного человека, и он счел нужным записать его. Мне представляется возможной следующая картина. Княжеская

гридница. В ней князь и княгиня. Посередине гридницы певец, окончивший песню, принимает из рук княгини подносимый ему подарок. Кругом дети, домочадцы, бояре, дружинники. А в дальнем углу у стола молодой послушник, с восторгом глядящий в исписанный им лист» (с. VIII). Маньківський гадав навіть, що автор — «совершенно свободный и независимый человек, не имеющий постоянного места жительства (! — *Л. М.*)», уподібнював його до Григорія Сковороди. «Оно («Слово».— *Л. М.*) появилось как произведение устное и песенное. А таких произведений никто не записывал, и они забывались. По всей вероятности, только единичный, счастливый случай спас нам «Слово» от окончательного забвения. Другой подобный случай мы имеем в записи песни о въезде патриарха Филарета в Москву. Въезд совершился в июне 1619 года. В том же году приезжал в Москву бакалавр Оксфордского университета Ричард Джемс, уехавший из Москвы 20 августа 1619 года. Песня о въезде патриарха, вместе с другими песнями, по его просьбе, была ему записана в том же году, т. е. в момент ее появления. До настоящего времени подлинный список ее хранится в Оксфорде...» (с. VIII).

Як ми вже знаємо, В. Чивіліхін вважав, що «Слово» було написане в 1198—1199 році. Написане Ігорем. Ігор, очевидно, «всю жизнь копил языковые сокровища, искал выразительные художественные образы и, отдавая всего себя добровольному каторжному труду, начал непосредственную письменную работу, быть может, действительно во время междоусобной войны 1196 г. или сразу после нее. Чеканил строчку за строчкой, вскакивал по ночам, чтобы вписать жемчужное слово, несущее историческую правду, многозначный смысл и глубокую символику...» (№ 4. С. 103). Три роки пішло, щоб скомпонувати менш як три тисячі слів!

Володимир Ярославич творив так само, як інші рапсоди тих часів в усіх країнах, зокрема ісландські скальди (норвезьке skald — це і поет і співець одночасно); це був стиль епохи — творити поезію усно, на людях. Так складалися на Русі билини, так пізніше творилися на Україні думи, і автор «Слова» тут — у цьому не може бути сумніву — переймав досвід не лише Бояна, але й численних безіменних народних творців-співців. Не випадково, отже, в XIX столітті вважали «Слово» пам'яткою дружинної поезії. В цьому був свій резон, але не до кінця, бо у «Слові» маємо конкретного автора і твір цей дійшов до нас в автентичному тексті (про помилки переписувачів говорити не будемо), без будь-яких наступних, властивих фольклорові опрацювань, доробок чи переробок: про це свідчить його бездоганна історична достовірність, про яку я стільки писав.

Володимир Ярославич творив усно, імпровізаційно (напівімпровізаційно), і тому із своїх знань світової літератури він включав у «Слово» не просторі цитати, як це роблять, коли пишуть, а вкраплення з одного-двох слів. Просторо цитує він лише свого вчителя — Бояна, його пісні.

О. Орлов писав: «Многие из тех, кто внимательно читал «Слово», конечно, ощущали ряд неожиданных изменений в стиле, отрывочность частей, эпизодичность и на первый взгляд необъяснимую повторяемость. Вообще в порядке изложения можно было бы отметить некую непоследовательность» (*Орлов А. С.* Слово. М.; Л., 1946. С. 23). О. Соловйов відзначав «импрессионистическую манеру певца „Слова“» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 74). Багато дослідників наголо-

шували, що «Слово» у своєму лаконізмі, у своїх незліченних натяках, згадках було явно розраховане тільки на аудиторію, яка все розуміла з півслова (див. про це детально с. *181*). А все щойно сказане знову свідчить лише про усний характер творення «Слова» на людях: У автора «Слова» була своя художницька логіка. Ті, які дозволяють собі «наводити порядок» у «Слові» по-своєму, не рахуючись із імпровізаційною логікою автора, які роблять різні довільні перестановки, навіть вставку із іншого твору (!), чинять своєрідну трансплантацію, які твердять про якісь пропуски і т. д.,— виходять насамперед із недоведеної тези, що твір був написаний, строго залогізований не в одному з чорнових варіантів у кабінетній тиші, а не постав у творчому горінні на людях, з поетичними вільними польотами думки, яка дозволяє собі й передбачає такі вільні польоти, включає незбагненні для тривіального ума асоціації, бо це й робить поезію поезією, надає її віщим словам такого живого і животрепетного звучання, а в даному разі ще і в супроводі музики.

В конкретній обстановці 15 серпня 1185 року Володимир Ярославич не міг уранці прийти з готовим текстом «Слова» тому, зокрема, що не міг написати про те, чого ще не було, а не було поїздки Ігоря по Боричевім узвозі до Пирогощої, про що у творі сказано, як про доконаний факт.

Характерний уже сам початок «Слова»: «Не лѣпо ли ны бяшетъ, братие, начяти...» Будемо читати те, що є, що було записане. А із записаного видно, що автор, вийшовши перед «братию», ще роздумує, він не мав навіть початку свого твору, ще не знав точно, як йому співати. І при цьому таки співати, а не писати: «Начати же ся тъи пѣсни по былинамь сего времени...»

Володимир Ярославич не міг написати свою пісню після бенкету, бо її готував саме для нього, для виступу перед аудиторією «братів», це було його самоутвердження на людях як митця — теза надзвичайно важлива. Не міг написати після прийому-з'їзду, бо тоді втрачає свій сенс його заздоровний прикінцевий тост, проголошений на честь тих, що сидять, бенкетуючи, у золотоверхому теремі, на честь тих князів і дружини, які виступають «за христьяны на поганыя плъкы». Навіщо писати тост для бенкету, що вже минув? «Слово» поза своїм часом і місцем проголошення втрачає сенс взагалі як полум'яний заклик до живої конкретної аудиторії, яку автор бачить перед собою і яка, в свою чергу, його бачить і слухає, вбираючи інтелектуальну та емоційну силу, високі ідеї віщого співця, поета, трибуна.

Автор не писав своє «Слово» в 1186, 1187, 1194—1196, 1198—1199, 1215, 1223—1237, 1249—1252, 1259 роках, не писав у XVIII столітті. А такі дати обстоюються у словознавстві. «Слово», повторю, було створене і виконане одночасно, імпровізаційно (напівімпровізаційно) саме в другій половині дня 15 серпня 1185 року, на Успіння.

Виконуючи-творячи «Слово», тобто проголошуючи його текст пісенно (речитативом, аріозно чи ще якось) і водночас, як його вчитель-митець Боян, пробігаючи своїми віщими перстами по струнах гуслів, що лежали на колінах, автор не міг влипати очима в написаний текст (тяжкочитабельні давньоруські тексти не мали розбивки навіть на слова). Та власне, де і як Володимир тримав би цей текст? Руки ж зайняті, пальці біжать по струнах. Поставив на пюпітр?

Чи перед ним тримали пергамент отроки? Важко уявити таку ситуацію.

Нещодавно у збірнику «Исследования „Слова о полку Игореве“» (Л., 1986) Д. Лихачов опублікував «Предположение о диалогическом строении „Слова о полку Игореве“». Вважаючи, що автор «Слова» був «несомненно один» (с. 12), учений висловив припущення, що твір виконувався двома співцями. Правда, дослідник застерігає про таке міркування: «конечно, оно не доказано» (с. 25). Те, що я прочитав у цій роботі, переконало мене у правоті наведеного авторського самовисновку. Але коли нам уже відомий автор «Слова», то таке дуетно-діалогічне виконання зовсім неймовірне. Для чого авторові-трибунові, поетові-співцеві-гусляру не адресуватися до аудиторії безпосередньо, як це робив його вчитель Боян, творці-виконавці билин, пізніше — кобзарі, а віддавати це виконання комусь іншому? Який у цьому резон? Так буде сильніше звучати заклик князів до єднання — не з перших, а з інших, здвоєних уст?

Характерно, що в усіх своїх численних роботах Лихачов уникає конкретної розмови (на відміну від Рибакова) про те, де конкретно постало і виконувалося «Слово» (Київ), коли виконувалося (15 серпня 1185 року), перед якою аудиторією (князі в золотоверхому теремі). А щоб обгрунтувати дуетно-діалогічне виконання твору, вчений наводить початкові слова пам'ятки «Не лѣпо ли ны, братие...» та «Почнемъ же, братие...» і констатує, що «первое лицо множественного числа могло относиться и к одному исполнителю, объединяющему себя с аудиторией» (с. 10; не могло стосуватися, а саме стосувалося!). І водночас Лихачов говорить, нібито в цьому звертанні «ны» (давальний відмінок множини) означає двоїну, бо, мовляв, «оба числа в XII в. уже смешивались» (с. 10; прикладів не подано), тобто, що словом «ны» (нам) один виконавець звертається до другого, чи так вони обоє говорять про себе, а не мовлять до аудиторії.

Але ж у такому випадку вони б мали сказати не «ны», а «нама» (давальний відмінок двоїни). Автор «Слова» ніде не змішує двоїну з множиною — ні в займенниках, ні в іменниках, ні в дієслівних формах. Кончак говорить до Гзи: «Аже соколъ (утікач Ігор.— *Л. М.*) къ кнѣзду летить — а вѣ соколца (Володимира Ігоревича.— *Л. М.*) опутаевѣ красною дивицею». «Вѣ» і «опутаевѣ» — форма двоїни і займенника і дієслова. Гзак говорить Кончакові, що в такому випадку «ни нама (двоїна; нам обом.— *Л. М.*) будетъ сокольця, ни нама красны дѣвице, то почнутъ наю (нас обох; знахідний відмінок двоїни.— *Л. М.*) птици бити въ полѣ Половецкомъ». Ігор звертається до буй-тура Всеволода: «Оба есвѣ (двоїна.— *Л. М.*) Святъславличя!» Інші форми: «уже лжу убудиста», «самаю», «два солнца померкоста», «оба багряная стлъпа погасоста», «вступита, господина», «нечестно одолѣсте» та ін.— все це форми двоїни. Виходить, дослідник свідомо зігнорував документально засвідчену мовну реальність «Слова» заради свого фантастичного припущення.

Цікаво, що музикознавець Л. В. Кулаковський, який незабаром після війни опублікував статтю «„Песнь о полку Игореве“ (Проблема воссоздания музыки)» (Сов. музыка. 1946. № 12), потім видав цілу книгу «„Песнь о полку Игореве“. Опыт воссоздания модели древнего мелоса» (М., 1977). Кулаковський допускав виконання твору не двома, а кількома співцями. Не знаю, чи було виконання «Слова» за його музичними розробками.

Зате 9 липня 1985 року в Києві, у заповненій вщерть людьми Кирилівській церкві, там, де 1194 року був похований Святослав Всеволодович київський, я в концертному виконанні групи артистів Київської філармонії в супроводі ансамблю старовинної музики «Ренесанс» із Київського будинку вчених слухав виконання «Слова» в українських перекладах Максимовича, Шевченка, Руданського, Мирного, Рильського та інших. Це був спів, речитатив, декламація, музичний супровід текстів, музичні інтервали між ними. Отже, «Слово» можна виконувати й таким способом. Але це для нас, нинішніх.

Це дуже цікаве й емоційне виконання я переживав і водночас спостерігав зі спеціальною метою. Я контролював темп і час дії, аби перевірити, чи можна синхронно записати текст (в оригіналі він, безумовно, виконувався повільніше, його структура не мала жвавих хореїв та ін.). Виявилося, що записати скорописець-борзописець міг, а якщо записувало їх двоє, по черзі (так тепер записують слова на концертах), то це була зовсім проста справа. Виконання тривало близько години.

Не думаю, що Володимир не проглянув запис борзописця чи борзописців, яких у зв'язку з важливістю «Слова» приставив до автора великий князь у золотоверхому теремі. Ймовірно, що Володимир зробив якісь уточнення, поправки. Але не думаю також, хоча і не виключаю повністю, що він сам пізніше записав по пам'яті своє «Слово». Все-таки навіть свою імпровізацію запам'ятати всю важко (важко точно повторити те, що сам говорив деякий час тому — це можна перевірити за допомогою магнітофона). А тут цінне кожне слово, навіть звук (алітерації, асонанси та ін.), цінна неповторна вільна композиція, породжена єдиним імпульсом творчого натхнення. Крім того, автор у кабінеті, залишившись наодинці зі своїми думками і в значно меншій мірі зі своїми колишніми почуттями, неминуче б твір залогізував, можливо, надав би йому більшої композиційної стрункості, але тут дещо пригас би вогонь гарячого, безпосереднього почуття усного слова, воно певною мірою віддалилося б від тієї аудиторії, яка його слухала, сприймала й навіть співтворила з ним.

І співтворила ось як. Політичні, державні, династичні, торгові та інші зв'язки наших предків із Західною Європою, зокрема з її нордичним регіоном, були давні й активні. Звідси й духовна культура Київської Русі не була ізольованою, вона складала частину загальноєвропейської культури, взаємодіяла. У XI—XII віках процвітала, зокрема, скандінавська придворна поезія, поезія скальдів. Їхні пісні цінувалися дуже високо, бо вони звеличували славу можновладців. «Они распространяли славу, так как когда поэт произносил в зале эти одушевленные и одушевляющие, энергично ритмичные, звенящие оружием песни, р е ф р е н к о т о р ы х п о д п е в а л и в с е п р и с у т с т в у ю щ и е (розрядка моя.— *Л. М.*), то песни эти, если их усваивали, переходили из уст поэта в уста воинов и придворных, отсюда в страну, в народ...» Це слова історика скандінавської літератури Швейтцера, які наводить Ржига у згаданій на початку дослідження статті (Слово. М.; Л., 1934. С. 161).

Отакі героїчно-ритмічні рефрени не випадково, вважаю, маємо і в «Слові». Маємо у звертанні автора до Рюрика і Давида:

Вступита, господина, въ злата стремена
за обиду сего времени,

за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буего Святъславлича!

Маємо у звертанні до Ярослава Осмомисла, до батька авторового:

Стрѣляи, господине, Кончака,
поганого кощея,
за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буего Святъславлича!

Маємо у звертанні до цілої групи волинських князів — Інваря, Всеволода і всіх трьох Мстиславичів —

Загородите полю ворота своими острыми стрѣлами
за землю Рускую,
за раны Игоревы,
буего Святъславлича!

Не сумніваюся, що ці особливо важливі рефрени-заклики, де **сконденсовано провідну ідею «Слова»**, раз, удруге и втретє підхоплювала, співдіючи хором, об'єднана одним поривом аудиторія золотоверхого терема. Подібні рефрени підхоплює й наша публіка на концертах; психологія маси незмінна в тисячоліттях.

1985 року, 4 листопада, коли я читав лекцію про автора «Слова» в переповненому кінозалі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (вул. Січневого повстання, 21, корп. 19), мене, серед іншого, запитали: «Чи не було принизливим для князя виступати в ролі поета, співця-гусляра перед князями?»

Поезією, співами, музикою, бенкетами, участю в різних видовищах охоче займалося (пасивно й активно) багато високоаристократичних і коронованих осіб різних країн протягом цілих епох. «В числе скальдов были и норвежские короли: Гаральд Гарфагри (850—933), Олаф Гаральдсон (1014—1030), Гаральд Зигурдарсон (1047—1066), и викинги, как известный исландский скальд Эгилль Скаллагримсон (904—990), и лица, происходившие из королевского рода, как Эйвиндр из рода норвежских королей. Другие скальды также принадлежали к высшей аристократии» (Слово. М.; Л., 1934. С. 161). Згаданий норвезький король Гаральд III Суворий Сігурдссон (1015 — 25.IX 1066; король 1047—1066) одну зі своїх пісень присвятив своїй жоні Єлизаветі, дочці Ярослава Мудрого. Поетом-трубадуром був аквітанський герцог Гільом IX (1071—1127); його, звинувативши у безпутстві, відлучили навіть від церкви, але він міцно ввійшов в історію літератури. Вікопомну творчу спадщину залишив князь Володимир Мономах. Отже, князь Володимир Ярославич у цьому ряду високопоставлених і навіть коронованих літераторів, поетів, співців не був чимось незвичайним.

Незвичайним, геніальним було його обдарування. Він зреалізував його знаменито. Слава великого творця-поета була такою ж славною, як і слава великого князя-можновладця-«бога», і навіть славнішою, бо тривалішою, іноді — у віках, як слава автора «Слова». Королі використовували геніїв для своїх цілей. Вони нагороджували скальдів за їхні бойово-хвалебні пісні цілими маєтками. У цьому зв'язку згадується і земля Боянова (див. далі с. *213*). Княжа слава тільки тоді звучала потужноголосо, якщо вона лунала з уст славетного співця-поета, а не скомороха типу Скули чи Єрошки з опери «Князь Ігор». Цариця Єлизавета прагнула, щоб її увічнив у одах

Ломоносов, а «Оду к Фелице» створив Державін,— і горезвісну Катерину II звеличивши, і себе самого. Діяння «старих князів» — Святослава Ігоревича (III), Володимира Святославича (IV), Ярослава Володимировича Мудрого (V) оспівував віщий Боян. «Былины сего времени», часи Святослава Всеволодовича (IX), його самого та інших князів — Володимир Ярославич (IX). Він створив «Слово о полку Ігоревім». Тут, однак, була не лише слава князям, але й докори їм, тут була тяжка турбота про руський народ, про його долю. Нема даних про те, що співця якось особливо тоді нагородили.

У 1952 році В. Ржига опублікував «Несколько мыслей по вопросу об авторе „Слова о полку Игореве“» (Изв. АН СССР. Отд-ние л-ры и яз. 1952. Т. 11, вып. 5). Стаття крихітна, але видатна своїми фундаментальними висновками, їх проникливістю.

Ржига твердив: «Нет сомнения в том, что автор «Слова», подобно Бояну, был и великим поэтом и выдающимся музыкантом. О музыкально-вокальной природе «Слова о полку Игореве» свидетельствует как его искусная композиция, пользующаяся строфичным членением и рефренами, так и ясно чувствуемый ритм». Ставлячи «Слово» у зв'язок з іншими піснями слави тих часів, Ржига продовжував: «Не порывая связей с устным народным творчеством и, быть может, еще более их углубляя, песни славы получили теперь бо́льшую публицистическую заостренность и соответственно с этим подверглись влиянию и повествовательного стиля и ораторского слова. Отсюда и жанровая сущность памятника имеет столь синтетический характер: это песня, органически усвоившая образный стиль воинского, героического повествования и взволнованную, волевую, агитационную напряженность публицистической ораторской речи». Треба з усією силою підкреслити, що точнішої характеристики особи автора, сутності «Слова», його ідейно-образно-художньо-музичного комплексу не сформулював ніхто.

СВЯТОСЛАВ ГРІЗНИЙ ВЕЛИКИЙ КИЇВСЬКИЙ

Давно зроблено висновок, що похід Ігоря був для автора «Слова» приводом для найсерйозніших роздумів і над історією своєї батьківщини й особливо над актуальністю сучасного життя,— «былин сего времени»,— над його пекучими проблемами. Мислитель державного масштабу, князь-ізгой Володимир розумів, що найголовнішою проблемою суспільного становища Русі кінця XII віку було роздрібнення зусиль і сил вітчизни насамперед через княжі антагонізми, їхні міжусобиці, що мали в основі матеріально-класовий характер. Він сформулював це словами, що стали крилатими: «Рекоста бо братъ брату: «Се мое, а то мое же». А це прагнення присвоїти собі все, що можна, і своє і не своє, супроводжувалося ідеологічним виправданням засобами неправдивого мислення та аргументації, щоб «законно» переходити до крамольно-міжусобних дій:

И начаша князи про малое — «се великое» млъвити
а сами на себе крамолу ковати.
А погании съ всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами
на землю Рускую.

От на що обернулася міжусобна ідеологія і діяльність князів. Вони ослабили боротьбу проти смертельних ворогів — «усобица княземъ на поганыя погыбе», вони «сваталися» (фігурально і буквально) з половцями. З уст Володимира ці слова правди мусили слухати всі, можливо, навіть і з гіркотою. А він мав моральне право це говорити: ні Володимир Ярославич, ні його батько Ярослав Осмомисл ніколи і жодним способом не «сваталися» з половцями. Такого історія не фіксує. Ті ж, хто сидів у золотоверхому теремі, могли подумати про себе. Володимир у конкретній обстановці прийому не ворушив усього конкретно, і правильно робив. Зараз було інше завдання — мобілізація зусиль. При словах-докорах Володимира про «сватання» «братів» з ворогами йому з боку інших не можна було навіть у думках закинути: «А сам ти який!» Він ніколи не брав участі в княжих крамолах, ніколи не говорив «се мое, а то мое же». Він прóбував лише — і то дуже давно, ще в дні своєї гарячої молодості — домогтися хоч якоїсь законної частки в своїй землі, від свого батька, але з цього, як знаємо, нічого не вийшло. У криваву боротьбу навіть за своє він не вступав ніколи. Князь-ізгой Володимир Ярославич — єдиний із усіх активних князів минулого і князів сучасних, у кого руки не були в людській крові. Це — історична реальність на 15 серпня 1185 року.

На кривавому фоні опечаленої Русі, де «уже бо, братие, невеселая година въстала, уже пустыни силу прикрыла», а князі все одно «сами на себе крамолу коваху», Володимир, уже вкотре звертаючись до своєї аудиторії-«братии», могутньо підносить одну постать, що займає — одна — майже шосту частину його пісні-повісті,— державну постать великого князя київського Святослава Всеволодовича, господаря золотоверхого терема:

Тии бо два храбрая Святъславлича,
Игорь и Всеволодъ,
уже лжу убудиста,
которую то бяше успилъ отець ихъ,
Святъславь грозныи великыи киевскыи грозою;
бяшеть притрепалъ своими сильными плъкы
и харалужными мечи,
наступи на землю Половецкую,
притопта хлъми и яругы,
взмути рѣки и озеры,
иссуши потоки и болота.
А поганого Кобяка
изъ луку моря,
отъ желѣзныхъ великихъ плъковъ половецкихъ,
яко вихръ, выторже.
И падеся Кобякъ
въ градѣ Киевѣ,
въ гридницѣ Святъславли.
Ту нѣмци и венедици,
ту греци и морава
поютъ славу Святъславлю,
каютъ князя Игоря,
иже погрузи жиръ во днѣ Каялы,
рѣкы половецкыя,—
рускаго злата насыпаша.
Тут Игорь князь высѣде изъ сѣдла злата
а въ сѣдло кощиево.
Уныша бо градомъ забралы,
а веселие пониче.

Постать Святослава Всеволодовича, як вона височіє на сторінках літопису і в звучанні «Слова», привертала велику увагу дослідників. Багато про це написали, але все це — поза автором, бо не знали його, а саме ж автор надав йому того образу, що постав у центрі «Слова», аналогічно до того, як цей князь реально сидів на тронному столі у центрі бенкетного теремного стола серед численної «братии».

Автор «Слова» знав особисто великого князя київського Святослава Всеволодовича протягом майже двадцяти літ. Перед його очима проходило бурхливе й мінливе життя тестя, сповнене крутих поворотів, злетів і падінь. Володимир Ярославич не випадково жодним словом не обмовився про його минуле. Не будемо говорити про це й ми.

Святослав Всеволодович не був слабким київським князем, і тим більше не був «одним из слабейших князей, когда либо княживших в Киеве», як всупереч історичній дійсності твердить Д. Лихачов (Слово: Сб. исслед. С. 40), а за ним й інші. Досить нагадати одне. Він сидів на великокняжому київському столі понад 17 років: 15 (16).XI 1154 — 8.XII 1154; 6.IX 1173 — 18 (19).XII 1173; друга половина лютого 1174 — початок березня 1174 (12 днів); 20.VII 1176 — кінець липня 1176 (тиждень?); початок серпня 1176 — кінець літа — початок осені 1180 і нарешті літо 1181 — 27 липня 1194 року, до самої смерті. Він боровся за цей стіл — право чи неправо — протягом тридцяти літ і таки виборов його (подаю за станом на 15 серпня 1185 року). За 364 роки, від першого великого князя київського до останнього, зметеного татаро-монголами, тільки шестеро сиділо на ньому довше, ніж Святослав,— Віщий Олег (882—912), Ігор Рюрикович (II) (912—945), Володимир Святославич (IV) (978—1015), Ярослав Володимирович Мудрий (V) (1015—1054, з перервою в 1018 році), Ізяслав Ярославич (VI) (1054—1068; 1069—1073; 1077—1078) та Святополк Ізяславич (VII) (1093—1113). Це були князі «старого времени», того, яке тільки й вважав достойним оспівування віщий Боян, і тільки його й оспівував.

У другій половині XII століття, в часи «сего времени», роздрібнення Русі давно стало доконаним фактом, результатом необоротного історичного процесу. Але Київ і надалі залишався історичним центром усієї великої Руської землі, її державним осереддям. Він репрезентував її на міжнародній арені, тут був центр могутньої духовної влади — митрополія у славетній Софії київській. Володіння Києвом мало не лише символічний сенс, що само по собі було надзвичайно важливим в ту епоху, наскрізь пронизану ідеологією символів, насамперед — символів влади. У руках великого київського князя через центральний державний авторитет зосереджувалася можливість і засоби мобілізовувати величезні сили для вирішення, зокрема, кардинальної проблеми самого існування Русі і руського народу — проблеми оборонної. Старшинство великого князя київського було найголовнішим пріоритетним аспектом суспільно-політичного і державного життя країни. Коли влітку 1181 року Святослав Всеволодович, цей нібито слабкий князь, силою взяв Київ, то, оскільки він ще був старший літами, інший претендент на київський стіл Рюрик Ростиславич «одступив йому старшинство і Київ, а собі всю узяв Руську (Київську.— *Л. М.*) землю. І, присягнувшись

хрестом чесним, жили тоді вони оба у приязні і родичанням обнявшись» (ЛР. С. 330).

Саме в часи Святослава Всеволодовича, насамперед завдяки його заходам, докорінно змінилася ситуація в стосунках Русі з половцями. Документально відомо, що в о с т а н н є половці (Кончак) ходили розоряти Русь (Чернігівську волость) у 1187 році (ЛР. С. 343). У цей рік вони пустошили по ріці Росі. Так само часто пустошили узбережжя цієї річки влітку — восени 1190 року та взимку 1193/94 року, але тут тоді жили не русичі, а «свої погани» — чорні клобуки (торки) (ЛР. С. 349—350, 354). Під 1190 роком літопис свідчить, що Святослав і Рюрик підкорили половців «під волю свою» (ЛР. С. 349). А після смерті Святослава Всеволодовича (27 липня 1194 року) половці уже виступають на історичній арені як с о ю з н и к и великого князя київського Рюрика Ростиславича. Половецька загроза, що нависала дамокловим мечем над Руссю з 1055 року, тепер відпала, і назавжди. У XIII столітті половці лише беруть участь як спільники тих чи тих князів у їхніх усобицях, самостійно ж не діють.

Отже, у цей період і пізніше «Слово», смислом котрого є пристрасний заклик до боротьби зі смертельними ворогами-половцями, з вище наведеної причини не могло постати ніяк, бо не було для цього тих історичних побудників, наявних, зокрема, в 1185 році, які б покликали його до життя. Не було, певна річ, і авторських побудників, а без автора ніякий твір виникнути не може.

Це змушений повторити тому, що є твердження, ніби «Слово» — якась історична ретроспекція, створена невідомо чому, ким і для кого. Той же Чивіліхін, наприклад, пише, що «Слово» — це не у вищій мірі актуальний заклик князів до єднання в боротьбі проти половців, які дійсно в 1185 році терзали Русь, а «чистая (! — *Л. М.*) ретроспекция, литературная интерпретация недавних страстей, прошедших событий» (№ 4. С. 100), і водночас це «с т р а с т н ы й п р и з ы в а в т о р а «С л о в а» и о б ъ е д и н и т ь с я п о д з н а м е н е м с о б л ю д е н и я з а к о н н ы х д и н а с т и ч е с к и х п р и н ц и п о в в о к р у г К и е в а д л я с о в м е с т н о г о о т п о р а «п о г а н ы м», и д у щ и м н а Р у с ь «с ъ в с е х ъ с т р а н ъ» (№ 4. С. 110). З яких «всехъ странъ»? До того ж, нагадаю, що, за Чивіліхіним, автор «вскакивал по ночам», пишучи «Слово», не недавно, а в 1198—1199 році.

Для теми авторства велике значення, як це не дивно на перший погляд, мають події 1168 року. На київському столі тоді сидів Мстислав Ізяславич (IX). «Вложив Бог у серце Мстиславу Ізяславичу добру мисль про Руську землю, бо він їй хотів добра усім серцем. І скликав він братів своїх і став думати з ними, кажучи їм так: «Браття! Поклопочіться про Руськую землю і про свою отчизну і дідизну, бо ведуть [погані] християн кожного року у вежі свої, а з нами присягу приймаючи [і] завше переступаючи. І вже вони в нас і Грецький шлях однімають, і Соляний, і Залозний. Тому гоже було б нам, браття («Слово»: «Чи не гоже було б нам, браття...» — *Л. М.*), поклавши надію на Божу поміч і на молитву святої Богородиці, добути путі отців своїх і дідів своїх, і своєї честі» (ЛР. С. 293). (Цікаво що далі саме під цим же 1168 роком (ЛР. С. 294), де маємо тотожне зі «Словом» звертання до князів, наведено й убивчу харак-

теристику злодія і брехуна Петра Бориславича — «лиха людина — гірша біса»; це доказ, що в 1168 році він літопис уже не вів; якщо й писав, то тільки по 1168 рік.)

2 березня 1168 року з Києва рушила величезна військова сила багатьох князів, серед них — так чи інакше пов'язаних зі «Словом», з його автором — Рюрика і Давида Ростиславичів, Святослава Всеволодовича, який тоді сидів у Чернігові, його брата Ярослава, Ми-

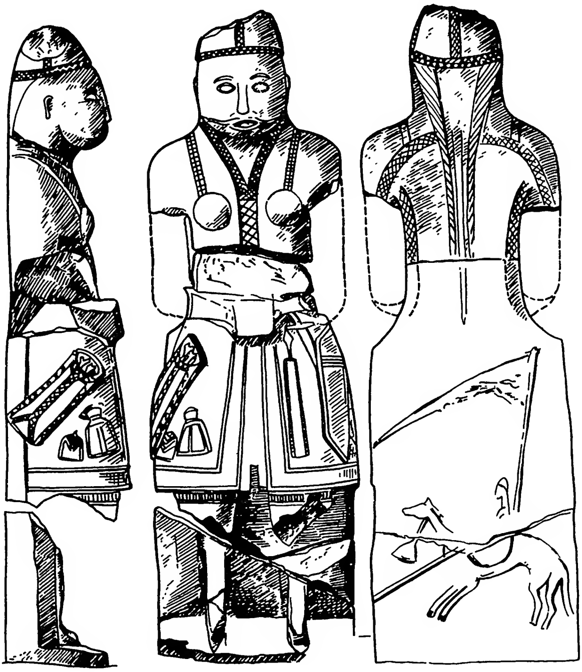

Половецька чоловіча статуя.

халка Юрійовича (того самого, що в 1173 році дав прихисток у Торчському сестрі Ользі та її синові Володимиру), «буй-тур» Всеволода та інших. Русичі захопили половецькі вежі на Углі-ріці (це — Орель, ліва притока Дніпра), по ріці Снопороду (Самара, ліва притока Дніпра), а самих половців «настигли коло Чорного лісу» і гонилися за ними навіть за річку Оскол, б'ючи їх (ЛР. С. 293). Перемога була вражаючою, взято величезну здобич, вирвано з половецького полону руських бранців-невольників.

Чорний ліс, про який говориться, був обабіч Сіверського Дінця, поблизу устя Осколу (залишки його існують і нині на півдні Ізюмського р-ну Харківської обл. та на півночі Слов'янського р-ну Донецької обл.). Це, як бачимо, той самий район, де діяли війська Ігоря в 1185 році. Тобто ще в 1168 році тут побував «буй-тур» зі своїми курянами. Він, отже, знав цю місцевість, дороги, ліси, яри.

Тому й говорить Всеволод братові Ігореві про своїх курян: «пути имь вѣдоми, яругы имь знаеми». Тепер і ми довідалися, звідки це знали куряни. Фактично Всеволод був провідником у поході 1185 року.

Як знаємо зі «Слова», він же був й ініціатором походу, зокрема, тому, що знав обстановку цього району.

У «Слові» сказано, що коли Ігор вів своїх воїв до Дону, то

> Уже бо бѣды его пасеть птиць по дубию,
> влъци грозу въсрожать по яругамъ,
> орли клектомъ на кости звѣри зовуть
> лисици брешуть на чръленыя щиты.

Ми тепер знаємо, що це за «дубие». Це реальні дерева району Чорного лісу.

У «Слові» сказано, що коли Ігор вступив у золоте стремено і поїхав по чистому полю, то далі, у грозову ніч —

> Свистъ звѣринъ въста близъ
> (у вид. 1800 р.— «въ стазби»; поправка В. Ржиги):
> дивь кличеть връху древа —
> велить послушати земли незнаемѣ:
> Влъзѣ, и Поморию, и Посулию,
> и Сурожу, и Корсуню,
> и тебѣ, тьмутороканьскыи блъванъ!

Отже, знову дерево. Уночі з нього розлягається «звѣринъ», тобто лютий, несамовитий, пронизливий, свист. Це «дивь кличеть връху древа», дає сигнал, «велитъ послушати земли незнаемѣ». А коли «велитъ», то цілком зрозуміло, що «дивь» — це ні удод, ні пугач, ні гриф, ні «птица-укальница», ні «злокобная птица», ні «зловещее существо» (невідомо яке), ні східне божество (теж невідомо яке і невідомо, чому воно всілося саме на верху дерева й свистить), ні всяка інша чортівщина, якої понавигадували і про яку понаписували гори паперів.

Свистять тут не ховрашки чи бабаки, як це стверджують І. Новиков та М. Шарлемань. Для мене степ — не «земля незнаєма». З вересня 1933 року по червень року 1936 я навчався в 7—9 класах Верхньо-Рогачицької середньої школи (нині — Херсонська область). Нас загонами водили виливати ховрахів. Ми ловили їх руками, коли вони вискакували, захлинаючись, із своїх нір. (Мені тепер їх жаль, як живих істот.) Добре пам'ятаю свист сірого стовпчика. Це легенький, ледве чутний посвист і аж ніяк не лиховісна ознака, яку намагаються нав'язати «Слову» і нам, хто цього не знає.

Див — це половець-розвідник, що сидить на дереві і подає сигнал своїм про наближення руського війська. Такі дозорці, що сиділи саме на деревах, відомі і в пізніші, козацькі, часи. Тлумачення дива як дозорця вперше висунув М. Павлов (Біцин). Розвинув О. Югов: «дивь» — це «дивии», дикий, тобто половець; як відомо, половці були дикими (дивиими) і своїми «поганими». Про їх напади збереглася пам'ять у прислів'ї: «Щоб на тебе див прийшов» (див.: *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше. Спб., 1864. № 3743; *Грінченко Борис.* Словарь української мови: В 4 т. К., 1907. Т. 1. С. 381). Б. Рибаков писав: «По всей вероятности, именно в этом опасном месте половцы с высоких деревьев и разглядели движение русских войск на восток» (*Рыбаков Б. А.* «Слово» и его современники. С. 240) (Підкреслю, що й Овлур давав Ігореві сигнал на втечу з полону аналогічно — свистом, і свистом теж уночі, як див: «Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою, велить князю разумѣти...» І тут слово «велить».)

Але чого земля, якій дає сигнал розвідник-див, називається у «Слові» «незнаемою»? Не дивові ж вона невідома. Тим більше, що

це «незнаема» згадується у творі і без зв'язку з дивом: «Трещать копиа харалужныя въ полѣ незнаемѣ, среди земли Половецкыи»; вої Рюрика і Давида «рыкають, акы тури, ранены саблями калеными на полѣ незнаемѣ». Історики дивувалися: «...Не могли же русские не знать Корсуня, Сурожа и, тем более, Посулья, Поморья и Волги, которые в «Слове» также фигурируют, как „земли незнаемые“» (*Мавродин В. В.* Очерки Левобережной Украины. Л., 1940. С. 268). Так, все це вищою мірою дивне, якщо не знати автора «Слова». Всі ці географічні реалії були добре відомі русичам, а от Володимиру особисто — ні.

Документально відомо, що Володимирові Ярославичу не були «землями незнаємими» ні Галичина, ні Польща, ні Київщина, ні Волинь, ні Смоленщина, ні Володимиро-Суздальщина, ні Чернігівщина, ні Дністер, ні Дніпро, ні Стугна, ні Київ, ні Вісла, ні Торчський... Тимчасом нема ніяких даних, навіть натяків, на те, щоб він побував на Волзі, на Помор'ї, навіть на недалекому Посуллі; не був він ні в Сурожі (нині — м. Судак Феодосійської міськради Кримської області), ні в Корсуні (нині — руїни поблизу Севастополя), ні в Тмуторокані (нині — городище біля станиці Таманської Темрюцького р-ну Краснодарського краю РРФСР) з її знаменитим «болваном», статуєю; ще у XVIII столітті тут стояли дві статуї-ідоли божеств Санергу та Іштар (Астарти), споруджені в III—IV столітті до нашої ери Комосарією, жоною боспорського царя Перісада (349—341). Незрозуміло, чому Володимир говорить не про дві, а про одну, але це незрозуміле тому, чому й суть образу «земли незнаемой» для нас була незрозуміла.

Авторство Володимира в усіх дотеперішніх випадках системи доказів я встановлював на основі його знання, його поінформованості про тих чи інших людей, події, місцевості. Тут же на Володимира як автора «Слова» непомильно вказує його незнання, його непоінформованість про землі й городи, де він ніколи не був. Він не знав, один чи два «болвани» стояли у Тмуторокані, щось чув, але невиразно, як бачимо. Про це своє незнання він сам чесно говорить своїй аудиторії, що його слухає: для нього згадана ним земля — «незнаема». Він особисто не знав того місця «среди земли Половецкыи», де бився Ігор, де билися Рюрик і Давид. Це, до речі, ще один із доказів того, що автор «Слова», хто б він не був, не брав участі в поході Ігоря.

Про потужний похід 1168 року, про Чорний ліс, про Оскіл, про дива-розвідника, про все інше, звісно, знали слухачі «Слова» в княжому теремі, пам'ятав і Святослав Всеволодович, учасник походу.

У 1184 році він організував разом зі співправителем Рюриком ще один похід, який належить до найбільших і найуспішніших бойових експедицій проти степовиків за всю історію домонгольської Русі. В літопису сказано: «Того ж року Бог вложив у серце Святославу [Всеволодовичу], князю київському, і великому князю Рюрикові Ростиславичу [добрий намір]: піти на Половців, і послали вони [послів] по навколишніх князів. І зібралися до них обох: два Святославичі, Мстислав і Гліб, і Володимир Глібович із Переяславля, Всеволод Ярославич із Луцька з братом Мстиславом [Німим], Романович Мстислав, Ізяслав Давидович, і городенський Мстислав [Всеволодкович], Ярослав [Юрійович], князь пінський, з братом Глібом, [князем дубровицьким], і з Галича од Ярослава [Володимировича] поміч. А свої брати не пішли, кажучи: «Далеко нам іти у низ Дніп-

ра. Не можемо ми своєї землі пустою зоставити» (ЛР. С. 333).

Оце і є той похід, ще свіжий у пам'яті всіх, що його знову з такою образною конкретністю прославив тепер автор «Слова», віддаючи належне Святославові Всеволодовичу. В літопису сказано: «Сотворив же Бог побіду сю місяця липня у тридцятий [день], у понеділок, у [день] пам'яті Іоанна Воїна. А великий князь Святослав Всеволодович і Рюрик Ростиславич, діставши од Бога над поганими побіду, вернулися до себе зі славою і честю великою» (ЛР. С. 334).

У цьому поході були, як бачимо, війська Ярослава Осмомисла (батька автора «Слова»), Володимира Глібовича, Всеволода та Мстислава (Німого) Ярославичів (третього брата Інгваря не було: див. с. *109*), Ярослава Юрійовича — все це персонажі «Слова». І водночас у літопису маємо надзвичайно характерне формулювання: «а свої брати не пішли». Отже, «чужі» брати-князі взяли участь у поході, а свої, кровні брати — ні, і це — рідний брат Святослава Всеволодовича Ярослав та двоюрідні Ігор і Всеволод Святославичі, теж персонажі «Слова». І про це належним чином буде сказано Святославом у викладі Володимира.

В літопису сказано, що в поході 1184 року «схопили Кобяка Карлийовича з двома синами, Белуковича Ізая, і Тоглія з сином, і брата його Бокмиша, Осулука [Бурчевича], Барака, Тарха, Данила, і Содвака Кулобицького схопили також; і Корязя Калотановича тут убили, і Тарсука, а інших — без числа» (ЛР. С. 334). У «Слові» Володимир із численних ворогів-ватажків згадує лише найголовнішого — Кобяка Карлийовича і розповідає про його подальшу долю, невідому з літопису: «и падеся Кобякъ въ градѣ Киевѣ, въ гридницѣ Святъславли». Ми не знаємо точно, де була розташована та гридниця, важко сказати напевне навіть, щó це таке було — окрема будівля чи зал для княжої охорони — гридів, але для слухачів «Слова» все це було живою конкретністю.

Я не маю можливості говорити про образну систему цього уривка, відзначу лише топографічні моменти. Війська, як сказано в літопису, ішли по Дніпру, перебрели на ріці Орелі брід Інжир («свинячий брід»), а в «Слові» також мовиться, що Славутич леліяв на собі «Святославли насады», тобто великі човни-кораблі, що його військо «взмути рѣки и озеры», «притопта хлъми и яругы» — додаткове свідчення про бойову участь кінноти (правда, це зрозуміло й з літопису; берендії, «свої погані», що брали участь у поході, були тільки кіннотою).

Володимир Ярославич — шурин Ігоря, свояк «буй-тура» Всеволода. Ці князі зазнали поразки 1185 року. Як же про це говорить автор «Слова»? Лише констатує, що вони «лжу убудиста», тобто віроломність половців, яку «успилъ отець ихъ, Святъславь грозныи великыи киевскыи грозою»,— отже, ні слова докору, а ще й підкреслення,що вони — «храбрая Святъславлича». Більше того: утверджується турботний принцип пріоритету: Святослав для них — «отець» за правом великого князя київського, хоча реально вони були йому двоюрідними братами.

Не знаю, чи треба ще доводити, що така внутрішня структура взаємостосунків і взаємозалежності автора «Слова», Ігоря, Всеволода, Святослава київського та інших піддається поясненню лише за умови, що автором є Володимир Ярославич.

Але у «Слові» є й такі слова: «ту нѣмци и венедици, ту греци и

морава поютъ славу Святъславлю, кають князя Игоря». Що це таке? Наведу лише вірний висновок Лихачова: «Славу» поют окружающие Русь народы. Они поют ее не в гриднице (? — *Л. М.*) Святослава, как ошибочно думали некоторые исследователи «Слова», а в своих странах. Перед нами тот же образ всесветной славы русских князей, что и в «Слове» Илариона, в «Молении» Даниила Заточника, в Житиях Александра Невского и Довмонта Тимофея, в «Слове о погибели Русской земли» и в «Похвале роду рязанских князей» (Слово: Сб. исслед. С. 35).

Про це саме говорив і Рибаков у Великому театрі в Москві 26 вересня 1986 року на урочистому засіданні, присвяченому ювілеєві «Слова»: «Автор, воспевая победу над Кобяком, перечисляет ряд государств, расположенных по Дунаю и радующихся русской победе над половцами: Священная Римская империя, Чешское королевство, Венецианская республика (ее колонии были близ устья Дуная), Византийская империя» (*Рыбаков Б. А.* «Слово о полку Игореве» в веках и в современности // Вестн. АН СССР. 1987. № 1. С. 130).

Все це так. Але що мав на увазі Володимир конкретно? Не була ж це просто загальна фраза безпредметного змісту. Історизм кожного слова автора «Слова» нам уже добре відомий. Те ж саме маємо й тут, хоча за всі часи розвитку словознавства ніхто не спромігся навіть на спробу реального тлумачення. Отож, спробуємо. Тим більше, що конкретний зміст цих слів був зрозумілий не лише для Володимира, але й для його аудиторії. Саме в цю аудиторію, саме до Святослава Всеволодовича (а не в Тмуторокань чи ще там кудись), ясна річ, і прийшла документальна дипломатична інформація про реакцію в сусідніх країнах і на його перемогу і на поразку Ігоря.

Нагадаю, що коли в 1111 році Святополк Ізяславич, тоді великий князь київський, з Володимиром Мономахом та іншими князями подолали половців у поході також на Сіверський Донець, то, за «Повістю минулих літ», «вернулися руськії князі до себе зі славою великою, [що дійшла] до своїх людей, і до всіх країв далеких — себто до Греків, і Угрів, і Ляхів, і Чехів, допоки і до Риму [не] прийшла» (ЛР. С. 169).

«Літопис руський за Іпатським списком» про похід Святослава в 1184 році говорить аналогічно, що війська «вернулися до себе зі славою і честю великою», а Володимир у «Слові» уточнює, що про цю «славу Святъславлю» співають у тих же самих землях, що і в 1111 році,— орбіті традиційних міжнародних зв'язків Русі.

Автором «Слова» на першому місці поставлені «нѣмци и венедици», найдальші від Русі народи-землі, при чому венеціанці найменовані, як і в «Повісті минулих літ», за німецькою назвою міста — Venedig. Німців у 1185 році репрезентував Фрідріх Барбаросса Штауфен, імператор Священної Римської імперії. І тут знову спрацьовує родинно-сімейний принцип міждержавних стосунків. Як зауважувалося (див. с. *108*), німецька принцеса з роду Фрідріха була першою жоною Ізяслава Мстиславича, матір'ю всіх його дітей, а цей Ізяслав був рідним братом Марії Мстиславівни, матері Святослава київського, тобто німецька принцеса була його рідною тіткою, а Фрідріх — свояком. Нагадаю також, що са́ме до Барбаросси навесні 1189 року утікав з угорської тюрми Бели III автор «Слова». Зрозуміло, що державні стосунки між Руссю та Священною Римською імперією, зміцнені сімейними зв'язками, і викликали захоп-

лення серед німців; Фрідріх радів з приводу перемоги свояка Святослава над половцями і водночас печалувався тяжкою поразкою Ігоря («кають» — від слова *каяти* — жаліють, оплакують; *каятися* — жалкувати про щось невдало зроблене, а не докоряють, як це помилково перекладають, нехтуючи реальною суттю подій).

Фрідріх вів тривалу боротьбу за підкорення Північної Італії. 1177 року у Венеції на паперті перед знаменитим собором св. Марка він цілував пантофлю своєму ворогові, папі римському Олександру III, між ними настало примирення, і Барбаросса укріпив свої позиції. 1183 року італійські городи-держави-комуни, серед них і Венеція, принесли присягу вірності Фрідріху. Але боротьба з папством відновилася (Олександр III уже помер), і в 1184 році Барбаросса знову з'явився в Італії в шостому поході, 1186 року в Мілані коронував свого сина Генріха VI королем італійської провінції Ломбардії, оженив його з Констанцією, сіцілійською спадкоємицею по батькові Рожерові II, і Сіцілія потрапила в руки Штауфенів. Дожем у Венеції в цей час був багатúй Ауріо Мастропетро (1178—1192; див.: *Kretschmayr Heinrich*. Geschichte von Venedig. Gotha, 1905. Bd. 1. S. 402), який особливо дбав про економічну могутність міста завдяки насамперед торгівлі.

Перемога Русі над половцями відкривала пронирливим венеціанцям перспективи нових ринків. Таким чином, в контексті Барбаросси стає зрозумілим, чому й венеціанці мали інформацію про перемогу Святослава й раділи їй. Це, як бачимо, документує автор «Слова».

З греками ситуація ясна цілком. На візантійському престолі сидів добре відомий нам Андроник Комнин. Нічого й говорити, що поразка Ігоря, зятя Ярослава Осмомисла, горе двоюрідної племінниці Андроника Єфросинії Ярославни і двоюрідного племінника — автора «Слова» не могло його не засмутити і, відповідно, перемога Святослава над половцями, традиційними ворогами Візантійської імперії, не викликати в Андроника захоплення. Додам, що це був останній місяць володарювання Андроника. 12 вересня 1185 року під час чергового перевороту він загинув. Але після того, як його скинули, перед загибеллю, він ще раз вирішив утікати в Русь, ясно, до Ярослава Осмомисла: «Предположил же он бежать к тавроскифам, потому что все римские области, равно как и владения других народов, считал для себя не безопасными» (*Хониат Никита*. История. Т. 1. С. 437). Андроник навіть зумів сісти на корабель, переслідуваний, але бурхливе море кілька разів викидало судно на берег, і погоня спіймала втікача. Настав його кінець, жахливий і ганебний. Його закували в кайдани, кинули в тюрму, а тоді віддали на розтерзання константинопольцям, які волочили його, б'ючи, напівживого, по вулицях, де він і сконав.

Кінець Андроникового життя 12 вересня 1185 року і є тим хронологічним іноземним документом (про нього я вже згадував), що незалежно підтверджує дату створення «Слова». Смерть Андроника поклала край династії Комнинів. Родичання з Осмомислом та Святославом вигасло. Династичні зв'язки з Візантією порвалися на дев'ять літ, коли, нарешті, лише в 1194 році, 25 липня, за два дні до смерті Святослава, «прийшла йому вість од сватів, що йдуть бра́ти онуку Святославову, Глібівну Єфимію, за [грецького] цесаревича [Олексія], і Святослав послав назустріч їм мужів київських» (ЛР. С. 354). Настала нова політично-державна переорієнтація. Олексій (1182—

28.I 1204) був уже з нової династії візантійських імператорів — Ангелів, і до 1194 року, отже, ця династія не мала нічого спільного ні зі Святославом, ні з Осмомислом. А вся ця ситуація й свідчить, що «Слово» створене лише наприкінці літа 1185 року. Раніш, не знаючи про поразку, Андроник не міг жаліти Ігоря, а пізніше в Греках нікому було його жаліти, як і славити Святослава. Нагадувати ж пізніше, приміром у 1198 році про добрі слова зганьбленого й давно мертвого Андроника на їх адресу навряд чи було б доречно. Тимчасом з уст Володимира, родича Андроникового, 15 серпня 1185 року, коли Андроник сидів ще на престолі, ця інформація про його прихильну реакцію цілком закономірна. На події 1184 року і року 1185 відгукувалися лише живі можновладці, репрезентанти своїх земель, і автором «Слова» фіксувалася їхня незабарна, негайна реакція.

Чому співали славу морави-чехи — це теж ясно. У Празі сидів королем Пржемислід Бедржих, а жоною його була Єлизавета, дочка угорського короля Гейзи II і Єфросинії Мстиславівни, рідної сестри тієї ж Марії Мстиславівни, матері Святослава Всеволодовича. Отже, на троні в Празі перебувала двоюрідна сестра Святослава київського і своячка автора «Слова», до речі, жінка-воєначальник, і при цьому удатний. Дивно було б, якби там не знали, що діялося на Русі, не раділи з перемоги Святослава і не жаліли Ігоря.

А от про угрів Володимир Ярославич не згадує. І теж ясно, чому. Белі III не було чого радіти з перемоги Святослава над половцями. «Великое буиство подаста хинови» саме Ігор та Всеволод, зазнавши поразки, а ця обставина, що угри не радіють перемозі Святослава, а сильно підбадьорені поразкою Ігоря та Всеволода, ще раз підтверджує тезу, що хинова — це і є угри.

Чому не чути слави від поляків, документально пояснити не можу. Тут, очевидно, були якісь специфічні конкретно-історичні причини. Адже у Святослава з великим князем польським Казимиром II Справедливим існували найтісніші зв'язки: свого сина Всеволода Чермного він одружив у 1179 році з Марією, єдиною дочкою Казимира (ЛР. С. 326), і вони обоє сиділи тут, у золотоверхому теремі. Не кажу про інші зв'язки з Казимиром по лінії Рюрика Ростиславича, чия сестра Олена була жоною Казимира, отже, свояка автора «Слова». Можливо, радісна реакція на перемогу Святослава над половцями 1184 року з якихось причин із Кракова до Києва не дійшла на 15 серпня 1185 року, в Кракові затрималися з послом або ще щось.

Все викладене ще раз свідчить, що автор «Слова» (коли б ми не знали його особисто) перебував у найвужчому колі Святослава київського, бо ні з якого іншого джерела він не міг би дістати дипломатичну (як правило, не для широкого загалу) інформацію про реакцію за межами Русі, аж у шести землях-народах, серед «братів»-можновладців, на успіхи Святослава і поразку Ігоря.

Зауважу, що з часу поразки Ігоря на 15 серпня 1185 року минуло 95 днів. Як новина про подію нечувану (чотири князі в полоні!), вона могла долетіти навіть до Італії з Києва і назад не один раз. Про можливий темп гінців я вже писав. Характерно, що й автор «Слова» підкреслює блискавичність (при потребі) тогочасних пересувань. Всеслав полоцький за одну ніч міг «дорискати» з Києва «до куръ Тмутороканя». Звісно, це поетичний образ, гіпербола, але й гіперболи обов'язково мають реальне підгрунтя.

У процитованому і аналізованому уривкові цікавими є слова про становище Ігоря після поразки: «Ту Игорь князь высѣдѣ изъ сѣдла злата, а въ сѣдло кощиево (рабське.— *Л. М.*)». Він у полоні, але не піший, як раб,— ознакою раба з давніх-давен було ходіння саме пішки,— а в сідлі, правда, не золотому, а невільничому. Це знову образне опрацювання Володимиром його ж літописного матеріалу, де сказано, що Ігор їздив, де хотів, але коло нього повсюдно, день і ніч, було двадцять сторожів.

Далі йде знаменитий сон Святослава, навіяний бідою-поразкою Ігоря і бідою землі Руської: «Уныша бо градом забралы, а веселие пониче»:

А Святъславъ мутенъ сонъ видѣ въ Киевѣ на горахъ.
«Си ночь съ вечера одѣвахуть мя,— рече,—
чръною паполомою на кровати тисовѣ,
чръпахуть ми синее вино съ трутомь смѣшено,
сыпахуть ми тъщими тулы поганыхъ тльковинъ
великыи жуньчугь на лоно
и неговахуть мя.
Уже дъскы безъ кнѣса въ моемъ теремѣ златовръсѣмъ.
Всю нощь съ вечера бусови врани възграяху у Плѣсньска на болони
(у вид. 1800 р.— босуви; нема смислу),
бѣша дебри Кисани (у вид. 1800 р.— дебрь Кисаню)
и несошася къ синему морю (у вид. 1800 р.— и не сошлю).

Про золотоверхий терем і про «кнѣсъ» говорилося багато. Можна уявити, що при згадці про терем тут, у цьому ж теремі, всі учасники прийому-бенкету глянули і на дошки стелі, і на «кнѣсъ», навколо якого спіраллю йшли сходи на другий поверх, купол якого покрито позолоченим мідним листом.

Думаю, що зять поетично, у своєму образно-лексичному ключі, опрацював справжній сон, який приснився його тестеві. Віра в сни і тлумачення їх — це одна із характерних рис суспільної свідомості ще з праісторичних часів. Кого ця тема «Слова» цікавить детально, відсилаю до книжки В. М. Перетца «Слово о полку Ігоревім» (К., 1926).

Для подальшої ж аргументації авторства Володимира звернемо увагу на такі слова, якими він образно відтворює один із елементів сну: Святослава «одягали» «чръною паполомою на кровати тисовѣ». Сон є сном, але й уві сні постають реальності, хоч і в химерному поєднанні. Згадаймо, що про «зелену паполому», тобто траву на березі річки Канини, Володимир метафорично говорив вище.

І «паполома» і «кровать» — це грецизми: πάπλωμα (покривало), κράββατος (ліжко). Отже, автор і тут вживає не споконвічні руські слова «покривало», «постеля», «ложе», «одр», а грецькі синоніми. Еллінізми — органічний елемент його культури, його індивідуального творчого мислення. І водночас увагу Володимира привертає те, що ліжко це — «тисове» (ясно, що таким воно й було реально у Святослава). Тис же — дерево, в Києві — привозне; це — Taxus baccata, негній-дерево, з великим червоно-бурим ядром, важке, міцне, красивої текстури, з якого здавна робили дорогу меблю (і це свідчить «Слово»), а росло воно (і росте) на Русі тільки в Карпатах, на батьківщині Володимира Ярославича. Ось чому він і звертає на нього увагу як на вісника з рідного краю, з рідних гір.

А тепер про ворон. Чому сірі (бусови) ворóни каркали саме біля Пліснеська на оболоні, чому були вони в дебрі (сирій?) саме коло

цього города? Хай навіть у зображенні сну, але чому автор викликáв у пам'яті цей город? Через те саме, що й Стугну. Але тут дотичність до цієї місцевості виявилася подвійною — і автора «Слова», й того, кому наснився сон.

Незнання автора «Слова» призводило до того, що таке питання — чому? — як і в інших численних випадках — навіть не ставили, обмежувалися однією констатацією факту, або ясне місце твору затемнювали, а тоді пояснювали його. М. Шарлемань, наприклад, твердив, що Плісненськ — це урочище Плоске біля Києва, коло відомого, уже згадуваного мною, Кирилівського монастиря, а «дебрь Кисаню» — це спотворене «дебрь Киянь» (Слово: Сб. исслед. С. 211). Не знаючи автора «Слова», я теж повірив цьому тлумаченню (див.: Слово. К., 1983. С. 38). Тут була своя логіка: якщо вважати автором «Слова» киянина, або киянина чернігівського походження, чи навіть чернігівця, що знав Київ, то пояснити, чому в його свідомості (через виклад сну київського князя Святослава) постав далекий Плісненськ та ще з реаліями (а дебрі справді є в Києві),— неможливо.

Авторство ж Володимира пояснює все. Так, він знав город Плісненськ, бо це був город Галицького князівства, його землі. Володимир тут бував (див. с. *92*), і, звичайно, не раз, бо через цей город проходила дорога з Галича на північ. А щодо деталей топографії Плісненська (дебрі, оболонь), то прочитаємо, що про це пише «Słownik geograficzny królewstwa Polskiego» (Warszawa, 1887. T. 8) на с. 249: **Pleśnisko**, jest to płd.-zach. część Podhorzec, wsi pow. złoczowskiego. Niegdyś stał na tem miejscu starożytny gród ruski, sięgający prawdopodobnie przedhistorycznych jeszcze czasów. Jest to *wyniosła wierzchowina, pełna dzikich wyłomów i jarów, pokryta w przeważnej części lasem* (курсив мій.— *Л. М.*).

Слово «дебрь» означає яр, урвище, особливо поросле лісом. На південь від Плісненська розгорталася оболонь-заплава верхів'я Західного Бугу. Природно, що в цих диких ярах та виломах, порослих лісом, а також на оболоні збиралося безліч вороння. Так свідчить документальне «Слово», а підтвердження-дубль маємо — не повірити! — в тому, що висоти цього району і досі мають промовисту назву Вороняк (Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. М., 1983. К. 13). Правда, незрозумілим до кінця етимологічно є слово «кисаня»; В. Стеллецький пише, що таке «название дебрей и ущелий сохранилось в Карпатах, корень слова «кыс» означает «сырой», «гнилой» (Слово. М., 1981. С. 258).

Та виявилося найголовніше — ця Кисаня існує реально. У 1906 році Роман Заклинський, який їздив до Плісненська спеціально для з'ясування цього питання й видав книжку «Пояснене одного темного місця в Слові о полку Ігоревім» (Львів, 1906), в ній на с. 8—9 і 40—41 свідчить: «По стороні полудневій від давного замку находяться дебра, з напрямом західним, довгі та широкі, що аж до монастиря також носять назву Плісниcько, а дальше на захід сонця від него одна довга дебра має тепер ім'я Кисаня, або Кисниця. В старосвітських часах назва тої дебри була та сама, що нині; она звалася Кисань». І далі дослідник робить висновок: «Ми видимо, що автор Слова пише з всею рішучостию, що ворони з болоня плісниського були також в дебрі кисанській; він не міг би був того так рішучо написати, коли би був ніколи не видів такого перелітаня. А коли автор Слова

се видів, то можна допустити, що він походив з околиць Плісниська, а як ні — то мусив там побувати або хоть раз був там колись».

Один із моїх львівських кореспондентів повідомляє, що він особисто недавно побував у згаданих місцях, і там люди донині називають яр, що нас цікавить, так само — Кисаня. Були, правда, спроби пояснити виникнення цієї назви самим «Словом», його впливом чи впливом розвідок про цей твір. Наївність такого тлумачення для мене очевидна. Географічні назви — дуже давній і дуже консервативний фактор; їх давав, як правило, сам народ (хоча давали й можновладці), і думати, що назву довгого яру, яру реального, запозичено з художнього твору (так уже його здавна знали в Пліснеську!) — це нехтувати історично-життєвими ситуаціями.

Мало цього. Згаданий «Słownik geograficzny» там же подає відомості, що на узвишші Пліснеська в 1180 році Олена, жона Казимира II Справедливого, про яких вище мовилося, заклала василіанський (базиліанський) монастир. Про це свідчила й дошка, вмурована в стіну церкви Пліснеська, з написом: Celsissima principissa Helena M. Ducis Wsewolodli filia anno 1180 hoc monasterium primo fundavit, тобто, що високоблагородна принцеса Олена, дочка великого князя Всеволода, при цьому (себто при церкві) року 1180 вперше заклала монастир. Такий текст навів Заклинський у згаданій праці (с. 12). Дошка була встановлена не раніше XVI—XVII століття, і тут допущена помилка — Олена була дочкою не великого князя Всеволода (якого? Всеволода Ольговича (VIII)?), а Ростислава Мстиславича (IX). Не знаю, чи існує ця дошка донині. Не виключаю, що на освяченні монастиря — а це велика подія! — побував і Святослав Всеволодович. Адже заснування монастиря сталося рівно через рік після того, як Олена віддала свою і Казимирову дочку Марію за Всеволода Чермного, сина Святослава київського. Не можу твердити певно (через те й не сказав про це на своєму місці), але можливо, що це католицьке вогнище і призвело згодом до якихось клопотів Святослава, православного, так що йому цей Пліснеськ і наснився, і тому з Кракова й не було чути похвали на його адресу.

Оскільки в «Слові» таке важливе місце займає сон Святослава, то відповідно структурним елементом твору є його тлумачення. В ролі тлумачів виступають бояри. Володимир на себе цю функцію не бере, він повідомляє лише про те, що сказали бояри. Навряд чи це була тільки поетична реляція. Оскільки ж усе, про що йшлося в «Слові», мало реальний грунт, то й тут можна з усім правом твердити: Святослав справді розповідав про свій сон боярам, цю розповідь чув і його зять. Не міг автор «Слова» в аудиторії золотоверхого терема в присутності великого князя київського Святослава вигадувати сон, який тому й не снився. Володимир, будучи в орбіті носіїв верховної влади, знав значення і вагу кожного їхнього слова. Зі словами властителів треба поводитися обережно, вони мають силу закону і дію закону. Їх можна лише інтерпретувати. І що це було дійсно так, доводять літописи, де подається княжа мова у скупому, але точному викладі. Це саме маємо і в «Слові»: слова реальних персонажів або подано документально, або в поетичній обробці, але в точній відповідальності з їх дійсним змістом. В цьому — одна з найхарактерніших рис «Слова» як історичного джерела.

Боярське тлумачення «мутного сну» Святослава зводиться до того, що він є породженням дійсності — поразки Ігоря і того не-

щастя, яке впало на Руську землю. З історичних реалій, невідомих з літопису, тут варте уваги свідчення «Слова», що Ігоря і Всеволода, принаймні в момент закінчення битви, «опуташа въ путины желѣзны» — закували в кайдани. Це — приниження, рівнозначне загибелі сонця:

> Темно бо бѣ въ 3 день:
> два солнца померкоста,
> оба багряная стлъпа погасоста
> и съ нима молодая мѣсяца,
> Олегъ и Святъславъ,
> тьмою ся поволокоста,
> и въ морѣ погрузиста,
> и великое буиство подаста хинови.
> На рѣцѣ на Каялѣ тьма свѣтъ покрыла:
> по Рускои земли прострошася половци,
> аки пардуже гнѣздо.

Третій день, коли настала пітьма для Русі — 12 травня 1185 року,— день, що став ніччю поразки. Два сонця, що померкли, два багряні (багрець — колір можних) стовпи, що погасли,— це Ігор і Всеволод. Тут маємо метафору, реально вони не загинули. Але хто такі Олег і Святослав? Володимир Ярославич у літопису писав точно: в похід пішли ще Святослав Ольгович (нар. 1166 року) та Володимир Ігоревич (нар. 1170 року), молоді люди, «молодая мѣсяца», княжичі, а не князі (зауважено: польське księżyc — місяць, а księżyk — княжич). Значить, у похід пішов лише один син Ігоря, а не два (у «Лаврентіївському літопису» хибно додано сюди й Олега, якому тоді було лише 10—11 літ), і тому в своїй відомій нам молитві Ігор мовить: «Гдѣ чадо рожения моего?», тобто говорить лише про одного сина (неймовірно, щоб він жалів лише за одним, коли б їх у поході було два). Тому, виходячи з історичної реальності, в тексті «Слова» треба виправляти, як це зробив ще М. Грамматін, а тоді й М. Максимович, Олега на Володимира. Це єдиний реальний вихід із ситуації, який можна документально обґрунтувати, не вдаючись у різні вигадки-домисли (пропущено, вписано і т. д.). На якомусь етапі переписувач помилився і написав *Олег* замість *Володимир*, так само як написав *Святополк* замість *Ярополк* (див. с. *149*). Про них, двох «молодих місяців», сказано, що вони заволоклися пітьмою — це метафора, але в морі «погрузиста» — це вже реальність. І пояснити її можна, вважаю, лише тим, що і Володимир і Святослав справді тонули в морі-озері, навколо якого догасала битва. Володимира витягли, а Святослав потонув. Його імені далі нема на сторінках «Київського літопису». Автор «Слова», співаючи здравицю наприкінці «Слова», проголошує її Ігорю, «буй-туру» Всеволоду та Володимиру Ігоревичу. Імені Святослава Ольговича нема. Але оскільки в літопису сказано, що він потрапив живим після бою до Єлдечюка з Бурчевичів (ЛР. С. 340), то потім або його втопили, або він сам якось утонув. Інакшого пояснення, чому Володимир не згадує Святослава, не знайти. Твердять (див.: *Рапов О. М.* Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. М., 1976. С. 119), що Святослав Ольгович востаннє згадується в «Густинському літопису» під 1191 роком; я це перевірив, там помилка на помилці, це відзначали й інші дослідники.

Далі в тлумаченні сну говориться про готських дів, про антського короля Буса-Боза, якого в 375 році розіп'яв із синами і сімдесятьма

вельможами готський король Вінітар,— ясно, що це вже історичний пасаж самого Володимира Ярославича. Куди там боярам було читати по латині книгу Іордана «De origine actibusque Getarum»! У них було інше на умі: «А мы уже, дружина, жадни веселия!»

Ця фраза надзвичайно характерна. Володимир її наводить, аби висловити свою відразу до бояр, особливо до старшого боярства (бо це ж вони — найближче оточення великого князя). Сталося велике горе, всенародне горе. Великий князь у сльозах, а вони «жадни веселия»! Звісно, це індивідуальна риса поглядів саме Володимира, бо таке неприязне ставлення до боярства набуте ним ще в Галичі, де вони постійно ворохобилися, і від цього боярства, яке він зневажав, він ще зазнає біди. А все сказане — теж одна із внутрішніх, глибоких властивостей твору, що вказують саме на його авторство.

Далі йде знамените «злато слово, с слезами смѣшено», яке зронив (не сказав, а зронив!) великий Святослав. Дослідники безліч разів наводили місце з літопису, де розповідається про реакцію Святослава спочатку на вість про затаєний від нього похід Ігоря, а потім — про його поразку, зазначили, що цей реальний історичний факт психологічного характеру — князь говорив про це, «вельми зітхнувши, утер сльози свої» — знайшов також поетичний розвиток у «Слові»:

> Тогда великыи Святъславъ изрони злато слово,
> с слезами смѣшено,
> и рече:
> «О моя сыновчя,
> Игорю и Всеволоде!
> Рано еста начала Половецкую землю мечи цвѣлити,
> а себѣ славы искати...»

У м'яких докорах Ігореві й Всеволоду за раннє бажання слави звучить життєвий досвід Святослава Всеволодовича, якому до слави великого князя київського довелося пройти довгу і тяжку путь. Звісно, що й сон наснився Святославові не тепер, не в теремі, а раніш, і бояри його тлумачили у свій час, і це «злато слово, с слезами смѣшено», він прорік ще в травні 1185 року не в Києві, а в Чернігові (ЛР. С. 340). І тепер, приблизно через три місяці, його поетично інтерпретує Володимир, бо воно формулювало державні засади актуальної політики дня.

Зауважу, що Д. Лихачов іще в 1950 році писав: «Следует отметить, что „злато слово" Святослава не выдумано автором „Слова". Летопись говорит (тобто той же автор „Слова".— *Л. М.*), что Святослав Всеволодович Киевский, услышав о поражении Игоря, „утер слез своих"» і т. д. (Слово. М.; Л., 1950. С. 432). В цій роботі постійно і документально стверджується, що Володимир Ярославич н і ч о г о не вигадував — ні подій, ні фактів, він творив «по былинамь сего времени», лише поетично оформляючи їх; дещо він домислював, конкретизував, додавав образні матеріали від себе, але знову-таки лише ті, що відповідали історичній реальності. Я не раз повторював, що це його творче кредо.

От і тут від Ігоря та Всеволода Святослав переходить до докорів рідному братові Ярославові Всеволодовичу: «А уже не вижду власти сильнаго, и богатаго, и многовоя брата моего Ярослава» — і далі перелічується його військова потуга. Цей закид дійсно був зробле-

ний Святославом під час походу 1184 року, який приніс йому славу навіть за межами рідної землі, але де, як уже зазначалося, не було його братів — Ярослава, Ігоря та Всеволода, і «Святослав, невдоволений на своїх братів, рушив» (ЛР. С. 333). А це небажання князів, зокрема своїх братів, співдіяти викликає в нього гірке нарікання:

> Нъ се зло: княже ми непособие.
> Наниче ся годины обратиша.
> Се у Римѣ кричатъ подъ саблями половецкыми
> (у вид. 1800 р.— Уримъ),
> а Володимиръ подъ ранами.
> Туга и тоска сыну Глѣбову!

Святослав устами зятя Володимира Ярославича сказав усе, що треба було сказати. Закінчує він свою мову жалем про долю Володимира Глібовича. А про героїчну оборону Переяславля від нападу Кончака, очолену молодим Володимиром Глібовичем, писав і Володимир Ярославич у літопису в статті про похід Ігоря (див. ЛР. С. 341). Так що історичні відомості знову взаємно доповнюються і літописом і «Словом». Тут діє родово-сімейний принцип стосунків і в ставленні князя до князя, й автора-князя до князя. Адже Володимир Глібович — свояк Святослава київського і двоюрідний брат іншого Володимира, автора «Слова».

Святослав київський, закінчуючи мову, жаліється на княже йому «непособие». От тут йому й приходить на підмогу своїм потужним словом Володимир Ярославич, його зять.

В. Чивіліхін глибоко, як ніхто, проник у соціальний статус автора «Слова»: «Наиболее отчетливую печать автора следует искать в центральном фрагменте поэмы — в призывах к князьям «загородить полю ворота» после поражения князя Игоря. В литературе, кстати, уже высказывалась мысль о том, что не певцу и не дружиннику было судить князей-современников, указывать, что им следует делать: это прерогатива человека, стоявшего на одной общественной ступеньке с теми, к кому он обращался» (№ 3. С. 128).

Реально ситуація була ще більш вражаючою. Перед «братами» виступав не лише рівний їм соціально «брат», але й родич великого князя, його розумний зять, його, судячи зі «Слова», ідеолог. Не можна довести, що тема і зміст «Слова» не були попередньо так чи інакше продумані Володимиром разом із Святославом київським,— дуже вже в унісон вони діють і говорять. (Таку ситуацію я мав на увазі, ведучи мову про їхнє співробітництво над літописною статтею про похід Ігоря.) Володимир своїм «Словом» по суті говорить від імені Святослава, підносячи державну проблему номер один у тих суспільних умовах. Інтелектуал, історик, політик-мислитель, Володимир мав ще й повне моральне право,— як людина, котра ніколи не брала участі в міжкнязівських усобицях, ніколи не говорила «се мое, а то — мое же»,— судити якщо не князів, то про князів, від імені великого князя закликати інших князів до єднання. Тому у «Слові» мова Святослава, викладена Володимиром, так непомітно переходить у мову самого автора, що довгий час не могли розрізнити, де закінчує говорити перший і починає другий. Відомо також: важливе не лише те, щó сказане, ким сказане, але й де сказане. Повторю: слово Володимира звучить із епіцентру влади, воно апробоване у найвищих державних сферах і тому, зрозуміло, має державний сенс

і силу, до цього слова слід прислухатися всім і всюди. Крім того, всі «брати» знали: Володимир сьогодні князь-ізгой, а завтра він буде володарем одного з наймогутніших князівств Русі як його законний спадкоємець, що й сталося, хоча не так просто, десь через чотири роки.

Д. Лихачов ставив питання: «Достиг ли призыв автора «Слова» до тех, кому он предназначался?» І відповідав: «Можно предполагать, что в известной мере — да» (Слово: Сб. исслед. С. 51).

Не будемо тлумачити ситуацію прямолінійно: автор «Слова» закли́кав — усі князі послухалися. Але історичний факт такий: саме за Святослава Всеволодовича та його тодішнього співправителя Рюрика Ростиславича, завдяки їхнім діям насамперед, смертельна половецька загроза, що дамокловим мечем висіла над Руссю, зникла назавжди.

БОЯН

Боян — одна з найславетніших творчих постатей Київської Русі. Його ім'я стало навіть синонімом великого поета-співця. Всі, без винятку, дослідники говорять про Бояна як про попередника автора «Слова», котрий продовжував і розвивав творчі традиції цього поета-імпровізатора, музи́ки-гусляра. О. Соловйов допускав, що Боян був навіть учителем автора «Слова»: «Его предшественник (а может быть, и учитель) Боян воспевал в конце XI и начале XII в. и Олега Гориславича и Всеволода Полоцкого» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 86). Але якщо це так, то за яких умов Володимир міг стати учнем Бояна? Де? Коли?

Усе, що відоме про Бояна (за одним винятком), зачерпнуто саме зі «Слова», зі сказаного в ньому Володимиром Ярославичем, але сказано, як завжди, настільки ємко, що тут маємо багато матеріалу для аналізу і висновків.

Уже приступивши до теми своєї напівімпровізації, роздумуючи про те, чи варто її розробляти і як розробляти —

> Не лѣпо ли ны бяшеть, братие,
> начяти старыми словесы трудныхъ повѣстии
> о плъку Игоревѣ,
> Игоря Святъславлича? —

автор відштовхується від Бояна й тематично і за способом творення:

> Начати же ся тьи пѣсни по былинамь сего времени,
> а не по замышлению Бояню.

І далі йде заспів-розповідь, як Боян реалізовував своє «замышление». Іде мова про тих, кого він оспівував, накладаючи «своя вѣщиа пръсты на живая струны».

Першим виступає Ярослав Мудрий. Струна-лебідь «преди пѣснь пояше старому Ярославу». Ярослав Володимирович Мудрий (V) — се ціла епоха історії Київської Русі. Він княжив у Києві з 26 (27?) листопада 1015 року (перерва з 14 серпня 1018 року до зими 1018/19 року, коли тут сидів Святополк Ярополкович Окаянний) і до самої смерті в ніч на 20 лютого 1054 року, майже сорок літ. Жоден із князів не сидів так довго на київському столі. Він був

славетним предком усіх без винятку князів, що зібралися на бенкет, в тім числі предком автора «Слова». Володимир не випадково говорить про Ярослава Мудрого як про оспіваного Бояном і на початку «Слова» і наприкінці своєї пісні — це улюблений Володимиром композиційний прийом (кільцевий); він його застосував і в літописній повісті (ведучи там мову про Ігоря).

Боян оспівував також «храброго Мстислава», тобто Мстислава Володимировича (V), брата Ярославового. Він помер 1034 року, прославився тим, що, князюючи в Тмуторокані, у рицарському двобої подолав касозького князя (хана) Редедю і утвердив цю далеку землю як руське, точніше — чернігівське, володіння.

Нарешті в заспівові документується, що Боян складав хвалу Романові-Борисові Святославичу Красному (VII), двоюрідному дідові Святослава Всеволодовича київського, рідному братові Олега Святославича-«Гориславича». Його вбили половці 2 серпня 1079 року, але влітку року 1078 він устиг дати прихисток у тій же Тмуторокані, де він сидів на столі, тому ж «Гориславичу», змушеному втікати сюди від Всеволода Ярославича (V), тоді князя київського. Убитий молодим, бездітний, Роман був у числі дорогих Ольговичам, нащадкам Олега Святославича, людей.

Із подальшого тексту «Слова» відомо, що серед тих, кого оспівував Боян, про кого (кому) навіть приспівку сказав «ни хытру, ни горазду, ни пытцю горазду — суда Божиа не минути», був добре відомий нам Всеслав Брячиславич полоцький, який помер 24 (?) квітня 1101 року, а він — прадід великої княгині Марії Васильківни.

Останнім хронологічно, кого оспівував Боян, був Олег Святославич-«Гориславич», чиї прямі нащадки — «Ольгово гнѣздо» — і зібралися у золотоверхому теремі. Про нього йдеться, зокрема, у знаменитому «темному місці» «Слова» — «Рекъ Боянъ и ходы на Святъславля, пѣснотворець (у вид. 1800 р.— «пѣстворца») стараго времени — Ярославля, Ольгова, коганя: «Хоть и (у вид. 1800 р.— «хоти») тяжко ти головы кромѣ плечю — зло ти тѣлу кромѣ головы».

Зауважено, що автор «Слова» для всіх цих князів, у тім числі й Олега, застосував старомодне і невживане наприкінці XII століття слово «коганя», прикметник від слова *коганъ, каганъ,* ймовірно, із мовно-стилістичного арсеналу «старыхъ словесъ» Бояна. Зауважено також, що Олег Святославич, князюючи в Тмуторокані, був водночас князем Захії і «всієї Хазарії» в Криму, тутешні хозари були йому підлеглі, й тому він мав повне право носити титул «когана» (*Соловьев А. В.* Восемь заметок к «Слову о полку Игореве» // ТОДРЛ. 1964. Т. 20. С. 377—378).

Ця лексема є в «Повісті минулих літ» у розповіді про дуже далекий (пониззя Волги) і дуже успішний похід Святослава Ігоревича (III) в 965 році на хозар, які виступили «протіву съ княземъ своимъ, каганомъ» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 53). Її в часи Ярослава Мудрого вживав митрополит київський Іларіон — «похвала каганоу нашемоу Влодимероу» (*Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Илариона. К., 1984. С. 78). Але особливу увагу в наведеному уривкові викликають слова «тяжко ти головы кромѣ плечю — зло ти тѣлу кромѣ головы».

Тут явно йдеться про знамениті походи знаменитого Святослава Ігоревича і про трагічний його кінець. Як широко відомо, Святослав був навесні 972 року вбитий печенігами у дніпровських порогах

(тих самих «каменныхъ горах», про які говорить Ярославна), і вони «взяша голову его. и во лбѣ его здѣлаша чашю. оковавше лобъ его. и пьяху в немъ» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 62). Не може бути жодного сумніву, що Боян мав на увазі саме цей унікальний в історії Русі епізод, яким закінчилися походи Святослава. Тільки так це розумів Володимир Ярославич і всі його слухачі, котрим він нагадував пісні Бояна.

Словознавці чомусь не приділяють цій історичній ситуації належної уваги. А так тлумачив згадане місце,— Святослав — походи — голова — тіло,— ще В. Капніст у 1809—1813 роках (Слово: Сб. исслед. С. 398). Із походами Святослава Ігоревича, котрий, як відомо, вважав, що центр його землі не в Києві, а в Переяславці на Дунаї, на Балканському півострові, і добирався навіть до міста Аркадіополя (якихось 150 км від Константинополя),— територіально пов'язаний комплекс Трояна (див. с. *64, 70*); історично (а не міфологічно) розроблений Рибаковим, комплекс цей також пов'язаний і з Бояном («О Бояне... абы ты сиа плъкы ущекоталъ... рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы») і з автором «Слова».

Нагадаю, що зі слів «и ходы на Святъславля», явно перекручених переписувачами, І. Забєлін в 1894 році сконструював якогось... Ходину. Реальні походи знаменитих князів закреслено. Який смисл мають слова «тяжко ти головы кромѣ плечю — зло ти тѣлу кромѣ головы» — невідомо. Чому п'ять разів Боян виступає у «Слові» індивідуально, і виступає успішно, а тут, наприкінці, у нього з'являється співавтор — невідомо. Які є хоч найменші документальні натяки на існування цього Ходини? Чому Боянові й Ходині треба було виходити на літературну дорогу удвох саме в «темному місці»? Слово «пѣстворца» у виданні 1800 року явно спотворене; крім того, це може бути не лише називний відмінок двоїни, як твердять, але й родовий однини; єдино правильне в контексті всього уривка — читання «пѣснотворець», і стосується воно лише одного Бояна. Дивно, але цю абсурдну Ходину, не підтверджену нічим вигадку, приймають деякі дослідники, нехтуючи наведеними вище документальними даними про реальні походи реальних князів.

Більш того. Андрій Чернов, той самий, який вважає правильним читання не «болванъ», а «болвано», не «Святославъ», а «Святославо», не «княземъ», а «княземо», не «аминь», а «амине» і т. д., зробив із цього міфічного Ходини навіть... автора «Слова», заявивши при цьому: «Сейчас уже мало кто из исследователей сомневается, что Ходына — имя песнетворца» (*Чернов Андрей.* Поэтическая полисемия и сфрагида автора в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». Л., 1986. С. 279). Не лише сумніваюся у висновкові Чернова, а й усю його систему «доказів» вважаю такою, що перебуває поза межами справжньої науки.

Підкреслю, що в цьому «темному місці» князі стоять у ясній хронологічній послідовності: Святослав Ігоревич (III, помер 972), Ярослав Мудрий (V, помер 1054), Олег Святославич (VII, помер 1115). Деякі дослідники (див., напр.: *Рыбаков Б. А.* Перепутанные страницы // «Слово о полку Игореве» и его время / Под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1985. С. 53) під Святославом розуміють сина Ярослава Мудрого, батька Олега Святославича, нав'язуючи «Слову» неймовірну хронологію цього комплексу — спочатку згадано сина Ярославового, тоді самого Ярослава, а тоді Ярославового внука. Такого ні літописи, ні автор «Слова», ні Боян допустити не могли.

Про які ж, варті оспівування, походи Святослава Ярославича можна говорити? Як його характеризує літопис? Ось повний перелік його «ходів».

1060 рік. Під началом великого князя київського Ізяслава Ярославича (а не Святослава!) він разом із братом Всеволодом та Всеславом Брячиславичем полоцьким бере участь у поході на торків. Бою не було. Здобичі ніякої. Торки втекли (ЛР. С. 100).

1065 рік. Святослав пішов до Тмутороканя, щоб посадити тут свого сина Гліба замість племінника Ростислава Володимировича (VII). Посадив, але з цього нічого не вийшло. Ростислав вигнав Гліба і знову забрав Тмуторокань (ЛР. С. 100).

1067 рік. На чолі з тим же Ізяславом Святослав та Всеволод ідуть проти Всеслава Брячиславича на річку Немигу. Здолали його, схопили обманом, переступивши хресне цілування, тобто вчинивши моральний злочин, і посадили в київський поруб із двома синами (ЛР. С. 103—104). Про цього Всеслава я писав уже багато, саме його (а не Святослава) й оспівують автор «Слова» і Боян.

1068 рік. Очолені тим же Ізяславом Святослав та Всеволод пішли на ріку Альту (за якихось 30 км від Києва) на половців. Поразка. «І побігли руські князі, і перемогли половці» (ЛР. С. 104).

1068 рік. Святослав вибрався із Чернігова, де він тоді князював, до города Сновська (нині — смт Седнів Чернігівського р-ну, 25 км від Чернігова), на який напали половці. Половців побили меншими силами. Єдина вимушена бойова виправа, без походу (ЛР. С. 106). Оце і всі «ходи» Святослава Ярославича.

А в іншій своїй діяльності він відомий тим, що 22 березня 1073 року прогнав із Києва брата Ізяслава і сів тут сам, переступивши заповідь батька, Ярослава Мудрого,— сидіти в Чернігові. «Великий бо [це] є гріх — переступати заповідь отця свойого» (ЛР. С. 112). Того ж 1073 року був присутній при закладинах Успенського собору Києво-Печерської лаври. До побудови собору рук не приклав. Тоді ж присвоїв собі знаменитий «Ізборник Святослава» 1073 року, який переписано на замовлення Ізяслава Ярославича. 1075 року вихвалявся перед німецькими послами своїм багатством, і за це був висміяний і німцями й літописцем (ЛР. С. 121). 27 грудня 1076 року помер, і про нього в літопису нема жодного похвального слова, яке звичайно маємо по смерті багатьох князів (ЛР. С. 121).

Таким чином, діяльність Святослава Ярославича не дає жодних реальних підстав, щоб його оспівував Боян. Отже, неможливо вважати, як це твердить Рибаков, що він був «песнотворец Святославий», і взагалі був «придворным певцом Святослава Ярославича и его сына «когана» Олега (умер в 1115 г.) (! — *Л. М.*), а до этого был поэтом самого Ярослава Мудрого» (*Рыбаков Б. А.* Перепутанные страницы. С. 53).

Коли ж діяв Боян? Рибаков з цього приводу пише: «Итак, хронология творчества знаменитого предшественника автора «Слова о полку Игореве» определяется в запеве такими крайними датами, как княжение Мстислава Тмутараканского в годы 1022—1036 (він помер, за іншими даними, в 1034 році.— *Л. М.*) и смертью Романа Тмутараканского в 1079 г., т. е. сроком в 43—57 лет» (*Рыбаков Б. А.* Русские летописцы... С. 413). А як же тоді бути зі Всеславом полоцьким, що помер 1101 року, і з Бояновою приспівкою про його життя і про смерть («суда Божия не минути»)? Адже явно, що так можна

сказати лише після смерті цього князя. Як же тоді бути з Олегом Святославичем, результат життя якого (походи) Боян теж підсумував наприкінці твору? Він же помер 1115 року, про що пише сам Рибаков. Б. Рибаков твердить, що Боян міг оспівувати лише тих, при кому він жив. Але ж оспівувати можна й минуле. Володимир Ярославич вів мову про Олега Святославича, який помер за 36 літ до народження автора «Слова», і це тому, що він знав, добре пам'ятав з усних розповідей, з літопису многотрудне життя цього князя. Рибаков вважає, що форма давального відмінка «пѣснь пояше старому Ярославу», «храброму Мстиславу», «красному Романови» означає, що він співав їм лише за їхнього життя. Тоді ще де співав? Ярославу — в Києві, Романові — в Тмуторокані, Всеславові — в Полоцьку? У згаданій давальній формі йдеться про те, що пісні Бояна були присвячені діяльності цих князів. І все. Боян не міг жити від 972 року (будучи в цей час уже дорослим, щоб оспівувати події смерті Святослава Ігоревича) і після 1115 року, року смерті Олега Святославича.

Особливо підкреслю красномовний факт: Боян (наскільки це відомо зі «Слова») ніде не виходить за межі літописних даних, у нього є лише те, що є в літописах. Не більше. І його характеристики подій і персонажів нічим не відрізняються від літописних. Тимчасом у Володимира Ярославича такі позалітописні відомості є (про смерть Ізяслава Васильковича, взагалі невідомого з літописів, про поїздку Всеслава до Тмутороканя). Боян оспівував лише давні часи і прославляв діяння лише давніх князів, котрі були гідні слави, тобто те, що ввійшло в історію як героїчне, видатне. Цього Боян не бачив у своїй сучасності й не оспівував її. Так про це свідчить автор «Слова», котрого насамперед цікавили саме «былины его времени», сучасність. З історичної перспективи дивлячись, можна сказати, що Боян мав рацію. У кінці XII століття, і навіть на початку цього віку, в часи роздрібнення, героїчна епоха «імперії Рюриковичів» була вже у минулому.

Ведучи мову про те, що «Слово» було створене-проголошене усно, а не написане, я на с. *182* апелював до творчої практики імпровізатора-гусляра Бояна. Я говорив, що оскільки автор цитує й імітує Бояна, то це обов'язково передбачає досконале знання його творчої манери аудиторією. Про це ж саме пише й Рибаков: «Не подлежит сомнению, что прославленный поэт-гусляр Боян был хорошо знаком слушателям «Слова о полку Игореве»; о нем можно было говорить намеками, напоминаниями, его манеру легко опознавали» (*Рыбаков Б. А.* Русские летописцы... С. 466). Як пам'ятаємо, Рибаков вважав цими слухачами князів-полководців, і вважав правильно.

Тоді виринає питання: як же ці слухачі, хай навіть обізнані, могли так виразно, в деталях, пам'ятати і впізнавати те, чи імітацію того, що було створене усно між 1022—1036 і 1079 роками? Минуло ж більш як століття. Нехай хто-небудь тепер, у наші часи спробує згадати рядки, продекламовані чи проспівані під музику в 1879, 1836 чи 1822 році, але не записані й ніде не опубліковані. Це ж саме стосується й автора. Якщо Боян діяв понад століття тому, то виникає питання: звідки Володимир Ярославич все це знав? Тим більше в Галичині, яка нічим не проявляється в цитатах із Бояна. Знав із усної традиції? Де докази цього? Хто тоді був медіатором? Володимир знав творчість Бояна із записів? Де докази цього? Адже

й саме «Слово» дійшло до нас як унікальний приклад запису усного твору, та й то ледве не загинуло в пожежі (коли б не було скопійоване й видане). Хто, де, коли, як, від кого і чому записував пісні Бояна? Все це питання, на які треба документально чи принаймні глибоко аргументовано відповісти, якщо Боян діяв на відстані століття, а не був сучасником автора «Слова» чи його близьким часово й територіально попередником.

Висновок напрошується лише один. Володимир так вільно і доречно наслідує й імітує чи цитує Бояна тому, що він був близький йому, їхні шляхи перетиналися. А от автор «Задонщини», Софонія, рязанець, який точно мав у себе текст «Слова», наслідуючи його через два століття, вже погано розумів і зміст і стиль свого прообразу. Дається взнаки, серед іншого, хронологічна і просторова дистанція.

За даними автора «Слова», Боян не оспівував ні Всеволода Ярославича, ворога Олега Святославича, ні сина Всеволодового Володимира Мономаха, теж ворога Олегового. Оспівуючи спільних пращурів Ольговичів і Мономаховичів, Боян далі орієнтується лише на Ольговичів. «Связь Бояна с домом чернигово-тмутараканских князей не подлежит сомнению»,— слушно писав Рибаков в «Русских летописцах...» (с. 467). Ось чому тут, у золотоверхому теремі Святослава Всеволодовича, серед Ольговичів, було особливо доречно згадувати цього знаменитого співця, тим більше, що він був іще в свіжій пам'яті всіх присутніх. Діяв Боян у середині XII віку. Володимир Ярославич був його безпосереднім учнем у хронологічній близькості, можливо, якоюсь мірою й реально. Так що у своїх здогадах (див. початок цього розділу) Соловйов мав рацію. Нема підстав твердити, ніби Володимир не знав Бояна особисто.

Висновок про те, що Боян був старшим сучасником автора «Слова» дістав серйозне підкріплення порівняно недавно і зовсім несподіваним чином. На стіні Софійського собору в Києві С. О. Висоцький серед сотень інших надряпаних написів-графіті знайшов текст копії угоди-купчої про те, що «крила (купила) землю княгыни Бояню Всеволожаа» (*Высоцкий С. А.* Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв. К., 1966. Вып. 1. С. 60). На основі безсумнівних палеографічних ознак Висоцький датував цей напис другою половиною XII століття, довів, що «Всеволожаа» — це Марія Мстиславівна, жона великого князя київського Всеволода Ольговича, мати Святослава Всеволодовича. Оскільки землю Боянову купив не сам Всеволод, який помер 1 серпня 1146 року, а його жона, яка преставилася 6 серпня 1179 року, то зрозуміло, що купівля-продаж (за велику суму в 700 гривень) сталася під церковним патронатом Софії у цей проміжок часу. При цьому в графіті і про Бояна і про «Всеволожую» сказано однаково лаконічно, як про людей, добре знаних, відомих усім. Звичайно, так воно й було. Із запису неясно, де була розташована ця земля. Нічого не сказано, чи Боян сам її продав, чи після його смерті нащадки. Тут можливі обидва варіанти. Висоцький обережно ставив цей запис у зв'язок із Бояном «Слова», перебуваючи під впливом ходячих (і неправомочних, бо не доведених належно) ідей, що цей «пѣснотворець» жив набагато раніше. Але В. П. Адріанова-Перетц з повним правом підкреслила, що трудно вважати випадковим «совпадение имени владельца земли, купленной княгиней «Всеволожей», с именем „пѣснотворца"» (*Адрианова-Перетц В. П.* «Слово»... С. 15).

Дзвенить слава в Києві

Як уже сказано, Боян був тісно зв'язаний з чернігово-тмутороканським двором, тобто з Ольговичами. І земля його потрапила спадково від матері до сина — Святослава Всеволодовича, бо інакше бути не могло. Святослав довгий час був чернігівським князем, тут, природно, й розгорталася діяльність Бояна. Думаю, що саме тут його пісні слухав і вивчав його високоталановитий учень і наслідувач Володимир під час перебування в Чернігові, зокрема в 1166 і 1173 роках. Бояна та його пісні всі ще пам'ятали, тому й мову про нього автор «Слова» розпочинає без будь-якої підготовки, одразу. В 1185 році Бояна в живих уже не було, але помер він порівняно недавно. Про це й свідчить «Слово», де Володимир звертається до Бояна:

> О Бояне, соловию старого времени!
> Абы ты сиа плъкы ущекоталъ,
> скача, славию, по мыслену древу,
> летая умомъ подъ облакы,
> свивая славы обаполы сего времени,
> рища въ тропу Трояню чресъ поля на горы!
> Пѣти было пѣснь Игореви, того (Олга) внуку:
> «Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая —
> галици стады бѣжать къ Дону великому».
> Чи ли въспѣти было, вѣщеи Бояне, Велесовь внуче:
> «Комони ржуть за Сулою —
> звенить слава въ Кыевѣ;
> трубы трубять въ Новѣградѣ —
> стоять стязи въ Путивлѣ».

Володимир Ярославич, на відміну від Бояна,— «соловии сего времени», своєї сучасності, хоча сучасність він, мудрий, правильно мислить як єдине ціле з минулим. Його «Слово» породжене подією, яка закінчилася всього годину-дві тому (поїздка Ігоря до Богородиці Пирогощої). Воно мало гостро актуальну мету: не тільки оспівати похід Ігоря — «слово о плъку»,— але й закликати до нового, успішного заходу для оборони батьківщини» від постійної половецької загрози. «Былины сего времени» теж варті увічнення, і автор пісні-повісті хотів би, аби Боян — творець величезного авторитету — звивав «славы обаполы (тобто навколо.— *Л. М.*) сего времени», навіть не одну славу, як бачимо, а безліч. Звісно, таке побажання було тільки риторичним. Воно висловлене для того, щоб показати, як, з якою образністю оспівав би похід Ігоря Боян. Але навіть таке риторичне побажання було доречним лише у звертанні до того, хто жив ще недавно, який ніби тут ще присутній, а не до того, хто помер сто років тому. І саме тут автор «Слова» демонструє свою імітацію творчості Бояна. Зроблено це з винятковим умінням. Наведена вище абзац-строфа (за теперішньою термінологією) своїм змістом, стилем, ритмікою — дивовижна.

Під час обмірковування проблеми Бояна мені спало на думку зробити аналіз «Слова» під трохи незвичним кутом зору. «Слово» по вінця наповнене князями. Для їх домінантної особистої характеристики Володимир добирає основну барву, додаючи її відтінки — «храбрыи», «хоробрыи» (слово вжите 16 разів), «буи», «буиство», «буесть» (9), «удалыи», «сильныи», «дерзкии», «мужество», «крѣпость» тощо; соціально-моральна домінанта князів — «слава» (15), «честь» (3), «обида» (5), «величие» (2), «власть» (2), «господинъ» (2), «гроза» (2), «грозныи» (2), «крамола» (5), «котора» (2), «усобица» (3). Комплекс величезний.

А яка дефініція їхньої суто розумової, творчо-інтелектуальної якості? Виявилося, що слова «умъ», «мысль», «мысленыи» («летая умомъ подъ облакы», «растѣкашется мыслию по древу», «по мыслену древу») як означення творчої мислі-уяви належать Боянові; «смысленыи» (розумний, мудрий, глибокодумний, обдарований розумом, кмітливий) — Боян; «замышление» (творчий замисел чи вимисел) — у Бояна; «вѣщии» (пророчо-мудрий; аж чотири рази) — Боян. Боян один зібрав більше інтелектуально-творчих ознак, ніж усі інші персонажі твору, взяті разом. Все це, зрозуміло, не було випадковістю.

Адже тавтологія «ни мыслию смыслити, ни думою сдумати» належить посмученим жінкам-удовам, це насамперед характеристика їхнього емоційного стану, а не інтелектуального напруження, яке до того ж ще й заперечується — «ни» — «ни». У Святослава Всеволодовича є «умъ», але цей ум — туга полонила, він паралізований, неповноцінний (принаймні в даний момент). Ігор «истягну умь крѣпостию своею», йому спала «у умь похоть», в Романа і Мстислава «храбрая мысль» носить їхній «умъ на дѣло» — в усіх випадках мовиться не про розум як такий, а конкретно — про намір на воєнну дію, тут не йдеться про інтелектуально-мислений процес. Ігор «мыслию поля мѣрить», а Всеволоду «не мыслию» «прелетѣти издалеча» — в обох випадках ідеться насамперед про цілеспрямовану увагу на мету (у Всеволода мысль навіть відкидається — «не мыслию»). Лише Ярослав Володимирович, батько автора «Слова» — Осмомисл, здатний мислити, навіть восьмимовно (про це я вже писав). Один раз «вѣщимъ», «гораздымъ» у «Слові» виступає Всеволод полоцький, і теж не випадково.

Звісно, треба зробити поправку на тему «Слова»: тут мовиться про криваву боротьбу, про війну, усобиці, а не про філософський диспут. Але Володимир своїм неговорінням чи скупою мовою про інтелектуальний потенціал персонажів «Слова» говорить багато. Він, творчий інтелектуал, енциклопедист, був і є на такій висоті, що біля його витвору — «Слова» і ми стоїмо, як «у подножия великого памятника»... На кілька голів вищий від усіх сучасників, він бачив набагато далі, ніж вони, бачив набагато глибше. Володимир законно вважав, що мав повне право, навіть громадський обов'язок, учити свою вельможну аудиторію уму-розуму. Аудиторія ця мислилася ним широко — не лише ті, що сиділи перед ним; адже він звертається тут і до відсутніх, кого в теремі не було — до Всеволода Юрійовича, Давида Ростиславича, Ярослава Осмомисла, волинських князів та інших. Автор «Слова» явно розраховував — і розраховував точно — на широкий і глибокий резонанс його слів. І от цей резонанс відчуваємо ми — через 800 літ.

«Слово» виявилося не тільки твором великого розуму, інтелектуальної проникливості, енциклопедичних знань, дивовижних художньо-історичних, мистецьких якостей, але й творінням виняткової соціальної важливості за своїми ідеями, творінням високопатріотичного, виховного, повчального, закличного характеру, творінням гостро актуальним у свій час, і ця актуальність не спадає впродовж віків. Всі ці риси й ознаки «Слова о полку Ігоревім» забезпечили йому безсмертя.

ФІНАЛ «СЛОВА»

У написаній Володимиром повісті про похід Ігоря наприкінці говориться, як була організована втеча князя з полону за допомогою половця Лавра-Овлура (мати якого, за Татищевим, була руською). Лавор-Овлур підготував коней для втечі саме при заході сонця: «І послав Ігор до Лавра́ конюшого свого, кажучи йому, [Лаврові]: «Переїдь на ту сторону Тору з повідним конем»,— бо нарадився він був із Лавром утікати в Русь» (ЛР. С. 342). А далі, перебрівши ріку, він «сів на коня, і тоді рушили вони оба крізь вежі».

У «Слові» це розвинуто в таку документально-поетичну картину:

Погасоша вечеру зори.
Игорь спить,
Игорь бдить,
Игорь мыслию поля мѣрить
отъ великого Дону
до малаго Донца.
Комонь въ полуночи Овлуръ свисну за рѣкою,
велить князю разумѣти:
князю Игорю не быть кликану!
(У вид. 1800 — кликну.)
Стукну земля,
въшумѣ трава,
вежи ся половецкии подвизашася.

У літописній статті зі слів Ігоря Володимир пише, що той ішов «пішки одинадцять день до города Дінця», хоча перед цим була мова, що втікачі їхали на конях. У «Слові» пояснено причину цього: «претръгоста бо своя бръзая комоня». Так знову маємо взаємодоповнення історичних відомостей.

Закінчуючи оповідь про втечу Ігоря, Володимир-поет творить знаменитий анімістичний діалог між Дінцем та Ігорем:

Донець рече:
«Княже Игорю!
Не мало ти величия,
а Кончаку — нелюбия,
а Рускои земли — веселиа!»
Игорь рече:
«О Донче!
Не мало ти величия,
лелѣявшу князя на влънахъ,
стлавшу ему зелену траву на своихъ сребреныхъ брезѣхъ,
одѣвавшу его теплыми мъглами подъ сѣнию зелену древу,
стрежаше его гоголемъ на водѣ,
чаицами на струяхъ,
чрьнядьми на вѣтрѣхъ».

Цей анімістичний діалог і приводить Володимира до антитезних згадок про його перебування в 1173 році разом із матір'ю на ріці Стугні, а цей документальний факт, як пам'ятаємо, і вивів нас на один із цікавих ключових аргументів-документів про те, що саме він, Володимир, був автором «Слова»:

Не тако ли, рече, рѣка Сту́гна...

У «Слові» — все цікаве, все важливе. Все, без винятку.

Мислитель-поет стереоскопічного бачення, Володимир оцінює і характеризує втечу Ігоря та її наслідки не лише з позиції тих, що

зібралися в золотоверхому теремі. Audiatur et altera pars. (Треба вислухати і другу — супротивну — сторону.) Переконаний, що автор «Слова», знаючи латинь, знав і ці знамениті слова глибокого психолога, аналітика «глибин серця», блаженного Августина.

Млъвить Гзакъ Кончакови:
«Аже соколъ къ гнѣзду летить —
соколича ростреляевѣ своими злачеными стрѣлами».
Рече Кончакъ ко Гзѣ:
«Аже соколъ къ гнѣзду летить —
а вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею».
И рече Гзакъ къ Кончакови:
«Аще его опутаевѣ красною дѣвицею,
ни нама будетъ сокольца,
ни нама красны дѣвице,
то почнутъ наю птици бити въ полѣ Половецкомъ».

«Соколич», «соколець» — це син Ігоря, син Ярославни, племінник автора «Слова», його вихованець у Путивлі — ось чому такі ніжні слова добирає Володимир Ярославич для Володимира Ігоревича, що перебував тоді у полоні і доля якого була і ясна і неясна.

Дослідники давно помітили, що ця суперечка між Гзаком (Гзою, Козою Бурновичем), який у «Слові» її й розпочав, та Кончаком має цілком зрозумілу нам генетично паралель також у літописній повісті, де Кончак говорив: «Підемо на Київську сторону, де побиті браття наші і великий князь наш Боняк». А Коза [Бурнович] говорив: «Підемо на Сейм, де зосталися жінки і діти,— готов нам полон зібрано, і візьмемо городи без опасу». І тоді розділилися вони надвоє» (ЛР. С. 341).

Д. Лихачов з цього приводу писав: «Можно быть уверенным в том, что ни летописец, ни автор «Слова» не были свидетелями этого разговора. Разговор Гзы и Кончака — чисто литературный (или фольклорный) прием оживления действия. Вряд ли летописец или автор «Слова» могли знать о каком-либо конкретном разговоре этих двух ханов ⟨...⟩. Диалог Кзы с Кончаком не мог попасть в летопись из «Слова», ни в «Слово» из летописи: и тут и там они трактуют разные темы, спор идет о разном, но по характеру своему он очень близок и не имеет ближайших аналогий в киевской летописи XII в.: один как бы является продолжением другого» (Слово: Сб. исслед. С. 36—37). Так, діалог із «Слова» не міг потрапити в літопис і навпаки, вони за змістом різні, але перший (конкретний, про сокола і сокільця) є продовженням другого (загальнішого), і в обох випадках ми знову виходимо на одного автора, що володів цією інформацією. А інформація тут, ясна річ, не фольклорна, а розвідницька — це реляції, які принесла в Київ, на Гори, агентура Святослава Всеволодовича, від якого Володимир Ярославич усе це й знав. Другого джерела інформації реально було не знайти. Ми ж пам'ятаємо, що Гза Бурнович справді пішов на Сейм, дійсно намагався взяти Путивль, де успішно тримав оборону Володимир Ярославич, і тут можливий був розвідницький контакт, але ймовірність його, гадаю, невелика. Подібна діяльність спрямовується із центру, й інформація поступає в центр.

У літературознавстві є такий науковий термін: художній час. Це складне і багатогранне поняття. Він може означати реальне часове співвідношення між подіями твору, між подією твору і якимось персонажем його, між подією твору і автором, між автором

і читачем-слухачем; він може бути фабульним — тексти в реальному плані (уперед), може бути сюжетним — і вперед, і назад, часові перескоки і т. д. Комбінації тут можуть бути різні.

Я не знаю, чи є спеціальна розвідка про художній час «Слова». А тут можна зробити цікаві спостереження. Так, ми всюди маємо синхронність часу творення «Слова» (напівімпровізація) і часу сприймання його аудиторією. В самому творі одразу після початку мова переходить на Бояна, на його часи. Художній час «Слова» в ряді випадків дуже глибокий (епоха Трояна, Буса). Час дії Всеслава полоцького — це рух уперед (княжіння в Києві), тоді ще вперед (утеча), тоді різко назад (події у Новгороді), тоді вперед (Немига), тоді знову на первісну часову позицію (княжіння в Києві).

Художній час фінальної частини «Слова» такий: часи Бояна (порівняно недавні, його всі пам'ятають), тоді часи, які він оспівує (дуже давні — смерть Святослава Ігоревича в 972 році, ближче — Ярослав Володимирович Мудрий, Олег Святославич-«Гориславич»); тоді час набагато ближчий:

«Солнце свѣтится на небесѣ —
Игорь князь въ Рускои земли» —
дѣвици поютъ на Дунаи,
вьются голоси чрезъ море до Киева.

Знаючи історичну достовірність «Слова», можна сміливо твердити, що наведені рядки — це не просто вигаданий поетичний образ, а поетичне свідчення реальності: звістка про втечу Ігоря дійшла до Дунаю, в Галицьку землю, і там викликала радість. Голоси цієї радості-співу прийшли у вістях до Києва, прийшли не просто невідомо яким шляхом, а саме через Чорне море, Дніпро. А про швидкість пересування вже говорилося.

Далі настає час зовсім недавній, година-дві тому: «Игорь ѣдетъ по Боричеву къ святѣи Богородици Пирогощеи...» Загальна радість. І нарешті — кінець синхронності часу творення «Слова» і часу сприймання його в золотоверхому теремі на прийомі-бенкеті після молитовної поїздки до Пирогощої, тобто у другій половині дня 15 серпня 1185 року. Бенкет триває, реальний час продовжується, а «Слово» закінчується уже цитованою раніш здравицею:

Пѣвше пѣснь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пѣти:
«Слава Игорю Святъславличю,
буи туру Всеволоду,
Владимиру Игоревичу!
Здрави князи и дружина,
побарая за христьяны на поганыя плъки!

Князем слава а дружинѣ!»
Аминь.

Цей заключний тост викликав труднощі й різні тлумачення у зв'язку з часом виникнення «Слова», який визначали в широких межах — між 1185 і 1187 роком. Довго діяла давня аргументація-«вилка»: оскільки в «Слові» є звернення до Ярослава Осмомисла як до живого (помер 1 жовтня 1187 року) і співається слава-здравиця Володимиру Ігоревичу, котрий нібито повернувся з полону також у 1187 році,— а цю здравицю не можна було проголошувати доти, доки він перебував у неволі,— то «Слово» й було створене в цьому ж році.

Але пізніше виявилося: Володимир з Кончаківною насправді повернувся додому восени 1188 року (див.: ЛР. С. 346). Як же тоді узгодити це зі звертанням до Осмомисла? Не міг же автор звертатися до мертвого з закликом стріляти Кончака, «поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы». Придумали, що «Слово» виникло до 1187 року, а кінець приписали пізніше, бо первісно здравиця, мовляв, могла бути іншою. (Хто приписав, коли, де — про це не питали і на це не відповідали.) До цієї вигадки пристав був і я (див.: Слово. К., 1983. С. 9). Тимчасом найскрупульозніший текстологічний, стилістичний, композиційний та інші аналізи твору довели з усією певністю, що «Слово» від початку й до кінця створене однією людиною. Нині ми знаємо, де, коли, для кого, чому і як воно створювалося.

Проблема часу проголошення слави-здравиці ускладнювалася ще й тим, що невідомо, коли точно повернувся з полону Всеволод (знову діє лише взимку 1191/92 року, коли він останній раз у житті брав участь у поході на половців з Ігорем та іншими Ольговичами.— ЛР. С. 351).

Та справа навіть не в цих помилкових датах, а в міркуваннях учених: якщо ти в полоні, то про тебе не варто й згадувати. Так нелюдяно автор «Слова» мислити не міг. Усяка нормальна загальнолюдська мораль передбачає милосердя, особливу турботу про тих, хто потрапив у тяжке становище, голодний, болящий, бездомний, у тюрмі, в полоні. Слава-здравиця «Слова» стосувалася всіх — і князів і дружини (війська) — незалежно від того, перемогли вони чи зазнали поразки, були в полоні чи вдома. Похід Ігоря і його соратників — це поразка. Але для Володимира Ярославича важливе те, що вони стали грудьми за благо рідної землі, за свій народ — «за христьяны». У цьому головне.

Дещо про мову „Слова"

У зв'язку з проблемою авторства слід хоч ескізно (бо ця тема дуже важлива) сказати дещо про мову та образність «Слова».

У сучасному академічному словознавстві один лише О. Орлов послідовно й до кінця обстоював галицьке походження автора: «Мы придерживаемся до сих пор мнения о *Галицком* происхождении автора «Слова о полку Игореве», высказанного в нашей книге о «Слове», изданной в 1923 г. в Московском издательстве «Т-ва В. В. Думнов, Насл. бр. Салаевых» (*Орлов А. С.* Слово. С. 133). Правим виявився саме він, а не численні апологети чернігівського, чернігово-київського чи київського походження автора пам'ятки.

Орлов у своїх висновках спирався насамперед на специфіку історично-поетичного викладу, образності, яка об'єднувала і твори безсумнівно галицько-волинського походження і «Слово» «воинственной красотой повествования и чисто-светской роскошью мотивов, а также близостью к западно-славянской стихии» (*Орлов А. С.* Слово. С. 100—101).

Галицьке походження автора «Слова», тобто конкретно Володимира Ярославича, підтверджується також лінгвістичними матеріалами. Уже зауважувалося, що навіть одне специфічне слово серед моря загальновживаних може бути непомильним індикатором на особу його носія. Грецькі лексеми у «Слові» маємо тому, що цю мову знав Володимир Ярославич, а звідки він її знав — говорилося на багатьох сторінках. Тюркізми «Слова» я не аналізував, бо вони не могли в системі інших доказів нічого ні додати конкретного, ні відняти. Тюркізми, половецькі слова міг уживати будь-який русич, оскільки це була мова ворогів, з якими постійно доводилося мати справу, і Володимир Ярославич тут винятком не був. Зовсім інша річ — галицькі діалектизми.

Як говорилося вище, Б. Рибаков помітив, що в літописній повісті про похід Ігоря є три суто галицькі слова: «днина», «уноты» і «побѣда» в значенні біди, поразки — і на цій основі встановив безпомилково галицьке походження автора цієї повісті; я виявив ще одне специфічне слово — «господичичь»; а що згадані слова були суто галицькими, стало ясно тому, що вони зустрічаються ще лише в «Га-

лицько-Волинському літопису», авторами якого були тільки місцеві жителі. Характерна тут навіть помилка Рибакова. Він приписав авторство повісті книжнику Тимофієві, вважаючи його за галичанина, в той час як цей Тимофій був родом із Києва і, отже, не міг вживати галицизми (судячи з усього, в 1185 році він взагалі в Галичі ще не бував (див. про це с. *155*). Таким чином, автором повісті неминуче залишався Володимир Ярославич, бо тільки він мав доступ до тієї величезної і різноманітної інформації, котру й подав, вживаючи при цьому звичні для нього галицькі слова.

Д. Лихачов, захищаючи від скептиків автентичність «Слова», звернув увагу на вжиту в ньому лексему «хоругвь»: «Слово «хоругвь» как «военное знамя» уже в XVI в., а может быть и раньше, стало означать только «церковное знамя», но в «Слове» оно правильно употреблено как знамя военное» (*Лихачев Д.* Великое наследие. М., 1979. С. 159). Отже, слово «хоругвь» є документальним свідченням того, що «Слово» є твором XII віку, а не пізніших часів. Але Лихачов сказав не все. Тут розкрилася ще одна надзвичайно важлива особливість.

Слово «хоругвь» жодного разу не зустрічається ні в «Повісті минулих літ», ні в «Київському літопису» (лише «стяг»). Та от розпочинається «Галицько-Волинський літопис» — і ситуація змінюється кардинально. Поряд із одним згадуванням слова «стягъ» (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 769) сім разів уживається са́ме «хоругвь» (стб. 725, 757, 778, 803, 811, 824, 853). Звідси: лише для галичанина було природним ужити в «Слові», поряд зі словом «стяг», таке звичайне і частовживане в його землі — «хоругвь».

В. П. Адріанова-Перетц, яка, звичайно, і не підозрівала, що автором «Слова» є Володимир Ярославич, котрий народився і виріс в Галицько-Карпатському регіоні Русі, писала таке: «Для определения устно-поэтических элементов в стилистике «Слова о полку Игореве», по-видимому, ценный материал могло бы дать изучение устной поэзии и живой речи карпатских лемков. По наблюдениям археологов и антропологов, население этой части западной Украины — потомки выходцев из Северской земли (принадлежавшей Ольговичам), которые двинулись в XIII в. на запад под натиском татаро-монгольского нашествия. Св. Гординський сообщает, что в языке карпатских лемков до сих пор сохраняются слова, древность которых подтверждается наличием их в литературных памятниках, несомненно принадлежащих Киевскому периоду. В числе этих архаизмов есть и слова, входящие в лексику «Слова о полку Игореве»: «паполома», «комонь», «болоне», «шелом», «черлений», «текти» (в значении «идти»), «рци» (в значении «мовляв», «кажи»), «смага». В группе «народно-поэтических формул», характерных для устной поэзии карпатских лемков, есть такие сочетания существительного с эпитетом-определением, которые встречаются и в «Слове», но не находят себе соответствия в литературных памятниках XI—XIII вв.: «молодий князь», «широке поле», «чорна земля», «камінна гора», «студена роса», «чорний ворон», «сірий вовк», «сизий орел», «буйний тур», «готові коні», «осідлані коні», «тисова кровать», «криваві рани», «чорна хмара», «криваво пиво» («кроваво вино» «Слова»)» (*Адрианова-Перетц В. П.* «Слово»... С. 21—22).

Я не знаю, чи українське населення Карпат (зокрема, лемки) дійсно перекочувало сюди в XIII столітті зі сходу. Але знаю, що

там жило й до цього автохтонне населення, чиї слова та поетичні формули, як бачимо, засвоїв автор «Слова» від народу і залишив їх у своєму безсмертному творі *.

Ми, звичайно, пам'ятаємо, скільки Володимир Ярославич говорив про Всеслава полоцького і чому. Про його походи на Новгород-Великий сказано так: «утръ же воззни стрикусы» (вид. «Слова» 1800 року) чи «утръже вазнистри кусы» (архівний список «Слова»): «отвори врата Новуграду, разшибе славу Ярославу». Я свідомо не аналізував ці слова в комплексі Всеслава, бо для них залишив місце тут. Слово «стрикусы» вчені тлумачили то як тарани, то як бойові сокири, бердиші (від німецького Streitaxt). Але в 1948 році Р. Якобсон запропонував читати так: «утръже вазни с три кусы». «Утъргнути» — відірвати, урвати, відсікти, відділити; «вазнь» — щастя, удача, фортуна; при цьому важливо, що удача (щастя) мислилася явищем, котре допускало поділ на частки («уне ми имѣти каплю вазни, нежели бътарь ума» — краще мені мати краплю щастя, ніж бочку розуму). Отже, переклад вищецитованого тексту «Слова» буде такий: «[він] урвав щастя з три шматки (три рази)». Справді, у Першому Новгородському літопису сказано: «Въ лѣто 6573 (1065). Почя Всеславъ рать дрьжати». ⟨...⟩ Въ лѣто 6574 (1066). Приде Всеславъ и възя Новъгородъ, съ женами и съ дѣтми; и колоколы съима у святыя Софіѣ. о велика бяше бѣда въ часъ тыи! и понекадила съима. ⟨...⟩ Въ лѣто 6577 (1069). Приде Изяславъ съ Ляхи, а Всеславъ бѣжа Полотьску. и погорѣ Подоліе. Въ то же лѣто, осень, мѣсяця октября въ 23, на святаго Якова, брата господня, въ пятничю, въ часъ 6 дни, опять приде Все [славъ] къ Новугороду» (ПСРЛ. Т. 3; Новгородские летописи. Спб.,1841. С. 2). Отже, все це знав Володимир Ярославич і не випадково вжив формулу «с три кусы», а не «три кусы», бо і в першому поході і в третьому щастя йому не дуже усміхалося (в поході 1069 року його просто розбили).

А все це я веду до того, що слово «кус» у згаданих значеннях — суто лемківське слово. В газеті «Наше слово» (Варшава. 1962. 23 верес.) під рубрикою «Лемківське слово» я знайшов «Лист з повіту Коросно»: «Поздравляем Вас, Василю Хомик, же Ви єден дос часто своїме дописами споминате наши рідни сторони, а же ви пишете, хоц жиєте за границом, то нам робите кус встиду». А у відомій роботі Івана Верхратського «Про говір галицьких лемків» (Львів, 1902) серед інших наведено слова: *близь, двигтіти, див, зронити, кура, кус, мыкати ся, натрепати, нич, нужда, оквілити, отерпати, перун, пырскати, покус, пометати, реку (реч, речи),*

---

* Степан Пушик 5 і 6 січня 1985 року, тобто тоді, коли я вже закінчував роботу над цією книгою, про яку знало багато людей, в обласній газеті «Прикарпатська правда» під рубрикою «Гіпотеза» і під знаком запитання «Автор «Слова» — син Осмомисла?» надрукував статтю, де запізніло оголосив Володимира Ярославича автором славетної пам'ятки. Пушик розлого цитує добре нам відомі матеріали з «Київського літопису», що стосуються життя Володимира, але при цьому не вказує ні на джерело цитування, ні на автора перекладу літопису (журнал «Київ», 1984, № 8, де опубліковано переклад, вийшов у вересні місяці). Не вказав, очевидно, через забудькуватість чи неуважність, і виходить, ніби переклад здійснив сам Пушик. Що ж, і таке буває. Пушик у статті нагромаджує свої неймовірно фантастичні тлумачення й безоглядні «поліпшення» тексту «Слова». Так, *Плісeнсько* — це не назва города, а два слова: «пліс низько»; Боян і Ходина — це Боян із Хотина і т. д. Водночас тут наведено низку суто галицьких слів, які є також у «Слові», й кілька образно-фольклорних паралелей до тексту твору.

розтрепаный, ронити, соловій, терпати, трепати, урывати чести кого, червеный, яруга.

Лихачов звернув увагу також на слово «господинъ», вживане у «Слові»: «В научной литературе о «Слове» на это не было обращено должного внимания. Автор «Слова» называет «господами» (чому «господами», а не «господинами»? — *Л. М.*), этим новым политическим термином, начавшим входить в политический язык XII в., Рюрика и Давида Ростиславичей и Ярослава Осьмомысла Галицкого («Вступита, господина, въ злата стремена за обиду сего времени», «Стрѣляи, господине, Кончака, поганого кощея»)» (*Лихачев Д.* Слово. М., 1982. С. 89). І для підтвердження новизни цього терміна Лихачов знаходить таку аналогію: «В 1190 г. сын Ярослава Осьмомысла — Владимир Галицкий — в своей просьбе к Всеволоду Суздальскому прибег к аналогичному обращению: „Отце господине! Удержи Галич подо мной, а азъ божий и твой есмь со всим Галичем, а в твоей воле есть всегда“» (там же, с. 89). Не дивно, що Володимир Ярославич галицький у літопису звертається так само, як і автор «Слова», бо автором «Слова» він і є.

Слово «господинъ» у «Слові» вжито п'ять разів. У «Повісті минулих літ» — один раз (ПСРЛ. Т. 2. Стб. 65). У «Київському літописові» — 21 раз (стб. 383, 391, 392, 469, 471 (двічі), 586 (двічі), 590 (тричі), 591, 593 (двічі), 610 (п'ять разів), 617, 667 — це останнє звертання належить галичанину Володимиру. В «Галицько-Волинському літопису» це слово зустрічається 46 разів (стб. 718, 747, 763 (двічі), 791, 857, 862, 863, 867, 868, 874, 879 (тричі), 884, 899, 900, 901, 902 (двічі), 904, 906 (шість разів), 907, 909, 911 (тричі), 912 (двічі), 913, 918, 920 (чотири рази), 928 (двічі), 931 (двічі), 932, 937). Що ж із цих фактів випливає? «Галицько-Волинський літопис» — це менше чверті «Літопису руського за Іпатським списком», а слово «господинъ» тут вживається на 25 (27) випадків більше, ніж у перших двох частинах, що становить понад три чверті тексту. Значить, це слово домінувало са́ме в Галицько-Волинському регіоні, са́ме там воно було особливо популярним. Ось чому так багатозначно виступає воно і в «Слові», автором якого є також галичанин. Про суто галицьке «господичичь» уже згадувалося.

А от, приміром, специфічно чернігівських слів у творі нема, хоча Володимир на Чернігівщині (Новгород-Сіверський, Путивль) прожив понад два роки. Ті слова, що їх визначають як нібито чернігівські (*тур, оболонь, вельми рано, лисиці брешуть, струги, дівки, яруга, холм*), насправді належать до вживаних саме в ареалі Галицько-Волинського князівства (*тур, оболонь, яруги* та інші, див. приклади з І. Верхратського та С. Гординського), або це загальноруська лексика. Звідси, до речі, неправомочними є рекомендації читати ѣ дифтонгом на манір чернігівських говірок іє, тим більше, що читання ѣ як і задокументоване в самому «Слові», де маємо «дивицею» й «дѣвицею», а також «усобицѣ» (не читали ж це слово «усобіциє»).

Звісно, про мову та образність «Слова» у зв'язку з авторством Володимира Ярославича мною сказано тільки пунктирно. Тепер є всі підстави зайнятися на цій ниві глибокою оранкою, так, щоб тут часто ратаї погуку́вали...

Два роки і десять останніх літ

Многотрудне дослідження, повість-есе про Володимира Ярославича, сина Ольги Юріївни і Ярослава Осмомисла, князя галицького, наближається до кінця. Повість про творця унікального дару нашому народові — «Слова о полку Ігоревім».

Як же склалося життя Володимира Ярославича після того вікопомного дня 15 серпня 1185 року, коли народилося, щоб не вмирати, а жити у віках, у безсмерті, «Слово»? Так само, як і перед цим: щастя, нещастя, трагедія, знову щастя. Так, як це буває в усякому житті.

Володимир Ярославич, зрозуміло, повернувся до Путивля. Іншого князя там не було. Треба комусь урядувати, бо володар города над красивим Сеймом нидів і далі в далекій Половеччині у кочовій задушливій юрті-вежі. Володимир Ігоревич, заручений з Кончаківною, як знаємо, ще задовго до виправи 1185 року, потрапивши до полону, тут одружився з нею і прийшов на Русь із жоною та сином лише восени 1188 року, уже, як видно, після смерті тестя Кончака, того, що сказав до Гзи: «А вѣ соколца опутаевѣ красною дивицею». Ігор Святославич справив «весілля синові своєму і звінчав його і [її, Свободу], з дитям [Ізяславом]» (ЛР. С. 346). Половчанка дістала промовисте ім'я. Володимира Ярославича на весіллі Володимира Ігоревича вже не було. Він не співав їм весільної величальної. Він сидів у тюрмі. У високій, холодній і сирій кам'яній башті веселої угорської столиці — города Естергома.

У «Київському літопису», як пам'ятаємо, було сказано, що Володимир прибув із пожарища у Володимирі-Суздальському десь у середині 1184 року в «Путивль до зятя свого, до Ігоря Святославича. І той прийняв [його] з любов'ю, і склав йому честь велику, і два роки держав його в себе, а на третій рік помирив його з отцем його і послав із ним сина свого, зятя Рюрикового, Святослава».

Отже, документально знаємо, що зять Ігор і сестра Ярославна прийняли ізгоя Володимира не з холодною вимушеністю, а з любов'ю. Йому було складено не просто честь, а честь велику. Такого удостоюються, звісно, лише достойні люди. Характеристика Володимира, сформульована через ставлення до нього,— це не вітальна, а прощальна, фінальна характеристика.

Міряючи мислію часову відстань у 800 літ, ми не помилимось, коли скажемо, чим повнилась конкретно ця характеристика. Володимир Ярославич був у Путивлі вихователем племінника Володимира, юного володаря цього удільного князівства, і, звичайно, таким вихователем, яким міг бути автор «Слова». Ось і тепер, коли Володимир Ярославич відбуває на батьківщину, з ним сестра і зять посилають найменшого сина свого Святослава (нар. 1176 року; ЛР. С. 322). Для чого? Ясно, з виховною метою. Який батько, яка мати послали б свою дитину з недостойною людиною у далекі світи? Святослава везуть у Галич, до діда, у землю, на яку має спадкове право володіння і вуйко Володимир Ярославич, і мати Єфросинія Ярославна, і він сам, Святослав, зі своїми братами. Забігаючи на чверть століття вперед, побачимо, що так воно й сталося — чотири сини Єфросинії Ярославни та Ігоря Святославича сиділи на різних столах у Галицькій землі (див. с. *67*). Володимиру Ярославичу складали честь велику, зокрема, тому, що він захистив сестру і город Путивль під час смертельної навали орди Гзи — Кози Бурновича. Він, Володимир Ярославич, нещасний князь-ізгой, своїм великим розумом і проникливим словом подав неоціненну моральну підтримку Ігореві в годину його нещастя. І таке не забувається. Повторимо уже сказане. Хто оспівує повержених і переможених? Оспівують звитягу і звитяжців. А тут маємо, скажемо прямо, нечувану ідейнотворчу подію для тих часів, та і для часів пізніших.

Оскільки Ігор тримав Володимира в себе два роки, а на третій помирив його з отцем і син пішов до Галича, то ясно — це було на осінь 1186 року. Ясно й те, щó було головною причиною цього замирення: Ярослав Осмомисл передбачав дорогу в інший світ. Хто був із могутнім галицьким князем тоді? Лише син Олег від улюбленої і спаленої боярами в 1171 році Анастасії-Настаськи.

У літопису сказано, що Володимир узяв із собою, отже, племінника Святослава, який названий зятем Рюрика. Значить, Ігор і Рюрик стали сватами ще до від'їзду Володимира в Галич, тобто ще до шлюбу дітей, який був попереду,— так само як Ігор став сватом Кончака задовго до походу 1185 року і наступного весілля Володимира з Кончаківною в половцях. У 1188 році Святослав, уже давно повернувшись із Галича додому у Новгород-Сіверський, одружився. Між 26 вересня і першим жовтня «оддав Рюрик дочку свою Ярославу за Ігоревича, за Святослава в Новгород-Сіверський» (ЛР. С. 346), і тут же далі говориться про повернення Володимира Ігоревича з полону з Кончаківною, якому й справив весілля Ігор.

Далі про життя Володимира Ярославича говоритиму лише мовою документів, у міру потреби коментуючи їх.

Володимир Ярославич не прожив ще й року в Галичі, як під датою 1187 в літопису з'являються рядки: «Того ж року преставився галицький князь Ярослав, син Володимирів, місяця жовтня в перший день, а в другий день покладений був у церкві святої Богородиці» (ЛР. С. 345).

У 1937 році, досліджуючи фундаменти цієї церкви на городищі в селі Крилосі Галицького району Івано-Франківської області, церкви, яку звуть Успенським собором, археологи через 750 літ відкопали саркофаг Ярослава Осмомисла. Нині він знаходиться в Івано-Франківському краєзнавчому музеї. А на місці погребу встановлено кам'яний надгробок з написом: «Тут був похований галицький

князь Ярослав Осмомисл. 1152—1187». Не скажу, що перша дата вирубана доречно. На таких надгробках і плитах ставлять звичайно дати народження й смерті. Тут же 1152 рік означає, очевидно, початок княжіння Осмомисла, але князювати він почав узагалі в 1153 році. Я залишив би тільки дату смерті, бо можна подумати, ніби Ярослав Осмомисл народився у 1152 році.

«Був же він князь мудрий, і красномовний, і богобійний, і поважа-

Саркофаг Ярослава Осмомисла.

ний в [усіх] землях, і славен військами,— бо де була йому обида, [то] сам він не ходив полками своїми, [а посилав їх з воє]водами. Він бо навів лад у землі своїй і милостиню щедру роздавав, прочан люблячи і нищих годуючи. Чорнorизький чин люблячи і честь [їм] воздаючи од могутності своєї, він в усьому сповняв закон божий, до церковників сам приходячи і дбаючи добре [про них].

А перед кончиною своєю, од недуги тяжкої відчувши слабість, він скликав мужів своїх і всю галицьку землю; позвав він також і духовенство все, і монастирі, і вбогих, і багатих, і простих, і так говорив, плачучи, до всіх: «Отці, і браття, і синове! Осе вже одходжу я зі світу сього суєтного і йду до творця свойого. Хай согрішив я паче всіх, як ото ніхто інший согрішив, але, отці і браття, простіте і даруйте!» І так плакав він три дні перед усім духовенством і передо всіма людьми, і повелів роздавати майно своє монастирям і вбогим. І, отож, давали [його] по всьому Галичу три дні і не могли роздати.

І се мовив він мужам своїм: «Я ось, однією простою своєю головою правуючи, вдержав усю Галицьку землю. А тепер я заповідаю місце своє Олегові, синові своєму меншому, а Володимиру даю Перемишль». І, урядивши їх, він привів Володимира до хреста і мужів галицьких на тім, що йому не домагатися од брата [города] Галича,— бо Олег був Настасьчич, і був йому милий, а Володимир не сповняв волі його, і через те він не дав йому Галича» (ЛР. С. 345).

З приводу цього, а частково й подальших текстів літопису треба зробити такі пояснення. По-перше — і це дуже важливо — запис

робить монах. Тому тема чернецтва, монастирів, духовенства, закону божого формується тут із такою силою. По-друге, запис зроблено в Києві, очевидно, у Видобицькому Михайлівському монастирі, отже, той чернець високого рангу, який мав право вести державний документ-літопис, сам не був свідком подій у Галичі. Він діставав інформацію із других чи третіх уст із неминучою в таких випадках деформацією і специфічною інтерпретацією подій. По-третє, тут явно маємо літературне опрацювання історичного матеріалу, зокрема плачу Осмомисла. Фольклорного походження є, мабуть, тут ситуація, що Ярослав плакав рівно три дні, не більше й не менше, і так само три дні роздавали по Галичу княже майно; йдеться про епічне число три.

Водночас тут маємо надзвичайно важливі історично-державні відомості, насамперед ту, що Ярослав «однією простою своєю головою правуючи, вдержав усю Галицьку землю». Таки вдержав. Третину віку він диктував свою волю, а не йому диктували. На нього не було походів, а сам він посилав війська, куди вважав за потрібне (аж у глибини нинішньої Туреччини в 1176 році). Нога жодного угорця не ступила на Галицьку землю. Однією головою правуючи — значить, що в нього не було удільних князів. Івана Берладника смерть спостигла в 1161 році аж у Греції. Сина Володимира він вигнав, так і не давши йому прокняжити жодного дня, менший син Олег сидів при батькові. Ми знаємо про зв'язки Осмомисла з візантійськими імператорами Мануїлом Комнином та Андроником Комнином, з іншими можновладцями. Однією головою правуючи — значить, що Осмомисл покладався при рішенні державних та інших питань лише на свою голову, на свій розум, на свій досвід, а не на голови своїх мужів-бояр. Він добре усвідомлював, що вони ходять під його твердою рукою доти, доки не консолідуються між собою. Бо було вже, коли,— за прикладом своїх республіканців-учителів, новгородських бояр,— вони піднімалися, спаливши, зокрема, його улюблену жону.

Зі сказаного видно також, що Ярослав Осмомисл порушив закон княжого престолонаслідування. На галицький золотокований стіл мав сісти старший син, Володимир, тим більше, що він був народжений у законному шлюбі.

З тексту з усією очевидністю виступає основна причина всіх отих поневірянь, яких зазнав Володимир у своїй ізгойській долі: він не сповняв крутої батькової волі, мав свою волю, був яскравою особистістю, що за всяку ціну прагнула до самоутвердження і не могла терпіти духовного насильства ні від кого. І через те мусив терпіти житейські незгоди. Типова доля духовно непокірних, інакомислячих, духовно вільних. Сказане в літопису водночас підтверджує психологічний образ автора «Слова», людини незалежної у своїх судженнях. А судження автора «Слова», як це ми бачили на багатьох сторінках цієї розвідки, були судженнями людини розумної, знаючої, проникливої, талановитої. Цей чоловік бачив глибше, ширше і далі від багатьох.

«По смерті ж Ярославовій був заколот великий в Галицькій землі, бо галицькі мужі, надумавши з Володимиром [і] переступивши хресне цілування,вигнали Олега з Галича. І втік Олег звідти в [город] Вручий до Рюрика [Ростиславича], а Володимир сів у Галичі на столі діда свойого і отця свойого» (ЛР. С. 345).

Два роки і десять останніх літ

Маємо традиційну урочисту формулу законного престолонаслідування — «на столі діда свойого і отця свойого». А ми знаємо, яким був дід Володимира Ярославича, свавільний єретик, «інтелігент XII віку» Володимир Володаревич. Бояри виступили у великому заколоті на боці Володимира Ярославича (точніше сказати, Володимир стояв на боці бояр, бо не він, а вони являли реальну силу), тому що незаконно посаджений на престолі молодший княжич Олег був, крім того, сином Настаськи, котру вони спалили як узурпаторку княгининських прерогатив, обернувши свою колишню ненависть до неї на нехіть до її сина. Той пішов у вигнання, невідомо, як закінчилося його тіняве життя, а воно закінчилося. Славне Галицьке князівство не міг репрезентувати і вирішувати його верховну долю такий князь, як Олег, що не мав за собою боярської спини і який себе нічим, треба думати, не проявив як спроможний державний діяч, перебуваючи в тіні широкої спини батька.

Заколот великий відновлював законність: на престол сів законний господин — Володимир, при цьому на його боці виступило тоді одностайно, не розбиваючись на фракції, все галицьке боярство. Крім того, порушення хресного цілування в таких випадках було, можна сказати, законним актом, бо відновлювало законність; обвинувачення, яке маємо в літопису,— це риторичне обвинувачення київським монахом, далеким від реальних дій. Додам, що одностороннє хресне цілування слабкою стороною, яку змушували до цього, було завжди актом насильства (інша річ — добровільна хресна присяга сильної сторони чи взаємне хресне цілування обох сторін, яке завжди мало паритетний сенс).

Не минуло й року, як у літопису з'являється така простора розповідь про подальше життя і долю Володимира Ярославича: «Коли Володимир [Ярославич] княжив у Галицькій землі, то любив він пити багато, а думи не любив із мужами своїми (в оригіналі: «бѣ бо любезнивъ питию многомоу. и доумы не любяшеть с моужми своими».— *Л. М.*). А взяв він [був ще раніш] у попа жону і зробив собі жоною, і родилося в неї два сини [Василько та Володимир-Іван]. І Роман Мстиславич володимирський сватався з ним і оддав дочку свою [Федору] за сина його за старшого [Василька]. Та ось, коли довідався Роман, що мужі галицькі недобре живуть із князем своїм, про його насильство,— тому що уподобавши де жону або чию дочку, він брав [її] насильно (в оригіналі: «зане гдѣ оулюбивъ женоу или чью дочерь. поимашеть насильемь».— *Л. М.*),— то слав Роман [послів] без опасу до мужів галицьких, підбиваючи їх на князя свого, щоб вони його вигнали із отчини його, а самого б прийняли на княжіння.

Отож мужі галицькі, прийнявши раду Романову, зібравши війська свої і присягнувшись хрестом, повстали на князя свого. Але не сміли вони його схопити, ні вбити, тому що не всі були на думі тій, бо вони боялися приятелів Володимирових,— і так надумавши, послали [послів] до князя свого: «Княже! Ми не на тебе повстали єсмо. Але ми не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити. А ти — де хочеш, ту за тебе візьмемо». А се казали вони, знаючи, що він не пустить попаді, але аби їм якось прогнати його, то цим вони йому пригрозили.

Він же, убоявшись [і] взявши золота й срібла багато, і жону свою [попадю] взявши, і двох синів, поїхав з дружиною в Угри до короля

[Бели]. Галичани ж Романівну Федору одняли у Володимира [і] послали по Романа. Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назовсім і хреста йому цілував: «Більше вже мені Володимир без надоби». І в'їхав Роман у Галич, і сів у Галичі, князюючи.

І прийшов Володимир до короля [Бели], а король узяв Володимира і з усіма своїми військами рушив до Галича. А коли почув Роман, що король за Горою вже, то він побіг, не маючи змоги стати супроти нього. Отож, забравши весь добиток Володимирів, він із галичанами втік із Галича у Володимир, але тут, у Володимирі, заперся од нього брат Всеволод. І сам [Роман] пішов у Ляхи, а жону [Передславу] послав із галичанками у [город] Вручий на Пінськ. Та не було Романові і в Ляхах підмоги, [і] пішов він до Рюрика [Ростиславича], до тестя свого, в Білгород із мужами тими, котрі ото ввели були його в Галич.

Король же [Бела] в'їхав у Галич, [але] не посадив у нім Володимира, а дав увесь уряд галичанам і посадив у ньому сина свого Андрія. А Володимира він узяв із собою назад в Угри, силоміць, одняв добиток і всадив його в башту з жоною його,— король, отож, великий гріх був учинив: він хреста цілував Володимиру, але бог ізбавив його, [Володимира], од такої біди» (ЛР. С. 346—347).

Про цю простору розповідь слід поговорити детально, бо треба не просто читати літопис, але й розбиратися в суті, у причинах і в меті написаного: що, чому, для чого, як. Розбираєшся в цих питаннях і дивуєшся наївності тих істориків та митців, чиїми зусиллями та бездумними повторами на віки скомпрометовано велику людину. Про першопричини цього я скажу пізніш. Але в «Літопису руському» написано ще скромно. Якийсь монах, що склав відомий Густинський літопис (його переписав (написав?) ієромонах Густинського прилуцького монастиря Михайло Лосицький у 1670 році), з усіх сил «творчо» імпровізує на тему слів, наведених мною в оригіналі. Тоді на цю пікантну тему вирішив по-своєму поговорити Татищев, тоді... і так аж до наших днів. Навіть проникливий О. Соловйов, аналізуючи коло князів, до яких звертався і не звертався автор «Слова», написав: «Конечно, не назван беспутный Владимир Ярославич Галицкий, шурин Игоря и зять Святослава Всеволодовича, занявший, по милости В. В. Стасова, столь незаслуженно большое место в опере Бородина» (Ист. зап. 1948. № 25. С. 89). Про так зване «беспутство» я ще скажу, а от той помічений ученим факт, що в «Слові», «конечно», нема звертання до Володимира Ярославича, що він тут навіть не названий прямо,— це ще одне свідчення його авторства. Не міг же він звертатися сам до себе із закликом стати «за землю Рускую, за раны Игоревы, буего Святъславличя»! Він став за все це своїм могутнім «Словом о полку Ігоревім». Не думав, звичайно, Соловйов, до чого приведе його спостереження!

...1 червня 1984 року, у п'ятницю, в літній дощовий день, я працював у будинку Подільського філіалу ЦНБ АН УРСР, там, де 12 (17) років тому збирав матеріали і писав біографію Сковороди. На цей раз кинувся вивчати два величезних фоліанти, що мають назву: *Бородин А. П.* Князь Игорь. Опера: В 4 д. с прологом / Либретто А. Бородина: Партит. М., 1979. Проаналізував склад дійових осіб, їхні характеристики і взаємостосунки, місця дії. Пильно прочитав увесь текст (по партіях). Переписав текст пісні Володимира

Галицького. Пізніше простудіював монографію А. Сохора «Александр Порфирьевич Бородин» (М.; Л., 1965).

Ми знаємо реальний образ Володимира з цілком достовірних джерел-документів. В опері йому не пощастило. Він зображений найвідразливішими фарбами, украй цинічно ставиться до сестри Ярославни (до тієї, яку оспівав у «Слові», яка з Ігорем так приязно прийняла його в Путивлі). В. Стасов ще в 1890 році змушений був обороняти своє лібретто від критиків, які справедливо обвинувачували його у безпідставних вигадках: «Ничто тут не выдумано, ничто не нафантазировано, ни единой черточки нет «сочиненной» — все прямо взято из «Слова» и «Русской летописи». А дослідник пише про вигадки Стасова: «Это прежде всего относится к Владимиру Галицкому и его проискам против Ярославны (им в сценарии уделено еще большее место, чем в опере). Галицкий в «Слове» не упоминается, а в летописи о нем сказано лишь то, что он поселился у Игоря в Путивле за два года до похода на половцев» (*Сохор А.* А. П. Бородин. С. 599).

Про все це я міг би й не писати. Та коли говорити правду — то всю. Опера «Князь Ігор» — визначний твір музичного мистецтва. Звісно, не будучи документом XII століття, для з'ясування авторства «Слова» вона не має жодного значення. Але оперний образ Володимира вельми зашкодив його історичному реальному образові. (Це негативно відбилося, зокрема, і на початкових стадіях моєї роботи над цією книгою.) Така невідповідність художніх образів образам реальним — явище нерідке. Кровопроливець-горбун Річард III, витворений генієм Шекспіра, не має нічого спільного з реальним королем Англії Річардом III. Неузгодженість лібретто опери з історичними фактами відзначалася не раз і в нинішній пресі (Коммунист. 1985. № 10; Вестник АН СССР. 1987. № 1). Робив зауваги про це і я.

Зрештою, Стасов глумився не лише над автором «Слова». Про оперу «Іван Сусанін» він писав: «Никто, быть может, не сделал такого **бесчестия** нашему народу, как Глинка» (цит. за: *Ковалев К.* «Да поют наши хоры!» // Лит. Россия. 1989. 14 апр.). Стасов топтав Д. Бортнянського. «Он даже задумал написать книгу «Разгром», посвятив ее проблемам русской культуры, ее истории. В одном из писем он изложил свой идейный план: «Это будет нескончаемый ряд нападений на все то, что признается хорошим и почетным» (там же). Не випадково Салтиков-Щедрін дав Стасову прозвище «Неуважай-Корыто» (див.: *Салтыков-Щедрин М. Е.* Собр. соч.: В 10 т. М., 1988. Т. 4. С. 533—534).

Б. Рибаков, який у своїй книзі «Русские летописцы...» відвів детальному аналізові життєвих перипетій Володимира Ярославича 15 сторінок, на с. 149 зробив об'єктивний висновок і щодо жінок і щодо його пиття, тобто «беспутства»: «Краски в этой статье (щойно-процитованій.— *Л. М.*) сильно сгущены по сравнению со статьей 1187 г.» (де йдеться про смерть Ярослава Осмомисла). Я зроблю ще наскрізне порівняння літописних характеристик Володимира Ярославича, і з нього постане відповідь: хто, де і коли, з якою метою вніс ці «краски» в літопис.

Але почнемо з головного для нашої теми. Наведене мною в перекладі і в оригіналі, на яке так припали, смакуючи, монахи та інші, аж ніяк не може похитнути даних незліченних документів та аргу-

ментів, які цілком певно і остаточно доводять: творцем «Слова» був Володимир Ярославич. Припустімо, що все, сказане в тих кількох словах, було б навіть правдою. Ну й що? Коли б у письменники зачислювали за критерієм абстиненції в обох її основних видах, то не певен, чи з величезного матеріалу світової літератури, який міститься в дев'яти томах «Краткой литературной энциклопедии», залишилося б його хоч на один плюсклий том.

До коріння наклепів на Володимира Ярославича й докопуватися нічого. Вони на поверхні: Роман Мстиславич та його поплічники, галицькі бояри та бояриі, той самий Роман, про якого в історії Татищевим записано: «Багато веселився з вельможами, але п'яний ніколи не був. Багатьох жінок любив, але жодна ним не володіла» (тобто він їх навіть не любив, цей заїкуватий «коркодил», і, звісно, не на городі він цих жінок знаходив, як капусту; див.: ЛР. С. 368). Романові потрібне було ідеологічне забезпечення його узурпаторства, і він не гребував нічим, вдаючись, зокрема, до примітивного, розрахованого на істориків, аргументування проти законного володаря галицького стола (чаркування, жінки). Літописець про це сам свідчить. Роман посилав із города Володимира в Галич агентів до своїх співзмовників, «до мужів галицьких, підбиваючи їх на князя свого, щоб вони його вигнали із отчини його, а самого б прийняли на княжіння».

Почався кривавий шантаж. Галицькі бояри, спільники Романа (бо не всі бояри були на його боці), загрожували вбити Володимирову улюблену нешлюбну жону попадю (він був, як пам'ятаємо, удівцем), а він знав батькову аналогічну ситуацію і усвідомлював серйозність своєї. Володимир разом із попадею та синами мусив їхати в Угри, до короля Бели III, свого родича. Мати Бели, Єфросинія Мстиславівна, жона Гейзи II, була двоюрідною сестрою Ольги Юріївни, матері Володимира Ярославича, отже, Бела і Володимир — троюрідні брати; ми пам'ятаємо також, що рідна сестра Володимира мала стати жоною старшого брата Бели III, Стефана III, тобто угорською королевою (про інші окремі деталі русько-угорських матримоніальних княжих зв'язків див. ще с. *46, 57*). Але Бела III мав на умі інше і скористався нагодою, коли прийшов з військом. Роман, який усівся на золотокований галицький стіл, та його спільники побачили, що непереливки. «Забравши весь (увесь! — *Л. М.*) добиток Володимирів», тобто пограбувавши його майно до нитки, кинувся Роман зі своїми поплічниками до города Володимира назад. А там сидить уже брат, не пустив його. Роман тоді в Ляхи — нічого не вийшло. Він тоді в Білгород. Рибаков пише: «В конце концов Роман стал князем-изгоем и оказался при дворе Рюрика; здесь же находились и галицкие бояре, и Рюриковна, Романова княгиня, и галицкие боярыни-«галичанки», вывезенные Романом. Вот эта-то среда изгнанников и изгнанниц и была, очевидно, источником информации о событиях в Галиче» (Русские летописцы... С. 149). Ясно, що це тільки вони назносили отієї «сгущенной краски» для київського монаха-літописця, який, не розібравшись, і давай нею ляпати на Володимира. Хто був зацікавлений в компрометації Володимира? Ясно хто.

Компрометаційний матеріал виразно показує його походження із двох джерел — чоловічого і жіночого. Бояри натискують на тому, що Володимир «бѣ бо любезнивъ питию многомоу. и доумы не любя-

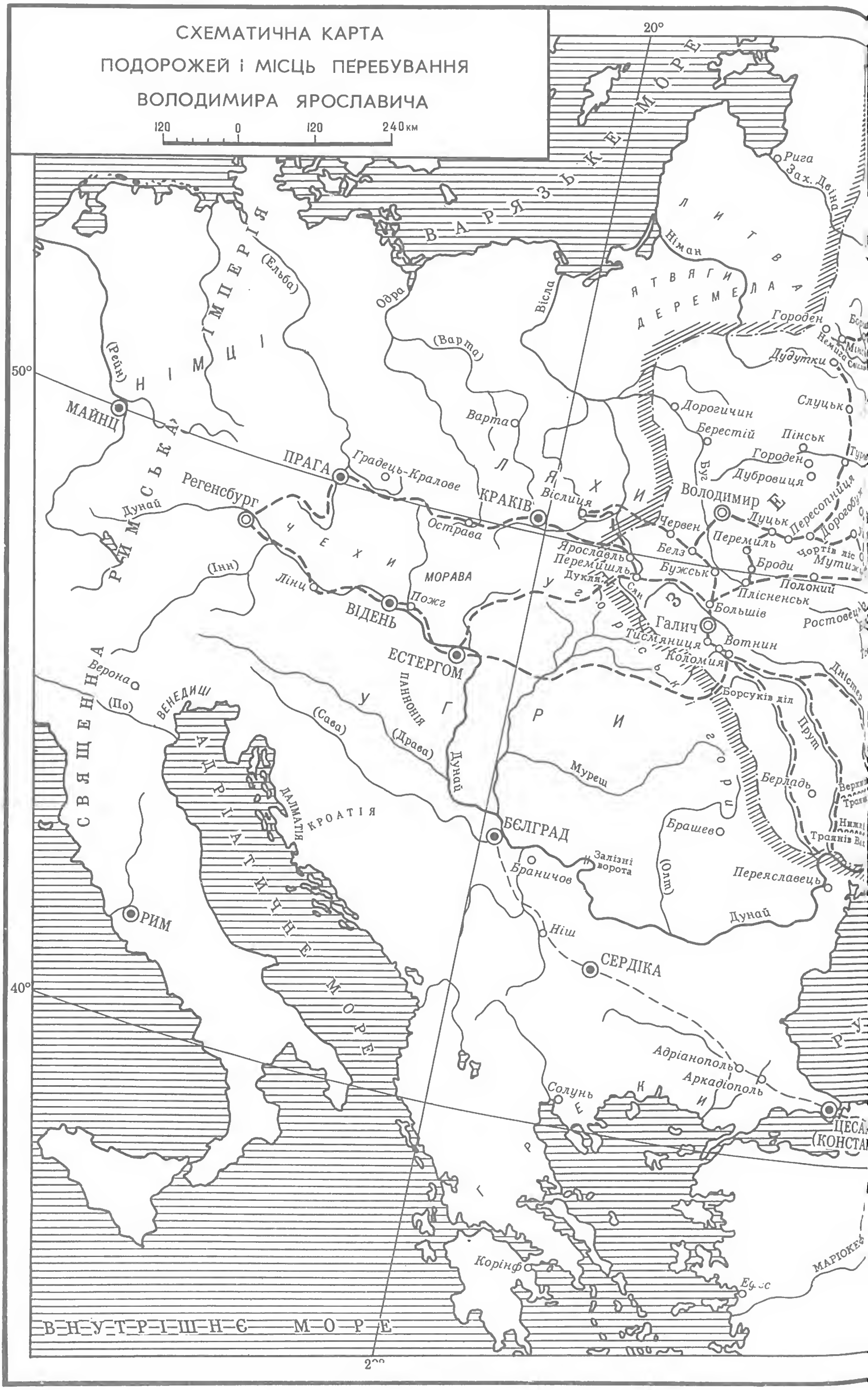

СХЕМАТИЧНА КАРТА ПОДОРОЖЕЙ і МІСЦЬ ПЕРЕБУВАННЯ ВОЛОДИМИРА ЯРОСЛАВИЧА

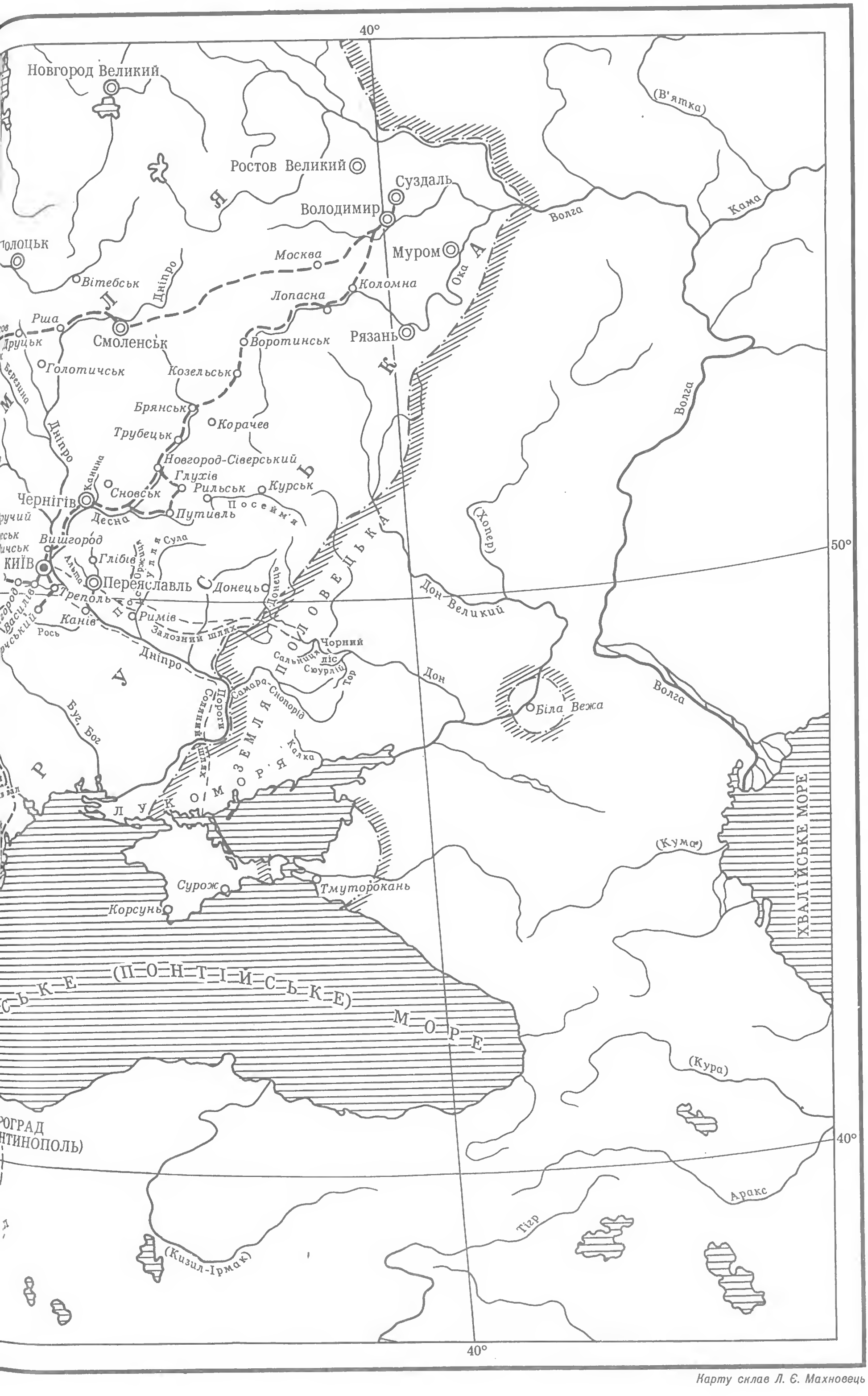

Карту склав Л. Є. Махновець

шеть с моужми своими». Із пісні слова не викинеш. «Русі веселість — пиття, ми не можем без сього бути» (ЛР. С. 51). Цю формулу залишив ще Володимир Святославич, хреститель Русі. Якщо слово «їсти» в «Літопису руському» зустрічається на 42 сторінках оригіналу, то «пити» — на 46; «вода» — на 15 сторінках, а «вино» й «мед» — на 27. Образ битви як пиття-бенкетування — один із найяскравіших у «Слові»: «ту кроваваго вина недоста; ту пиръ докончаша храбрии русичи: сваты попоиша а сами полегоша за землю Рускую». Саме про бояр (старшу дружину) у «Слові» сказано, що в годину всенародної біди їх цікавить не ця біда, а інше, вони — «жадни веселия».

Не може бути сумніву в тому, що Володимир справді не любив «доумы» зі своїми боярами, так само як і його батько, котрий правував, і правував успішно, «однією простою своєю головою» привівши Галицьку землю на високий рівень економічного і культурного розвитку. Володимир боярам не довіряв і не міг довіряти, він знав історію, знав сучасність, знав інтереси й побудники боярства, які йшли всупереч із княжими.

А галицькі бояри сіли на свого улюбленого конька: «гдѣ уолюбивъ женоу или чью дочерь. поимашеть насильемь». Київський монах, вносячи у літопис цю «цінну» для історії інформацію-дезінформацію, не помічав елементарної суперечності між свідченням галицьких дам та іншим матеріалом літопису, що є тут же. Якщо Володимира Ярославича, котрий, «оулюбивъ» чиюсь жону чи дочку, брав її «насильемь», треба було за це виганяти з Галича, то чому він водночас вирішив піти у вигнання задля своєї улюбленої попаді, а вона, у свою чергу, пішла з ним добровільно навіть у тюрму? Яка жінка дивилася б крізь пальці, якщо чоловік так їй інтенсивно зраджує, що про це гуде весь Галич? Так, Володимир був прихильником прекрасної статі, він справді любив і поважав жінок,— це видно й із «Слова», з того, як тут відтворено жіночі образи (на цьому я спеціально наголошував), зокрема увічнено такі прекрасні образи, як сестра Ярославна, «красна Глібівна». Не виключаю, що деськолись він «скочив у гречку». А це розрослося в плітки, узагальнилося, потрапило в літопис — ось і «безпутство» на віки для втіхи і натхнення деяких.

Неузгодженість згаданого «безпутства» з реальністю особливо впадає в око, коли вчитатися, як частина галицьких бояр, під'юджена Романом, хоче вигнати Володимира. Аргументують бояри зовсім не «питием многим» чи «насильемь» свого князя щодо жінок. Мотивують вони свої дії так: «Княже! Ми не на тебе повстали єсмо. Але ми не хочемо кланятися попаді і маємо намір її вбити. А ти — де хочеш, ту за тебе візьмемо» (ЛР. С. 346). Отже, самі бояри заохочують: бери, яку хочеш, жінку!

А от коли Володимира вигнали з Галича, то, як сказано в літопису, «галичани стали вельми тужити і багато каялися, що прогнали князя свого» (ЛР. С. 348). Чого ж каятися? Адже він був такий поганий! Чому тоді до нього з такою величезною пошаною і любов'ю ставилися в Путивлі? Чому, як зараз побачимо, сам імператор Священної Римської імперії «прийняв його з приязню і з великою честю» (ЛР. С. 349)? Наскрізне порівняння й аналіз життя Володимира та його характеристик заперечує начисто його компрометацію, вчинену з непорядною метою.

А в галичан, які залишилися без Володимира, створилася така ситуація. Угри «стали насильство чинити в усьому: і в мужів галицьких (тобто бояр.— *Л. М.*) стали однімати жон і дочок на постелі до себе, і в божницях та в хатах почали коней ставити, і багато іншого насильства діяти» (ЛР. С. 348). На галичан навалилася ціла окупаційна армія.

Уже восени 1188 року Володимир зі своєю вірною попадею і двома синами сидів в угорській тюрмі-башті, запроторений туди віроломним братом Белою III. У Путивлі якраз справляли весілля Володимира Ігоревича, який визволився із далекої Половеччини, та весілля Святослава Ігоревича. Бела III планував згноїти Володимира Ярославича, князя галицького, та його сім'ю у своїх казематах. Це видно з того, що угорський король розпочав пертрактації зі Святославом Всеволодовичем київським про долю Галича. Святослав, очевидно, уже не надіявся на повернення Володимира й хотів підгорнути під свою руку Галич (див.: ЛР. С. 347). Але сталося не так. Прийшла весна 1189 року.

«Того ж року втік Володимир Ярославич із Угрів, із вежі кам'яної,— бо тут держав його король [Бела] з попадею його і з двома дітьми [Васильком та Володимиром]. Йому бо поставлене було шатро на вежі, і він, порізавши шатро, звив собі вірьовку і спустився звідти додолу. А із сторожів його двоє були до нього приязні, які й довели його до землі Німецької, до цесаря німецького [Фрідріха Барбаросси]. Цесар же, довідавшись, що він є сестричем великому князю Всеволоду [Юрійовичу] суздальському, прийняв його з приязню і з великою честю і, приставивши до нього мужа свого, послав його до [князя] Казимира [Справедливого] в Ляхи, велячи йому добути [для Володимира] Галич,— бо він, [Володимир], по своїй волі згодився був давати цесареві по дві тисячі гривень срібла в рік.

Казимир тоді, приставивши до нього мужа свого [воєводу] Миколая, послав його в Галич. І галицькі мужі зустріли його з радістю великою, князя свого і дідича, а королевича [Андрія] прогнали із землі своєї. І Володимир сів на столі діда свойого і отця свойого на Спасів день (6 серпня 1189 р.— *Л. М.*).

І послав він до Всеволода [Юрійовича], до вуя свого, в Суздаль [посла], благаючи його: «Отче господине! * Удержи Галич за мною, а я божий і твій є з усім Галичем, і в твоїй волі єсмь я завше». Всеволод же суздальський прислав [послів] до всіх князів, і до короля [Бели, і] в Ляхи, і водив їх до хреста щодо свого сестрича,— що вони ніколи не старатимуться одібрати од нього Галич. Володимир, отож, утвердився в Галичі, і відтоді не було на нього [походів] анікого» (ЛР. С. 349).

Утеча Володимира була здійснена типовим методом тих часів. Але в самій одчайдушності цього вчинку не можна водночас не бачити досвіду Володимирового двоюрідного дядька Андроника Комнина. Той вибирався не з таких узилищ. Безсумнівно, що Андроник розповідав двоюрідному братові Ярославу Осмомислу про свої неймовірні пригоди, а двоюрідний племінник прислухався до цих історій, набираючись теорії. Досвід візантійського імператора при-

---

* Див. про цю важливу для нашої теми формулу звертання на с. *223*.

годився Володимирові на практиці рівно через чверть століття. Доля попаді і синів Володимира — невідома.

Ясно, коли і куди втік Володимир на зустріч з імператором Священної Римської імперії. На 23 квітня 1189 року в Регенсбурзі був призначений збір військ у Третій хрестовий похід. Отже, ще перед цією датою, напровесні, Володимир вирвався із тюрми в Естергомі. Ідучи Дунаєм (мабуть, водним шляхом, а не берегом), побував у Братіславі (Пожг), Відні, Лінці, подолав до Регенсбурга півтисячі верст. Тут зустрівся з Фрідріхом Барбароссою, той прийняв його з великою честю уже як сестрича Всеволода Юрійовича, тобто як сина Ольги Юріївни, бо батька Ярослава Осмомисла вже на світі не було. Нема жодного сумніву, що й Осмомисл спілкувався з Барбароссою. Тільки так можна пояснити той факт, що Володимир Ярославич вирішив утікати саме до Барбаросси. Платити 2000 гривень срібла щорічно за те, що Барбаросса наказав Казимирові II добути Володимирові волость, не довелося. Барбаросса, як уже говорилося, втопився 10 червня 1190 року в поході.

Путь із Регенсбурга додому пролягала через Пльзень, Прагу (тут сиділи свояки; див. с. *201*; Бедржих щойно помер — 25.III 1189 року), Градец-Кралове, Остраву (тут, в її околицях, а далі і в місті, я побував наприкінці квітня 1945 року, коли з личками молодшого сержанта у вельми порідiлому ланцюжку 1-ї стрілецької роти 1-го стрілецького батальону 318-го стрілецького полку 241-ї стрілецької дивізії Четвертого Українського фронту біг в атаку під прицілом скритого фашистського снайпера, який стріляв по мені трасуючими кулями, і вони падали поблизу, по зміїному шиплячи у вогкій землі) і до Кракова. У Кракові Володимир зустрівся зі своїм давнім знайомим ще з 1171 року, нині великим князем польським Казимиром II Справедливим, його жоною Оленою Ростиславівною, своєю родичкою. Казимир, добуваючи Галич Володимирові, не послав ніякого війська, а лише воєводу краківського Миколая (помер 1202 року), свого головного дорадника. Дорога із Кракова йшла на Ярославль, Перемишль (той самий, що його призначив Володимирові батько, помираючи) — і Галич.

З Миколаєм Володимир прибув до Галича, де галицькі мужі, тобто бояри, зустріли його вже «з радістю великою». Андрія, сина Бели III, прогнали. «І Володимир сів на столі діда свойого і отця свойого на Спасів день». Возсідання сформульовано за найвищою категорією. День вибрано знаменно — Спас.

Пізніше відбувся обмін дипломатичними посланнями між Володимиром, який прохав підтримки, та його вуйком Всеволодом Юрійовичем. Будучи уже могутньою постаттю, із сильними зв'язками, Всеволод зумів привести до хреста не лише всіх руських князів, але й короля угорського Белу III, що було справою непростою, і Казимира II, великого князя польського. Всі зобов'язалися ніколи не виступати проти Володимира. Володимир домігся миру своїй землі.

Аж через сім літ, восени 1196 року, стався такий епізод. Уже добре відомий нам Роман Мстиславич попустошив, попалив волость свого тестя, Рюрика Ростиславича, того самого, який дав йому притулок у 1188 році в Білгороді. Рюрик вирішив відплатити своєму зятеві й наказав Володимирові Ярославичу та Мстиславові Удатному вчинити аналогічно. Володимир мав можливість як слід віддячити своєму смертельному ворогові, Романові, котрий зігнав його із за-

конного стола, пограбував, загнав в угорську тюрму, де Володимир, безперечно, загинув би, коли б не вдався до сміливого вчинку. Обидва князі поїхали до города Перемиля (нині — с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.), попустошили і попалили тут околиці, волость Романову (див. ЛР. С. 361). Це було все, чим спромігся Володимир сквитатися за свої тяжкі поневіряння. При цьому й тут виступив проти Романа не своєю волею, а виконуючи наказ сюзерена — великого князя київського, яким тоді був Рюрик Ростиславич.

Більше літопис не нотує ніяких подій, до яких був би причетний Володимир Ярославич.

Майже десять літ пробувáла у мирі та спокої земля Галицька. Володимир Ярославич дав їй те, за що ратував своїм «Словом о полку Ігоревім» для всієї Русі. Він не ув'язувався ні в які крамоли, не ходив у братовбивчі походи, не проливав крові, нікого не душив, не зазіхав на чужі землі. І на нього не ходив ніхто.

Люди жили й трудилися. Ратаї часто погейкували на волів, орючи ниви, сіяли жито, пшеницю і всяку пашницю, молотили ціпами буковими, ковалі кували лемеші, серпи, коси і про всяк випадок мечі, будівничі зводили городи, мости, хати й храми, півні провіщали світання, навчителі вчили малих чад грамоти, любові до праці, пошани до батьків, доброти і злагоди, після трудів наставали свята, з рушниками приходили старости, люди веселилися, чаркували, співали «А ми просо сіяли, ой, дід Ладо, сіяли», колядували, грали музúки, молоді танцювали, старі притупували, приходили печалі й біда, пошесті, хворощі й смерті, бо цього не минути, люди молилися, налітала сарана і посуха, треба було чинити повинності — і не малі — на князя, на бояр, а жінки народжували дітей для життя, для трудів і днів. Літописці мовчали. Їм не було про що писати. «Не бысть ничто же» — така формула миру в літописах.

За даними Густинського літопису (ПСРЛ. Спб., 1843. Т. 2. С. 326), які скориговано дослідниками, син Ярослава Володимировича Осмомисла і Ольги Юріївни — Володимир Ярославич, автор «Слова о полку Ігоревім», помер у своєму стольному граді Галичі 1198 року, проживши на світі білому 47 літ.

ПІСЛЯМОВА

Давно сказано: свій час потребує слуги свойого. Ця робота про автора «Слова о полку Ігоревім» належить до більш як трьох тисяч інших праць на тему вікопомного шедевру. Але безпосередніми предтечами її були висновки й здогади лише кількох проникливих дослідників.

В. Ф. Ржига (1934) перший висунув і проаргументував тезу, що творцем «Слова» був чи міг бути князь. В. І. Чивіліхін (1984), вслід за М. В. Шарлеманем (1950-ті роки), розвинув і довів цю тезу додатковими аргументами та матеріалами, ствердивши, що автором міг бути і фактично був лише князь. Цей погляд набирав дедалі більшого визнання. Проблематичним залишалося одне — хто особисто був цим князем.

О. С. Орлов (1923), як і деякі перед ним і після нього (А. Петрушевич, В. Щурат, М. Зарубін, О. Югов, Л. Черепнін), дійшов висновку, що творець «Слова» був вихідцем із Галицької землі, наближеним Ярославни та її мужа — Ігоря Святославича.

Д. С. Лихачов (1950) підійшов до автора «Слова» впритул: «Он мог быть приближенным Игоря Святославича: он ему сочувствует. Он мог быть и приближенным Святослава Киевского: он сочувствует также и ему. Он мог быть черниговцем и киевлянином. Он мог быть дружинником: дружинными понятиями он пользуется постоянно» (Слово: Сб. исслед. С. 51). Лихачов не надав лише належного значення ідеям Ржиги та Орлова про княжий статус автора і його галицьке походження. У 1985 році Лихачов ствердив, що автором «Слова» і літописної повісті про похід Ігоря 1185 року була одна особа.

І. П. Єрьомін (1950) висловлював думку, що автор «Слова» міг бути навіть родичем когось із найвужчого оточення Святослава київського: «Автор «Слова» бесспорно принадлежал и по своей политической ориентации, а возможно, и по происхождению, к ближайшему окружению Святослава Всеволодовича» (Слово: Сб. исслед. С. 127).

О. В. Соловйов (1948) висунув науково плідну ідею про родинно-сімейну тематичну настанову автора «Слова». Ця ідея підтвердилася при розв'язанні всього комплексу питань і щодо авторства «Слова»

і самого «Слова». «Слово о полку Ігоревім» у конкретній ситуації 1185 року міг створити лише Володимир Ярославич. І він його створив.

Б. О. Рибаков (1971) підвів основу під дату, місце та обставини першого звучання «Слова» — 15 серпня 1185 року у Києві, на урочисто-державному акті — прийнятті у великого князя київського Святослава Всеволодовича на честь повернення з полону Ігоря Святославича. Нині уточнено, що «Слово» в цей день було і створене-напівзімпровізоване, вперше виконане.

Робота, яка пройшла перед нами, була історично детермінована. Схема пошуку автора тут гранично проста: спершу додатково новими аргументами доведено, що творцем «Слова» був князь, а тоді серед сотень князів знайдено, хто він був персонально. Дослідження конкретизує документальним матеріалом, осмисленим логічно, те, що вже долало останні перепони на шляху до істинного автора «Слова». Рано чи пізно хтось мав таку роботу здійснити.

Встановлення конкретної особи автора «Слова» на основі цілого комплексу неспростовних документальних даних кладе край суперечкам з приводу того, чи є «Слово о полку Ігоревім» витвором кінця XII століття.

Володимир Ярославич, творець «Слова о полку Ігоревім», належить до найперших із когорти тих, про кого й від чийого імені говорив великий Шевченко: «У нас нема зерна неправди за собою». У «Слові» не виявлено навіть тіні неправди. Девіз автора — «по былинамь сего времени». І він творив, дотримуючись його послідовно й до кінця. За обставинами життя автор — князь і водночас він — ізгой, чия доля не різнилася від долі смерда, а психологічно була ще гіршою. Поставлений в такі умови, автор не міг на власному досвіді не пройнятися в значній мірі народним світоглядом. У силу цього та іншого, Володимир Ярославич — і це свідчить «Слово» — став над діями, ідеями та прагненнями свого соціального стану. А в тій конкретно-історичній ситуації, коли злобою дня було всенародне горе Руської землі внаслідок постійних ворожих навал, що плюндрували рідну землю, треба було виступити речником єднання всіх сил для оборони й захисту вітчизни. Ось у такій обстановці кінця літа 1185 року і прозвучало «Слово о полку Ігоревім», звернене до всіх, хто мав силу і міг організувати оборону Русі, з'єднатися і дати мир і спокій рідному народові, який хотів одного — жити і трудитися. Прозвучало воно із самого державного верху — із великокняжого терема в Києві, де було осереддя верховної влади.

Особисто зв'язаний з усіма найголовнішими княжими родами тогочасної Русі, які в сукупності вершили її долю, Володимир Ярославич розглядав історію й сучасність своєї батьківщини не лише в її межах, а в міжнародному контексті, ще раз задокументувавши всесвітній авторитет Русі, підтвердивши для нас, нащадків,— бо для сучасників це було само собою зрозуміле,— слова Іларіона про Руську землю, «яже вѣдома и слышима есть всѣми четырьми конци земли».

Дивовижно обдарований поетичними здібностями, учень славетного Бояна, котрого він, вважаю, знав особисто, Володимир Ярославич, інтелектуал, інтелігент XII віку, володіючи енциклопедичними історичними, державними, політичними, природничими та іншими знаннями, будучи на висоті передових — по суті всенародних —

поглядів свого часу, залишив високоідейний і високохудожній твір колосальної сили.

«Уся пісня має героїчно-християнський характер, хоч язичеські елементи виступають ще дуже помітно» (*Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. Т. 29. С. 16).

Володимир Ярославич створив блискучий зразок літописної історичної прози — синхронно з виголошенням «Слова о полку Ігоревім» написав повість про похід Ігоря на половців у 1185 році, тоді ж включену в «Київський літопис».

Син Галицької землі по батькові і всім своїм життям, він був пов'язаний із землею Володимиро-Суздальською по улюбленій матері, з котрою його єднало і дитинство, і гірка доля втеч, і вигнання з рідного краю. Він турботливо думав і говорив також про Полоцьку землю, про її минуле й сучасне. Родинно та обставинами життя він був поєднаний з Чернігівською землею, з її історією, тут дістав притулок у лиху годину своїх поневірянь, і тут його застигли події 1185 року. Тяжка поразка Ігоря Святославича, горе Руської землі, стала частиною власного горя Володимира Ярославича, що й викликало в душі цієї великої людини непогасний у віках спалах — «Слово о полку Ігоревім».

«Слово о полку Ігоревім» подолало свій час і свої просторові межі. Воно відіграло і відіграє неперехідну роль у становленні й розвиткові російської, української, білоруської та інших слов'янських літератур, є внеском у скарбницю світової літератури, воно здобуло міжнародну славу і продовжує справляти вплив на всесвітній літературний процес, своїми ідеями миру та гуманізму бере участь у формуванні світової духовної культури.

Так сформульовано суть і значення «Слова о полку Ігоревім» у рішенні Організації Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури від 25 листопада 1983 року про міжнародне святкування в 1985 році 800-ліття цього вікопомного творіння автора, чиє ім'я тепер перестало бути великим анонімом. Перестало, правда, з глибоким запізненням, твердили, що це ім'я не буде відомим ніколи.

Неймовірне стало очевидним.

26.V 1984 — 6.II 1985; 10.I — 16.IX 1989
Київ

ДОДАТОК

(Повѣсть о полку Святославичуя Игоря, внука Олгова)

Слово о пльку Игоревѣ, Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова

[ПОВѢСТЬ О ПОЛКУ СВЯТОСЛАВИЧЯ ИГОРЯ, ВНУКА ОЛГОВА]

В то же время Святославичь Игорь, внукъ Олговъ, поѣха из Новагорода мѣсяца априля въ 23 день, во вторникъ, поимя со собою брата Всеволода ис Трубечка, и Святослава Олговича, сыновця своего, изъ Рыльска, и Володимѣра, сына своего, ис Путивля, и у Ярослава испроси помочь — Ольстина Олексича, Прохорова внука, с коуи черниговьскими.

И тако идяхуть тихо, сбираюче дружину свою, бяхуть бо и у нихъ кони тучни велми. Идущимъ же имъ к Донцю рѣкы, в годъ вечернии Игорь же возрѣвъ на небо и видѣ солнце, стояще, яко мѣсяць. И рече бояромъ своимъ и дружинѣ своеи: «Видите ли? Что есть знамение се?» Они же узрѣвше и видиша вси и поникоша главами, и рекоша мужи: «Княже! Се есть не на добро знамение се». Игорь же рече: «Братья и дружино! Таины Божия никто же не вѣсть, а знамению творѣць Богъ и всему миру своему. А намъ что створить Богъ,— или на добро, или на наше зло,— а то же намъ видити». И то рекъ, перебреде Донѣць.

И тако, приида ко Осколу и жда два дни брата своего Всеволода,— тотъ бяше шелъ инѣмь путем ис Курьска,— и оттуда поидоша к Салницѣ. Ту же к нимь и сторожеви приѣхаша, их же бяхуть послалѣ языка ловить, и рекоша, приѣхавше: «Видихомся с ратными. Ратници ваши со доспѣхомъ ѣздять. Да или поѣдете борзо, или возворотимся домовь, яко не наше есть веремя». Игорь же рече с братьею своею: «Оже ны будеть не бившися возворотитися, то соромъ ны будеть пущеи смерти. Но како ны Богъ дасть». И тако угадавше, и ѣхаша via ночь.

Заутра же пятьку наставшу, бо обѣднее веремя, усрѣтоша полкы половѣцькиѣ,— бяхуть бо до нихъ доспѣлѣ: вежѣ своѣ пустили за ся, а сами, собравшеся от мала и до велика, стояхуть на онои сторонѣ рѣкы Сюурлия.

И ти изрядиша полковъ 6: Игоревъ полкъ середѣ, а по праву — брата его, Всеволожь, а по лѣву — Святославль, сыновця его; на передѣ ему — сынъ Володимѣръ и другии полкъ Ярославль, иже бяху с Ольстиномъ коуеве, а третии полкъ на переди же,— стрѣлци, иже бяхуть от всихъ князии выведени. И тако изрядиша полкы своя, и рече Игорь ко братьи своеи: «Братья! Сего есмы искалѣ! А потягнемь!» И тако поидоша к нимъ, положаче на Бозѣ упование свое.

И яко быша к рѣцѣ ко Сюурлию, и выѣхаша ис половѣцькихъ полковъ стрѣлци и, пустивше по стрѣлѣ на русь, и тако поскочиша. Русь же бяхуть не переѣхалѣ еще рѣкѣ Сюрлия, поскочиша же и ти половци силы половѣцькии, коториѣ же далече рѣкы стояхуть. Святослав же Олговичь, и Володимѣрь Игоревичь, и Ольстинъ с коуи и стрѣлци поткоша по нихъ, а Игорь и Всеволодъ помалу идяста, не роспустяста полку своего. Переднии же ти русь биша ѣ, имаша. Половцѣ же пробѣгоша вежѣ, и русь же, дошедше вежь и ополонишася. Друзии же ночь приѣхаша к полкомъ с полономъ.

И яко собрашася полци (*хибно:* половци.— *Л. М.*) вси, и рече Игорь ко братома и к мужемь своим: «Се Богъ силою своею возложилъ на врагы наша побѣду, а на нас — честь и слава. Се же

видѣхомъ полкы половѣцькии, оже мнози суть. Ту же ци вся си суть совокупили? Нынѣ же поѣдемы чересъ ночь. А кто поѣдѣть заутра по насъ, то ци вси поѣдуть? Но лучьшии коньници переберуться, а самѣми какъ ны Богъ дасть!» И рече Святославъ Олговичь строема своима: «Далече есмь гонилъ по половцехъ, а кони мои не могуть. Аже ми будеть нынѣ поѣхати, то толико ми будеть на дорозѣ остати». И поможе ему Всеволодъ, яко же облечи ту, и рече Игорь: «Да не дивно есть, разумѣющи, братья, умрети». И облегоша ту.

Свѣтающи же суботѣ, начаша выступати полци половецкии, акъ боровѣ. Изумѣшася князи рускии, кому их которому поѣхати, бысть бо ихъ бещисленое множество. И рече Игорь: «Се, вѣдаюче, собрахомъ на ся землю всю: Кончака, и Козу Бурновича, и Токсобича, Колобича, и Етебича, и Терьтробича». И тако угадавше, вси сосѣдоша с конии, хотяхуть бо бьющеся доити рѣкы Донця. Молвяхуть бо: «Оже побѣгнемь, утечемь сами, а черныя люди оставимъ, то от Бога ны будеть грѣхъ, сихъ выдавше. Поидемъ, но или умремь, или живи будемь на единомь мѣстѣ». И та рекше, вси сосѣдоша с конѣи и поидоша бьючеся.

И тако Божиимъ попущениемь уязвиша Игоря в руку и умртвиша шюицю его, и бысть печаль велика в полку его. И воеводу имяхуть,— тотъ на переди язвенъ бысть. И тако бишася крѣпко ту дницу до вечера, и мнозии ранени и мертви быша в полкохъ руских. Наставши же нощи суботнии, и поидоша бьючися.

Бысть же свѣтающе недѣлѣ, возмятошася ковуеве, в полку [ихъ] побѣгоша. Игорь же бяшеть в то время на конѣ, зане раненъ бяше, поиде к полку ихъ, хотя возворотити к полкомъ. Уразумѣв же, яко далече шелъ есть от людии и соимя шоломъ, погънаше опять к полкомъ того дѣля, что быша познали князя и возворотилися быша. И тако не возворотися никто же, но токмо Михалко Гюрговичь, познавъ князя, возворотися. Не бяхуть бо добрѣ смялися с ковуи, но мало от простыхъ, или кто от отрокъ боярьскихъ, добрі бо вси бьяхуться, идуще пѣши, и посреди ихъ Всеволодъ не мало мужьство показа.

И яко приближися Игорь к полкомъ своимъ, и переѣхаша поперекъ и ту яша единъ перестрѣлъ одале от полку своего. Держимъ же Игорь видѣ брата своего Всеволода крѣпко борющася, и проси души своеи смерти, яко дабы не видилъ падения брата своего. Всеволодъ же толма бившеся, яко и оружья в руку его не доста. И бьяху бо ся, идуще в кругъ при езерѣ.

И тако во день святого воскресения наведе на ны Господь гнѣвъ свои: в радости мѣсто наведе на ны плачь, и во веселья мѣсто — желю на рѣцѣ Каялы.

Рече бо, дѣи, Игорь: «Помянухъ азъ грѣхы своя пред Господемь Богомъ моимъ, яко много убииство, кровопролитье створихъ в землѣ крестьяньстѣи, яко же бо азъ не пощадѣхъ хрестьянъ, но взяхъ на щитъ городъ Глѣбовъ у Переяславля. Тогда бо не мало зло подъяша безвиньнии хрестьяни, отлучаемы отець от рожении своих, братъ от брата, другъ от друга своего, и жены от подружии своихъ, и дщери от материи своихъ, и подруга от подругы своея, и все смятено плѣномъ и скорбью, тогда бывшюю. Живии мертвымъ завидять, а мертвии радовахуся, аки мученици святѣи, огнемь от жизни сея искушение приемши. Старцѣ [умрѣти] порѣвахуться, уноты же лютыя и немилостивыя раны подъяша, мужи же пресѣкаеми и расѣкаеми бывають, жены же осквѣрняеми. И та вся створивъ азъ,— рече Игорь,— не достоино ми бяшеть жити. И се нынѣ вижю от-

мѣстье от Господа Бога моего. Гдѣ нынѣ возлюбленыи мои братъ? Гдѣ нынѣ брата моего сынъ? Гдѣ чадо рожения моего? Гдѣ бояре думающеи? Гдѣ мужи храборьствующеи? Гдѣ рядъ полъчныи? Гдѣ кони и оружья многоцѣньная? Не ото всего ли того обнажихся, и, связня, преда мя в рукы безаконьнымъ тѣмь? «Се возда ми Господь по безаконию моему и по злобѣ моеи [прогнѣвася] на мя», и «снидоша днесь грѣси мои на главу мою». «Истинен Господь и прави суди его зѣло», азъ же убо не имамъ со живыми части. Се бо нынѣ вижю другая, мучения вѣньца приемлюще, почто азъ, единъ повиньныи, не прияхъ страсти за вся си? Но, владыко, Господи Боже мои, «не отрини мене до конца», но яко воля твоя, Господи, тако и милость намъ, рабомъ твоимъ».

И тогда кончавъшюся полку, [половци] розведены быша, и поиде кождо во своя вежа. Игоря же бяхуть яли Тарголове, мужь именемь Чилбукъ, а Всеволода, брата его, ялъ Романъ Кзичь, а Святослава Олговича — Елдечюкъ въ Вобурцевичехъ, а Володимера — Копти в Улашевичихъ. Тогда же на полъчи[щи] Кончакъ поручися по свата Игоря, зане бяшеть раненъ.

От толикихъ же людии мало ихъ избысть. Нѣкакомъ получениемь не бяшеть бо лзѣ бѣгаючимъ утечи, зане, яко стѣнами силнами, огорожени бяху полкы половѣцьскими. Но нашихъ (*хибно:* ношахуть.— *Л. М.*) руси, съ 15 мужь утекши, а ковуемь мнѣе, а прочии в морѣ истопоша.

В то же время великыи князь Всеволодичь Святославъ шелъ бяшеть в Корачевъ и сбирашеть от вѣрхъних земль вои, хотя ити на половци к Донови на все лѣто. Яко возворотися Святославъ и бысть у Новагорода Сѣверьского и слыша о братьи своеи, оже шли суть на половци, утаившеся его, и не любо бысть ему. Святослав же идяше в лодьяхъ, и яко приде к Чернигову, и во тъ годъ прибѣже Бѣловолодъ Просовичь и повѣда Святославу бывшее о половцѣхъ.

Святослав же, то слышавъ и вельми воздохнувъ, утеръ слезъ своих и рече: «О люба моя братья, и сыновѣ, и мужѣ землѣ Рускоѣ! Дал ми [бяше] Богъ притомити поганыя, но, не воздержавше уности, отвориша ворота на Русьскую землю. Воля Господня да будеть о всемь. Да како жаль ми бяшеть на Игоря, тако нынѣ жалую болми по Игорѣ, братѣ моемь».

По сем же Святославъ посла сына своего Олга и Володимера в Посемье, то бо слышавше, возмятошася городи посемьские, и бысть скорбь и туга люта, якоже николи же не бывала во всемь Посемьи, и в Новѣгородѣ Сѣверьскомъ, и по всеи волости Черниговьскои: князи изымани, и дружина изымана и избита. И мятяхуться [люди], акы в мутви, городи воставахуть, и не мило бяшеть тогда комуждо свое ближнее, но мнозѣ тогда отрѣкахуся душь своих, жалующе по князихъ своихъ.

По сем же посла Святославъ ко Давыдови Смоленьску, река: «Рекли бяхомъ поити на половци и лѣтовати на Донѣ. Нынѣ же половци се побѣдилѣ Игоря и брата его съ сыномъ. А поеди, брате, постережемъ (*хибно:* постерези.— *Л. М.*) землѣ Рускоиѣ». Давыдъ же приде по Днепрю, придоша же ины помочи, и сташа у Треполя. А Ярославъ в Черниговѣ, совокупивъ вои свои, стояшеть.

Поганыи же половци, побѣдивъше Игоря с братьею, и взяша гордость велику и съ[во]купиша всь языкъ свои на Рускую землю. И бысть у нихъ котора, молвяшеть бо Кончакъ: «Поидемъ на Киевьскую сторону, гдѣ суть избита братья наша и великыи князь нашь Бонякъ». А Кза молвяшеть: «Поидем на Семь, гдѣ ся осталѣ жены

и дѣти,— готовъ намъ полонъ собранъ, емлем же городы (*хибно*: елминъ же горды.— *Л. М.*) без опаса». И тако раздѣлишася на двое.

Кончакъ поиде к Переяславлю и оступи городъ, и бишася ту всь день. Володимеръ же Глѣбович бяше князь в Переяславлѣ,— бяше же дерзъ и крѣпокъ к рати,— выеха из города и потче к нимъ, и по немь мало дерьзнувъ дружинѣ, и бися с ними крѣпко, и обьступиша и мнозии половцѣ. Тогда прочии, видивше князя своего, крѣпко бьющеся, выринушася из города и тако отъяша князя своего, язьвена суща треми копьи. Сии же добрыи Володимеръ язвенъ [и] труденъ, въѣха во городъ свои и утре мужественаго поту своего на отчину свою.

Володимеръ же слашеть ко Святославу и ко Рюрикови и ко Давыдови и рече имъ: «Се половьци у мене, а помозите ми». Святослав же слашеть ко Давыдови, а Давыдъ стояшеть у Треполя со смолняны. Смолнянѣ же почаша вѣчѣ дѣяти, рекуще: «Мы пошли до Киева, да же бы была рать, билися быхомъ. Намъ ли инoѣ рати искати, то не можемь. Уже ся есмы изнемоглѣ». Святослав же съ Рюрикомъ и со инѣми помочьми влегоша во Днѣпръ противу половцемь, а Давыдъ возвратися опять со смолняны.

То слышавше, половци и возвратишася от Переяславля; идущи же мимо, приступиша к Римови. Римовичи же затворишася в городѣ и возлѣзъше на заборола, и тако Божиимъ судомъ летѣста двѣ городници с людми тако к ратнымъ, и на прочая гражаны наиде страх. Да которѣи же гражанѣ выидоша изъ града и бьяхуться, ходяще по римьскому болоту, то тѣи избыша плѣна, а кто ся осталъ в городѣ, а тѣ вси взяти быша.

Володимеръ же слашеться ко Святославу Всеволодичю и ко Рюрикови Ростиславичю, понуживая ихъ к собѣ, да быша ему помоглѣ. Они же опозди[ша]ся, сжидающе Давыда [съ] смолняны. И тако князѣ рускиѣ опоздишася и не заѣхаша ихъ. Половци же, вземше городъ Римовъ и ополонишася полона и поидоша восвояси. Князи же возворотишася в домы своя, бяхуть бо печални и со сыномъ своимъ Володимѣромъ Глѣбовичемъ, зане бяшеть ран[ен]ъ велми язвами смертьными, и хрестьянъ, плененыхъ от поганыхъ.

И се Богъ, казня ны грѣхъ ради нашихъ, наведе на ны поганыя, не аки милуя ихъ, но насъ казня и обращая ны к покаянью, да быхом ся востягнули от злыхъ своих дѣлъ,— и симъ казнить ны нахожениемь поганыхъ, да некли смиривошеся воспомянемься от злаго пути.

А друзии половцѣ идоша по онои сторонѣ к Путивлю — Кза у силахъ тяжькихъ,— и, повоевавши волости и[хъ], и села ихъ пожгоша. Пожгоша же и острогъ у Путивля и возвратишася восвояси.

Игорь же Святославличь тотъ годъ бяшеть в Половцехъ и глаголаше: «Азъ по достоянью моему восприяхъ побѣду. От повеления твоего, владыко Господи, а не поганьская дерзость обломи силу рабъ твоихъ. Не жаль ми есть за свою злобу прияти нужьная вся, ихже есмь приялъ азъ».

Половци же, аки стыдящеся воевъдства его, и не творяхуть ему [пакости], но приставиша к нему сторожовъ 15 от сыновъ своихъ, а господичичевъ пять, то тѣхъ всихъ 20. Но волю ему даяхуть: гдѣ хочеть, ту ѣздяшеть и ястрябомъ ловяшеть, а своих слугъ съ 5 и съ 6 с нимь ѣздяшеть. Сторожевѣ же тѣ слушахуть его и чьстяхуть его, и гдѣ послашеть кого,— бесъ пря творяхуть повелѣное им.

Попа же бяшеть привелъ из Руси к собѣ со святою службою: не вѣдяшеть бо Божия промысла, но творяшеть ся тамо и дольго быти. Но избави и Господь за молитву хрестьяньску, им же мнозѣ печаловахуться и проливахуть же слезы своя за него.

Будущю же ему в Половцехъ, тамо ся налѣзеся мужь, родомъ половчинъ, именемь Лавор. И тотъ приимъ мысль благу, и рече: «Поиду с тобою в Русь». Игорь же исперва не имяшеть ему вѣры, но держаше мысль высоку своея уности. Мышляшеть бо, емше мужь, и бѣжати в Русь, молвяшеть бо: «Азъ славы дѣля не бѣжахъ тогда от дружины и нынѣ неславнымъ путемѣ не имамъ поити». С нимъ бо бяшеть тысячьского сынъ и конюшии его, и та нудяста и, глаголюща: «Поиди, княже, в землю Рускую. Аще восхощ[ет]ь Богъ, избавить тя». И не угодися ему время таково, какого же искашеть.

Но, якоже преже рекохомъ, возвратишася от Переяславля половци, и рекоша Игореви думци его: «Мысль высоку и неугодну Господеви имѣешь в собѣ. Ты [не] ищеши няти мужа и бѣжати с нимъ. А о семь чему не разгадаешь, оже приедуть половци с воины? А се слышахомъ, оже избити им князя, и насъ (*хибно:* и васъ.— *Л. М.*) и всю русь. Да не будеть славы тобѣ, ни живота».

Князь же Игорь, приимъ во сердцѣ съвѣть ихъ, уполошася приѣзда ихъ, и возиска бѣжати. Не бяшеть бо ему лзѣ бѣжати в день и в нощь, иже (*хибно:* имъ же.— *Л. М.*) сторожевѣ стрежахуть его, но токмо и веремя таково обрѣтѣ в заходъ солнца. И посла Игорь к Лаврови конюшого своего, река ему: «Перееди на ону сторону Тора с конемь поводнымъ»,— бяшеть бо свѣчалъ с Лавромъ бѣжати в Русь.

В то же время половци напилися бяхуть кумыза, а и бы при вечерѣ. Пришедъ конюшии, повѣда князю своему Игореви, яко ждеть его Лаворъ. Сеи же, вставъ, ужасенъ и трепетенъ, и поклонися образу Божию и кресту честному, глаголя: «Господи сердцевидче! Аще спасеши мя, владыко, ты недостоинаго?» И возмя на ся крестъ, икону и подоима стѣну и лѣзе вонъ. Сторожем же его играющимъ и веселящимся, а князя творяхуть спяща.

Сии же, пришедъ ко рѣцѣ и перебредъ, и всѣде на конь, и тако поидоста сквозѣ вежа. Се же избавление створи Господь в пятокъ в вечерѣ.

И иде пѣшь 11 денъ до города Донця, и оттолѣ иде во свои Новъгородъ, и обрадовашася ему. Из Новагорода иде ко брату Ярославу к Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярославъ же обрадовася ему и помощь ему да[ти] обѣща. Игорь же оттолѣ ѣха ко Киеву к великому князю Святославу, и радъ бысть ему Святославъ, такъ же и Рюрикъ, сватъ его, [Святослава].

СЛО́ВО О ПЛЪКУ̀ Ӣ́ГОРЕВѢ, Ӣ́ГОРЯ, СЫ́НА СВЯТЪСЛА́ВЛЯ, ВНУ́КА О́ЛЬГОВА

Не лѣ́по ли ны̀ бя́шеть, бра́тие,
начя́ти стары́ми словесы́ тру́дныхъ по́вѣстии
о пълку̀ Ӣ́горевѣ,
Ӣ́горя Святъсла́влича?
Нача́ти же ся тъи пѣ́сни по были́намь сегò вре́мени,
а не по замышле́нию Боя́ню.
Боя́нъ бо вѣ́щии,
а́ще кому̀ хотя́ше пѣ́снь твори́ти,
то растѣка́шется мы́слию по дре́ву,
сѣ́рымъ вѣ́лкомъ по земли́,
ши́зымъ орло́мъ подъ о́блакы.
По́мняшеть бо, речь, пѣ́рвыхъ време́нъ усо́бицѣ —
тогда́ пуща́шеть 10 со́коловь на ста́до лебедѣ́:
кото́рыи дотеча́ше,
та́ пре́ди пѣ́снь поя́ше
старо́му Яросла́ву;
хра́брому Мстисла́ву;
ѝже зарѣ́за Редедю́ предъ пълкы́ касо́жьскыми,
кра́сному Рома́нови Святъсла́вличю.
Боя́нъ же, бра́тие,
не 10 со́коловь на ста́до лебедѣ́и пуща́ше,
нъ своя̀ вѣ́щиа пръсты́ на жива́я стру́ны въсклада́ше,—
они́ же сами́ князем̀ъ сла́ву рокота́ху.

Почне́мъ же, бра́тие, по́вѣсть сию̀
отъ стара́го Влади́мера до ны́нѣшняго Ӣ́горя,
ѝже истягну́ у́мь крѣ́постию свое́ю
и поострѝ се́рдца свое́го му́жествомъ;
напл́ънився ра́тнаго ду́ха,
наведе́ своя̀ хра́брыя плъкы́
на зе́млю Полове́цькую
за зе́млю Ру́ськую.

О Боя́не, солови́ю старо́го вре́мени!
Абы ты́ сиа̀ плъкы́ ущекота́лъ,
ска́ча, сла́вию, по мы́слену дре́ву,
лета́я умо́мъ подъ о́блакы,
свива́я сла́вы оба́полы сегò вре́мени,

Оригінальний текст «Слова» підготовано з критичним урахуванням найновіших досягнень літературознавчої науки. Щоб легше було правильно читати твір, у ньому проставлено наголоси: основний ́ і другорядний ̀. Читаючи, треба дотримуватися таких основних правил: ѣ вимовляти як *і (дивицею — дѣвицею, усобицѣ)*; сполучення *лъ* і *ръ* в більшості випадків як *ол, ел* і *ор, ер (плъкы — полкы, пръвыхъ — первых, чръленыя — черленыя)*; закінчення інфінітива *-ати, -ити* так і читається *(начати — начати, приломити — приломити)*; *е* після приголосних звучить як *е (хотя́ше)*, після голосних та на початку слова — *є (стружие — стружіє, еси — єси)*; *и* читається порізному — *и, і* та *й (рища — рища, сию — сію, повѣстии — повістій)*.

ри́ща въ тропу́ Троя́ню чресъ поля́ на го́ры!
Пѣти было̀ пѣснь Йгореви, того́ (Олга) вну́ку:
«Не бу́ря со́колы занесе́ чрезъ поля́ широ́кая —
га́лици ста́ды бѣжа́ть къ До́ну вели́кому».
Чи ли въспѣти бы́ло, вѣщеи Боя́не, Ве́лесовь вну́че:
«Ко́мони ржу́ть за Сулою —
звени́ть сла́ва въ Кыевѣ;
тру́бы тру́бять въ Но́вѣградѣ —
стоя́ть стя́зи въ Пути́влѣ».

Йгорь ждетъ ми́ла бра́та Все́воло̀да.
И рече́ ему́ бу̀и ту́ръ Все́воло̀дъ:
«Оди́нъ бра́тъ,
оди́нъ свѣтъ свѣтлыи — ты́, Йгорю!
Оба́ есвѣ Святъсла́вличя!
Сѣдла́и, бра́те, свои̇ бр̑ъзыи ко́мони,
а мои̇ ти гото́ви,
осѣдлани у Ку́рьска, напе́реди.
А мои̇ ти куря́ни — свѣдоми къме́ти:
подъ тру́бами пови́ти,
подъ ще́ломы възлелѣяни,
коне́ць копия́ въскр̑ъмлени,
пути́ и̇мь вѣдоми,
яру́гы и̇мь зна́еми,
лу́ци у нѝхъ напря́жени,
ту́ли отво́рени,
са́бли изъо́стрени;
сами̇ ска́чють, а̀кы сѣрыи вл̑ъци въ по́лѣ,
и̇щучи себѣ чти́,
а князю — сла́вѣ».

Тогда́ Йгорь възрѣ на свѣтлое со́лнце и ви́дѣ
отъ него̀ тьмо́ю вся́ своя̀ во́я прикры́ты.
И рече́ Йгорь къ дружи́нѣ свое́и:
«Бра́тие и дружи́но!
Лу́це жъ бы потя́ту бы́ти,
не́же поло́нену бы́ти.
А вся́демъ, бра́тие, на свои̇ бр̑ъзыя ко́мони
да позри́мъ си́него До́ну».
Спа́ла князю у у́мь по́хоть —
и жа́лость ему̀ знаме́ние заступи́
искуси́ти До́ну вели́каго.
«Хо́щу̀ бо,— рече́,—
ко́пие приломи́ти коне́ць по́ля Полове́цкого;
съ ва́ми, ру́сици,
хо́щу́ главу́ свою̀ приложи́ти,
а лю̀бо испи́ти ше́ломомь До́ну!»

Тогда́ въступи́ Игорь князь въ зла̀тъ стре́мень
и поѣха по чи́стому по́лю.
Со́лнце ему̀ тъмо́ю пу́ть заступа́ше;
но́щь, сто́нущи ему̀ грозо́ю, пти́чь убуди́;
сви́стъ звѣри́нъ въста́ бли́зъ:
ди́вь кли́четь вр̑ъху дре́ва —
вели́ть послу́шати земли́ незна́емѣ:

Влъзѣ, и Помо́рию, и Посу́лию,
и Су́рожу, и Ко́рсуню,
и тебѣ, тьмутороќаньскыи блъванъ!
А по́ловци негото́вами доро́гами
побѣго́ша къ До́ну вели́кому;
крыча́ть телѣгы полу́нощи,
рцѝ, ле́беди роспу́жени.

Йгорь къ До́ну во́и веде́тъ!

Ужѐ бо бѣды его̀ пасе́ть пти́ць по дубию̀,
влъци грозу́ въсро́жать по яру́гамъ,
орли́ кле́ктомъ на ко́сти звѣри зову́тъ,
лиси́ци бре́шуть на чръле́ныя щиты́.

О Ру́ская зе́мле, ужѐ за шеломя́немъ еси́!

Длъго но́чь мр̂ькнетъ.
Заря́-свѣтъ запала́.
Мъгла́ поля́ покры́ла.
Ще́котъ сла́вии успе́,
го́воръ га́личь убуди́ся.
Ру́сичи вели́кая поля́ чрьле́ными
щиты́ прегоради́ша,
и́щучи себѣ чти́,
а кня́зю — сла́вы.

Съ зара́ния въ пятъкъ
потопта́ша пога́ныя плъкы́ полове́цкыя
и́, рассу́шясь стрѣлами по по́лю,
помча́ша кра́сныя дѣвкы́ полове́цкыя,
а съ ни́ми зла́то, и па́волокы,
и драгы́я оксами́ты.
Орьтъма́ми, и япончи́цами, и кожухы́
нача́шя мосты́ мости́ти
по боло́томъ и грязи́вымъ мѣсто́мъ,—
и вся́кыми узо́рочьи полове́цкыми.
Чрьле́нъ стя́гъ, бѣла хорю́говь,
чрьле́на чо́лка, сре́брено стру́жие —
хра́брому Святъсла́вличю.

Дре́млеть въ по́лѣ О́льгово хоро́брое гнѣздо́.
Дале́че залетѣло!
Не было́ оно́ оби́дѣ поро́ждено
ни со́колу,
ни кре́чету,
ни тебѣ, чр̂ъныи во́ронъ,
пога́ныи половчи́не!
Гза́къ бѣжи́ть сѣрымъ влъкомъ,
Кончакъ ему́ слѣдъ пра́вить къ До́ну вели́кому.

Друга́го днѝ ве́лми ра́но
крова́выя зо́ри свѣтъ повѣда́ютъ;
чр̂ъныя ту́чя съ мо́ря иду́ть,
хотя́ть прикры́ти 4 со́лнца,

а въ ни́хъ трепе́щуть си́нии млъ́нии.
Бы́ти гро́му вели́кому!
Итти́ дождю́ стрѣ́лами съ До́ну вели́кого!
Ту́ ся копие́мъ прилама́ти,
ту́ ся са́блямъ потручя́ти
о ше́ломы полове́цкыя,
на рѣцѣ́ на Кая́лѣ,
у До́ну вели́кого!

О Ру́ская зе́мле, ужѐ за шеломя́немъ еси́!

Се вѣ́три, Стрибо́жи вну́ци,
вѣ́ютъ съ мо́ря стрѣ́лами на хра́брыя плъкы́
И́горевы.

Земля́ ту́тнетъ.
Рѣ́кы му́тно теку́ть.
По́роси́ поля́ прикрыва́ють.
Стя́зи глаго́лютъ:
по́ловци иду́ть отъ До́на,
и отъ мо́ря,
и отъ всѣ́хъ стра́нъ ру́скыя плъкы́ оступи́ша.
Дѣ́ти бѣ́сови кли́комъ поля́ прегороди́ша,
а хра́брии ру́сици прегради́ша чрълёными щиты́.

Я́ръ ту́ре Все́волòде!
Стои́ши на боро́ни,
пры́щеши на во́и стрѣ́лами,
гре́млеши о ше́ломы мечи́ харалу́жными.
Ка́мо ту́ръ поскочя́ше, свои́мъ златы́мъ
ше́ломомъ посвѣ́чивая,
та́мо лежа́ть пога́ныя го́ловы полове́цкыя.
Поске́паны са́блями калёными ше́ломы ова́рьскыя
отъ те́бе, я̀ръ ту́ре Все́волòде!
Ка́я ра́ны, дорога́ бра́тие,
забы́въ чти́ и живота́,
и гра́да Чрънѝгова о́тня зла́та стола́,
и своя́ ми́лыя хо́ти, кра́сныя Глѣ́бовны,
свыча́я и обыча́я!

Бы́ли вѣ́чи Трося́ни,
мину́ла лѣ́та Яросла́вля;
бы́ли плъци́ О́лговы,
О́льга Святъсла́вличя.
Тъи бо Оле́гъ мечéмъ кра́мо́лу кова́ше
и стрѣ́лы по земли́ сѣ́яше.
Ступа́етъ въ зла́тъ стре́мень въ гра́дѣ Тьмуторока́нѣ,—
тòи же зво́нъ слы́ша да́вныи вели́кыи Яросла́вль
сы́нъ Все́волòдъ,
а Влади́миръ по вся̀ у́тра у́ши заклада́ше въ Черни́говѣ.
Бори́са же Вячесла́влича
сла́ва на су́дъ приведе́
и на Ка́нину зеле́ну па́поломy постла́
за оби́ду О́лгову,
хра́бра и мла́да кня́зя.
Съ то́я же Ка́нины Яропл́ъкь полелѣ́я
отца́ своего́

мѐждю угóрьскими инохóдьцы
ко святѣи Софи́и, къ Ки́еву.

Тогда́, при Óлзѣ Горисла́вличи,
сѣяшется и растя́шеть усóбицами,
погиба́шеть жи́знь Да̀ждьбóжа вну́ка,
въ кня́жихъ крамóлахъ вѣци человѣкомъ скрати́шась.
Тогда́ по Ру́скои земли́ рѣтко ра́таевѣ ки́кахуть,
нъ ча́сто вра́ни гра́яхуть,
тру́пиа себѣ дѣляче,
а га́лици своѝ рѣчь говоря́хуть:
хотя́ть полетѣти на уе́дие.

Тó было въ ты́ ра́ти и въ ты́ плъкы́,
а си́цеи ра́ти — не слы́шано!
Съ зара́ниа до ве́чера,
съ ве́чера до свѣта
летя́ть стрѣлы кале́ныя,
гри́млють са́бли о ше́ломы,
треща́ть кóпиа харалу́жныя
въ пóлѣ незна́емѣ,
среди́ земли́ Полове́цкыи.
Чр̑ъна земля́ подъ копы́ты
костьми́ была̀ посѣяна,
а крóвию полья́на:
ту́гою взыдóша по Ру́скои земли́!

Чтó ми шуми́ть,
чтó ми звени́ть
дале́че ра́но предъ зóрями?
И́горь плъкы́ заворача́еть:
жа́ль бо ему́ ми́ла бра́та Все́волòда.
Би́шася де́нь,
би́шася другы́и;
тре́тьяго днѝ къ полу́днию падóша стя́зи И́горевы.
Ту́ ся бра́та разлучи́ста на бре́зѣ бы́строи Ка́ялы,
ту́ крова́ваго вина́ недоста́;
ту́ пи́ръ доконча́ша хра́брии ру́сичи:
сваты́ попои́ша
а сами́ полегóша
за зе́млю Ру́скую.
Ни́чить трава́ жа́лощами,
а дре́во с ту́гою къ земли́ преклони́лось.

Ужѐ бо, бра́тие, невесе́лая годи́на въста́ла,
ужѐ пусты́ни си́лу прикры́ла.
Въста́ла оби́да въ си́лахъ Да̀жьбóжа вну́ка,
вступи́ла дѣвою на зе́млю Троя́ню,
въсплеска́ла лебеди́ными кры́лы на си́нѣмъ
мóрѣ у Дóну;
пле́щучи, упу́ди жи́рня времена́.
Усóбица кня́земъ на пога́ныя погы́бе,
рекóста бо бра́ть бра́ту:
«Се́ моé, а тó моé же».
И нача́ша кня́зи по малóе — «сѐ вели́кое» мл̑ъвити

а самú на сéбе крамóлу ковáти.
А погáнии съ всѣхъ стрáнъ прихождáху съ побѣдами
на зéмлю Рýскую.

О, далéче заидé сóколъ, птúць бья́,— къ мóрю!
А Йгорева хрáброго плъку не кресúти!
За нúмъ клúкну Кáрна и Жля́,
поскóчи по Рýскои землú,
смáгу лю́демъ мычючи въ плáмянѣ рóзѣ.
Жéны рýскыя въсплáкашась, а̀ркучú:
«Ужé нáмъ своúхъ мúлыхъ лáдъ
ни мыслию смыслити,
ни дýмою сдýмати,
ни очúма съглядáти,
и злáта и сребрá ни мáло того̀ потрепáти».

А въстонá бо, брáтие, Кúевъ тýгою,
а Чернúговъ напáстьми.
Тоскá разлияся по Рýскои землú,
печáль жúрна течé средѣ землú Рýскыи.
А кня́зи самú на сéбе крамóлу ковáху,
а погáнии самú, побѣдами нарúщуще
на Рýскую зéмлю,
éмляху дáнь по бѣлѣ отъ дворá.

Тúи бо два̀ хрáбрая Святъслáвлича,
Йгорь и Всéволо̀дъ,
уже лжý убудúста,
котóрую то бя́ше успúлъ отéць ѝхъ,
Святъслáвь грóзныи велúкыи кúевскыи грозóю;
бя́шеть притрепáлъ своúми сúльными плъкы́
и харалýжными мечú,
наступú на зéмлю Половéцкую,
притоптá хлъмú и ярýгы,
взмутú рѣки и озéры,
иссушú потóки и болóта.
А погáного Кобякá
ѝзъ лукý мóря,
отъ желѣзныхъ велúкихъ плъкóвъ половéцкихъ,
я̀ко вúхръ, вы́торже.
И падéся Кобя́къ
въ грáдѣ Кúевѣ,
въ грúдницѣ Святъслáвли.
Тý нѣмци и венéдици,
тý грéци и морáва
пою́тъ слáву Святъслáвлю,
кáють кня́зя Йгоря,
ѝже погрузú жúръ во днѣ Кая́лы,
рѣкы́ половéцкыя,—
рýскаго злáта насы́паша.
Тý Йгорь кня̀зь вы́сѣде изъ сѣдлá злáта
а въ сѣдлó кощúево.
Уны́ша бо грáдомъ забрáлы,
а весéлие понúче.

А Святъслáвъ мýтенъ сóнъ вúдѣ въ Кúевѣ на гóрахъ.

«Сѝ нóчь съ вéчера одѣвáхуть мя̀,— речé,—
чр҇ъною пáполомою на кровáти ти́совѣ,
чр҇ъпахуть мѝ си́нее винó съ трутóмь смѣшено,
сы́пахуть мѝ тъщими тýлы погáныхъ тлькóвинъ
вели́кыи жéньчугь на лóно
и нѣговахуть мя́.
Ужѐ дъскы безъ кнѣсá въ моѐмъ тéремѣ
златовр҇ъсѣмъ.
Всю̀ нóщь съ вéчера бýсови врáни възгрáяху
у Плѣсньска на болóни,
бѣша дéбри Кисáни
и несóшася къ си́нему мóрю».

И ркóша боя́ре князю:
«Ужѐ, кня́же, тýга ýмь полони́ла;
сѐ бо двá сóкола слетѣста съ óтня столá злáта
поискáти грáда Тьмутороканя,
а любо испи́ти шéломомь Дóну.
Ужѐ соколóма кри́льца припѣшали погáныхъ саблями,
а сáмаю опýташа въ пути́ны желѣзны.
Тéмно бо бѣ въ 3 дѐнь:
двà сóлнца померкóста,
обá багря́ная стл҇ъпа погасóста
и съ ни́ма молодáя мѣсяца,
Влади́миръ и Святъслáвъ,
тъмóю ся̀ поволокóста,
и въ мóрѣ погрузи́ста,
и вели́кое бýиство подáста хи́нови.
На рѣцѣ на Кая́лѣ тьмá свѣтъ покры́ла:
по Рýскои земли́ прострóшася пóловци,
àки пардýже гнѣздó.
Ужѐ снесѐся хулá на хвалý,
ужѐ трéсну нуждá на вóлю,
ужѐ вр҇ъжеся ди́вь на зéмлю.
Сѐ бо гóтьскыя крáсныя дѣвы
въспѣша на брéзѣ си́нему мóрю:
звóня рýскымъ злáтомъ,
поють врéмя Бýсово,
лелѣють мéсть Шарокáню.
А мы́ ужѐ, дружи́на, жáдни весéлия!»

Тогдá вели́кыи Святъслáвъ изрони́ злáто слóво,
с слезáми смѣшено,
и речé:
«О моя̀ сыновчя́,
Йгорю и Всéволòде!
Рáно естà началá Половéцкую зéмлю мечи́ цвѣли́ти,
а себѣ слáвы искáти.
Нъ нечéстно одолѣсте,
нечéстно бо крóвь погáную пролия́сте.
Вáю хрáбрая сердцá въ жестóцѣмъ
харалýзѣ скóвана,
а въ бýести закáлена.
Сé ли створи́сте моéи срéбренеи сѣдинѣ?
А ужé не ви́жду влáсти си́льнаго,

и бога́таго, и многово́я
бра́та мое́го Яросла́ва
съ черни́говьскими бы́лями,
съ могу́ты, и съ татра́ны,
и съ шельби́ры, и съ топчакы́,
и съ реву́гы, и съ ольбе́ры.
Ти́и бо бес щито́вь
съ засапо́жникы
кли́комъ плъкы́ побѣжда́ють,
зво́нячи въ пра́дѣднюю сла́ву.
Нъ реко́сте: «Мужа́имѣся сами́ —
пре́днюю сла́ву сами́ похи́тимъ
а за́днею ся сами́ подѣлимъ!»
А чи ди́во ся, бра́тие, стару́ помолоди́ти?
Коли́ со́колъ въ мы́техъ быва́еть —
вы́соко пти́ць възбива́еть:
не да́сть гнѣзда́ своего́ въ оби́ду.
Нъ се́ зло̀: кня́же ми̂ непосо́бие.
Нани́че ся годи́ны обрати́ша.
Се у Ри́мѣ крича́тъ подъ сабля́ми полове́цкыми,
а Володи́миръ подъ ра́нами.
Ту́га и тоска́ сы́ну Глѣбову!»

Вели́кыи кня́же Все́воло̀де!
Не мы́слию ти̂ прелетѣти изда́леча —
о́тня зла́та стола́ поблюсти́!
Ты́ бо мо́жеши Во́лгу ве́слы роскропи́ти,
а До́нъ ше́ломы вы́льяти!
А̀же бы ты́ бы́лъ,
то была́ бы ча́га по нога́тѣ,
а кощéи — по ре́занѣ.
Ты́ бо мо́жещи посу́ху живы́ми шереши́ры
стрѣля́ти —
уда́лыми сыны́ Глѣбовы!

Ты́, буи Рю́риче, и Давы́де!
Не ва́ю ли злаче́ные ше́ломы по кро́ви пла́ваша?
Не ва́ю ли хра́брая дружи́на ры́кають, а̀кы ту́ри,
ра́нены сабля́ми кале́ными на по́лѣ незна́емѣ?
Вступи́та, господи́на, въ зла́та стреме́на
за оби́ду сего̀ вре́мени,
за зе́млю Ру́скую,
за ра́ны Игоревы,
бу́его Святъсла́влича!

Га́личкы Осмомы́сле Яросла́ве!
Вы́соко сѣди́ши на свое́мъ златоко́ваннѣмъ столѣ,
подпе́ръ го́ры Уго́рскыи свои́ми желѣзными плъки́,
заступи́въ короле́ви пу́ть,
затвори́въ Дуна́ю воро́та,
меча́ бре́мены чрезъ о́блаки,
суды́ рядя́ до Дуна́я.
Гро́зы твоя́ по зе́млямъ теку́ть,
отворя́еши Ки́еву врата́,
стрѣля́еши съ о́тня зла́та стола́ салта́ни за зе́млями.

Стрѣляи, господи́не, Кончака́,
пога́ного кощѐя,
за зе́млю Ру́скую,
за ра́ны Йгоревы,
бу́его Святъсла́влича!

А ты́, бу̀и Рома́не, и Мстисла́ве!
Хра́брая мы́сль но́сить ва́ю у́мъ на дѣло.
Вы́соко пла́ваеши на дѣло въ бу́ести,
я̀ко со́колъ на вѣтрехъ ширя́яся,
хотя̀ пти́цю въ бу́иствѣ одолѣти.
Су́ть бо у ва́ю желѣзныи па́робци
подъ шѐломы лати́ньскыми.
Тѣми тре́сну земля́, и мно́ги стра́ны —
Хинова́, Литва́, Ятвя́зи, Деремѐла и По́ловци —
су́лици своя̀ поврьго́ша,
а гла́вы своя̀ подклони́ша
подъ ты́и мечи́ харалу́жныи.
Нъ ужѐ, кня́же, Йгорю утрьпѣ со́лнцю свѣтъ,
а дре́во не бо́логомъ ли́ствие сронѝ:
по Роси́ и по Сулѝ гра́ди подѣли́ша.
А Йгорева хра́браго плъку — не креси́ти!
До́нъ тѝ, кня́же, кли́четь и зове́ть кня́зи на побѣду.
О́лговичи, хра́брыи кня́зи, доспѣли на бра́нь!

Йнъгварь и Всѐволо̀дъ
и всѝ три́ Мстисла́вичи,
не ху́да гнѣзда́ шестокри́лци!
Не побѣдными жре́бии собѣ вла́сти расхыти́сте!
Ко́е ва́ши златы́и шѐломы,
и су́лицы ля́цкыи, и щиты́?
Загороди́те по́лю воро́та своими о́стрыми стрѣлами
за зе́млю Ру́скую,
за ра́ны Йгоревы,
бу́его Святъсла́влича!

Ужѐ бо Сула́ не течѐть срѐбреными стру́ями
къ гра́ду Переяславлю,
и Двина́ боло́томъ течѐтъ о́нымъ
гро́знымъ полоча́номъ
подъ кли́комъ пога́ныхъ.
Еди́нъ же Изясла́въ,
сы́нъ Васи́льковъ,
позвонѝ своими о́стрыми мечѝ о шѐломы лито́вскыя,
притрепа́ сла́ву дѣду своѐму Всесла́ву,
а са́мъ подъ чрълѐными щиты́
на крова́вѣ травѣ
притрѐпанъ лито́вскыми мечѝ.
Исхо́ди ю́на кро́вь, а тьи рѐкъ:
«Дружи́ну твою̀, кня́же, пти́ць кри́лы приодѣ,
а звѣри кро́вь полиза́ша!»
Не бы́сть ту̀ бра́та Брячисла́ва,
ни друга́го, Всѐволо̀да.
Еди́нъ же изронѝ жемчю́жну ду́шу
изъ хра́бра тѣла

чрѐзъ зла́то ожере́лие.
Уны́лы голоси́,
пони́че весе́лие,
тру́бы тру́бятъ городе́ньскии.

Яросла́ве и всѝ вну́ци Всесла́вли!
Ужѐ пони́зите стя́зи свои́,
вонзи́те свои́ мечи́ вере́жени:
уже́ бо вы́скочисте изъ дѣ́днеи сла́вѣ!
Вы́ бо свои́ми крамо́лами
начя́сте наво́дити пога́ныя
на зе́млю Ру́скую,
на жи́знь Всесла́влю.
Ко́торою бо бѣ́ше наси́лие
отъ земли́ Полове́цкыи!

На седьмо́мъ вѣ́цѣ Трояни
вр́ъже Всесла́въ жре́бии о дѣви́цю себѣ́ лю́бу.
Тѣи клюка́ми подпр́ъся о ко́ни
и ско́чи къ гра́ду Кы́еву
и дотче́ся стру́жиемъ зла́та стола́ ки́евскаго.
Ско́чи отъ ни́хъ лю́тымъ звѣ́ремъ
въ пл́ъночи изъ Бѣлагра̀да,
обѣ́сися си́нѣ мьглѣ́;
утр́ъже ва́зни с трѝ ку́сы:
отвори́ врата́ Но́вугра̀ду,
разшибе́ сла́ву Яросла́ву,
ско́чи вл́ъкомъ до Неми́ги съ Дуду́токъ.

На Неми́зѣ снопы́ сте́лють голова́ми,
мо́лотятъ чепи́ харалу́жными,
на тоцѣ́ живо́тъ кладу́ть,
вѣ́ють ду́шу отъ тѣ́ла.
Неми́зѣ крова́ви бре́зѣ не бо́логомъ бя́хуть
посѣ́яни —
посѣ́яни костьми́ ру́скихъ сыно́въ.

Всесла́въ кня́зь лю́демъ судя́ше,
кня́земъ гра́ды рядя́ше,
а са̀мъ въ но́чь вл́ъкомъ ры́скаше:
изъ Кы́ева дори́скаше до ку́ръ Тмуторока́ня,
вели́кому Хр́ъсови вл́ъкомъ пу́ть преры́скаше.
Тому́ въ По́лотскѣ позвони́ша заýтренюю ра́но
у святы́я Софе́и въ ко̀локолы́,
а о́нъ въ Кы́евѣ зво́нъ слы́ша.
Аще и вѣ́ща душа́ въ др́ъзѣ тѣ́лѣ,
нъ ча́сто бѣ́ды страда́ше.
Тому́ вѣ́щеи Боя́нъ и пр́ъвое припѣ́вку,
смысле́ныи, рече́:
«Ни хы́тру,
ни гора́зду,
ни пытьцю́ гора́зду —
суда́ бо́жиа не мину́ти».

О́, стона́ти Ру́скои земли́,
помяну́вше пр́ъвую годи́ну и пр́ъвыхъ кня́зеи!

Того̀ стара́го Влади́мира
нельзѣ бѣ пригвозди́ти къ го́рамъ киев̂скимъ;
сего́ бо ны́нѣ ста́ша стя́зи Рю́риковы,
а дру́зии — Дави́довы,
нъ ро́зно ся ѝмъ хобо̂ты па́шуть, ко́пиа пою́тъ!

На Дуна́и Яросла́внынъ гла́съ ся̀ слы́шить,
зегзи́цею, незна́ема, ра́но кы́четь:
«Полечю́,— рече́,— зегзи́цею по Дуна́еви,
омочю́ бебря́нъ рука́въ въ Кая́лѣ рѣцѣ,
утру́ князю крова́выя его̀ ра́ны
на жесто́цѣмъ его̀ тѣлѣ».

Яросла́вна ра́но пла́четь въ Пути́влѣ на забра́лѣ, а̀ркучи́:

«О вѣтре, вѣтри́ло!
Чему́, господи́не, наси́льно вѣеши?
Чему́ мы́чеши хино́вьскыя стрѣлкы
на своéю нетру́дною крилцю́
на моéя ла́ды во́и?
Ма́ло ли ти́ бя́шеть горѣ подъ о́блакы вѣяти,
лелѣючи корабли́ на си́нѣ мо́рѣ?
Чему́, господи́не, моѐ весе́лие по ковы́лию развѣя?»

Яросла́вна ра́но пла́четь Пути́влю го́роду
на заборо́лѣ, а̀ркучи́:
«О Дне́пре Слову́тицю!
Ты проби́лъ еси́ ка́менныя го́ры
сквóзѣ зе́млю Половéцкую.
Ты лелѣялъ еси́ на себѣ Святосла́вли наса́ды
до пл̂ъку Кобяко́ва.
Възлелѣи, господи́не, мою́ ла́ду къ мнѣ,
абы́хъ не сла́ла къ нему́ слéзъ на мо́ре ра́но».

Яросла́вна ра́но пла́четь въ Пути́влѣ
на забра́лѣ, а̀ркучи́:
«Свѣтлое и тресвѣтлое сл́ънце!
Всѣмъ те́пло и кра́сно еси́!
Чему́, господи́не, простре́ горя́чюю свою́ лучю́
на ла́дѣ во́и,
въ по́лѣ безво́днѣ жа́ждею ѝмь лу́чи съпряже́,
ту́гою ѝмъ ту́ли затче́?»

Пры́сну мо́ре полу́нощи,
иду́ть смо́рци мьгла́ми:
Йгореви кня́зю Бо́гъ пу́ть ка́жетъ
изъ земли́ Половецко́и
на зе́млю Ру́скую,
къ о́тню зла́ту столу́.

Погасо́ша ве́черу зо́ри.
Йгорь спи́ть,
Йгорь бди́ть,
Йгорь мы́слию поля́ мѣрить
отъ вели́кого До́ну

до мала́го Донца́.
Ко́монь въ полу́ночи Овлу́ръ свисну за рѣко́ю,
вели́ть кня́зю разумѣти:
кня́зю И́горю не бы́ть кли́кану!
Сту́кну земля́,
въшумѣ трава́,
ве́жи ся́ половецкии подви́зашася.
А И́горь кня́зь поскочи горноста́емъ къ тро́стию
и бѣлымъ го́големъ на во́ду.
Въвръже́ся на бръзъ ко́монь
и скочи съ не́го бу́сымъ влъкомъ.
И потече́ къ лу́гу Донца́,
и полетѣ со́коломъ подъ мьгла́ми,
избива́я гу́си и ле́беди
за́втроку, и обѣду, и у́жинѣ.
Коли́ И́горь со́коломъ полетѣ,
тогда́ Влу́ръ влъкомъ потече́,
тру́ся собо́ю студе́ную росу́:
претръго́ста бо своя́ бръзая ко́моня.

Доне́ць рече́:
«Кня́же И́горю!
Не ма́ло ти вели́чия,
а Кончаку́ — нелю́бия,
а Ру́скои земли́ — весе́лиа!»
И́горь рече́:
«О До́нче!
Не ма́ло ти вели́чия,
лелѣявшу кня́зя на влънахъ,
стла́вшу ему́ зеле́ну траву́ на свои́хъ
сре́бреныхъ бре́зѣхъ,
одѣва́вшу его́ те́плыми мъгла́ми подъ сѣнию
зеле́ну дре́ву,
стрежа́ше его́ го́големъ на водѣ,
ча́ицами на струя́хъ,
чрьнядьми на вѣтрѣхъ».

Не та́ко ли, рече́, рѣка́ Сту́гна;
худу́ струю́ имѣя,
пожръши чужи́ ручьи́ и стру́гы,
ростре́на къ у́стью,
у́ношу кня́зю Ростисла́ву затвори́
днѣ при те́мнѣ бе́резѣ.
Пла́чется ма́ти Ростисла́вля
по у́ноши кня́зи Ростисла́вѣ.
Уны́ша цвѣты́ жало́бою,
и дре́во с ту́гою къ земли́ прѣклони́лось.

А не соро́кы втроскота́ша —
на слѣду́ И́горевѣ ѣздить Гза́къ съ Кончако́мъ.
Тогда́ вра́ни не гра́ахуть,
га́лици помлъко́ша,
соро́кы не троскота́ша,
по́лозие по́лзаша то́лко.
Дя́тлове те́ктомъ пу́ть къ рѣцѣ ка́жуть,

соловии весёлыми пѣсньми́ свѣтъ повѣда́ютъ.
Млъвить Гза́къ Кончакови:
«А́же со́колъ къ гнѣзду́ лети́ть —
соко́лича ростреля́евѣ свои́ми злачёными стрѣлами».
Рече́ Конча́къ ко Гзѣ:
«А́же со́колъ къ гнѣзду́ лети́ть —
а вѣ соколца́ опу́таевѣ кра́сною диви́цею».
И рече́ Гза́къ къ Кончако́ви:
«А́ще его́ опу́таевѣ кра́сною дѣви́цею,
ни на́ма бу́детъ сокольца́,
ни на́ма кра́сны дѣви́це,
то почну́тъ на́ю пти́ци би́ти въ по́лѣ
Полове́цкомъ».

Ре́къ Боя́нъ и хо́ды на Святъсла́вля,
пѣснотво́рець стара́го вре́мени —
Яросла́вля, О́льгова, кога́ня:
«Хо́ть и тя́жко ти́ головы́ кро́мѣ плечю́ —
зло́ ти̑ тѣлу кро́мѣ головы́»,—
Ру́скои земли́ безъ И́горя.

«Со́лнце свѣтится на небесѣ —
И́горь князь въ Ру́скои земли́»,—
дѣви́ци поютъ на Дуна́и,
вьются голоси́ чрѣзъ мо́ре до Ки́ева.

И́горь ѣдетъ по Бори́чеву къ святѣи Богоро́дици
Пирого́щеи.
Стра́ны ра́ди, гра́ди весе́ли.

Пѣвше пѣснь старымъ князем,
а пото́мъ молоды́мъ пѣти:
«Сла́ва И́горю Святъсла́вличю,
бу́и ту́ру Все́володу,
Влади́миру И́горевичу!

Здра́ви кня́зи и дружи́на,
побара́я за христья́ны на пога́ныя плъки́!

Кня́земъ сла́ва а дружи́нѣ!»

Ами́нь.

Зміст

Переднє слово
5

Панорама пошуків автора «Слова»
10

Автор книжки в пошуках автора «Слова»
26

Галицький Осмомисл Ярослав і родовід генія
40

Темні береги ріки Стугни
79

Удома, в землі Галицькій
97

На землі Волинській
102

На землі Полоцькій
110

Ти, буй Рюриче і Давиде! (Смоленщина)
125

На землі Володимиро-Суздальській
127

На землі Чернігівській
133

Дзвенить слава в Києві
153

«Слово» і літопис
153

Де, коли і як створене «Слово»
166

Святослав грізний великий київський
191

Боян
208

Фінал «Слова»
216

Дещо про мову «Слова»
220

Два роки і десять останніх літ
224

Післямова
238

Додаток
241

[Повѣсть о полку Святославичя Игоря, внука Олгова]
242

Сло́во о плъку́ И́горевѣ, И́горя, сы́на Святъсла́вля, вну́ка О́льгова
247

Монография

МАХНОВЕЦ Леонид Ефремович

ПРО АВТОРА
«СЛОВА О ПОЛКУ ИГОРЕВЕ»

Киев, Издательство при Киевском государственном университете

На украинском языке

Зав. редакцією М. Л. Скирта
Художник В. І. Глазунов
Карти і родовідну таблицю виготовив М. Ф. Сухенко
Художній редактор О. Г. Григір
Технічний редактор Т. М. Піхота
Коректори А. І. Бараз, А. В. Дрожжина

ИБ № 14124

Здано до набору 19.06.89. Підп. до друку 27.09.89. Формат 60×100/16. Папір офсетний № 1. Гарн. Тип Таймс. Офсетний друк. Ум. друк. арк. 18,32+вкл. 0,56. Ум. фарб.-відб. 37,75. Обл.-вид. арк. 20,65+вкл. 0,83. Тираж 3000 прим. Вид. № 2825-к. Зам. № 9—168. Ціна 4 крб. 60 к.

Видавництво при Київському державному університеті, 252001 Київ, Хрещатик, 10

Текстові діапозитиви виготовлені на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»

Київська книжкова фабрика «Жовтень», 252053 Київ, Артема, 25

Маховець Л. Є.

М36 Про автора «Слова о полку Ігоревім».— К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.— 264 с.: іл.

ISBN 5-11-001566-Х.

У монографії на основі великого документального матеріалу висунута і детально розроблена нова теорія авторства «Слова о полку Ігоревім», видатної пам'ятки словесності Київської Русі.

Книга ілюстрована, містить генеалогічну таблицю руських князів. Додаються оригінали «Слова» та літописної повісті про похід князя Ігоря 1185 р.

Для фахівців-філологів та всіх шанувальників «Слова».

М $\frac{4603020000-136}{М224(04)-89}$ БЗ-19-14-89

ББК 83.3Р1

Не лѣпо ли ны бяшетъ, братие, начати старыми словесы трудныхъ повѣстии о пълку Игоревѣ ...

РОДОВІД РУСЬКИХ КНЯЗІВ ЗА ЛІТОПИСОМ РУСЬКИМ

До 1500-річчя Києва

Склав Л. Є. Махновець

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

*	народився (лася)
+	помер (ла)
⚭	шлюб
⚭ 1. [3]	перший шлюб першого подружжя і третій шлюб другого подружжя
⚭ [2?]	другий гіпотетичний шлюб другого подружжя
+(1092)	дата в межах березневого року (березень 1092 – лютий 1093)
*1198	дата в межах січневого року
+[1198]	встановлена дата в межах січневого року
+[1020?]	гіпотетична дата
+(1010)	дата з Татіщева
VI	ступінь покоління
ІГОР	великий князь київський
(ІГОР)	ім'я за Татіщевим
РОСТИСЛАВА?	гіпотетичність імені
? АНДРІЯ	гіпотетичність походження

Скорочення

с. – син; д – дочка; кн – князь; кор – король; імп – імператор

НЕ ВНЕСЕНІ ДО ТАБЛИЦІ РОДОВІДНО

КИЙ, ЩЕК, ХОРИВ, ЛИБІДЬ

АСКОЛЬД +882 ДІР +882

МАЛ [illegible] (945)

РОГВОЛОД + [illegible] 969 – [illegible] 970, кн полоцький

Два сина його + [illegible] 969 – [illegible] 970

Дочка його РОГНІДЬ-ГОРИСЛАВА (в черницях Анастасія) +1000 ⚭ (2) Володимир Святославич (IV)

ТУР, кн [illegible] (980)

ХОДОТА, кн [illegible] (з „Поучення" Володимира Мономаха)

Син його

АНДРІЙ +1223, зять Мстислава Романовича (ІІІ)

ЮРІЙ +1223, кн [illegible]

(ЯРОСЛАВ) +1223, син його кн [illegible]

ГЛІБ, кн [illegible] (1256)

Дочка його ОЛЕНА ⚭ (2) Роман Данилович [illegible] (пот. м-черниця)

ІЗЯСЛАВ, кн [illegible] (1256)

ЮРІЙ, кн [illegible] (1289)

Примітка. З техніко-композиційних причин та через брак даних не всі князі розміщені в таблиці за старшинством